

**Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ
1430-1930**

Εξώφυλλο: «Επταπύργιο, το κάστρο που δεσπόζει στην πόλη». Λεπτομέρεια χαρακτηριστικού από το βιβλίο των G. Muir Mackenzie & A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europe. With a preface of the Right Hon. Gladstone, M. P. τ. Ι. Fourth edition. London, Dalby, Isbister & Co., 1877* (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ 1430-1930

ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ

Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου & Ευάγγελος Α. Χεκίμογλου

Εικονογράφιση από τη συλλογή Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου

Εισαγωγικό σημείωμα της Ιόλης Βιγγοπούλου

*Οι συγγραφείς αφιερώνουν τον παρόντα τόμο
στη μνήμη του Κωνσταντίνου Μέρτζιου,
λογίου, επιχειρηματία και πρωτοπόρου στην έρευνα
των περιηγητικών κειμένων για τη Θεσσαλονίκη.*

Πρόλογος

Η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σε παραγωγική συννεργασία με τις εκδόσεις «Μίλητος», παραδίδει στο ελληνικό κοινό και στην επιστημονική κοινότητα τον ανά χειράς συλλεκτικό τόμο όπου περιεκτικά αλλά αυθεντικά χρονογραφείται η διαδρομή της Θεσσαλονίκης κατά τους πέντε προηγούμενους αιώνες 1430 - 1930.

Οι δύο αυτές χρονολογίες, αφετηρία η πρώτη και τέρμα η δεύτερη, ορίζουν σταθμούς κομβικής σημασίας επειδή διεμόρφωσαν και συνάμα εδέσμευσαν την ιδιοσυστασία, την αποστολή, την προοπτική και την ευρύτερη επιρροή της περιλάλητης πόλης.

Το 1430 η 'Αλωση υπέταξε την Θεσσαλονίκη στην οθωμανική κυριαρχία μέχρι το 1912 αλλά συνάμα την διετήρησε ως αυτοκρατορική πόλη πρώτης γραμμής και κεντρικό σημείο αναφοράς σε έναν τεράστιο ενιαίο χώρο συναλλαγών κάθε μορφής -οικονομικής, πολιτισμικής, θρησκευτικής, φυλετικής κ.ά.- όπως ενωρίτερα συνέβαινε διαρκώς σχεδόν από την ίδρυσή της το έτος 315 π.Χ.

Αντίθετα, μετά την απελευθέρωσή της -για εμάς τους Έλληνες- και την ενσωμάτωσή της στο περιορισμένο Ελληνικό Κράτος, η Θεσσαλονίκη αποκόπτεται από την ενδοχώρα της, χάνει τον παραδοσιακό της ευρύτατο ενιαίο χώρο συναλλαγών, καθίσταται Μήλον της 'Εριδος εκ μέρους τρίτων Κρατών και άλλοτε συνοίκων Λαών, αποτεφρώνεται κατά την μεγάλη πυρκαγιά του 1917 και

αλλάζει πλήρως μορφή ενώ, τέλος, κατά την ελληνική προσφυγιά και την ανταλλαγή των πληθυσμών, παρουσιάζει ζωτικής σημασίας εκροές χιλιάδων κατοίκων της, κυρίως Τούρκων, και πολύ μεγαλύτερες εισροές πολλών χιλιάδων ανεστίων Ελλήνων προσφύγων. 'Ετσι, το 1930 η Θεσσαλονίκη έχει μεταμορφωθεί ολοκληρωτικά σε κάθε επίπεδό της που θα αποτελέσει την αφετηριακή δεσμευτική βάση για την περαιτέρω μεταμόρφωσή της, που εκφεύγει από το παρόν σύγγραμμα.

Εντωμεταξύ στους καιρούς μας έχουν γραφεί και, ακόμη, γράφονται δεκάδες βιβλία, άρθρα, αναλύσεις, μελέτες που περιγράφουν την πόλη και την ζωή της από την περιορισμένη κατά κανόνα βραχεία οπτική του συγγραφέα τους, αναπτύσσουν σαφώς ελλειμματικές ερμηνείες, παραμελούν την ισορροπία, την αλληλουχία και την αναλογία των ιστορικών μεγεθών, αναπαράγουν μύθους και, ενίοτε, υπηρετούν διάφορες σκοπιμότητες. 'Ετσι, όμως, προκαλείται τουλάχιστον σύγχυση και άνιση ή εκτός τόπου και χρόνου σύγκριση ανομοίων που βλάπτει, μεταξύ άλλων, όσα πολύ αξιόλογα έργα κυκλοφορούν -ανάμεσά τους και σημαντικές εκδόσεις της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.

Σκοπός του παρόντος συγγράμματος είναι να προσφέρει αυθεντικές μαρτυρίες που, στο μέτρο του δυνατού, επιτρέπουν μια διαχρονική «ανάγνωση», μάλλον ανα-

γνώριση, της Θεσσαλονίκης, προσφέρουν έναν έγκυρο οδηγό σε όποιους νέους ερευνητές θα επιθυμούσαν να ανατρέξουν στις πηγές πρωτογενών πληροφοριών, ιχνογραφούν το αληθινό «πρόσωπο» της πολύπλαγκτης πόλης, εξηγούν πολλά ιστορικά φαινόμενα, διαλύουν μύθους, οδηγούν ίσως σε κάποια αυτογνωσία τους σημερινούς και τους επιγενομένους Θεσσαλονικείς, σε κάθε περίπτωση τέρπουν τον απλό αναγνώστη.

Η ανά χειράς έκδοση αποτελεί κατά κάποιον τρόπο ένα από τα πολλά «δελτία ταυτότητας» της Θεσσαλονίκης και ευελπιστούμε ότι αυτή η ταυτότητα φέρει την σφραγίδα της εγκυρότητας. Την ταυτότητα αυτή δεν συνθέτουν ασφαλώς οι συγγραφείς της αλλά σφραγίζουν και εκδίδουν οι πρωτογενείς μαρτυρίες -παρ' ότι και αυτές πρέπει αενάως να υποβάλλονται στην δοκιμασία της επιστήμης.

Η ανά χειράς, λοιπόν, έκδοση δεν κλείνει -ούτε μπορεί άλλωστε να κλείσει- τον διάλογο. Αντίθετα, τον ανοίγει. Γι' αυτό στο επιστημονικό βήμα του διαλόγου καταθέτει τον πλήρη κατάλογο των Δυτικών, που στην αλληλουχία των μακρών αιώνων, μνημόνευσαν την Θεσσαλονίκη, ώστε κάθε ενδιαφερόμενος να ανατρέξει απ' ευθείας στις πρωτογενείς πηγές των πληροφοριών τους.

Όπως καθίσταται ευνόητο, η ανά χειράς έκδοση ήταν φυσικά αδύνατον να δημοσιεύσει πλήρη τα αναφερόμενα Χρονικά διότι πολλές λεπτομέρειες, ακόμη και οι αφελέστερες, επικαλύπτονται, δεν αποτελούν συστατικά στοιχεία της ταυτότητας της Θεσσαλονίκης και ενδιαφέρουν ελάχιστα, κατά κανόνα διόλου, τον μέσο αναγνώστη. Δεν κάνουν σοφότερο ούτε καν τον ειδικό ερευνητή. Η δημοσίευσή τους, άλλωστε, προϋποθέτει την έκδοση ολόκληρης βιβλιοθήκης. Ωστόσο, επειδή παραμένουν μαρτυρίες, η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, με επιτελείο ειδικών επιστημόνων της, ψηφιοποιεί και, από την Πρωτοχρονιά 2009, θα αρχίσει να αναρτά σταδιακά στην ιστοσελίδα της όλα τα κείμενα όλων των Ελλήνων και ξένων που, από την αρχαιότητα έως τον 20ό αιώνα, περιέγραψαν την Μακεδονία και, βέβαια, την προαιώνια πρωτεύουσά της.

Οι δύο συγγραφείς του έργου είναι πράγματι άξιοι συγγραφευτών και ιδιαίτερα είναι ειδικοί. Αφιέρωσαν όλη την ζωή τους στην μελέτη της Ιστορίας της Θεσσαλονίκης σε όλα τα επίπεδά της. Ο εταίρος δρ Ευάγγελος Χεκίμογλου απέκτησε την γνώση και την ικανότητα να ταυτοποιεί διαχρονικά την τοπογραφία, την οικονομία, την κοινωνία και την ανθρωπογεωγραφία της πόλης στα πολλαπλά επάλληλα στρώματα της Ιστορίας της. Ο Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου σ' όλη του τη ζωή συλλέγει και μελετά με πάθος όλα τα Χρονικά. Δεν αποτελεί υπερβολή, αν αναφερθεί, ότι κάθε μέρα συναναστρέφεται τους Χρονογράφους και συνομιλεί μαζί τους. Ο συνδυασμός απεδείχθη ευτυχής. Οι δύο άξιοι ερευνητές επωμίσθηκαν ευχαρίστως το δυσχερές στατο έργο, εργάσθησαν σκληρά επί μήνες και το ολοκλήρωσαν σε χρονικό διάστημα που υπό κλίμακα είναι όντως «μηδέν χρόνος» για κάθε επαΐοντα.

Η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών τους ευχαριστεί θερμά.

Θερμές ευχαριστίες, επίσης, αρμόζουν στον φίλο ρέκτη εκδότη Νίκο Χαϊδεμένο που ασυζητητί ανέλαβε τον επιχειρηματικό κίνδυνο, την υποδειγματική επεξεργασία, έκδοση και πανελλαδική κυκλοφορία του έργου από τις φημισμένες εκδόσεις του «Μίλητος».

Τέλος, η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών ευχαριστεί εγκάρδια την Α.Ε. ΟΠΑΠ που χρηματοδότησε την εκπόνηση της μελέτης καθώς επίσης την αγορά σπανίων ιστορικών εικόνων και, όπου χρειάστηκε, πνευματικών δικαιωμάτων. Την πολύτιμη χορηγία του ΟΠΑΠ υπεστήριξε θερμά ο τότε Υφυπουργός Αθλητισμού Γιώργος Ορφανός, βουλευτής Θεσσαλονίκης, που αδελφικά ευχαριστούμε.

Νικόλαος Ι. Μέρτζος

Πρόεδρος
της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών

Εισαγωγικό σημείωμα

Μια πόλη, όπως η Θεσσαλονίκη, είναι η θάλασσα και το λιμάνι που αντικρίζονται, οι λόφοι και τα τείχη που την κυκλώνουν. Είναι όμως και οι άνθρωποι που την κατοικούν, που την περπάτησαν, είναι η ζωή τους σε αυτήν. Είναι επίσης τα κτίσματα, τα μνημεία, οι εκκλησίες, τα φρούρια, τα ερείπια του παρελθόντος. Μια πόλη ριζωμένη στο ιστορικό της παρελθόν αλλά και ολοζώντανη ανά τους αιώνες είναι ταυτόχρονα οι σιωπές και οι ήχοι της· είναι η Ιστορία της, οι καταγεγραμμένες μνήμες, οι θρύλοι. Είναι τα γεγονότα –μικρά και μεγάλα–, είναι τα συμβάντα, ηρωικά και ασήμαντα. Είναι οι επώνυμοι και οι αφανείς που έζησαν, πέρασαν από αυτήν και έγραψαν γι' αυτήν· και πάντα είναι το φυσικό της περίγραμμα και ο ήλιος που το φωτίζει αιώνες ίδια, κατ' εποχές αλλιώς. Μια πόλη και ο χώρος της είναι ένα στερέωμα αυτοτελές και διαχρονικό· οι ταξιδιώτες είναι οι διάπτοντες αστέρες, μετεωρίτες στη ζωή της.

Οι ιστορίες των ταξιδιών στη Θεσσαλονίκη είναι ιστορίες ενθουσιασμών, εμπειριών και λογοκλοπών· είναι οι ιστορίες των συγγραφέων αλλά και του τόπου. Οι μαρτυρίες από τις προσωπικές ή φανταστικές επισκέψεις των Δυτικοευρωπαίων ταξιδιωτών κατά τους τελευταίους αιώνες αλλά και οι θεωρητικές τους γνώσεις, τα οράματα ή οι ιδεολογίες που συγκρούονταν με τις εμπειρίες τους συνθέτουν τα στερεότυπα με τα οποία και τροφοδοτήθηκε η περιηγητική γραμματεία για την πόλη στη μεγάλη

αυτή καμπύλη των πέντε αιώνων. Λόγοι πολιτικοί, ιδεολογικοί, θρησκευτικοί ή προσωπικοί καθόρισαν το ταξίδι των Ευρωπαίων, τις παρατηρήσεις τους και τη σκοπιμότητα των έργων τους.

Στην αρχή του περιηγητικού ρεύματος, ο ταξιδιώτης συνθέτει, για την πολιτεία της Θεσσαλονίκης και τους ανθρώπους της, αμυδρές νησίδες πραγματικότητας (15ος-αρχές 17ου αιώνα). Σταδιακά ο Δυτικός άνθρωπος αντιμετωπίζει με περισσότερη ευαισθησία και γνώση το μνημειακό παρελθόν, την ορθόδοξη ταυτότητα με την πληθυσμιακή εθνοτική ιδιομορφία και την εμπορική δεινότητα της πόλης (τέλη 17ου-18ος αιώνας). Με τον Διαφωτισμό και τα αρχαιοδιφικά ενδιαφέροντα υπεισέρχεται και μια άπληστη τάση εμπλουτισμού στο πρακτικό αλλά και στο ιδεολογικό επίπεδο (18ος αιώνας). Τέλος, τον 19ο αιώνα ο περιηγητής συναντά ολοζώντανο το βίο των ανθρώπων, σαν ένα σύνολο τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο, ενώ η πολιτική ρευστότητα, η οποία μεγεθύνεται ως τις αρχές του 20ού αιώνα, γίνεται η κατευθυντήρια συντεταγμένη όπου οι Ευρωπαίοι βάδιζαν ή και απλώς συνέταζαν κείμενα σχετικά με την πολιτεία, τα οποία όμως κυρίως ευνοούσαν σκοπιμότητες πολιτικές ή εθνικές πέραν των ελληνικών συνόρων.

Έτσι λοιπόν δημιουργούνται ερωτήματα όπως: Τι είναι η Θεσσαλονίκη για τους περιηγητές; Τι «αφήνει» η πόλη στους περιηγητές; Τι κάνουν οι περιηγητές στην πόλη; Σε

τι διαφέρει από μια άλλη πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από μια πόλη στερεότυπο στα κείμενά τους, από ένα άλλο λιμάνι, ένα άλλο πνευματικό, εμπορικό ή πολιτικό κέντρο; Πότε και πώς υπεισέρχεται η Θεσσαλονίκη στην ταξιδιωτική τους πορεία, στη ματιά τους, στα ημερολόγια τους; Τι μπορεί να προσφέρει μία μελέτη για τον περιηγητισμό της Θεσσαλονίκης;

Το πόνημα των Αλεξάνδρου Χ. Γρηγορίου και Δρ. Ευαγγέλου Χεκίμογλου- ένας συγγραφικός άθλος στους χρόνους που ολοκληρώθηκε 1) κατορθώνει να είναι ο τελευταίος συγκροτημένος και σχεδόν πλήρης βιβλιογραφικός κατάλογος των περιηγητών (ταξιδιωτών και μη) που αναφέρονται στη Θεσσαλονίκη 2) η περιληπτική παρουσίαση όλων των λημμάτων επιτρέπει στον αναγνώστη να αποκτήσει σφαιρική εικόνα του συνόλου των πηγών την κάθε χρονική περίοδο· 3) τα μικρά κατατοπιστικά βιογραφικά είναι απαραίτητα για να κατανοήσει ο αναγνώστης τον ταξιδιώτη-συγγραφέα και το προϊόν που κληροδοτεί· 4) η επιλογή του αποσπάσματος παρουσιάζει το είδος των πληροφοριών που οριοθετείται από την προβληματική των συγγραφέων του τόμου· 5) οι παρατηρήσεις θέτουν προβληματισμούς για τα γεγονότα που μαρτυρούνται από τους περιηγητές και αφορούν την ιστορία της πόλης· 6) η τεκμηρίωση των παρατηρήσεων επιβεβαιώνει τη βαθιά γνώση της ιστορίας της πόλης που χαρακτηρίζει τους συγγραφείς.

Η τολμηρή επιλογή τους να παραβλέψουν στην παρουσίαση σημαντικά κείμενα ή σημαντικά ονόματα περιηγητών αποδεικνύει ότι οι συγγραφείς κατέχουν εμπειριστωμένα το διπλό αντικείμενο (Θεσσαλονίκη/περιηγητές) καθώς και την ανάγκη να προχωρήσει ακόμα παραπέρα η επιστημονική έρευνα. Η αναλυτική εισαγωγή οριοθετεί τον προβληματισμό των συγγραφέων.

Η επιλογή των αποσπασμάτων επιτρέπει στον αναγνώστη να επικεντρώσει και εκείνος το ενδιαφέρον του σε κάποιες ιδιαίτερες πτυχές της ιστορίας της πόλης. Η ανακρίβεια της μαρτυρίας του περιηγητή ή η εμμονή σε κάποιες πληροφορίες θα είναι πλέον η εργασία όσων, ορμώμενοι από την τόσο «γενναϊόδωρη» ταξινόμηση των περιηγητών που προσφέρεται στον τόμο αυτό, θα ασχοληθούν με συνθετικές μελέτες είτε με αντικείμενο τους περιηγητές είτε με θέματα της ιστορίας της Θεσσαλονίκης.

Οι συγγραφείς, έχοντας εμβαθύνει σε κάθε περιηγητι-

κό κείμενο, αξιολόγησαν τις πληροφορίες και, όπως σημειώνουν στην εισαγωγή τους, «αν άλλες πηγές μπορούν να επαληθεύσουν ή να θέσουν σε αμφισβήτηση τη μαρτυρία και, ακόμη, αν οι μαρτυρίες διασώζουν κάτι μοναδικό ή που επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές, τότε είναι αναντικατάστατες».

Μια παρόμοια μελέτη είναι αδύνατον βέβαια να παρακολουθήσει ταυτόχρονα τα μεγάλα ρεύματα (πολιτικά και πνευματικά στην Ευρώπη) τα οποία καθόρισαν τη διακίνηση των ταξιδιωτών προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την Ανατολή γενικότερα και ακόμα ειδικότερα προς την ίδια τη Θεσσαλονίκη. Όπως είναι αδύνατον να βρεθούν οι συσχετισμοί, οι λογοκλοπές, οι αντιγραφές και οι μιμήσεις καθώς αυτές εμπλέκονται κυρίως με τις χρονολογίες έκδοσης, τις επανεκδόσεις ενός έργου, τις μεταφράσεις του και άρα την αναγνωσιμότητά του. Όμως ο κατάλογος των περιηγητών είναι σχεδόν πλήρης και ξεπερνά τα όρια μιας απλής χρονολογικής ταξινόμησης. Γίνεται μια κιβωτός πληροφοριών που διαφυλάττει μαρτυρίες για τη Θεσσαλονίκη, η κυκλοφορία των οποίων θα γονιμοποιήσει την ιστορική έρευνα και η πόλη θα ανανεώσει και θα εμπλουτίσει τις σελίδες της ιστορίας της. Όπως ουδείς Ευρωπαίος επισκέπτης δεν έμεινε εντελώς αδιάφορος στο πέρασμά του από την πολιτεία, έτσι και ουδείς από τους αναγνώστες θα προσπεράσει αυτή τη δημοσίευση.

Το βιβλιογραφικό αυτό εγχειρίδιο γίνεται απαραίτητο εργαλείο για την επιστημονική έρευνα και προσφέρεται ως ουσιαστική συμβολή για συνθετικές μελέτες, ενώ ανοίγει νέα πεδία προς διερεύνηση. Ταυτόχρονα αποτελεί εύληπτο ανάγνωσμα για το ευρύ κοινό είτε είναι αυτό που γνωρίζει ήδη την ιστορία της Θεσσαλονίκης είτε είναι αυτό που αναζητεί τη γνωριμία με τη σημαντική, ακένωτη αυτή πόλη. Ο τόμος κατατίθεται σαν ένας μαγευτικός συνδυασμός, με τη γεύση της πολιτείας, του ταξιδιού, της έρευνας και των πολλαπλών αναζητήσεων.

Η πορεία της Θεσσαλονίκης μέσα από τα ταξιδιωτικά κείμενα δεν είναι παρά η ίδια η εικόνα της Θεσσαλονίκης που είχαν και ήθελαν να έχουν οι Δυτικοευρωπαίοι περιηγητές για την πόλη. Αλλά η ανάγνωση της πραγματικότητας παρέμενε πάντοτε ένας χώρος πολλαπλά φωτισμένος, εξαρτώμενος από τη θέση και την «οπτική» που τον αντίκριζαν. Η στιγμή, τα γεγονότα, το κλίμα, οι

άνθρωποι, οι εντυπώσεις, οι φόβοι, οι ασθένειες, το ξένο και άξενο, οι οχλήσεις, οι κίνδυνοι, η δυσκαμψία επικοινωνίας, οι προκαταλήψεις, και όλα όσα συνέθεταν την εξέλιξη της ταξιδιωτικής τους εμπειρίας καταγράφονταν στη μνήμη τους, η οποία βαθμιαία διηθούσε τη σκέψη τους, καταλύοντας ανεπανόρθωτα το λόγο τους που προοριζόταν να κληροδοτηθεί γραπτός.

Μια πόλη, όπως η Θεσσαλονίκη, μέσα από τις αφηγήσεις είναι οι αφηγητές της μέσα στην πόλη, και οι ιδιαιτερότητες, η παρατηρητικότητα και οι εμπειρίες του καθενός συνθέτουν τον ιστό πάνω στον οποίο διαγράφεται η εικόνα της πολιτείας. Γιατί η Θεσσαλονίκη ήταν και παραμένει ένας χώρος ανάγνωσης της Ιστορίας, ένας τόπος όπου συναντιούνται στους εμπορικούς της δρόμους λαοί, φυλές και γλώσσες. Είναι μια πόλη που διαφύλαξε τα μνημεία της, ενδύθηκε επιρροές, κράτησε το λιμάνι της είσοδο και έξοδο αγαθών και ιδεών και στάθηκε σταθμός

των περιηγητών υποχρεωτικός, επιθυμητός, αναπόφευκτος αλλά και ελκυστικός.

Οικεία ή εξωτική, ελληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή, βαλκανική, οθωμανική, και πολυπολιτισμική, εμπορική ή ιστορική, κεκοσμημένη αλλά και ανθρώπινη, φορτωμένη και φορτισμένη, η Θεσσαλονίκη των περιηγητών αναφάνεται, αναδεικνύεται και παίρνει με τον τόμο αυτό τη θέση της στην ταξιδιωτική γραμματεία, με μυστικά και υποσχέσεις, με εκπλήξεις και επιβεβαιώσεις πάντα πλούσια, ξεχωριστή, μοναδική.

Ιόλη Βιγγοπούλου
Δρ. Ιστορικός
Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 2006-2009

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Χαράλαμπος Νάσλας
Γεν. Γραμματεύς: Χαράλαμπος Παπαστάθης
Ταμίας: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Κωνσταντίνος Βαβούσκος
Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Αθανάσιος Καραθανάσης
Βασίλειος Πάππας

Εκδότης: Νίκος Χαϊδεμένος

Σχεδιασμός-σελιδοποίηση: Κλειώ Μπατή
Επεξεργασία εικόνας: Γιώργος Αλεξάνδρου, Αλεξάνδρα Τασούλα

Εκτύπωση-βιβλιοδεσία: ΤΡΟΙΑ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΜΠΟΡΙΚΗ Α.Ε.

© Copyright έκδοσης 2008, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
26ο χλμ. Λεωφόρος Λαυρίου, θέση Ρδόκια, 19 400 Κορωπί, Τ.Θ. 7616
Τηλ.: 210 97.02.802, 210 97.67.488 Fax: 210 97.56.550

Απαγορεύεται η κάθε είδους αναδημοσίευση του φωτογραφικού υλικού, σε έντυπα ή ηλεκτρονικά μέσα,
χωρίς την έγγραφη εξουσιοδότηση του φωτογράφου, του συλλέκτη και του εκδότη.
Οι παραβάτες διώκονται ποινικά βάσει του νόμου περί προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας.

ISBN 978-960-7265-91-3

Περιεχόμενα

Πρόλογος Νικολάου Μέρτζου	11	Vincenzo Maria Coronelli (1686)	56
Εισαγωγικό σημείωμα	13	Olfert Dapper (1688)	56
Εισαγωγή	19	Paul Lucas (1705).....	57
Περίοδος πρώτη: 1430-1650		Aubry de la Motraye (1707).....	60
Από την άλωση της Θεσσαλονίκης έως		Joseph de la Porte (1737)	61
τη σύσταση γαλλικού προξενείου	25	Richard Pococke (1740).....	63
Ciriaco Anconitanus dei Pizzecolli (1431)	27	James Stuart & Nicholas Revett (1753)	68
Pero Tafur (1436)	28	Gideon Harvey (1759).....	73
Giovanni - Maria Angiolello (1470)	31	Δημήτριος Χοϊδάς (1759).....	74
Pierre Belon (1547)	33	Guillaume Thomas Raynal (1770)	76
Nicolas de Nicolay (1551)	35	Augustine Belley (1772)	77
Gabriele Cavazza (1591).....	36	François de Tott (1778).....	78
William Lithgow (1609)	41	Mathieu Dumas (1783)	79
Gilles Fermanel & Robert Fauvel & Baudouin de Launay		John Howard (1786).....	81
& Vincent de Stochove (1630).....	43	Alessandro Bisani (1788).....	84
		John Bacon Sawrey Morritt (1794).....	87
Περίοδος δεύτερη 1650-1794			
Από τη σύσταση του γαλλικού προξενείου έως		Περίοδος τρίτη: 1794-1830	
τη σύνταξη του άτιτλου λογιστικού κατάστιχου		Από το άτιτλο λογιστικό κατάστιχο της ελληνικής	
της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης	45	κοινότητας έως την απογραφή του 1830/35	89
Robert de Dreux (1669).....	49	Edward Daniel Clarke (1801)	92
Sieur de la Croix (1679)	53	Philip Hunt & Josef Dacre Carlyle (1801)	98
		William Martin Leake (1806)	100
		Frédéric François Guillaume de Vaudoncourt (1807)	104
		John Galt (1809)	105
		Charles Robert Cockerell (1810).....	110
		Henry Holland (1812).....	113
		Pliny Fisk (1821)	117

Adolphus Slade (1830).....	119
Charles Phillip Yorke (1830)	123
David Urquhart (1830)	124
Joseph Wolff (1830)	126

Περίοδος τέταρτη: 1830-1888

Από την απογραφή του 1830/35 έως τη σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη.....

William G. Schauffler (1834).....	139
J. J. Best (1839).....	143
William G. Schauffler (1847).....	148
J. Jonesco (1850)	151
Herman Melville (1856)	157
Antoinin Proust (1858)	161
Adolphe Joanne & Émile Isambert (1861)	162
W. G. Clark (1861)	166
Louis Marie Olivier Duchesne & Charles Marie Adolphe Louis Bayet (1874).....	170
Fanny Janet Sandison - Blunt (1876).....	171
James George Cotton Minchin (1884).....	180
Albert Charles Wratlslaw (1885)	184

Περίοδος πέμπτη 1888-1930

Από τη σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης

με την Ευρώπη έως το 1930

Maurice Pottecher (1902).....	193
Albert Malet (1902)	195
Erneste Fréville (1907)	198
John Foster Fraser (1907).....	200
Gaston Nitzer (1915)	203
Harry Charles Luke (1915).....	205
Mme Lène-Candilly (1924)	209

Συντομογραφίες.....	213
----------------------------	------------

Πηγές	215
--------------------	------------

Ξένη Βιβλιογραφία.....	219
-------------------------------	------------

Ελληνική Βιβλιογραφία.....	235
-----------------------------------	------------

Βοηθήματα	241
------------------------	------------

Εισαγωγή

Η ιδέα για τη συγγραφή αυτού του βιβλίου ήταν του κυρίου Νικολάου Μέρτζου. Όχι μόνον η ιδέα, αλλά και η πρωτοβουλία και η ενθάρρυνση. Ο εμπνευστής του εγχειρήματος ονειρεύτηκε έναν τόμο με μορφή «ρεπορτάζ», δηλαδή ένα σώμα κειμένων με αναφορές στη Θεσσαλονίκη που να περιέχει αυτουσία τα λόγια των ξένων που την επισκέφθηκαν, μεταφρασμένα στην ελληνική γλώσσα. Ένα σώμα εύχρηστο, συνοπτικό, που να μην ξεπερνά τον έναν τόμο. Όχι έναν βιβλιογραφικό κατάλογο ούτε μια κριτική έκδοση πηγών. Ένα σύντομο βιογραφικό για κάθε περιηγητή και ένα λακωνικό σχόλιο για το κείμενό του. Και όλα αυτά να συνοδεύονται από οπτικό υλικό που να βοηθά την κατανόησή τους. Είναι αλήθεια ότι αυτός ο τόμος έλειπε από τη βιβλιογραφία περί Θεσσαλονίκης.

Στην ελληνική ιστοριογραφία οι περιηγητές αποτέλεσαν επί μακρόν αντικείμενο μελέτης και έρευνας¹. Από τη μετάφραση του έργου του Saint-Marc Girardin (1801-1873) *Les voyageurs en Orient et la Turquie depuis le traité de Paris* –την οποία εκπόνησε ο «τελειόφοιτος της Νομικής Σχολής» Παναγ. Μ. Γιουρδής το ίδιο έτος που εκδόθηκε στη γαλλική (1858) και την εξέδωσε στην Αθήνα υπό τον τίτλο: *Οι περιηγηταί της Ανατολής και η Τουρκία μετά την εν Παρισίοις Συνθήκην*– μέχρι την πολύτομη έκδοση του Κυριάκου Σιμόπουλου (1921-2001) *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα και τις νεότερες εξειδικευμένες έρευνες, όπως της Ιόλης Βιγγοπούλου Le monde grec vu par les voyageurs du XVIIe siècle*² (που αφορά τον ευρύτερο ελληνικό χώρο κατά

τον 16ο αι.), η απόσταση είναι μεγάλη. Ένα τμήμα της απόστασης καλύπτεται από εκδόσεις που αφορούν την παρουσία των περιηγητών σε περιοχές του ελληνικού χώρου. Υποδειγματικό έργο εν προκειμένω είναι της Βασιλικής Τουρπτοόγλου-Στεφανίδου *Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15ος-20ός αι.)*³. Για τη Λάρισα υπάρχει η πρόσφατη διατριβή της Χριστίνας Πολέζε, *Λάρισα και Θεσσαλικός κάμπος. Αφηγήσεις ιστορικών και πολιτισμικών γεγονότων 63 ευρωπαϊών περιηγητών από τον 16ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα*⁴. Επίσης, βρίσκουμε στον κατάλογο της Εθνικής Βιβλιοθήκης περιηγητικές μαρτυρίες γενικού χαρακτήρα (δηλαδή όχι απλώς για έναν περιηγητή) που αφορούν τις εξής πόλεις ή περιοχές (κατά σειρά δημοσίευσης): τη Ζάκυνθο⁵, τη Λιβαδειά⁶, την Κρήτη⁷, τα Δωδεκάνησα⁸, την Κεφαλλονιά⁹, την Ιθάκη¹⁰, τη Φωκίδα¹¹, τη

1. Βλ. προχειρώς, Α. Γρηγορίου, «Περιγραφές της Θεσσαλονίκης μέσα από τα κείμενα γάλλων ταξιδιωτών», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τ. 21 (Ιανουάριος 2007), 124, σημ. 2.

2. Έκδοση Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004.

3. Έκδοση Α.Π.Θ., Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής, Παράρτημα αριθμ. 33 του Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1986.

4. Θεσσαλονίκη, Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, 2007.

5. Κ. Καιροφύλας (1877-1961): *Η Ζάκυνθος όπως την είδαν οι περιηγηταί* (1930).

6. Τ. Η. Λάμπας (1904-1995): *Ευρωπαίοι ταξιδιώτες στη Λιβαδειά* (1966).

7. Ε. Πλατάκης (1910-1986): *Ξένοι φυσιοδίφαι, γεωγράφοι και περιηγητές περί Κρήτης κατά τους ΙΒ' - ΙΘ' αιώνας* (1973).

8. Ν. Μαυρής (1899-1978), *Ταξιδιώται και γεωγράφοι εις τα Δωδεκάνησα, 1102-1967* (1974).

9. Παναγιώτα Μοσχονά: *Η Κεφαλλονιά τον 16ο και 17ο αιώνα σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ξένων περιηγητών* (1980).

10. Πρακτικά ημερίδας *Περιηγητισμός στην Ιθάκη* (1990).

11. Α. Καλαντζάκος: *Ξένοι ταξιδιώτες στην περιοχή Φωκίδας* (1991).

Μάνη¹², τα Γιάννενα¹³, τη Λέσβο¹⁴, τη Ζίτσα¹⁵, την Ικαρία¹⁶, τη Θράκη¹⁷ τη Ρούμελη¹⁸ κ.ά. Στα έργα αυτά θα πρέπει να προστεθούν άφθονες μελέτες περί των περιηγητών στην ευρύτερη Οθωμανική Αυτοκρατορία, με αποκορύφωμα την πολύτομη έκδοση των κειμένων των περιηγητών της Ανατολής από τον Στέφανο Γεράσιμο (1942-2005).

Στο σημείο αυτό αξίζει να τεθεί το ερώτημα: Για ποιό λόγο, αν και η τοπική περί Θεσσαλονίκης ιστοριογραφία (που αριθμεί συνολικώς άνω των 6.000 τίτλων, αν αθροίσουμε τη βιβλιογραφία μέχρι το 1987¹⁹ και εκείνη μεταξύ των ετών 1986-2000²⁰) είναι πληθωρική, το περιηγητικό φαινόμενο δεν την έχει επαρκώς απασχολήσει; Δημοσιεύθηκαν βέβαια κατά καιρούς μελέτες που στηρίχθηκαν σε κείμενα περιηγητών, τις οποίες οφείλουμε στον μακαριστό Απόστολο Βακαλόπουλο και στους Michael Vickers, Αθανάσιο Καραθανάση και Κωνσταντίνο Βακαλόπουλο. Ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης δημοσίευσε επίσης εκτεταμένα αποσπάσματα από ξένους περιηγητές. Παρουσιάσεις περιηγητικών κειμένων έκαναν επίσης η Αικατερίνη Γεωργουδάκη και η Κωνσταντίνα Κισκίρα, καθώς και παλαιότερα ο αλησμόνητος Σωτήρης Κίσσας²¹. Κείμενα ορισμένων περιηγητών που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στη Θεσσαλονίκη έχουν εκδοθεί αυτοτελώς από ελληνικούς εκδοτικούς οίκους (π. χ. Angiolello, Abbott, Holland, Cousinery, Beaujour, Rouqueville). Αλλά ούτε γενικές παρουσιάσεις περιηγητικών κειμένων ούτε ειδικές μελέτες με αντικείμενο τους περιηγητές διαθέτει η περί Θεσσαλονίκης βιβλιογραφία, με τρεις βασικές εξαιρέσεις, σχετικώς πρόσφατες. Η πρώτη ήταν η διδακτορική

διατριβή της Σαπφούς Ταμπάκη, με τίτλο *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12ος-19ος αιώνας μ.Χ.: Λατρευτικά μνημεία*. Η εργασία αυτή δημοσιεύθηκε το 1998 από το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών²² και αφορούσε αποκλειστικώς τα λατρευτικά μνημεία. Ωστόσο η συγγραφέας προέβη σε επιμελή καταγραφή των περιηγητών και δημοσίευση αποσπασμάτων από τα κείμενά τους στη γλώσσα την οποία γράφτηκαν. Εντόπισε 68 περιηγητικά κείμενα, διαφόρων ειδών (τα δύο τρίτα των οποίων στη γαλλική και την αγγλική γλώσσα). Η δεύτερη εξαίρεση είναι ο τόμος των Σάββα Μαυρίδη & Carla Primavera-Μαυρίδου *Ξένοι περιηγητές στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος από το 1550 ως το 1892* (εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη), που εκδόθηκε το 2005. Περιλαμβάνει μελέτημα του Jacob Philip Fallmerayer και μικρότερα κείμενα γερμανόγλωσσων περιηγητών, τα οποία μεταφράστηκαν στην ελληνική γλώσσα. Μεγάλο μέρος του βιβλίου αναφέρεται στο Άγιο Όρος. Η τρίτη και πιο πρόσφατη εξαίρεση είναι η μελέτη του πρώτου των υπογραφομένων, με τίτλο «Περιγραφές της Θεσσαλονίκης μέσα από τα κείμενα Γάλλων ταξιδιωτών», η οποία δημοσιεύθηκε στη σειρά *Θεσσαλονικέων Πόλις*, στο πλαίσιο του αφιερώματος «Η Θεσσαλονίκη ως τόπος προορισμού» (τόμος 21, Ιανουάριος 2007, σελ. 96-131). Πρόκειται για καταγραφή των συγγραφέων που έγραψαν στη γαλλική γλώσσα για τη Θεσσαλονίκη, με πληροφορίες για τις εκδόσεις και βιογραφικά στοιχεία για τον συγγραφέα κάθε έργου. Ο παρών τόμος δεν φιλοδοξεί να καλύψει το γενικό κενό στην περιηγητική φιλολογία περί Θεσσαλονίκης. Αποτελεί ένα είδος εισαγωγής στο φαινόμενο: ακόμη καλύτερα, έναν τροχιοδείκτη του φαινομένου και επ' ουδενί λόγω αναλυτική διαπραγματέυσή του.

Ερχόμαστε τώρα στα μεθοδολογικά ερωτήματα που ανέκυψαν όταν τον Απρίλιο του 2007 η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών μας ανέθεσε την εκπόνηση του ανά χείρας έργου, σε έκταση ενός τόμου και με στόχο να εκδοθεί τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Τα ερωτήματα ήταν πολλά. Η γενική κατεύθυνση, στη διαμόρφωση της οποίας η άποψη του Προέδρου της Εταιρείας υπήρξε καθοριστική, ήταν να περιορίσουμε στο ελάχιστο τις παρατηρήσεις και τις σημειώσεις, να παρουσιάσουμε συνοπτικά βιογραφικά σημειώματα των περιηγητών και να επιλέξουμε κείμενα με βάση ορισμένα κριτήρια, τα οποία θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια. Αποφασίστηκε εξ αρχής να περιοριστού-

12. Πρακτικά του συμποσίου Μάνη: *Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία: Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές 15ος-19ος αιώνας* (1993).

13. Α. Παπασταύρου, *Τα Γιάννενα του 19ου αιώνα όπως τα περιέγραψαν και τα απεικόνισαν οι ξένοι περιηγητές* (1994).

14. Π. Παρασκευαΐδης: *Οι περιηγητές για τη Λέσβο* (1996).

15. Θ. Κοσμάς, *Η Ζίτσα του 19ου αιώνα όπως την είδαν οι ξένοι περιηγητές* (1998).

16. Ν. Τσαγκάς, *Η νήσος Ικαρία στους Ευρωπαίους περιηγητές* (1998).

17. Δημερίδα Οδοιπορικό στη Θράκη: *Περιηγητές και χαρτογράφοι* (2000).

18. Α. Καλαντζάκος: *Η Ρούμελη πριν 200 χρόνια πώς την είδαν οι ξένοι* (2001).

19. Κ. Χατζόπουλος (επιμ.), *Βιβλιογραφία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη [ΙΜΧΑ], 1987.

20. Βλ. σημ. 1. Το πρώτο έργο περιλαμβάνει 2.500 λήμματα και το δεύτερο 3.500. Συνεπώς, 6.000 είναι το σύνολο των λημμάτων μέχρι το έτος 2000.

21. Βλ. τη σχετική ένδειξη στο: Δήμος Θεσσαλονίκης – Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, *Βιβλιογραφία Θεσσαλονίκης 1986-2000*, Θεσσαλονίκη 2005, στα λήμματα «Περιηγητές».

22. Δυστυχώς –ίσως λόγω της περιορισμένης κυκλοφορίας του τόμου– δεν περιλήφθηκε στην ανωτέρω *Βιβλιογραφία Θεσσαλονίκης* (βλ. σημ. 1).

με σε αγγλικές και γαλλικές πηγές, για πρακτικούς λόγους που είχαν να κάνουν με την ευχέρεια πρόσβασης, κατανόησης και μετάφρασής τους. Η χρονική περίοδος προσδιορίστηκε από το 1430 ως το 1930, δηλαδή η περίοδος πέντε αιώνων μετά από την άλωση της πόλης. Όλα αυτά συμφωνήθηκαν με πλήρη επίγνωση ότι το εγχείρημά μας είχε χαρακτήρα πρώτης προσέγγισης. Σκοπός του ήταν να δείξει την έκταση της περί της Θεσσαλονίκης ταξιδιωτικής βιβλιογραφίας, να εμπλουτίσει το υφιστάμενο σώμα περιηγητικών κειμένων και να ενθαρρύνει –μέσα από τα επιτεύγματα και τις αποτυχίες του– και άλλους ερευνητές να ασχοληθούν με το συγκεκριμένο αντικείμενο. Ήταν σαφές από την αρχή ότι το εγχείρημά μας απείχε πολύ από την πλήρη διαπραγμάτευση του θέματος.

Η σημασία των περιηγητικών κειμένων είναι προφανής για την ιστορία της Θεσσαλονίκης, τουλάχιστον κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Οι εγχώριες πηγές –μετά από τόσες πυρκαγιές, σεισμούς, απελάσεις, σφαγές και πολέμους– είναι πλέον σπάνιες ή διασκορπισμένες σε ιδρύματα του εξωτερικού, συνεπώς πρακτικώς απροσπέλαστες. Τα οθωμανικά αρχεία παρουσιάζουν το δυσεπίλυτο πρόβλημα της γλώσσας. Έγγραφα κτηματολογικού κυρίως χαρακτήρα πρέπει να μεταφραστούν μαζικά για να αποδώσουν την κρίσιμη ύλη που θα επιτρέψει την πρόοδο της τοπικής ιστοριογραφίας. Φαίνεται ότι η χρήση των μεταφράσεων που δημοσιεύθηκαν μέχρι τώρα τείνει να ολοκληρώσει τον κύκλο της. Αντίθετα, τα κείμενα των προξένων και των περιηγητών διανοίγουν έναν τεράστιο τομέα έρευνας. Απόλυτη μπορεί να χαρακτηριστεί η σημασία τους για την περίοδο από τον δέκατο έκτο μέχρι και τα τέλη του δέκατου έβδομου αιώνα, οπότε οι τοπικές πηγές είναι ελάχιστες, και μεγάλη για τον δέκατο όγδοο αιώνα. Γι' αυτό και οι επιλογές που περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο δίνουν ανάλογη έμφαση στους παλαιότερους περιηγητές.

Πριν διαμορφώσουμε μια σαφέστερη εικόνα για το πλήθος των περιηγητικών κειμένων που αφορούν τη Θεσσαλονίκη από τον 15ο μέχρι τον 20ό αι., εξετάσαμε το ενδεχόμενο να μεταφράσουμε στην ελληνική, να σχολιάσουμε και να δημοσιεύσουμε ορισμένα προξενικά έγγραφα, έστω και αν είχαν παρουσιαστεί σε ειδικές μελέτες, φοβούμενοι ότι το περιεχόμενο των περιηγητικών κειμένων δεν θα ήταν επαρκές για να καλύψει το ζητούμενο στόχο ενός ενδιαφέροντος «τόμου-ρεπορτάζ». Η φιλόξενη και φιλική ενημέρωση από τον διευθυντή του ΙΜΧΑ Καθ. Ιωάννη Μουρέλο και τον διευθυντή του ΜΜΑ κ. Βασίλη Νικόλτσιο έδειξαν ότι υφίσταται άφθονο υλικό διαθέσιμο για τον σκοπό που προαναφέρθηκε. Αλλά στο μεταξύ προχωρούσε

η έρευνα ανεύρεσης νέων περιηγητικών κειμένων και καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι η δημοσίευση προξενικών εγγράφων θα έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο ενός μελλοντικού –και πιο φιλόδοξου– σχεδίου. Ωστόσο, περιλάβαμε κατ' εξαίρεση στον παρόντα τόμο ελάχιστα κείμενα προσώπων που διατέλεσαν πρόξενοι στη Θεσσαλονίκη, το περιεχόμενο των οποίων θυμίζει περισσότερο περιηγητική αναφορά παρά προξενικό έγγραφο.

Είναι αλήθεια ότι πριν από μερικά χρόνια τα αποτελέσματα της έρευνάς μας θα ήταν πολύ πιο πενιχρά. Η ανάπτυξη του διαδικτύου συνοδεύθηκε από το τεράστιο έργο παραγωγής χιλιάδων ηλεκτρονικών εκδόσεων, στο οποίο επιδίδονται κοινωφελείς οργανισμοί και ιδιωτικές εταιρείες. Αλλά και πολλά πανεπιστήμια, ελληνικά και ξένα, έχουν προχωρήσει στην ηλεκτρονική δημοσίευση παλαιών εκδόσεων από τις βιβλιοθήκες τους. Ας σημειωθεί ότι οι ηλεκτρονικές δημοσιεύσεις συνεχίζονται και νέα βιβλία είναι καθημερινώς διαθέσιμα στο διαδίκτυο. Δεν θα μπορούσε να υπάρξει πιο ευνοϊκός χρόνος για να πραγματοποιήσουμε την έρευνά μας, αν και είναι βέβαιο ότι όταν θα τυπώνονται αυτές οι γραμμές, θα υπάρχουν και άλλα διαθέσιμα έργα σε ηλεκτρονική μορφή, τα οποία εμείς δεν προλάβσαμε να δούμε.

Ούτε και αυτόν τον παράγοντα είχαμε συνειδητοποιήσει πριν από την έναρξη της έρευνας. Καθώς όμως ο κατάλογος των περιηγητών που είχαμε συντάξει καθημερινώς μεγάλωνε, οι αρχικοί περιορισμοί που είχαμε θέσει τέθηκαν σε δοκιμασία. Ήταν σωστό να αποκλείσουμε, επί παραδείγματι, τους Οθωμανούς και τους σλαβόφωνους περιηγητές, αν διαθέταμε έργα τους μεταφρασμένα σε δυτική γλώσσα; Καταλήξαμε ότι υπάρχουν ειδικότεροι και αρμοδιότεροι από εμάς για να ασχοληθούν εν καιρώ με τους περιηγητές που ήρθαν από την Ανατολή. Ως προς τον αρχικό περιορισμό της αγγλικής και γαλλικής γλώσσας, τηρήθηκε με ελάχιστες εξαιρέσεις.

Με ποια κριτήρια όμως θα διαλέγαμε κείμενα από έναν ολόένα αυξανόμενο αριθμό περιηγητών; Ακολουθήσαμε τους εξής κανόνες επιλογής κειμένων: Πρώτον, αποκλείσαμε όσα αφορούσαν τα μνημεία της Θεσσαλονίκης, αν και στο σημείο αυτό κάναμε επίσης δύο ή τρεις εξαιρέσεις. Οι λόγοι του αποκλεισμού ήταν δύο: Πρώτον, το θέμα είχε καλυφθεί από τη διatribή της Σαπφούς Ταμπάκη. Δεύτερον, οι ειδήσεις περί μνημείων απαιτούν μακροσκελή σχολιασμό, γεγονός που δεν συμβάδιζε με την κεντρική στόχευση του τόμου. Δεύτερος κανόνας ήταν η αξιοπιστία των ειδήσεων. Προτιμήσαμε ειδήσεις που θα μπορούσε ο περιηγητής να γνωρίζει από αυτοψία. Αν αυτό δεν

ήταν δυνατόν, προτιμήσαμε ειδήσεις με δεδηλωμένη πηγή. Συνήθως οι επισκέπτες της πόλης συνοδεύονταν στην περιήγησή τους από κάποιο πρόσωπο στο οποίο όφειλαν τις πληροφορίες τους. Όπου ήταν δυνατόν, προσπαθήσαμε να δείξουμε ή να υποδηλώσουμε το πρόσωπο αυτό. Τρίτος κανόνας ήταν η προτίμηση προς πηγές που έδιναν συγκεκριμένες ειδήσεις για την πόλη. Αποφύγαμε, επί παραδείγματι, τις επαναλαμβανόμενες αντιφατικές αναφορές στον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, που στο σύνολό τους ήταν αυθαίρετες (πολλές καθ' ομολογία του συντάκτη τους). Προτιμήθηκαν επίσης οι νέες ειδήσεις, υπό την έννοια ότι δεν ήταν γνωστές στην ιστοριογραφία.

Αν οι κανόνες επιλογής των κειμένων φαίνονται ήδη περίπλοκοι και εμπειρικοί, ακόμη πιο περίπλοκα θα φαίνονται τα κριτήρια που ακολουθήσαμε στην επιλογή των συγγραφέων. Καταρχάς δεδομένου ότι μας ενδιέφεραν περισσότερο κείμενα και λιγότερο πρόσωπα, δεν ασχοληθήκαμε καθόλου με περιηγητές που επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη αλλά δεν άφησαν γι' αυτή γραπτές μαρτυρίες. Αντίθετα, επικεντρώσαμε σε πρόσωπα που άφησαν μαρτυρίες, ακόμη και αν αυτές δεν συντάχθηκαν από τους ίδιους. Δείξαμε προτίμηση σε συγγραφείς που ήταν καθ' ολοκληρία ή σχεδόν άγνωστοι στην τοπική βιβλιογραφία. Από την άλλη πλευρά, κρίναμε απαραίτητο να περιλάβουμε σημαντικές (κλασικές θα έλεγε κανείς) μαρτυρίες που είχαν μεν δημοσιευθεί στην ελληνική γλώσσα, αλλά πριν από αρκετά χρόνια. Τυπικό παράδειγμα είναι δύο αναφορές που περιέλαβε προ 60 ετών ο Κωνσταντίνος Μέρτζιος στα *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, μία τρίτη αναφορά που δημοσίευσε ο ίδιος σε δυσεύρετο αναμνηστικό τόμο και οι επιστολές ανώνυμου Βρετανού από τη Θεσσαλονίκη, τις οποίες δημοσίευσε προ 56 ετών ο μακαριστός Γ. Χ. Σούλης. Αν ο παρών τόμος πρόκειται να έχει κάποια χρησιμότητα στον μελλοντικό ερευνητή, τα έξι κείμενα που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία δεν θα έπρεπε να λείπουν από τα περιεχόμενά του.

Τι σημαίνει όμως περιηγητής; Πώς τον ξεχωρίζουμε από τον συγγραφέα που δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη αλλά παραθέτει ειδήσεις ερασιμμένες από άλλες πηγές; Ανάμεσα στους πραγματικούς περιηγητές και τους γεωγράφους υπάρχει βέβαια μια δυναμική σχέση: Οι αναφορές της πόλης στη γεωγραφία αποτελούν έναυσμα για τον περιηγητή να την επισκεφθεί. Αλλά και οι εντυπώσεις του περιηγητή εμπλουτίζουν τις πηγές του γεωγράφου και τονώνουν το ενδιαφέρον του. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, υπάρχουν γεωγράφοι που πρέπει να προτιμηθούν είτε διότι οι ειδήσεις που παραθέτουν έχουν κάποια ιδιαιτερότητα και χρειάζονται σχολιασμό είτε –σε μερικές

περιπτώσεις– διότι είναι εμφανώς λανθασμένες. Το ίδιο βέβαια ισχύει και για τα αμιγώς περιηγητικά κείμενα. Οπωσδήποτε, η εργασία μας δεν στράφηκε καθόλου στην ιστορία της γεωγραφίας.

Το στοιχείο που καθορίζει την επισκεψιμότητα στη Θεσσαλονίκη είναι η ταξιδιωτική ταυτότητα της πόλης στη γεωγραφία κάθε περιόδου. Κατά τον δέκατο πέμπτο και τον δέκατο έκτο αιώνα η Θεσσαλονίκη είχε μειωμένο ενδιαφέρον για τους επισκέπτες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γάλλος φραγκισκανός μοναχός και γεωγράφος André Thevet (1516-1590), ενώ αναφέρει στο μνημειώδες έργο του *Cosmographie de Levant*²³ έστω και εσφαλμένες πληροφορίες περί του Αγίου Όρους (σ. 51-52: Π.χ. ότι υπάρχουν εκεί γυναικεία μοναστήρια), εν τούτοις δεν μνημονεύει τη Θεσσαλονίκη. Ακόμη και αργότερα όσοι την επισκέπτονται παραθέτουν στα κείμενά τους και την ιστορία της από την αρχαιότητα, ένδειξη ότι η πόλη δεν ήταν γνωστή στο αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονταν. Συνήθως πρόκειται για επισκέπτες που κατευθύνθηκαν στο Άγιο Όρος και η διάβασή τους από τη Θεσσαλονίκη ήταν συμπτωματική. Το ενδιαφέρον για τη Θεσσαλονίκη υπήρξε στην περίοδο αυτή περιορισμένο πρώτον λόγω της σημασίας που απέκτησε η Κωνσταντινούπολη μετά την άλωση (περί το 1600 ήταν η πολυπληθέστερη πόλη στην Ευρώπη) αντικαθιστώντας την Ιερουσαλήμ και δεύτερο λόγω της διαμόρφωσης θαλάσσιων και χερσαίων οδών προς την Κωνσταντινούπολη που παρέκαμπταν τη Θεσσαλονίκη.

Τα κίνητρα επίσκεψης στη Θεσσαλονίκη διαφέρουν ανάλογα με την περίοδο. Αρχαιοδίφες και αρχαιοθήρες σε αναζήτηση αρχαιοτήτων καλύπτουν το χρονικό φάσμα του 17ου και 18ου αι. Ιεραπόστολοι σε αναζήτηση ποιμνίου αρχικώς καθολικοί (17ος-18ος αι.) και εν συνεχεία προτεστάντες (19ος αι.) συνυπάρχουν με τους πρώτους, ενώ ο 19ος αι. έχει να παρουσιάσει πολλούς στρατιωτικούς που επισκέπτονται τη Θεσσαλονίκη καθ' οδόν προς την εκτέλεση της αποστολής τους και επιστήμονες που διέρχονται μάλλον συμπτωματικώς. Οι διπλωμάτες είναι σπανιότεροι, αλλά σταθεροί επισκέπτες της πόλης.

Τα κίνητρα συγγραφικής ενασχόλησης με τη Θεσσαλονίκη είναι διαφορετικά. Αρκετοί γράφουν γι' αυτή χωρίς να την επισκεφθούν ποτέ. Άλλοι γράφουν για τον λόγο της επίσκεψής τους, χωρίς να τους ενδιαφέρει η ίδια η πόλη, στην οποία αναφέρονται περιστασιακά και αποσπασματικά. Αντιθέτως, άλλοι

23. André Thevet, *Cosmographie de Levant*, Lyon 1556.

γράφουν ειδικώς για την πόλη, με διάθεση να πληροφορήσουν το αναγνωστικό κοινό στο οποίο σκοπεύουν να απευθυνθούν. Τέλος, άλλοι κρατούν ημερολόγιο, αναμειγνύοντας αισθήματα και γεγονότα.

Η ταυτότητα των περιηγητών ποικίλλει επίσης ανάλογα με την εποχή. Επαγγελματικά υπάρχουν προσδιορισμοί για τους περισσότερους επισκέπτες. Πολλές φορές όμως, οι πραγματικοί σκοποί τους δεν αποκαλύπτονται. Η εθνική, κοινωνική και επαγγελματική ταυτότητα του περιηγητή όπως προσδιορίζεται από τα βιογραφικά στοιχεία του δεν ταυτίζεται με την ταυτότητα που ο ίδιος δομεί για τον εαυτό του μέσα από τα κείμενά του. Η ίδια η φύση της περιηγητικής αφήγησης κατασκευάζει ένα αφηγηματικό υποκείμενο του περιηγητή, που αντικειμενικός σκοπός του είναι να εντυπωσιάσει ή εν πάση περιπτώσει να σαγηνεύσει με τις περιγραφές του τον αναγνώστη, δηλαδή να του διηγηθεί πράγματα ξένα προς την καθημερινότητά του. Η επιτυχία αυτής της προσπάθειας ταυτίζεται με την επιτυχή δημιουργία της «ταυτότητας του αφηγητή», δηλαδή της συγκρότησης ενός πειστικού αφηγηματικού υποκειμένου. Από μια ιστορική φάση και έπειτα, το εγχείρημα επιτυγχάνει με τη δημιουργία των στερεότυπων της «Ανατολής». Ο αφηγητής κερδίζει το ακροατήριό του επιβεβαιώνοντας τα πρότυπα αυτά.

Από τον 18ο αι., η νοτιοανατολική Ευρώπη έτεινε να θεωρείται ως «εξωτική», επειδή αποτελούσε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στους χάρτες χαρακτηριζόταν ως «Ευρωπαϊκή Τουρκία», σαν ένα παράδοξο τμήμα της Ασίας στην Ευρώπη. Οι ταξιδιώτες αναζητούσαν χαρακτηριστικές ενδείξεις, που γνώριζαν ότι υπήρχαν στην Ανατολή, π.χ. τζαμιά και καμήλες, ανθρώπους ράθυμους και βρώμικους δρόμους. Η διαφορά μεταξύ «δυτικού» και «ανατολικού» εξαρτιόταν από το πού έστρεφαν την προσοχή τους οι ίδιοι ταξιδιώτες. Όταν οι ελληνιστές ταξίδευαν στην Αθήνα και συγκέντρωναν την προσοχή τους στον Παρθενώνα, η Ελλάδα τους φαινόταν πράγματι πολύ «δυτική». Αντίθετα, η Θεσσαλονίκη –οι βυζαντινοί ναοί της οποίας είχαν μετατραπεί σε τεμένη– φαινόταν ενταγμένη στην «Ανατολή». Οι περισσότεροι επισκέπτες αναζητούσαν στοιχεία εξωτισμού που περίμεναν να βρουν σε μια «ανατολική» πόλη. Στην Ευρώπη του 18ου αι. είχε σχηματισθεί η έννοια του «πολιτισμού», η οποία αποκρυστάλλωνε μια σειρά από αξίες, –όπως οι προοπτικές του εμπορίου, η κοινωνική ευταξία, οι ευγενικοί τρόποι–, και τις ανήγε σε πρότυπα. Τα πρότυπα αυτά παρείχαν στους ταξιδιώτες τη συγκριτική βάση για να κρίνουν τις «εξωτικές» χώρες.

Η αξιολόγηση των ειδήσεων που παρέχουν οι περιηγητές πρέπει να γίνει σε αυτά τα πλαίσια: ήταν ανθρώπινο να υπερβάλουν τον ρόλο, τη δράση και τα ευρήματά τους στις περιηγήσεις τους, να συγκαλύπτουν –παράνομες μερικές φορές– δραστηριότητές τους και να τονίζουν ότι το αναγνωστικό κοινό τους –πραγματικό ή τεκμαρτό– θα ήθελε να διαβάσει. Η αξία των πληροφοριών τους (που πάντοτε πρέπει να εξετάζονται προσεκτικά) είναι άνιση και διαφέρει ανάλογα με τα άτομα και τις εποχές. Βασικό κριτήριο είναι οι άλλες πηγές που μπορούν να επαληθεύσουν (εν όλω ή εν μέρει) ή να θέσουν σε αμφισβόλια την περιηγητική μαρτυρία.

Όσο λιγότερες είναι οι άλλες πηγές τόσο μεγαλύτερη και η αξία της περιηγητικής μαρτυρίας. Οσάκις καταγράφουν απολεσθείσα τοπική παράδοση ή επιβεβαιώνουν ακριβείς ειδήσεις άλλων πηγών, οι μαρτυρίες είναι αναντικατάστατες. Αυτή είναι η εμπειρία μας από τη μελέτη της τοπικής ιστορίας και εκποίηση του εν λόγω έργου και την καταθέτουμε χωρίς καμιά αξίωση θεωρητικοποίησης του θέματος, κάτι που θα ξέφευγε των ορίων του παρόντος έργου.

Το τεκμαρτό εύρος του ανέκδοτου υλικού, τα κείμενα που μας απασχόλησαν περιλαμβάνονται κυρίως σε παλαιές εκδόσεις (αγγλικές, γαλλικές και αμερικανικές). Ασφαλώς υπάρχει ένας ακόμη περιηγητικός κόσμος στα κείμενα που γράφτηκαν στην ισπανική και ιταλική, στη γερμανική, τις σκανδιναβικές, τη ρωσική και άλλες σλαβικές γλώσσες. Επίσης, ένας ακόμη κόσμος που περισσότερο υποπτευόμαστε και λιγότερο γνωρίζουμε και που αφορά μουσουλμάνους ταξιδιώτες που έγραφαν στην τουρκική και την αραβική γλώσσα (με κυριότερο παράδειγμα τον γνωστό Εβλιγιά Τσελεμπί).

Ένα εγχείρημα που θα προσπαθούσε να συλλάβει το σύνολο των περιηγητών της Θεσσαλονίκης θα έπρεπε να ασχοληθεί με όλους αυτούς. Αλλά δεν είναι μόνον τα δημοσιευμένα έργα. Οι βιβλιοθήκες του εξωτερικού είναι γεμάτες με χειρόγραφα που περιμένουν τους εκδότες τους.

Το οπτικό υλικό που συνοδεύει το έργο προέρχεται στη συντριπτική πλειονότητά του από την ιδιωτική συλλογή του κυρίου Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου που –για μια ακόμη φορά– αγκάλιασε το εγχείρημά μας και δίχως επιφυλάξεις μοιράστηκε μαζί μας όχι μόνον το πλούσιο οπτικό υλικό του, αλλά και τη μεγάλη περιηγητική βιβλιοθήκη του και τις ακόμη πλουσιότερες γνώσεις του. Προσπαθήσαμε να αντιστοιχήσουμε θέματα προς τα περιηγητικά κείμενα, λαμβάνοντας βέβαια υπόψη ότι για τους πρώτους δύο αιώνες που καλύπτει ο εν λόγω τόμος το υφιστάμενο οπτικό υλικό είναι ελάχιστο. Ορισμένες εικόνες

προέρχονται από τόμους της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης οι υπεύθυνοι της οποίας με πρώτη τη διευθύντρια κυρία Μαρία Καζαμιά-Γκόλα, μας παρείχαν –όπως πάντα– κάθε δυνατή συνδρομή.

Η δομή του έργου έχει ως εξής: Χωρίσαμε τους πέντε αιώνες που εξετάζουμε σε πέντε ενότητες, με βάση ιστοριογραφικά (και όχι χρονολογικά) κριτήρια. Σε κάθε ενότητα προηγείται μια συνολική εκτίμηση, έπεται ο βιβλιογραφικός κατάλογος όλων των περιηγητών που εντοπίσαμε για τη συγκεκριμένη περίοδο και ακολουθούν τα επιλεγμένα αποσπάσματα με συνοπτικές παρατηρήσεις και βιογραφικό σημείωμα του συντάκτη τους.

Οι βιβλιογραφικές αναφορές περιορίστηκαν στο εντελώς απαραίτητο. Στο τέλος του τόμου καταγράφονται οι πηγές (από όπου προέρχονται τα επιλεγμένα αποσπάσματα), η βασική βιβλιογραφία (με βάση την οποία συντάχθηκαν τα βιογραφικά σημειώματα των περιηγητών και οι παρατηρήσεις επί των αποσπασμάτων) και τέλος συμπληρωματική βιβλιογραφία για όποιον επιθυμεί να εντρυφήσει περισσότερο. Για τις δυσεύρετες πηγές παρατίθεται η βιβλιοθήκη από όπου προέρχονται, ώστε οι ενδιαφερόμενοι να γνωρίζουν που πρέπει να απευθυνθούν.

Ευχαριστίες οφείλουμε στον κύριο Αγγελο Παπαϊωάννου για το οπτικό υλικό, στην κυρία Χριστίνα Πολέζε που έθεσε στη διάθεσή μας το κείμενο του J. Jonsco και μας βοήθησε στην απόδοση κειμένων από τη γαλλική γλώσσα, στην κυρία Αικατερίνη Γεωργουδάκη που μας επέτρεψε να αναδημοσιεύσουμε τη μετάφρασή της από το κείμενο του Henry Melville, την κυρία Κωνσταντίνα Κισκήρα, για την άδειά της να αναδημοσιεύσουμε τη μετάφρασή της από τα κείμενα του Schauffler, τον κύριο Κωνσταντίνο Βακαλόπουλο για την άδειά του να αναδημοσι-

εύσουμε τη μετάφρασή του από τον De la Croix, τον κύριο Michael Vickers για την άδειά του να μεταφράσουμε από άρθρα του τις μαρτυρίες του Κυριακού εξ' Αγκώνος και του Cockerell, τον κύριο Dyfri Williams, έφορο ελληνικών και ρωμαϊκών αρχαιοτήτων του Βρετανικού Μουσείου για την άδειά του να δημοσιευθούν αποσπάσματα από το κείμενο του Cockerell, καθώς την κυρία Αθηνά Ιωαννίδου και τον κύριο Κώστα Σπανό για την άδεια δημοσίευσης της μετάφρασης του κειμένου που αφορά τον Robert de Dreux. Επίσης, ευχαριστούμε την κυρία Nandia Massoudi-Pla, η οποία μας παραχώρησε απόσπασμα του προσωπικού ημερολογίου του παππού της Gaston Nitzer και οπτικό υλικό, τον κύριο Τζίνο Πολέζε που μετέφρασε αποσπάσματα από το παραπάνω ημερολόγιο και τον κύριο Κυριάκο Καρανικολή που μετέφρασε το απόσπασμα του Κυριακού εξ' Αγκώνος.

Στην απόδοση γαλλικών κειμένων μας συνέδραμε η κυρία Καλυψώ Καρανάσιου και των αγγλικών η κυρία Αικατερίνη Αναστασίου. Το οπτικό υλικό συγκέντρωσε και επεξεργάστηκε, μέχρι την παράδοσή του στον εκδότη, η κυρία Χαρά Πασαλίδου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στην κυρία Ιόλη Βιγγοπούλου που εδώ και χρόνια ασχολείται με το περιηγητικό φαινόμενο στον ελληνικό χώρο, διότι όχι μόνον δέχθηκε πρόθυμα να προλογίσει το έργο, αλλά και μας συνέδραμε με τις γνώσεις της, παρακολουθώντας την εκπόνησή του.

Τέλος, ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών που μας ανέθεσε το παρόν έργο και ιδιαίτερα τον Πρόεδρό του κύριο Νικόλαο Μέρτζο, όχι μόνον για τη συνεργασία αλλά και γιατί δική του ήταν η ιδέα για τον τόμο αυτόν.

Εννοείται ότι η ευθύνη για οποιαδήποτε παραδρομή βαρύνει τους συγγραφείς και μόνον αυτούς.

Περίοδος πρώτη: 1430-1650

Από την άλωση της Θεσσαλονίκης έως τη σύσταση γαλλικού προξενείου

Η ίδρυση του γαλλικού προξενείου στη Θεσσαλονίκη χρονολογείται περί το 1650, με βάση μαρτυρία του ιησουίτη π. Isaac d'Aultry, ο οποίος σημειώνει ότι ο πρόξενος αμέλησε την επισκευή του μικρού ναού της Αγίας Μαρίνας, που η Μεγίστη Λαύρα είχε παραχωρήσει στους Ιησουίτες²⁴. Η ίδρυση του προξενείου αποτελεί ένα ορόσημο για τη δημιουργία ξένων κοινοτήτων στη Θεσσαλονίκη, η παρουσία των οποίων διευκόλυνε την έλευση περιηγητών. Στην περίοδο από την άλωση της Θεσσαλονίκης μέχρι τη σύσταση του γαλλικού προξενείου εντοπίσαμε τις ακόλουθες δεκαπέντε – κυρίως αγγλικές και γαλλικές – πηγές. Με αστερίσκο σημειώνονται οι πηγές των οποίων παρατίθενται αποσπάσματα. Η χρονολογία που παρατίθεται μπροστά από το όνομα του συγγραφέα αφορά το έτος επίσκεψης στη Θεσσαλονίκη²⁵.

***1431, Ciriaco Anconitanus.** Ιταλός έμπορος και περιηγητής (1391-1452). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Vickers: *Cyriac of Ancona*, 75-82.

24. Χ. Κ. Παπαστάθης, «Η θεμελίωσις του πρώτου καθολικού ναού της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, 14 (1974), 395-397, ειδικώς 395. Ο Ν. Σβορώνος (*Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, 170-171), τοποθετεί την ίδρυση στο 1685, αλλά δεν είχε υπόψη του τη μαρτυρία του Ιησουίτη. Βλ. Ε. Χεκίμογλου, «Τόποι λατρείας των ρωμαιοκαθολικών στη Θεσσαλονίκη από τον 17ο αιώνα και έπειτα», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 4 (Φεβρουάριος 2001), 137-142, ειδικώς 138.

25. Σε παρένθεση τίθεται η χρονολογία στις εξής περιπτώσεις: (α) Αν ο συγγραφέας δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αλλά αναφέρεται σε αυτή. (β) Αν η μνεία γίνεται σε γεωγραφικό οδηγό ή εγκυκλοπαίδεια. (γ) Αν η χρονολογία επίσκεψης δεν έχει προσδιοριστεί. Στις τρεις αυτές περιπτώσεις παρατίθεται το έτος έκδοσης. (δ) Αν η χρονολογία της επίσκεψης δεν είναι επακριβώς προσδιορισμένη, προκύπτει όμως εμμέσως από τη ροή του κειμένου.

***1436, Pero Tafur.** Ισπανός περιηγητής (1410-1484). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή με σκοπούς μάλλον περιηγητικούς. Πηγή: Tafur: *Travels and Adventures*, 3-17 [γενικώς για το ταξίδι] και 151-152 [για τη Θεσσαλονίκη].

***1470, Giovanni Maria Angiolello.** Βενετός στρατιωτικός, αρχικώς αιχμάλωτος και εν συνεχεία στην υπηρεσία των Οθωμανών (μέσα 15ου αι. -1525). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ως αιχμάλωτος του σουλτάνου. Πηγή: Μέρτζιος: *Μνημεία*, 197-204.

1483, Joos von Ghistele. Φλαμανδός περιηγητής (1446-1516). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα και την Εγγύς Ανατολή. Πηγή: Παπαζώτος: *Ghistele*. Πρβλ. Vingoroulou: *Le monde Grec*, 37 και 271 (χάρτης), Schayes: *Ghistele*, 24, Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 337-338.

1514, Giovanni Antonio Menavino. Ιταλός στρατιωτικός στην υπηρεσία του Βαγιαζίτ Β'. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Vingoroulou: *Le monde Grec*, 42 και 279 (χάρτης).

***1547, Pierre Belon.** Γάλλος γιατρός και φυσιολόγος (1517-1564). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικής περιοδείας στην Ανατολή. Πηγές: Belon: *Les observations (Paris 1555)*, 74b και Belon: *Les observations (Anvers 1555)*, 79b.

***(1551), Nicolas de Nicolay.** Γάλλος περιηγητής και γεωγράφος (1517-1583). Δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, ωστόσο την αναφέρει στο ταξιδιωτικό χρονικό του. Πηγές: Nicolay: *Les navigations*, 279 και Nicolay: *Les quatre premiers livres*, 165-166.

1576, Carlo Ranzo. Βενετός περιηγητής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Vingoroulou: *Le monde Grec*, 70-71 και 341 (χάρτης).

1589, Diego Galan. Ισπανός περιηγητής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Vingoroulou: *Le monde Grec*, 80 και 361 (χάρτης).

***1591, Gabrielle Gavazza.** Γραμματέας του ευγενούς Lorenzo Bernardo, τον οποίο συνόδευσε στην Ανατολή στο πλαίσιο δι-ατεταγμένης διπλωματικής αποστολής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ως ενδιάμεσο σταθμό του ταξιδιού του στην Κωνσταντινούπολη. Πηγή: Μέρτζιος: *Μνημεία*, 131-137.

(1592), Johann Sommer. Ολλανδός βενεδικτίνος μοναχός. Περιηγήθηκε την Εγγύς Ανατολή, την Κύπρο, την Κρήτη και τα νησιά του Αρχιπελάγους. Δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, η οποία αναφέρεται στο χρονικό του. Πηγή: Vingoroulou: *Le monde Grec*, 81 και 363 (χάρτης).

1601-1603, Alonso de Contreras. Ισπανός πλοίαρχος και πειρατής (1582-1640). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη μεταξύ του 1601 και 1603 στο πλαίσιο επιχειρήσεων στην Ανατολική Μεσόγειο, ενώ από το 1611 και μετέπειτα εισήλθε στην υπηρεσία των Ιωαννιτών Ιπποτών. Πηγή: Borromeo: *Voyageurs*, 494-500.

1603, Thomas Sherley. Άγγλος ευγενής και αξιωματικός του ναυτικού (1564-1628). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιχειρήσεων στα νησιά του Αρχιπελάγους. Πηγή: Borromeo: *Voyageurs*, 525-528.

***1609, William Lithgow.** Σκωτσέζος περιηγητής (1582-1645). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στις χώρες της Ανατολής. Πηγή: Lithgow: *Travels and Voyages*, 112-113.

1610, Nicolaus Schmidt. Γερμανός στρατιωτικός. Αρχικά αιχμάλωτος των Οθωμανών και αργότερα στην υπηρεσία τους, επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιχειρήσεων του οθωμανικού ναυτικού. Πηγή: Borromeo: *Voyageurs*, 583-588.

1612, Simone Contarini. Βενετός βάιλος στην Κωνσταντινούπολη από το 1608 έως το 1612. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στις 30 Απριλίου 1612 στο πλαίσιο του ταξιδιού επιστροφής του στη Βενετία. Πηγή: Borromeo: *Voyageurs*, 602-605.

(1621), Louis Deshayes de Courmenin. Γάλλος βαρόνος, διπλωμάτης και σύμβουλος του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΓ'. Το 1621, με εντολή του τελευταίου, πραγματοποίησε ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη, διά μέσου των Βαλκανίων. Δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αναφορά της οποίας περιλαμβάνει στο χρονικό του. Πηγή: Deshayes: *Voyage de Levant* (Αναφορά στον δρόμο που χρησιμοποιούν οι περιηγητές για να μεταβούν στην Κωνσταντινούπολη, ξεκινώντας από τη Θεσσαλονίκη, 94).

***1630, Gilles Fermanel & Robert Fauvel & Baudouin de Lannay & Vincent de Stochove.** Νορμανδοί ευγενείς –οι τρεις πρώτοι– και Φλαμανδός διπλωμάτης ο τέταρτος. Μεταξύ των ετών 1630-1632 περιηγήθηκαν την Ανατολή, αλλά δεν φαίνεται να επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη, αναφορά της οποίας περιλαμβάνουν στα ταξιδιωτικά τους χρονικά. Πηγές: Fermanel: *Voyage d'Italie*, 34-35. Πρβλ. Fermanel: *Observations curieuses*, 273-274.

(1641), Sieur du Loir. Γάλλος περιηγητής και διπλωμάτης. Το 1639, συνόδευσε τον πρέσβη της Γαλλίας Jean de la Haye στην Κωνσταντινούπολη. Κατά την επιστροφή του το 1641, πέρασε από τον κόλπο της Θεσσαλονίκης, αλλά το ταξιδιωτικό του χρονικό δεν αναφέρει εάν αποβιβάστηκε στην πόλη. Πηγή: Du Loir: *Les voyages* (Διέλευση από κόλπο της Θεσσαλονίκης, 298).

Από τις παραπάνω πηγές επιλέχθηκαν οι ακόλουθες εννέα: Ο Κυριακός από την Αγκώνα είναι η πρώτη περιηγητική μαρτυρία για τη Θεσσαλονίκη μετά την άλωση και κάνει λόγο για μεγάλη και ευημερούσα πόλη. Ο Tafur καταγράφει την παράδοση για την απώλεια της πόλης από τους Βενετούς μόλις έξι χρόνια από την επέλευση του γεγονότος. Το κείμενο του Angiolello έχει δημοσιευθεί από τον Κ. Μέρτζιο, αλλά συμπεριλήφθηκε στο παρόν λόγω της σημασίας των ειδήσεών του. Ανάμεσα στον Angiolello και τον Belon μεσολαβούν 77 χρόνια, η μεγαλύτερη περίοδος «σιωπής» των επισκεπτών της πόλης (τη διακόπτει μόνον το κείμενο του Ghistele, δημοσιευμένο από τον μακαριστό Θ. Παπαζώτο). Ο Belon μιλά για επιδημία πανούκλας. Ο Nicolay αν και δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη καταγράφει τον εντυπωσιασμό της πηγής του για τις διαφορές στις ενδυματολογικές συνήθειες των κατοίκων. Ο Cavazza είναι ο πρώτος που μας παραδίδει μια πληρέστερη περιγραφή της Θεσσαλονίκης. Εντοπίστηκε και μεταφράσθηκε από τον Κ. Μέρτζιο και αναδημοσιεύεται στον παρόντα τόμο. Ο Lithgow

φαίνεται πως ήταν ο πρώτος Βρετανός επισκέπτης της Θεσσαλονίκης και ξεναγήθηκε από Εβραίους κατοίκους της. Ακόμα, μια συντροφιά Νορμανδών ευγενών γράφει για τη Θεσσαλονίκη, μάλλον χωρίς να την έχει επισκεφθεί. Ωστόσο το σύντομο κείμενό τους επιβεβαιώνει αφενός τη θέση που η πόλη κατείχε πάνω στη χερσαία διαδρομή προς την Κωνσταντινούπολη, αφετέρου τη φήμη της ως μεγάλης πολιτείας. Επίσης, στο κείμενο διαφαίνεται ότι στη συγκρότηση της ταυτότητας της Θεσσαλονίκης ως τόπου προορισμού διαδραματίζει ρόλο η ύπαρξη σχετικώς πολυάριθμου εβραϊκού πληθυσμού, γεγονός μάλλον σπάνιο για την Ευρώπη της εποχής εκείνης.

1431, Ciriaco Anconitanus dei Pizzecolli

Ο Ciriaco dei Pizzecolli, γνωστός και σαν Κυριακός εξ Αγκώνος (Cyrilac of Ancona), γεννήθηκε στην Αγκώνα της Ιταλίας στις 31 Ιουλίου 1391 από οικογένεια μεγαλεμπόρων. Πραγματοποίησε πολλά ταξίδια στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου για εμπορικούς κυρίως λόγους, ενώ επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1431, λίγους μήνες μετά τον θάνατο (1431) του Ποντίφηκα Μαρτίνου Ε'.

Διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τις μεγάλες προσωπικότητες της εποχής του, ανεξαρτήτως θρησκευύματος και εθνικότητας. Σύμφωνα με το χρονικό του Giacomo Langusto, ο Κυριακός, έναν χρόνο πριν από την άλωση της Κωνσταντινούπολης, βρέθηκε στο στρατόπεδο του Μωάμεθ του Πορθητή και του διάβα-

Γράφει ο Κυριακός εξ Αγκώνος: «...Είδε και της δικιάς μας θρησκείας ιερούς και μεγαλοπρεπείς ναούς από τους οποίους μάλιστα του άρεσε πολύ ο επιφανέστατος ναός του μάρτυρα Δημητρίου του τροπαιοφόρου». Ο ναός του αγίου Δημητρίου αποτελεί αντικείμενο αναφοράς των περισσότερων περιηγητών που είχαν τον χρόνο και τη δυνατότητα να περιηγηθούν την πόλη. Ο Κυριακός είναι ο ένας από τους δύο μόνον περιηγητές που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη μετά το 1430 και επισκέφθηκαν τον ναό πριν από τη μετατροπή του σε τέμενος (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

ζε Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς, καθώς και τα χρονικά Παπών και αυτοκρατόρων.

Κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του ασχολήθηκε με την αντιγραφή και ταξινόμηση των επιγραφών, ώστε –σύμφωνα με την άποψη του Γερμανού ιστορικού Γρηγορόβιου– να θεωρείται ο θεμελιωτής της αρχαιολογικής επιστήμης. Πέθανε στην Κρεμόνα της Ιταλίας το 1452 (κατ' άλλους το 1455).

Οι σημειώσεις που κράτησε όλα αυτά τα χρόνια καταγράφηκαν στο εξάτομο έργο *Commentarii* (Σημειωματάρια), που φυλάγονταν στο βιβλιοπωλείο των Alessandro και Costanza Sforza του Πέζαρο. Όμως η μεγάλη πυρκαγιά του 1514, η οποία κατέστρεψε ολοκληρωτικά το βιβλιοπωλείο, αφάνισε τις σημειώσεις των οδοιπορικών του, εκτός από ορισμένα τμήματα που είχαν αντιγραφεί παλαιότερα.

Επιλογή κειμένου:

[...] Στη συνέχεια, αργά το βράδυ, μετέβη στη Θεσσαλονίκη, / αρχαία και επιφανέστατη πόλη της Μακεδονίας, κοντά στη θάλασσα / στην οποία είδε πρώτα μεταξύ των εξαιρετων μνημείων της πλουσιότατης πολιτείας / στο μέσο της αγοράς τη μεγαλοπρεπή αψίδα του δικού μας Αιμίλιου Παύλου / και τον ερειπωμένο ναό της Άρτεμης, στον οποίο φαίνονται καθαρά / πλήθος μαρμάρινων αγαλμάτων θεών στα επιστήλια. / Είδε και της δικιάς μας θρησκείας ιερούς και μεγαλοπρεπείς ναούς, από τους οποίους / μάλιστα του άρεσε πολύ ο επιφανέστατος ναός του μάρτυρα Δημητρίου του τροπαιοφόρου. Είχε δει πράγματι πάνω από την πόλη / τα παλαιά πυργωτά τείχη του Λυσιμάχου, από ψημένες πλίνθους / και στον τρίποδα των μουσών κοντά στον ελικώνα, που τοποθετείται την εποχή του Ομήρου / και του Ησιόδου, επιγράμματα αυτού και άλλων ένδοξων ποιητών, σε ύφος λόγιο και όχι δημώδες. Εκεί επίσης αγόρασε πολλά ιερά βιβλία, Ελλήνων και ομοεθνών του συγγραφέων / και μετά επίσης με δίκωπο πλοιάριο πέρασε στη Χίο, στον Ανδρέολό του²⁶ / και από εκεί διά μέσου της Αδριανούπολης μετέβη εκ νέου στην Καλλιόπολη, / όπου, αφού πήρε επιστολές από την Αγκόνα, πληροφορήθηκε ότι ο Ποντίφηκας Μαρτίνος Ε' ο μέγας πέθανε / και εξελέγη ο Ευγένιος Γ'²⁷ ως ο άριστος διάδοχός του, στις 5 Μαρτίου [1431] [...].

Πηγή: Vickers: *Cyriac of Ancona* [Μετάφραση από τα λατινικά: Κυριάκος Καρανικολής].

26. Πρόκειται για τον στενό του φίλο Ανδρέολο Ιουστινιάνι, που υπήρξε κυβερνήτης της Χίου.

27. Δεν διαδέχθηκε ο Ευγένιος Γ', αλλά ο Ευγένιος Δ'.

Παρατηρήσεις:

Στον ανυποψίαστο αναγνώστη του οδοιπορικού του, ίσως προκαλέσει εντύπωση το γεγονός ότι ο Κυριακός είδε στη Θεσσαλονίκη μία «πλουσιότατη πολιτεία με μεγαλοπρεπείς ναούς» και ότι αγόρασε «πολλά ιερά βιβλία, Ελλήνων και ομοεθνών του», όταν έναν χρόνο νωρίτερα η Θεσσαλονίκη είχε καταληφθεί και λεηλατηθεί από τον Μουράτ. Ενδεχομένως μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Κυριακός, είτε διέσχισε την πεδιάδα της Θεσσαλονίκης αλλά δεν εισήλθε στην πόλη, είτε το διάστημα που την επισκέφθηκε, (παρά τις αρχικές σφαγές και λεηλασίες που διαπράχθηκαν σύμφωνα με το πολεμικό ισλαμικό δίκαιο της εποχής), η Θεσσαλονίκη είχε αρχίσει να εποικίζεται και να ξαναβρίσκει τη χαμένη της ταυτότητα. Η δεύτερη υπόθεση είναι και η επικρατέστερη.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Ashmole: *Cyriac*. Bodnar: *Cyriacus*. Bodnar & Foss: *Cyriac*. Bodnar & Mitchell: *Cyriacus*. Colin: *Cyriaque*. Mitchell & Bodnar: *Vita*. Scalamonti: *Vita*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 301-315. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 5.

1436, Pero Tafur

Ο Pero Tafur γεννήθηκε πιθανώς στην Κόρδοβα της Ισπανίας περί το 1410 και πέθανε περί το 1484. Είναι γνωστός από το μεγάλο ταξίδι του στην Εγγύς Ανατολή, την Κωνσταντινούπολη και την Ευρώπη, το οποίο πραγματοποιήθηκε μεταξύ Δεκεμβρίου 1435 και Ιανουαρίου 1438 για λόγους –τουλάχιστον κατ' επίφαση– αποκλειστικώς περιηγητικούς. Οι χρονολογίες που ο Tafur παραθέτει είναι περιορισμένες. Στις 17 Μαΐου 1436 απέπλευσε από τη Βενετία με προορισμό τους Αγίους Τόπους. Στις 29 Οκτωβρίου του 1437 βρισκόταν στη Ρόδο, αφού είχε ήδη περάσει από την Κύπρο και την Αίγυπτο. Τον επόμενο μήνα επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη. Εκεί έγινε δεκτός από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγο.

Μετά από μία περιπλάνηση στην περιοχή του Ελλησπόντου ξεκίνησε για τη Βενετία, όπου έφτασε στις 22 Μαΐου 1438. Πέρασε από το Άγιο Όρος λίγο καιρό πριν από αυτή τη χρονολογία.

Το κείμενο των αφηγήσεων του Tafur διασώθηκε σε αντίγρα-

«Στο βάθος του κόλπου». Ο Tafur αναφέρεται στον Θερμαϊκό Κόλπο. Αλλά η αίσθηση ότι η πόλη βρίσκεται στο βάθος ενός κόλπου αντανακλά και στις χαρακτηριστικές απεικονίσεις του επόμενου αιώνα. Μάλιστα, οι δύο χαρακτηριστικές απεικονίσεις που κυκλοφόρησαν το ίδιο έτος (1686), καταγράφουν μια τετραγωνική κόλπωση στο ύψος της Πύλης του Γιαλού που βρισκόταν στη σημερινή πλατεία Εμπορίου. Η πύλη αυτή αποτελούσε το βαθύτερο σημείο της κόλπωσης, ενώ τα εξωτερικά σημεία της ήταν προς ανατολάς μεν ο πύργος Τοπχανέ –που βρισκόταν στο ύψος της σημερινής οδού Ηλία Οπλοποιού (πλατεία Ελευθερίας)– προς δυσμάς δε το φρούριο το επονομαζόμενο επίσης Τοπχανέ, μπροστά στα σημερινά δικαστήρια. Ασφαλώς η κόλπωση δεν είχε το βάθος που της αποδόθηκε. Επιπλέον, ο εκτός των τειχών τόπος μπροστά στην Πύλη του Γιαλού δεν ήταν κενός, αφού ο Εβλιγιά Τσελεμπί –που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη πριν από την κυκλοφορία των ανωτέρω απεικονίσεων– κάνει σαφή λόγο για ύπαρξη εμπορικής συνοικίας έξω από τα τείχη (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

φο του χειρογράφου του, το οποίο πρέπει να γράφτηκε στις αρχές του 18ου αι.

Τα φιλολογικά χαρακτηριστικά του κειμένου παραπέμπουν ευθέως στα μέσα του 15ου αι. Εκδόθηκε, για πρώτη φορά, το 1874 στη Μαδρίτη, στην ισπανική γλώσσα με τον τίτλο: *Andanzas e Viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*. Το 1926 μεταφράσθηκε στην αγγλική, από όπου έγινε η ακόλουθη απόδοση στην ελληνική γλώσσα. Η απόδοση αντιπαραβλήθηκε με το ισπανικό πρωτότυπο, το οποίο δημοσιεύεται στην ιστοσελίδα της *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes* της Μαδρίτης.

Επιλογή κειμένου:

[...] Έπειτα αποπλεύσαμε [από τη Μυτιλήνη] και στραφήκαμε προς την Ελλάδα, ακολουθώντας τη διαδρομή προς τη Θεσσαλονίκη. Στη θάλασσα υπάρχει ένα πολύ μεγάλο νησί, το οποίο ονο-

μάζεται Αγιο Ορος και το οποίο ο Μεγάλος Σουλτάνος, ο πατέρας του σημερινού, επιχείρησε να καταλάβει, αλλά η πανούκλα έπεσε στα στίφη του και υποχρεώθηκε να διατάξει την αποκατάσταση όλων των ζημιών που προξένησε και να δοθεί μέριμνα σε όσους κατοικούσαν εκεί. Ο τόπος διοικείται ως εξής: υπάρχει ένα μοναστήρι στους πρόποδες του βουνού, άλλο ένα στα μέσα της πλαγιάς και ένα τρίτο στην κορυφή. Εκεί δεν δέχονται κανέναν, εκτός αν είναι ευγενής στην καταγωγή, αν φέρει όπλα, αν είναι γέρος και εξασθενημένος ή αν είναι πληγωμένος. Τέτοιοι φθάνουν σε αυτόν τον τόπο και γίνονται δεκτοί στο πρώτο μοναστήρι. Οι μοναχοί παρατηρούν προσεκτικά πώς ζουν και, αν ζουν σωστά, τότε τους στέλνουν κατ' επιλογή στο μοναστήρι στη μέση της πλαγιάς.

Εκεί εφαρμόζεται ο ίδιος κανόνας και αν αποδειχθεί ότι οι φιλοξενούμενοι είναι άξιοι, τους στέλνουν και πάλι προς τα επάνω, στο τρίτο και τελευταίο μοναστήρι. Λέγεται ότι όσοι κατοικούν εδώ είναι

Πυργίσκος του Τοπχανέ, μπροστά στο σημερινό δικαστικό μέγαρο (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

φημισμένοι για την αγιότητά τους και ότι ο τόπος είναι σπουδαίο καταφύγιο για τους προσκυνητές και ότι δέχεται πολλές ελεημοσύνες. Αλλά σε όσους επισκέπτονται αυτόν τον τόπο, οι μοναχοί παρουσιάζουν μόνον το πρώτο μοναστήρι. Οι μοναχοί είναι όλοι Έλληνες, του κλίματος και του τάγματος του Αγίου Βασιλείου. Δεν αποφεύγουν μόνον το κρέας, αλλά και όλα τα ψάρια που περιέχουν αίμα.

Φύγαμε από εκεί, αφήνοντας στο δεξί μας χέρι τον Κόλπο της Θεσσαλονίκης. Στο τέρμα του Κόλπου βρίσκεται η πόλη, που εδώ και λίγο καιρό έχασαν οι Βενετοί. Αυτό συνέβη ως εξής: ο σουλτάνος επιτέθηκε εναντίον της με στρατό από την ξηρά και με τα πλοία του από τη θάλασσα. Οι Βενετοί ετοίμασαν μεγά-

λο στόλο, λέγεται όμως ότι διαβουλεύτηκαν και αποφάσισαν να εγκαταλείψουν τη Θεσσαλονίκη για δύο λόγους: πρώτον λόγω της αδυναμίας τους να αντισταθούν στα στίφη των Τούρκων από την ξηρά και δεύτερον λόγω του κόστους που συνεπαγόταν η υπεράσπιση της πόλης.

Επιπλέον, το κέρδος τους από την πόλη ήταν μικρό, διότι το λιμάνι δεν βόλευε πολύ στο εμπόριο, άλλωστε οι Βενετοί και οι άλλοι Ιταλοί δίνουν μεγαλύτερη σημασία στο κέρδος παρά στην τιμή. Έστειλαν τον στόλο τους να πολεμήσει τους Τούρκους, αλλά οι Τούρκοι τον κατέστρεψαν και ούτε ένας άντρας δεν σώθηκε. Έτσι χάθηκε η πόλη της Θεσσαλονίκης [...].

Πηγή: Tafur: *Travels and Adventures*, 151-152.

Παρατηρήσεις:

Ο Tafur πίστευε, όπως φαίνεται, ότι καταγόταν από τους αυτοκράτορες της Ανατολής. Ήταν προφανώς ευγενής στην καταγωγή και ιδιαίτερα εύπορος, αφού στο οδοιπορικό του δεν δείχνει να βαρύνεται από τα οικονομικά προβλήματα, που εύλογα γεννούσε ένα τόσο παρατεταμένο ταξίδι. Όπως προκύπτει από το κείμενό του ζήτησε από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η' πληροφορίες για το γενεαλογικό δέντρο του, για να διευκρινίσει και ο ίδιος την καταγωγή του. Ανεξάρτητα από τη βασιμότητα αυτής της πεποίθησής του, ο Tafur έβλεπε στον εαυτό του βυζαντινές ρίζες. Ο αυτοκράτορας του πρότεινε να τον ακολουθήσει στη Φεράρα, όπου θα γινόταν η προσπάθεια προσέγγισης των δύο Εκκλησιών. Ο Tafur όμως ήθελε να συνεχίσει το ταξίδι του.

Οι πληροφορίες του για το Άγιο Όρος είναι κάπως παράδοξες και ανακριβείς (Η πρώτη οθωμανική κατάκτηση του Αγίου Όρους πραγματοποιήθηκε στην περίοδο 1383-1402. Έπειτα επιστράφηκε στους Βυζαντινούς. Παραδόθηκε στον Μουράτ Β' το 1424). Ωστόσο, ο Tafur είχε και κατέγραψε την είδηση ότι «οι μοναχοί είναι όλοι Έλληνες». Επίσης, όταν το πλοίο στράφηκε από τη Μυτιλήνη προς το Άγιο Όρος και τον Κόλπο της Θεσσαλονίκης, ο ταξιδιώτης σημείωσε «στραφήκαμε προς την Ελλάδα».

Δε γνωρίζουμε αν αποβιβάσθηκε στη Θεσσαλονίκη, αν και το πιθανότερο είναι ότι δεν το έπραξε («...αφήνοντας στο δεξιό μας χέρι τον Κόλπο της Θεσσαλονίκης»). Η μαρτυρία του έχει ωστόσο σημασία, διότι καταγράφει λακωνικά και σχεδόν κυνικά –μόλις οκτώ χρόνια μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης– την αντίληψή του για τους λόγους της εγκατάλειψης της πόλης στους Οθωμανούς εκ μέρους των Βενετών. Ασφαλώς η τελευταία φράση («έστειλαν [οι Βενετοί] τον στόλο τους να πολεμήσει τους Τούρκους, αλλά οι Τούρκοι τον κατέστρεψαν») δεν αποδίδει με ακρίβεια την εξέλιξη των πραγμάτων, όπως μας είναι γνωστά από άλλες πηγές.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Ramirez de Arellano: *Pero Tafur*. Μέρτζιος: *Μνημεία*, 89-92.
Morel-Fatio: *Andanças*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 322-329. Tafur: *Andanças*.

1470, Giovanni - Maria Angiolello

Ο Giovanni-Maria Angiolello γεννήθηκε στις αρχές του δεύτερου μισού του 15ου αι. στη Vicenza της Ιταλίας. Κατετάγη εθελοντικά στο βενετικό πεζικό με τον βαθμό του λοχαγού. Μαζί με τον αδελφό του Francesco, αναχώρησε στις 15 Αυγούστου 1468 για τη Χαλκίδα της Ευβοίας, όπου έλαβε μέρος [από την πλευρά των υπερασπιστών] στις επιχειρήσεις κατάληψης του φρουρίου της Χαλκίδας από τις δυνάμεις του σουλτάνου Μωάμεθ Β' του Πορθητή. Όταν το φρούριο κατελήφθη (1470), ο αδελφός του σκοτώθηκε και ο ίδιος αιχμαλωτίστηκε. Ακολούθησε ως αιχμάλωτος τον σουλτάνο στο ταξίδι της επιστροφής του στην Κωνσταντινούπολη, διαμέσου της Μακεδονίας και της Θράκης. Στην Κωνσταντινούπολη κατετάγη στον οθωμανικό στρατό με τη βοήθεια του γιου του σουλτάνου Μουσταφά, ενώ μετά τον θάνατο του τελευταίου στο Otlukbei του Ευφράτη στις 11 Αυγούστου 1473, ο Μωάμεθ Β' τον διόρισε *τεφτερδάρη*²⁸ των ανακτόρων.

Συνέγραψε τη βιογραφία του σουλτάνου στην ιταλική και τουρκική γλώσσα με αφιέρωση στον ίδιο, με αποτέλεσμα ο σουλτάνος να του χαρίσει την ελευθερία. Παρ' όλα αυτά, παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη και μόλις το 1483, μετά από παραμονή 13 χρόνων στην Κωνσταντινούπολη, επέστρεψε στη γενέτειρά του, όπου παντρεύτηκε και ασχολήθηκε με τη σύνταξη των οδοιπορικών του. Πέθανε στη Vicenza στις αρχές του 1525.

Μεταξύ άλλων κειμένων του διασώθηκε και το σύντομο ημερολόγιο της αιχμαλωσίας του από την Εύβοια στην Κωνσταντινούπολη. Το χειρόγραφο βρήκε στην *Biblioteca Civica Bertoliana*, στη Βενετία, ο Κ. Δ. Μέρτζιος, ο οποίος μετέφρασε και δημοσίευσε αποσπάσματα από το ταξίδι στην Ελλάδα.

Επιλογή κειμένου:

[...] Τὴν 11ην Αὐγούστου διελθὼν ὁ Μέγας Τούρκος [ὁ σουλτάνος] τὸν ποταμὸν ἐπὶ τῆς γεφύρας, ἐστάθμευσεν εἰς τὴν πεδιάδα τῆς Θεσσαλονίκης, ἣτις εἶναι πόλις κειμένη εἰς καλὴν τοποθεσίαν καὶ καλῶς περιτετειχισμένη. Ἐχει καὶ τὸ φρούριόν της. Ὑπάρχει ἐκεῖ ἀφθονία τροφίμων καὶ ἄλλων πολυειδῶν ἐμπορευμάτων, καὶ ἰδία δερμάτων καὶ μαλλιῶν. Ἐδῶ ἐπίσης εἶναι τὸ σῶμα τοῦ ἀγίου

28. Ανώτατος οικονομικός αξιωματούχος της Αυτοκρατορίας, βλ. Habesci: *The Present State*, 180.

Ο σύγχρονος ναός του Αγίου Δημητρίου, φωτογραφημένος από την ίδια γωνία με τη λήψη που δημοσιεύεται στη διπλανή σελίδα (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

Ο Angiolello κάνει λόγο για «Άγιο Δομνίκο», αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για τον Άγιο Δημήτριο. Την εποχή που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ο Angiolello η συνοικία του Αγίου Δημητρίου είχε ελάχιστους κατοίκους. Στα τέλη του 19ου αι., οπότε έγινε και η φωτογραφική λήψη (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου) η πυκνότητα του πληθυσμού είχε αυξηθεί.

Δομνίκου²⁹ και από τὸν τάφον του ἐξέρχεται ἐν ὑγρὸν ἐλαιῶδες, τὸ ὁποῖον ἐνδείκνυται εἰς πολλὰς νόσους³⁰.

29. [Πρόκειται περί του Αγίου Δημητρίου].

30. [Λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία αὕτη τοῦ Angiolello, ἐξ ἧς προκύ-

Ἀναχωρήσας ἐκ Θεσσαλονίκης τὴν 12ην, ἐστάθμευσεν ἐπὶ ἐνὸς βουνοῦ ὀνόματι Bogdanos³¹ καὶ διενυκτέρευσε ἐπὶ τῆς κορυφῆς τούτου [...].

Πηγή: Μέρτζιος: *Μνημεία*, 201-202.

Παρατηρήσεις:

Οι ειδήσεις του Angiolello για τη Θεσσαλονίκη –πέραν της αναφοράς στο σώμα του αγίου Δημητρίου– είναι ότι έχει ἀφθονα τρόφιμα, αλλά και δέρματα και μαλλιά. Η ουσιαστική αυτή πληροφορία συμπίπτει με τα απογραφικά δεδομένα της ίδιας εποχής, που απεικονίζουν την υπεροχή των κλάδων του δέρματος και της υφαντουργίας. Σε νεότερη μετάφραση³² η φράση διατυπώνεται ως «δέρματα σαν εκείνα από την Κόρδοβα», ενώ παραλείπεται η αναφορά στο φρούριο της Θεσσαλονίκης.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Reinhard: *Angiolello*. Angiolello: *Viaggio*. Angiolello: *Ένας Ενετός*. Mackay: *A Fifteenth-Century*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 163, σημ. 3, Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 6. Vingoroulou: *Le monde grec*, 35 και 268 (χάρτης).

1547, Pierre Belon

Γάλλος γιατρός και φυσιολόγος που γεννήθηκε το 1517 στο Souletière (Mans) της Γαλλίας. Παρακολούθησε μαθήματα βοτανολογίας στο Πανεπιστήμιο Wittenberg της Γερμανίας, δίπλα στον διάσημο καθηγητή Valerius Cordus (1515-1544). Το 1545, έπειτα από εντολή του βασιλέα της Γαλλίας Φραγκίσκου Α', διορίστηκε επιστημονικός σύμβουλος του Γάλλου προξένου D'Aramon και τον συνόδεψε στο ταξίδι του στην Κωνσταντι-

πτει ότι τὸ τίμιον σῶμα τοῦ πολιοῦχου τῆς Θεσσαλονίκης ἠύρισκετο τὸ 1470 ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν του, τοῦθ' ὅπερ βεβαιοὶ καὶ ὁ μετὰ 19 ἔτη διελθὼν ἐκεῖθεν (1489) μοναχὸς Ἡσαΐας (Itinéraires Russes en Orient, Genève 1889, σελ. 263-264). Ἀλλὰ τότε τὸ ἱερὸν λείψανον μετεκομίσθη ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ πού κατέληξεν; Συνεχίζει με πληροφορίες γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ λειψάνου τοῦ Αγίου.

31. [Πιθανῶς τὸ ὄρος Βερτίσκος.]

32. Η μετάφραση έγινε από την έκδοση *Viaggio di Negroponte* (έκδ. Christina Bazzolo). Βλ. Angiolello: *Ένας Ενετός*, 34.

Ο Nicolay εντυπωσιάστηκε από τα «καλύμματα της κεφαλής». Οι αισθητικές αντιλήψεις των Δυτικοευρωπαίων για την ενδυμασία στην Ανατολή ήταν συχνά αυθαίρετες και αντανακλούσαν όχι την πραγματικότητα αλλά τα δυτικά στερεότυπα για την Ανατολή. Η εικονιζόμενη κόρη μικρή σχέση πρέπει να είχε με την Ελλάδα (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

νούπολη, μαζί με τον φίλο του Pierre Gilles d'Albi. Επισκέφθηκε την Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, την Αίγυπτο, τις χώρες της Μέσης Ανατολής και της Αραβικής χερσονήσου. Παράλληλα με τις μελέτες της πανίδας και της χλωρίδας των περιοχών που επισκέφθηκε, κατέγραφε τις περιηγητικές εντυπώσεις του, τις οποίες δημοσίευσε όταν επέστρεψε στη Γαλλία³³.

Το 1560 διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο των Παρισίων. Δολοφονήθηκε στο δάσος της Βουλώνης, στα περικόρα των Παρισίων τον Απρίλιο του 1564.

Ο Belon επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1547, κατά την επιστροφή από το Άγιο Όρος. Η σύντομη αναφορά του για την πόλη παρουσιάζεται παρακάτω.

Επιλογή κειμένου:

[...] Όταν αναχωρήσαμε από το όρος Άθως για να μεταβούμε στη Θεσσαλονίκη φθάσαμε εύκολα εκεί, σε δύο ημέρες. Η Θεσσαλονίκη είναι μεγάλη πόλη, πολύ φημισμένη και πλούσια, η οποία κατά την αρχαιότητα ονομαζόταν Θεσσαλονίκη και η οποία αναφέρθηκε από τον απόστολο Παύλο. Βρίσκεται στη Θεσσαλία, στα σύνορα με τη Μακεδονία, εκεί όπου η πανώλη προσέβαλε τόσο τους κατοίκους, που εγκατέλειψαν την πόλη και αποχωρίστηκαν τα υπάρχοντά τους.

Οι Τούρκοι, ανάμεσα σε όλες τις άλλες εθνότητες, είναι αυτοί που δείχνουν τη μικρότερη επιθυμία να απομακρύνουν όσους προσβλήθηκαν από την πανώλη, γεγονός που παρατηρήσαμε στη Θεσσαλονίκη. Δεν χρειαστήκαμε παρά μόνο δύο μέρες δρόμο για να μεταβούμε από τη Θεσσαλονίκη στα ορυχεία της Σιδερόκαψας στη Μακεδονία [...].

Πηγές: Belon: *Les observations* (Anvers 1555), 79b και Belon: *Les observations* (Paris 1555), 44b.

Παρατηρήσεις:

Αν και επισκέφθηκε την πόλη, ο Belon περιορίζεται να την περιγράψει ως «μεγάλη, φημισμένη και πλούσια», χωρίς να δίνει καμία συγκεκριμένη είδηση, προφανώς διότι η προσοχή

33. Το έργο του Belon εκδόθηκε τέσσερις φορές στο Παρίσι (Α' έκδοση: Gilles Corrozet, 1553, Β' έκδοση: Gilles Corrozet, 1554, Γ' έκδοση: Guillaume Cavellat, 1555, Δ' έκδοση: Hierosme de Marnef, et veuve de G. Cavellat, 1588. Επίσης εκδόθηκε μία φορά στην Anvers το 1555 από τον Jean Steelsius, στο τυπογραφείο του Christophe Plantin. Το έργο μεταφράστηκε στα λατινικά από τον Ch. de l'Ecluse (Anvers, 1559) και αργότερα από τον Carolus Clusius (Anvers, C. Plantini 1579, 1589 και 1605).

του αποσπάστηκε από την επιδημία της πανούκλας. Εντυπωσιάζεται πάντως από το γεγονός ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Θεσσαλονίκης δεν έδειχνε προθυμία να εγκαταλείψει την πόλη, κατά τη συνήθεια της εποχής.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Brongniart: *Pierre Belon*. Cap: *Pierre Belon*. Cuvier: *Histoire*, 65-73. Delaunay: *Pierre Belon*. Deschamps: *Pierre Belon*. Μαυρίδης & Primavera-Μαυρίδου: *Ξένοι περιηγητές*, 83-115. Merle: *Voyage au Levant*. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 378-393. Vingoroulou, *Le monde grec*, 55-56.

(1551), Nicolas de Nicolay

Γεωγράφος και περιηγητής. Γεννήθηκε στο La Grave (Haute-Alpes) της Γαλλίας το 1517. Επί 16 χρόνια πραγματοποίησε πολλά ταξίδια στα περισσότερα κράτη της Δυτικής Ευρώπης και επισκέφθηκε τις χώρες της Οθωμανικής Ανατολής. Το 1551 συνόδευσε τον Γάλλο πρόξενο Gabriel Luels d'Aramon (1508-1554) στο ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη. Μετά την επιστροφή του στο Παρίσι, ο βασιλέας Ερρίκος Β' τον έχρισε θαλαμηπόλο και γεωγράφο των ανακτόρων. Πέθανε στο Soissons (Aisne) της Γαλλίας το 1583. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη, έγραψε το γνωστό περιηγητικό χρονικό το οποίο γνώρισε μεγάλη εκδοτική επιτυχία³⁴.

Ο Nicolay δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη. Η αναφορά του για την πόλη, που σημειώνεται στο τέταρτο μέρος του χρονικού του (κεφ. XXIX), με τον τίτλο *Περιγραφή της Ελλάδος*, δεν αποτελεί επιτόπια καταγραφή και προφανώς προέρχεται από μαρτυρίες άλλων.

Επιλογή κειμένου:

[...] Η κυριότερη πόλη [της Μακεδονίας] είναι η Θεσσαλονίκη, η οποία εκλαϊκευμένα αποκαλείται Σαλονίκη. Ο άγιος Παύλος, που υπήρξε απόστολος του Ιησού Χριστού, απηύθυνε στον λαό

34. Πραγματοποιήθηκαν τέσσερις εκδόσεις με διαφορετικούς τίτλους: (Α' έκδοση: Lyon, Guillaume Rouille, 1568, Β' έκδοση: Anvers, Guillaume Silvius, 1576, Γ' έκδοση: Anvers, Guillaume Silvius, 1577, Δ' έκδοση: Anvers, Arnould Coninx, 1586).

Συχνά οι απλουστευτικές ενδυματολογικές προσεγγίσεις των δυτικών παραγνώριζαν τον παράγοντα της διαχρονικής μεταβολής και προβάλλουν στο παρελθόν νεότερες μορφές ανατολικής ένδυσης (Brassey, *Voyages d'une famille*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης).

της πολλές ωραίες και άγιες επιστολές. Αυτή η πόλη, που ακόμα και σήμερα είναι πολύ ξακουστή και πλούσια, κατοικείται από τρεις ισχυρές εθνότητες, διαφορετικού θρησκευάτος, τους χριστιανούς Έλληνες, τους Εβραίους και τους Τούρκους. Αλλά ο αριθμός των Εβραίων, που είναι όλοι τους πολύ πλούσιοι έμποροι, είναι και ο μεγαλύτερος. Οι Εβραίοι διατηρούν στην πόλη αυτή ογκόντα συναγωγές.

Το κάλυμμα της κεφαλής τους αποτελείται από ένα τουλμπάνι στο χρώμα του κρόκου. Αυτό των χριστιανών Ελλήνων είναι γαλάζιο και των Τούρκων πεντακάθαρο λευκό. Τελικά, χάρη στη διαφορά των χρωμάτων ξεχωρίζουν μεταξύ τους. Όσον αφορά στις ρόμπες τους, είναι όλες μακριές, όπως όλων των άλλων κατοίκων της Ανατολής [...].

Πηγές: Nicolay: *Les quatre premiers livres*, 165-166 και Nicolay: *Les navigations*, 279.

Παρατηρήσεις:

Ο Nicolay μεταδίδει μία εικόνα της Θεσσαλονίκης, όπως τη συνέλαβε στην Κωνσταντινούπολη: Η πόλη είναι «πλούσια», οι Εβραίοι είναι «όλοι πολύ πλούσιοι έμποροι», ακόμη και ο απόστολος Παύλος απηύθυνε στους Θεσσαλονικείς «πολλές» επιστολές. Η κατά το θρήσκευμα διαφοροποίηση στο χρώμα του καλύμματος της κεφαλής ίσχυε ασφαλώς και στην Κωνσταντινούπολη, αλλά με διαφορετικές πληθυσμιακές αναλογίες. Σε εικόνες όπως αυτή του Nicolay οικοδομήθηκε το στερεότυπο της Θεσσαλονίκης ως «διαφορετικής πόλης», το οποίο διατηρήθηκε μέχρι τις μέρες μας.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Nicolay: *Discours et histoire*. Σιμόπουλος: *Ένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 397-402. Vingoroulou: *Le monde grec*, 60-61 και 321 (χάρτης).

1591, Gabriele Cavazza

Ο Gabriele Cavazza ήταν γραμματέας του ευγενούς Lorenzo Bernardo. Τον συνόδευσε σε αποστολή που του ανατέθηκε από τη βενετική γερουσία, δηλαδή να μεταβεί από τη Βενετία στην Κωνσταντινούπολη και να συλλάβει τον βάιλο Girolamo Lipromano διότι πρόδιδε τα μυστικά του κράτους σε ξένους πρίγκιπες. Η αποστολή του Lorenzo ακολούθησε τη διαδρομή Ελμπασάν – Μοναστηρίου – Θεσσαλονίκης. Ο Gabriele Cavazza κατέγραψε το χρονικό του ταξιδιού. Ο λόγος της καταγραφής ήταν ότι η αποστολή δεν ακολούθησε τη συνήθη διαδρομή Σκοπίων – Σόφιας – Φιλιππούπολης – Αδριανούπολης. Έτσι το χρονικό του θα ενημέρωνε οποιονδήποτε επιθυμούσε να ακολουθήσει μελλοντικώς την ίδια διαδρομή.

Τα βασικά σημεία επίσκεψης των περιηγητών στη Θεσσαλονίκη: (1) Αγία Σοφία, (2) Αχειροποίητος, (3) Ροτόντα, (4) Άγιος Δημήτριος. Είναι αξιοπερίεργο ότι ουδείς αναφέρει τον τεκέ Φετιγιέ, ο οποίος ήταν επίσης, κατά τον Ιωάννη Αναγνώστη, χριστιανικό καθίδρυμα. Ο τεκές αυτός βρισκόταν έναντι του Αγίου Δημητρίου (5) (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Το χειρόγραφο του φυλάσσεται στο Μουσείο Correr, στη Βενετία (P.D. 274 C-XVII). Το κείμενο εκδόθηκε μόλις το 1886. Ο Κ. Μέρτζιος μετέφρασε τμήμα του χρονικού, λαμβάνοντας υπόψη, εκτός από το εκδοθέν κείμενο, και το χειρόγραφο. Απόσπασμα από τη μετάφραση του Κ. Μέρτζιου δημοσιεύουμε στη συνέχεια.

Επιλογή κειμένου:

[...] **28 Μαΐου Τρίτη.** Τὴν μίαν ὥραν τῆς ἡμέρας ἀνεχωρήσαμεν ἀπὸ τὸ Γένιτζε καὶ ἰππεύοντες πάντοτε ἀνάμεσα ἀπὸ μίαν πεδιάδα, ἢ ὅποια ἔχει μερικὰς ἀνωμαλίας, ὡς καὶ χαριτωμένους λόφους, ἐφθάσαμεν τὴν 19ην ὥραν εἰς Θεσσαλονίκην, ἀφοῦ προηγουμένως ἐγευματίσαμεν τὴν 13ην ὥραν πλησίον ἐνὸς φρέατος ὑπὸ τὰς πλατάνους, ὅπου ἠκούσθη ἕνας δξύτατος κρωγμός κοράκων, οἱ ὅποιοι ἦσαν πολυάριθμοι ἐπὶ τῶν δένδρων ὄχι μακρὰν ἡμῶν, καὶ τοῦτο ἐθεωρήθη ὡς κακὸς οἰωνὸς ἀπὸ μερικὸν συνοδὸν μας. Εἶδομεν εἰς τὴν πεδιάδα ταύτην ἀρκετὰ ὑψώματα, καὶ τινὰ μάλιστα ἐκ τούτων εἶναι ὡσὰν βουνὰ καὶ ἐφαίνοντο νὰ ἔχουν τὸ ἴδιο χῶμα μὲ τὸ τῆς πεδιάδος, ὅμοια, ὡς μᾶς λέγουν, μὲ τὰ εἰς τὴν πεδιάδα Φιλιππουπόλεως. Δεξιὰ διεκρίναμεν ἕνα χωργιὸ ὀνομαζόμενον *Chianirabassi*. Δύο δὲ ὥρας πρὶν φθάσωμεν

εἰς Θεσσαλονίκην, περάσαμεν ἐπὶ μιᾶς ξυλίνης γεφύρας, μήκους τριακοσίων περίπου βημάτων, τὸν ποταμὸν τοῦ Βαρδάρ, ὅστις ἔρχεται ἀπὸ τὰ Σκόπια καὶ ἐδῶ πλαταίνει καὶ σχηματίζει δύο κοίτας, χύνεται δὲ κατόπιν εἰς τὸν κόλπον τῆς Θεσσαλονίκης· αἱ ἐκβολαὶ τοῦ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν πόλιν περὶ τὰ πέντε περίπου μίλια. Ἡ γέφυρα αὕτη χωρίζει τὰ σύνορα τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ τὴν Μακεδονίαν. Πλησίον ταύτης εὐρίσκονται μερικὰ σπίτια, ἀπὸ τὰ ὅποια ἦλθον εἰς προὔπαντήσιν μας μερικαὶ χαριτωμένοι νέαι, φέρουσαι κουλοῦρες (*foccacie*) ψημμένες στὴ στάχτη. Ἐξω τῆς πόλεως συνητήσαμεν πολλὰ κάρρα, φορτωμένα μὲ ροῦχα, τὰ ὅποια μετέφερον ἔξω πρὸς καθαρισμόν. Τὰ ροῦχα ταῦτα τὰ κάμνουν εἰς Θεσσαλονίκην διὰ λογαριασμόν τοῦ Μεγάλου Αὐθέντου, ὁ ὅποιος ἐνδύει τοὺς σκλάβους του³⁵. Ἡ πεδιάς, τὴν ὅποιαν σήμερον διετρέξαμεν, εἶναι κατὰ μέγα μέρος ἄγονος καὶ γεμάτη ἀπὸ τὸ χόρτον, τὸ καλούμενον βράθν (*savina*). Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατελύσαμεν εἰς ἕνα τεκέ³⁶, πλησίον τῆς πύλης, ἀπὸ τὴν ὅποιαν

35. [Τὸς γενιτσάρους].

36. [Αραβικὴ λέξις τεκιέ = ἡσυχαστήριον τῶν δερβίσηδων, τόπος ἀναπαύσεως, ἄστυον. Εἰς τὸ χειρόγραφον ἀναγινώσκεται καθαρὰ ἡ λέξις, ἐνῶ τὸ ἐκτυπωθὲν βιβλίον ἔχει ἀντὶ τεκέ τὴν λέξιν *secchiena*, ὡς ἐπίσης ἀντὶ τῆς λέξεως ἀζάπηδες

εισήλθομεν. Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι ὡσάν ἡγουμενεῖον (*priorato*) διὰ τοὺς ξένους. Ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης κεῖται μέρος μὲν ἐπὶ λόφου καὶ μέρος ἐπὶ πεδιάδος. Τὸ ἐπὶ τοῦ λόφου τμήμα εἶναι ὀλίγον κατωκημένον. Ἐπ’ αὐτοῦ ὑπάρχει φρούριον, ὅπου διαμένει εἰς «δισδάρης» με 300 «ἀζάπηδες». Τοῦτο φαίνεται ὅτι εἶχε μίαν φορὰν δύο σειρὰς τειχῶν ἢ σειρά, μὲ τὴν ὁποίαν σήμερον περιζώνεται, ἔχει ἀντερείσματα ὕψους τοῦ αὐτοῦ μὲ τὰ τείχη. Τὰ ἀντερείσματα προεξέχουν ἐν εἴδει ἐπάλξεων καὶ εἶναι τόσος ὁ χώρος πὺν καταλαμβάνουν αἱ ἐπάλξεις αὐταί, ὅσος καὶ ὁ τῶν ὑπολοίπων τειχῶν.

Ἡ πόλις ἔχει περίμετρον ἑπτὰ μιλίων. Ἔχει ὠραίους καὶ πλατεῖς δρόμους καὶ εἰς καθένα ἀπ’ αὐτοῦ ὑπάρχει καὶ μία βρύσις. Τὸ νερὸ ἔρχεται μὲ ὑδραγωγὸν ἀπὸ ἓνα χωριό, ὀνομαζόμενον *Cortacchi*³⁷, ἀπέχον 6-7 μίλια³⁸ καὶ εἰς τοὺς πρόποδας ἐνὸς βουνοῦ.

Εἰς τοὺς δρόμους ὑπάρχουν πολλὰ κολῶναι, μερικαὶ ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἀκέραιαι, ἄλλαι δὲ σπασμέναι, ὡς ἐπίσης καὶ ἀρκετοὶ τάφοι καὶ ἄλλοι πολύτιμοι λίθοι καὶ μάρμαρα πάρια. Ἀρκετὰς δὲ κολῶνας βλέπει τις ἀπὸ πορφυρίτην λίθον (*porfido*), ὡς καὶ ἀπὸ μάρμαρον μελανοπράσινον (*serpentino*).

Ἡ πόλις ἔχει τριῶν εἰδῶν κατοίκους, ἤτοι Τούρκους, Ἑβραίους καὶ Χριστιανούς, ἀλλ’ οἱ περισσότεροι εἶναι Ἑβραῖοι. Ὁ ῥαββῖνος Ἀβραάμ Ναχμίας ἦλθε νὰ μᾶς δείξη τὰ ἀξιοθέατα μέρη τῆς πόλεως.

Εἶδομεν κατὰ πρῶτον τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀγγέλων³⁹ (*vedemmo prima la chiesa degli Angioli*), ἡ ὁποία εἶναι καμωμένη εἰς στρογγυλὸν σχῆμα, ὡς τὸ Πάνθεον τῆς Ρώμης, καίτοι πολὺ μικρότερα⁴⁰ τούτου.

τὴν λέξιν *aspiri*). Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὸν τεκέ των μεβλεβήδων, ὁ ὁποῖος βρισκόταν κοντὰ, ὄχι ὅμως ἐπάνω στη διαδρομὴ τῆς αποστολῆς. Θα πῆγαιναν ἐκεῖ, ἀν ἔβρισκαν τις πύλες κλειστές. Πάντως, κάτι τέτοιο δὲν ἀναφέρεται. Ὑπήρχε μᾶλλον καὶ ἓνας ἀκόμη τεκές, στην περιοχὴ των σημερινῶν Ἀμπελοκήπων (Χεκίμογλου: *Οἱ Ἀμπελόκηποι*). Αὐτὸς ταιριάζει περισσότερο στη διαδρομὴ.

37. [*Cortacchi* = Χορτιάτι].

38. [Πρόκειται περὶ ἐνετικῶν μιλίων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ μὲ 1.739 μέτρα].

39. [Οὕτως ὀνομάζετο κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ὁ νῦν ναὸς τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Ὁ Ἀγγλὸς William Leake γράφει ὅτι κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἐπισκέψεώς του (1806) τὸν ὀνόμαζον *Eski Mitropol*, ἤτοι παλαιὰν μητρόπολιν. Προγενέστεροι περιηγητὰι τὸν ἀναφέρουν μὲ τὸ ὄνομα *Rotonda*, ὡς ἐκ τοῦ στρογγυλοῦ τοῦ σχήματος]. ΣτΕ. Ἐπονται πληροφορίες καὶ πιθανολογήσεις γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ναοῦ.

40. [Ὀντως ἡ διάμετρος τοῦ Πανθέου τῆς Ρώμης εἶναι μέτρα 43½, ἐνῶ ἡ τοῦ

Ἡ Νέα Πύλη, δυτικὴ εἰσοδος ἀπὸ τὴν οδὸ Ἁγίου Δημητρίου στο ὕψος τῆς οδοῦ Λαγκαδά. Μέσα ἀπὸ τὴν πύλη ἀπεικονίζεται τὸ εσωτερικὸ τῆς πόλης (Συλλογὴ Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Τὴν ἐκκλησίαν ταύτην ἤρπασαν πρὸ ἑπτὰ⁴¹ μηνῶν ἀπὸ τοῦς Ἑλληνας καὶ τὴν μετέτρεψαν εἰς τζαμί.

ἁγίου Γεωργίου εἶναι μόνον 24. Τὸ πάχος ὁμως τῆς τοιχοποιίας εἶναι περίπου τὸ αὐτό, ἤτοι μέτρα 6,20 τοῦ Πανθέου καὶ μέτρα 6,55 τὸ τοῦ ἁγίου Γεωργίου].

41. [Ἦτοι τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1590 (ἔτος ἐγείρας 999, τὸ ὁποῖον ἤρχιζε τὴν 20ὴν Ὀκτωβρίου π. ἡ). Τὸ ἔτος τοῦτο σημειοῦται καὶ ἐν τινι τουρκικῇ ἐπιγραφῇ ἐντὸς τοῦ ναοῦ, ὡς βεβαίω ὁ Tafrazi εἰς τὴν *Topographie de Thessalonique*].

Το σημείο όπου βρισκόταν η Νέα Πύλη (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

Κατόπιν ἐπεσκεφέθημεν τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἀγίας Σοφίας, τὴν ἄλλοτε Μητρόπολιν⁴², τὴν ὁποίαν πρὸ πολλῶν ἐτῶν⁴³ ἔκαμαν τζαμί. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ταύτης ὑπάρχουν ὀκτὼ κολῶναι ἀπὸ μάρμαρον μελανοπράσινον (*porfido serpentino*), ἧτο ἀνὰ τέσσαρες ἐκατέρωθεν, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλαὶ καὶ μεγάλης ἀξίας, ὁλόκληρος δὲ ἡ ἐκκλησία εἶναι ἐστρωμένη μετὰ πᾶριον μάρμαρον. Εἰς τὸ ἄνω μέρος φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον ἀπανταχοῦ ψηφιδωτὰ, διότι οἱ Τούρκοι ἀφήκαν πρὸς τὸ μέρος τοῦ θόλου ἕναν Θεὸν Πατέρα ἀνεπαφον, ὡς καὶ ἄλλας ἀγιογραφίας καὶ τινα ἑλληνικὰ γράμματα. Ἡ ἐκκλησία αὕτη περιστοιχίζεται ἀπὸ μίαν στοᾶν, στηριζομένην ἐπὶ κολωνῶν.

Εἶδομεν κατόπιν τὸ τόξον, τὸ ἀνεγερθὲν πρὸς τιμὴν τοῦ Τίτου Βεσπασιανοῦ⁴⁴, τοῦ καταλαβόντος τὴν Ἱερουσαλήμ. Τὸ τόξον τοῦτο εἶναι ἐξ ὀπτῶν πλίνθων, ἀλλ' αἱ βάσεις του εἶναι ἀπὸ μάρμαρον, με διαφόρους ἀναπαραστάσεις ἐπεξεργασμένα. Ἡ συνοικία αὕτη

42. [Ἡ πληροφορία αὕτη συμπίπτει μετὰ τὴν τοῦ Ρώσου περιηγητοῦ Ἰγνατίου de Smolensk, τοῦ ἐπισκεφθέντος τὴν Θεσσαλονίκην τὸ 1405 (*Itinéraires russes en Orient*, Genève 1889, σελ. 147). Μόνον ὁ Γερμανὸς Στέφανος Gerlach εἰς τὸ «Ἡμερολόγιόν» του ἀναφέρει κατὰ τὸ 1576 ὡς μητρόπολιν τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀρχαγγέλων].

43. [Fatta molti anni sono moschea» ἔχει τὸ χειρόγραφον.] ΣτΕ. Ακολουθεῖ εὐστοχος σχολιασμός για τον χρόνο μετατροπῆς του ναοῦ σε τέμενος.

44. [Τὸ τόξον τοῦτο...] (ακολουθοῦν μαρτυρίες περιηγητῶν για τὴν ἀψίδα του Γαλερίου).

ὀνομάζεται *Καμάρα του τόξου* (*Camara dell' Arco*). Ὀλίγον ἄνωθεν τῆς συνοικίας ταύτης εἶδομεν εἰς τὸ σπῆτι ἐνὸς Τούρκου ἰδιώτου ὀρθίαν μίαν ἀκεραίαν κολῶναν, σημαντικοῦ μεγέθους, ἐκ λίθου πορφυρίτου, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ὁποίας λέγεται ὅτι εἰς παλαιὰν ἐποχὴν ἦτο ἕνας ὄφις, λατρευόμενος ἀπὸ τοὺς κατοίκους ὡς θεός. Μετέβημεν κατόπιν εἰς τὴν ἑβραϊκὴν συνοικίαν, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἕν μοναστήριον μετὰ Ἑλληνορθόδοξους καλογραίας. Ὁ δρόμος οὗτος εἶναι ἀρκετὰ ἀκάθαρτος, τόσον διότι κατοικεῖται ἀπὸ αὐτὸν τὸν λαόν, ὅσον καὶ διότι εἶναι εἰς τὸ κατωφερὲς μέρος τῆς πόλεως, ὁπόθεν διέρχονται αἱ ἀκαθαρσίαι.

Κατήλθομεν καὶ εἰς τὴν ἀκροθαλασσίαν, ὅπου δὲν ὑπάρχει λιμὴν, ἀλλὰ μία ἀκρογιαλιά μετὰ καλὸν ὄρμον (*sorgitore*), ὁ ὁποῖος καίτοι δὲν προφυλάσσεται ἀπὸ τὸν βορρᾶν, ἐν τούτοις δὲν ὑφίσταται τὴν ἐπήρειαν τῶν ἐξωτερικῶν ἀνέμων.

Ὁ ὄρμος φυλάσσεται ἀπὸ δύο φρούρια (*castelli*), ὄχι πολὺ ἰσχυρά, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐξ ἀριστερῶν ἀνήγειρεν ὁ σουλτὰν Σουλεϊμάν⁴⁵, τὸ δὲ δεξιὸν εἶναι παλαιόν, ὡς καὶ ἀπὸ ἕνα μεγάλον πύργον (*torrione*) εἰς τὴν ἀυλὴν, ὅμοιον μετὰ τὸν τοῦ *Spalato*⁴⁶. Ἐδῶ εὐρίσκονται μία γαλέρα καὶ μία *fusta* (πειρατικὸν πλοῖον) καὶ εἶναι τὰ μόνον πολεμικὰ τῆς φρουρᾶς ταύτης ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ μπέη, ὅστις ἐπίσης διοικεῖ τὸ σαντζιάκι.

Ὁ μπέης οὗτος εἶχεν ἀναχωρήσει χθὲς ἀπὸ τὴν πόλιν, ἵνα πηγαίη νὰ κάμῃ ἀνακρίσεις, καὶ πράγματι τὸν εἶδομεν μακρόθεν ἔξω τῆς πόλεως μετὰ δύο σημαιοφόρους καὶ ἀρκετοὺς ἐφίππους. Ὁ κεχαγιάς του ἦλθε πρὸς ἐπίσκεψιν τῆς αὐτοῦ ἐξοχότητος τοῦ πρεσβευτοῦ καὶ προσέφερε τὴν γαλέραν, ἵνα τὸν μεταφέρῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀλλ' ὁ ἐξοχώτατος ἀπέκρουσεν τὴν προσφορὰν καὶ τῷ ἐδώρησεν ἕν φόρεμα.

29 Μαΐου, Τετάρτη. Ἐμείναμεν καὶ σήμερον ἐδῶ, ἵνα εὐρωμεν ζῶα, διότι ἡ προμήθεια τούτων δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ γίνῃ παρὰ τοῦ Πέτρου Βολβίτσα, τὸν ὁποῖον εἶχομεν στείλει προτῆτερα εἰς Θεσσαλονίκην πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, διότι ἔφθασε μόλις χθὲς, ἧτοι ὀλίγας ὥρας πρὸ ἡμῶν. Σήμερον κατέπλευσεν ἡ γαλέρα τῆς φρουρᾶς τῆς Καβάλλας καὶ ἔφερε τὸν νέον καθῆν καὶ θὰ ἀνεχώρει κατόπιν δι' Εὐβοίαν πρὸς παραλαβὴν γαλέττας.

30 Μαΐου, Πέμπτη. Ἐπήγαμεν καὶ εἶδαμεν ἕν ἄλλο τζαμί, ποῦ ἦτο προτῆτερα ἐκκλησία⁴⁷, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν πολλὰ

45. [1520-1566].

46. [Τῆς Δαλματίας].

47. [Πρόκειται περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Δημητρίου]. Ακολουθοῦν πληροφορίες καὶ σχολιασμοὶ για τον χρόνο μετατροπῆς του ναοῦ σε τέμενος.

Ο Savazza γράφει: «Μία κολόνα από πορφυρίτη στην κορυφή της οποίας λέγεται ότι εις την παλαιάν εποχήν ήταν ένα φίδι, που οι κάτοικοι λάτρευαν ως θεό». Ο θρύλος πέρασε και στην οθωμανική εποχή και η κολόνα ονομάστηκε «Γιλάν μερμέρ» (το μάρμαρο του φιδιού) και με τη σειρά της ονοματοδότησε τη συνοικία. Πρόκειται για ένδειξη ότι οι κάτοικοι της μουσουλμανικής αυτής συνοικίας ήταν απόγονοι αυτοχθόνων και γνώριζαν τον θρύλο και όχι έποικοι από τα Γιαννιτσά. Πράγματι, κατά το έτος 1500 η αναλογία των εξισλαμισμένων πρώτης γενιάς κατοίκων στον μουσουλμανικό πληθυσμό της περιοχής ανερχόταν σε 25% (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Η στήλη (βλ. διπλανή σελ.), διασώζεται εν μέρει μπροστά στο κτίριο της Δημοσίας Επιχείρησης Ηλεκτρισμού, επί της οδού Αγ. Δημητρίου (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

Αγγέλων (Ροτόντα), η δημοσιευμένη⁴⁹ επιγραφή της οποίας συμφωνεί με τη χρονολογία του χρονικού του Cavazza. Πάντως εκείνος δεν ονομάζει την εκκλησία «πρώην μητρόπολη», όπως άλλοι περιηγητές. Αντιθέτως, αποδίδει την ονομασία αυτή στην Αγία Σοφία, που είχε διαρπαγεί «προ πολλών ετών».

Το αναφερόμενο «άλλο τζαμί» ίσως να μην ήταν ο άγιος Δημήτριος, διότι δεν γίνεται λόγος για το σώμα του αγίου και το μύρο του. Ενδιαφέρουσα είναι η είδηση ότι η περιοχή γύρω από την αψίδα του Γαλεριού ονομαζόταν ήδη κατά τον 16ο αι. «Καμάρα», όπως και αργότερα. Το μοναστήρι που επισκέφθηκε ο Cavazza ήταν μάλλον (λόγω της τοποθεσίας του) η Αγία Θεοδώρα. Η οχύρωση της πόλης περιγράφεται ως ολοκληρωμένη και το λιμάνι ενεργό.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 435-436. Vingoroulou: *Le monde grec*, 80-81.

ώραϊαι κολῶναι. Λέγουν ὅτι εἶναι ἐν ὄλῳ 366, μεταξὺ τῶν ὁποίων 10 ἀπὸ ποικιλόχρουν πορφυρίτην (porfido serpentino) [...].

31 Μαΐου, Παρασκευή. Ἐπειδὴ δὲν εὕρομεν ἄρκετὰ ζῶα διὰ τὰς ἀποσκευὰς καὶ τοὺς ἀνθρώπους, ἐπήραμεν καὶ ἐξ ἀμάξια καὶ ἀνεχωρήσαμεν σήμερον τὴν δευτέραν ὥραν μετὰ τὸ γεῦμα ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ ἐφθάσαμεν καὶ εἰς τὸ χωρίον *Langazada*⁴⁸, ἀπέχον περὶ τὰ ὀκτῶ μίλια [...].

Πηγή: Μέρτζιος: *Μνημεία*, 131-137.

Παρατηρήσεις:

Οι δραστηριότητες της υφαντουργίας γίνονται αντιληπτές στον Cavazza πριν ακόμη η αποστολή μπει στη Θεσσαλονίκη, αλλά και αργότερα, όταν τα απόνερα από τη διεργασία του μαλλιού κυλάνε στο παραθαλάσσιο τμήμα της. Η πόλη διέθετε ευρείς δρόμους γεμάτους με βρύσες, αρχιτεκτονικά μέλη και επιτύμβιες επιγραφές της αρχαιότητας. Πιστοποιεί την πρόσφατη κατάληψη από τους μουσουλμάνους της εκκλησίας των

48. [Λαγκαδάς].

1609, William Lithgow

Από τους πιο ταξιδεμένους Ευρωπαίους περιηγητές ο William Lithgow γεννήθηκε γύρω στα 1582 στο χωριό Lanark της Σκωτίας. Μία ερωτική απογοήτευση σε ηλικία 25 ετών υπήρξε η αιτία που τον ώθησε να αναζητήσει τη λησμονιά στα ταξίδια. Φεύγοντας από τη Σκωτία και μετά από μία μικρή περιπλάνηση στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, εγκαταστάθηκε στο Παρίσι για δέκα μήνες. Από εκεί, στις 7 Μαρτίου 1609, ξεκίνησε να γυρίσει τον τότε κόσμο σε μία περιηγητική περιπέτεια που διήρκεσε 19 ολόκληρα χρόνια. Τα ταξίδια του πραγματοποιήθηκαν σε τρεις περιόδους. Το πρώτο από το 1609 έως το 1613, το δεύτερο από το 1614 έως το 1616 και το τρίτο από το 1620 έως το 1627.

Το 1609, στο πλαίσιο του πρώτου ταξιδιού του, επισκέφθηκε την Ελλάδα. Περιηγήθηκε την Πελοπόννησο, την Κρήτη και τα νησιά του Αρχιπελάγους. Επισκέφθηκε την Εύβοια και από εκεί κατέληξε στη Θεσσαλονίκη. Κατόπιν πέρασε στο Άγιο Όρος και μετά στη Μικρά Ασία. Επισκέφθηκε τις χώρες της Μέσης

49. Δημητριάδης: *Τοπογραφία*, 295-298.

Ο Cavazza γράφει: «Η πόλη έχει ωραίους δρόμους και σε κάθε έναν από αυτούς υπάρχει μια βρύση...». Αταύτιστη κρήνη βορείως της Εγνατίας (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Ανατολής, τις ακτές της Βορείου Αφρικής, την Ισπανία και από εκεί, μέσω Γαλλίας, επέστρεψε στη Σκωτία το 1613.

Δεν έχουμε πληροφορίες για τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Πιθανόν πέθανε μετά το 1645 και ετάφη στο μικρό κοιμητήριο Saint-Kentigern της γενέτειράς του.

Το χρονικό του πραγματοποίησε αλληπάλληλες εκδόσεις με διαφορετικούς τίτλους και χρησιμοποιήθηκε σαν οδηγός από τους περιηγητές των μεταγενέστερων χρόνων.

Επιλογή κειμένου:

[...] Η Θεσσαλονίκη βρίσκεται στην ακροθαλασσιά, ανάμεσα σε δύο ποταμούς, τον Χαβρία και τον Εχέδωρο. Είναι μια ευχάριστη, μεγάλη και θαυμάσια πόλη, γεμάτη με κάθε είδους εμπόρευμα. Δεν υπολείπεται σε τίποτε από τη Νάπολη της Ιταλίας, εκτός από την ευγένεια. Τελούσε άλλοτε υπό την κυριαρχία της Βενετίας, έως ότου ο Μουράτ, ο γιος του Μωάμεθ, την απέσπασε από αυτή τη Δημοκρατία. Αποτελεί το κυριότερο μέρος της Θεσσαλίας, η οποία είναι επαρχία της Μακεδονίας, μαζί με την Αχαΐα και τη Μυρμηδόνα, τις άλλες δύο επαρχίες της χώρας αυτής.

Η πόλη της Θεσσαλονίκης έχει τώρα μετατραπεί σε διεθνές κέντρο των Εβραίων, οι οποίοι εδώ είναι απόλυτοι κύριοι υπό τον σουλτάνο και κατέχουν τη μεγάλη ακατοίκητη έκταση που τους περιβάλλει. Η πόλη βρίσκεται συνεχώς στα χέρια τους από τότε που ο Σουλειμάν κατέκτησε τη Βούδα στην Ουγγαρία, στις 20 Αυγούστου του έτους 1516⁵⁰.

Σ' αυτόν οι Εβραίοι δάνεισαν δύο εκατομμύρια νομίσματα και για ενέχυρο τους παραχωρήθηκε αυτή η πόλη και η επαρχία της. Εδώ μιλούνε την εβραϊκή κατά τρόπο δημώδη και ως μητρική τους γλώσσα, άνδρες, γυναίκες και παιδιά, και όχι οπουδήποτε αλλού στον κόσμο. Όλοι οι κληρικοί, δηλαδή οι λεβιτικοί ιερείς τους, ανατρέφονται εδώ και από εδώ εξαπλώνονται στους διάφορους προορισμούς τους [...].

Πηγή: Lithgow: *Travels and Voyages*, 112-113.

Παρατηρήσεις:

Ο Lithgow μας δίνει μία σπουδαία πληροφορία την οποία δεν συναντούμε σε κανένα άλλο περιηγητικό κείμενο. Αφορά την εγκατάσταση των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι –όπως αναφέρει– δάνεισαν στον σουλτάνο 2.000.000 νομίσματα για

να συνεχίσει τις πολεμικές του επιχειρήσεις στην Ουγγαρία και σαν εγγύηση τους παραχωρήθηκε η πόλη και όλη η επαρχία της. Ανεξάρτητα από την ακρίβειά της, σημασία έχει ότι η παράδοση αυτή υπήρχε έναν αιώνα μετά την εγκατάσταση των Εβραίων της Ιβηρικής στη Θεσσαλονίκη και αυτό δείχνει ότι οι άνθρωποι της εποχής αισθάνονταν την ανάγκη να ερμηνεύσουν την ισχυρή εβραϊκή παρουσία. Σημαντικό είναι επίσης ότι ο Lithgow θεωρεί την πόλη εφάμιλλη με τη Νάπολη.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Lithgow: *A Most Delectable*. Lithgow: *The Totall Discourse*. Lithgow: *Lithgow's Nineteen Years*. Reinach: *Les voyages*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 480-489. Vingopoulou: *Le monde grec*, 86-87 και 379 (χάρτης).

(1630), Gilles Fernel & Robert Fauvel & Baudouin de Launay & Vincent de Stochove

Μία παρέα νεαρών ευγενών από τη Νορμανδία της Γαλλίας και τη Φλάνδρα του Βελγίου, έδωσαν ραντεβού στο Παρίσι στις 9 Μαρτίου 1630 με απώτερο σκοπό την από κοινού περιήγησή τους στην Ιταλία και στις χώρες της Οθωμανικής Ανατολής (Ελλάδα, Μικρά Ασία, Μέση Ανατολή, Άγιοι Τόποι, Περσία, Αίγυπτος). Το ταξίδι τους άρχισε στις 15 Μαρτίου του 1630 και τελείωσε τον Σεπτέμβριο του 1632 με την επιστροφή τους στην Γαλλία.

Ο Gilles Fernel (1660-1672), ο κόμης Robert Fauvel (-1661) και ο Baudouin de Launay, γεννήθηκαν στη Νορμανδία από αριστοκρατικές οικογένειες. Διετέλεσαν επιφανή μέλη πολλών συλλόγων και επιτροπών της περιοχής τους. Ο Fernel ειδικότερα υπήρξε μέλος του κοινοβουλίου της Ρουέν και το 1660, μετά το πέρας των περιηγήσεων του, ανέλαβε τη διεύθυνση της *Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών* στη Γαλλία η οποία εισήγαγε αποικιακά είδη από τις Ινδίες και τσάι από την Κίνα⁵¹, θέση που διατήρησε έως τον θάνατό του.

50. Η χρονολογία είναι λανθασμένη (ορθό 1541). Βλ. Reinach: *Les voyages*, 383, σημ. 2.

51. βλ. Raynal: *Histoire*, τ. 2, 327-328.

Ο Vincent Stochove ήταν Φλαμανδός. Γεννήθηκε το 1605 στο Burges της Φλάνδρας του Βελγίου. Υπήρξε μέλος της Γαλλικής διπλωματικής αποστολής στο διάστημα που παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη, διατηρώντας παράλληλα και τον τίτλο του Sieur de Sainte-Catherine. Μετά το τέλος του ταξιδιού του επέστρεψε τον Σεπτέμβριο του 1632 στη γενέτειρά του, όπου ασχολήθηκε με την έκδοση του οδοιπορικού του. Πέθανε στην ίδια πόλη το 1679.

Θεωρείται απίθανο να επισκέφθηκαν οι ίδιοι τη Θεσσαλονίκη, αναφορές της οποίας ευρίσκουμε στις διαφορετικές εκδόσεις που πραγματοποίησε το χρονικό τους. Τα βιβλία τους περιλαμβάνουν κλειψίτυπα αποσπάσματα παλαιότερων περιηγητών και αρκετά από αυτά χαρακτηρίστηκαν από εκδοτικές αυθαιρεσίες⁵². Αξιοσημείωτο πάντως, αποτελεί το γεγονός ότι στις διάφορες εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν, αναφέρονται από τον εκάστοτε συγγραφέα, τα ονόματα των υπολοίπων.

Επιλογή κειμένων:

[...] Από την Κέρκυρα υπάρχουν δύο δρόμοι [που μπορεί να ακολουθήσει κάποιος για να πάει στην Κωνσταντινούπολη], ο ένας διά μέσω της Bastide⁵³ και ο άλλος διά μέσω του Μοριά. Ο πρώτος είναι πιο σύντομος, επειδή δεν απαιτούνται παρά μόνο δέκα λεύγες θαλάσσιου ταξιδιού, μέχρι τη Bastide, αν ξεκινήσει κανείς από την Κέρκυρα. Η Bastide είναι μία μεγάλη κωμόπολη, που κατοικείται από Τούρκους και Έλληνες. Από εκεί μπορεί κανείς να φθάσει μέσα σε δέκα ημέρες στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Πρέπει όμως να διασχίσει πολλά βουνά και η χώρα είναι γεμάτη από κλέφτες, σε βαθμό που αυτό είναι επικίνδυνο. Από τη Θεσσαλονίκη που είναι μία μεγάλη πόλη [...], δεν χρειάζονται παρά μόνο δεκατέσσερις ημέρες μέχρι την Κωνσταντινούπολη, εφ' όσον ακολουθήσει κανείς διαδρομή από το ομαλό έδαφος και με αμαξιτό δρόμο. Ο άλλος δρόμος είναι περισσότερος γνωστός και πιο ασφαλής [...].

Πηγή: Fermanel: *Voyage d'Italie*, 34-35.

52. Με απόφαση του Κοινοβουλίου της Ρουέν (15 Ιουνίου 1668), οι εκδοτικοί οίκοι της Ρουέν των Jean Viret και Jacques Herault, ήταν οι μόνοι που απέκτησαν το δικαίωμα τυχόν επανέκδοσης του χρονικού *Voyage d'Italie et du Levant*, για τα επόμενα δέκα χρόνια. Παρ' όλα αυτά κυκλοφόρησαν και άλλες εκδόσεις του χρονικού.

53. Δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστεί η αντίστοιχη ελληνική ονομασία. Πάντως πρέπει να πρόκειται για τοποθεσία της Ηπείρου. Πιθανόν η Βόνιτσα.

[...] Αφού προσπεράσει κανείς το σημείο που κλείνει τον κόλπο, συναντά αφθονία μικρών νησιών που σχηματίζουν την είσοδο του κόλπου της Θεσσαλονίκης ο οποίος παλαιότερα αποκαλείτο Θερμαϊκός κόλπος και από άλλους Τωρωναίος κόλπος, αλλά δεν είναι πολύ σημαντικά. [...] Αρχικά η πόλη ονομαζόταν Θέρμαι και από το όνομά της ο κόλπος στο βάθος του οποίου ήταν κτισμένη πήρε το όνομα Θερμαϊκός κόλπος. Στη συνέχεια ήταν γνωστή με το όνομα Αλία, Ημαθία, και στο τέλος Θεσσαλονίκη. Υπήρχαν δύο εκδοχές όσον αφορά το όνομά της. Η πρώτη αφορά στον Φίλιππο γιο του Αμύντα ο οποίος νίκησε τους Θεσσαλούς στα περίχωρα της πόλης και η δεύτερη αφορά πάλι τον Φίλιππο του οποίου μία από τις κόρες του έφερε αυτό το όνομα.

Βρίσκεται κοντά στις εκβολές του ποταμού Εχέδωρον. Παλαιότερα ήταν μία πυκνοκατοικημένη πόλη και ήταν η πιο σημαντική και μητροπολιτική πόλη της Μακεδονίας. Από την εκκλησιαστική ιστορία γνωρίζουμε ότι ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος, ο οποίος εξ' άλλου από τη φύση του ήταν πολύ γενναιόδωρος και διακατεχόταν από χριστιανικό πνεύμα σκότωσε τον κυβερνήτη αυτής της πόλης καθώς επίσης και 12.000 κατοίκους διότι λέγεται ότι είχαν γκρεμίσει το άγαλμα της συζύγου του και ταυτόχρονα αυτοκράτειρας [...].

Πηγή: Fermanel: *Observations curieuses*, 273-274.

Παρατηρήσεις:

Στα κείμενα, η Θεσσαλονίκη αναδεικνύεται ως σταθμός για τη μετάβαση από την Ήπειρο στην Κωνσταντινούπολη. Αν και δεν περιλαμβάνονται στοιχεία για τον αριθμό των κατοίκων της, εμφανίζεται πλέον ως άλλοτε «πυκνοκατοικημένη και σημαντική πόλη». Εμμέσως δηλαδή σκιαγραφείται εικόνα παρακμής που επιβεβαιώνεται από τη σιωπή του συγγραφέα για την κατάστασή της⁵⁴.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Stochove: *Voyage*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 506-510. Moussa: *Stochove*.

54. Τα κείμενα του Stochove για την Αττική και τον Μοριά, αποτελούν αντιγραφή των κειμένων του Γάλλου περιηγητή διπλωμάτη Louis Deshayes, που είχε ακολουθήσει την ίδια διαδρομή στο ταξίδι του στην Ανατολή (*Voyage de Levant*, 1624). Βλ. Moussa: *Stochove*, 33-46.

Περίοδος δεύτερη: 1650-1794

Από τη σύσταση του γαλλικού προξενείου έως τη σύνταξη του άτιτλου λογιστικού κατάστιχου της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης

Η ίδρυση προξενείων συντέινει στην αύξηση του αριθμού των περιηγητών. Η περίοδος αυτή οριοθετείται από τη σύνταξη του λογιστικού κατάστιχου της ελληνικής κοινότητας Θεσσαλονίκης για τον διακανονισμό του συσσωρευμένου χρέους⁵⁵, τεκμήριο που μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια ευρύτερη εικόνα για τον χριστιανικό πληθυσμό της πόλης. Για την περίοδο έως το 1794 μόνον τεκμήρια από τα οθωμανικά αρχεία⁵⁶ μας επιτρέπουν να διασταυρώσουμε τις ειδήσεις των περιηγητικών εγγράφων με τοπικές πηγές για να αξιολογήσουμε τις πληροφορίες που παρέχουν. Η αναζήτηση αρχαιοτήτων υπήρξε κατά την εξεταζόμενη περίοδο σύνηθες κίνητρο για επίσκεψη στη Θεσσαλονίκη.

Για την εν λόγω περίοδο εντοπίσαμε τις σαράντα επτά ακόλουθες –κυρίως αγγλικές και γαλλικές– πηγές. Με αστερίσκο σημειώνονται οι πηγές από τις οποίες παρατίθενται αποσπάσματα. Η χρονολογία που παρατίθεται μπροστά από το όνομα του συγγραφέα αφορά το έτος επίσκεψης στη Θεσσαλονίκη⁵⁷.

55. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, *Ατίτλος κώδικας ελληνικής κοινότητας*. Για τη μέχρι τώρα αξιοποίηση του τεκμηρίου βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία αναφερόμενα στη Μακεδονία πριν και μετά το 1821*, Θεσσαλονίκη 1975, Ε. Χεκίμογλου, «Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου αιώνα», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη*, Πρακτικά Ε' Επιστημονικού Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 1993, 113-136, Χ. Παπαστάθης & Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη. Η Οθωμανική περίοδος*. Έκδοση Πολιτιστικής Εταιρείας Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2004.

56. Ι. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας* και Χ. Παπαστάθης & Ε. Χεκίμογλου, ό.π.

57. Σε παρένθεση τίθεται η χρονολογία στις εξής περιπτώσεις: (α) Αν ο συγγραφέας δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αλλά αναφέρεται σε αυτήν. (β) Αν η μνεία γίνεται σε γεωγραφικό οδηγό ή εγκυκλοπαίδεια. (γ) Αν η χρονολογία

1666-1667, Giuseppe Sebastiani. Ιταλός μοναχός του τάγματος των Καρμηλιτών (1623-1689). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιθεώρησης των καθολικών αποστολών στην Ανατολή. Πηγή: Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου: *Ταξιδιωτικά*, 18, 155.

***1669, Robert de Dreux.** Γάλλος μοναχός, θεολόγος και διπλωμάτης. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο διπλωματικής αποστολής στη Θεσσαλία. Πηγή: Σπανός: *Robert de Dreux*.

***1679, Sieur de la Croix.** Γάλλος διπλωμάτης και περιηγητής. Θεωρείται πολύ πιθανό να επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο διπλωματικής αποστολής. Πηγή: Βακαλόπουλος Κ.: *La Croix*.

(1685), Anonymous. Ανώνυμος Γερμανός περιηγητής. Δεν διαπιστώθηκε εάν επισκέφθηκε ο ίδιος τη Θεσσαλονίκη, την οποία περιλαμβάνει στο υπό μορφήν ταξιδιωτικού οδηγού, χρονικό του. Πηγή: Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 11.

***1686, Vincenzo Maria Coronelli.** Ιταλός γεωγράφος και θεολόγος (1650-1718). Περιγράφει τη Θεσσαλονίκη, αν και ο ίδιος δεν την επισκέφθηκε. Πηγή: Coronelli: *Memorie istoriografiche*, 230-232.

επίσκεψης δεν έχει προσδιοριστεί. Στις τρεις αυτές περιπτώσεις παρατίθεται το έτος έκδοσης. (δ) Αν η χρονολογία της επίσκεψης δεν είναι επακριβώς προσδιορισμένη, προκύπτει όμως εμμέσως από τη ροή του κειμένου.

1687, Étienne Gravier d'Ortières. Γάλλος μαρκήσιος και διπλωμάτης. Με εντολή του βασιλιά της Γαλλίας περιηγήθηκε τη Μεσόγειο και τα κυριότερα λιμάνια της – μεταξύ αυτών και τη Θεσσαλονίκη– συλλέγοντας στοιχεία για το γαλλικό εμπόριο. Πηγές: Grémois: *Gravier d'Ortières*, 41 και Grémois: *En Orient*.

(1687), Anonymous. Ανώνυμος Γερμανός περιηγητής. Δεν διαπιστώθηκε εάν επισκέφθηκε ο ίδιος τη Θεσσαλονίκη, την οποία περιλαμβάνει στο υπό μορφή ταξιδιωτικού οδηγού, χρονικό του. Πηγή: Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 13.

(1688), Anonymous. Ανώνυμος Γερμανός περιηγητής. Δεν διαπιστώθηκε εάν επισκέφθηκε ο ίδιος τη Θεσσαλονίκη, την οποία περιλαμβάνει στον υπό μορφή ταξιδιωτικού οδηγού, χρονικό του. Πηγή: Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 14.

***1688, Olfert Dapper.** Φλαμανδός γεωγράφος (1635-1689). Περιέγραψε τη Θεσσαλονίκη στο φανταστικό ταξίδι που πραγματοποίησε στα νησιά του Αρχιπελάγους. Πηγή: Dapper: *Description*, 346-347.

(1689), Anonymous. Ανώνυμος Γερμανός περιηγητής. Δεν διαπιστώθηκε εάν επισκέφθηκε ο ίδιος τη Θεσσαλονίκη, την οποία περιλαμβάνει στο υπό μορφήν ταξιδιωτικού οδηγού, χρονικό του. Πηγή: Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 16.

1698, Antoine Morison. Γάλλος αριστοκράτης και περιηγητής (1665-;). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Εγγύς Ανατολή. Πηγή: Morison: *Relation historique*, 732-733. Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 18.

***1705 & 1714, Paul Lucas.** Γάλλος περιηγητής και αρχαιοδίφης (1664-1737). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη δύο φορές στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή με σκοπό τη συλλογή αρχαιοτήτων. Πηγή: Lucas: *Voyage dans la Grèce (Paris 1712)*, τ. Α', 259-263 και Lucas: *Voyage dans la Grèce (Amsterdam 1714)*, τ. Α', 202-206.

1706, François Braconnier. Γάλλος Ιησουίτης μοναχός, αρχαιοδίφης, νομισματολόγος και συλλέκτης επιγραφών (1656-1715). Θεωρείται ο ιδρυτής της ιεραποστολής των Ιησουιτών στη Θεσσαλονίκη όπου διέμεινε επτά χρόνια. Πηγή: Souciet: *Père Braconnier* (Εγκατάσταση της ιεραποστολής στη Θεσσαλονίκη, περιοδείες στη Μακεδονία, Θεσσαλία, Εύβοια, 80-94).

Πρβλ. Ρούσσο-Μηλιδώνης: *Αποστολή Ιησουιτών (Α)* και Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 41-52.

***1707, Aubry de la Motraye.** Γάλλος στρατιωτικός και διπλωμάτης (1674-1743). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στα νησιά του Αρχιπελάγους. Πηγή: Motraye: *Voyages*, τ. Α', 394.

1714, François Tarillon. Γάλλος Ιησουίτης μοναχός (†1735). Διέμεινε στη Θεσσαλονίκη αρκετά χρόνια στο πλαίσιο ιεραποστολικής δράσης. Πηγή: Tarillon: *Thessalonique* (Η επιστολή εγράφη στις 4 Μαρτίου 1714. Περί της αποστολής της Θεσσαλονίκης, όπου αναφέρονται γενικές πληροφορίες περί του Επταπύργιου, πληθυσμού, εθνοτήτων, 32-33. Περί του Père Braconnier, της γαλλικής κοινότητας της πόλης και του προξένου Boesmont, 33-34. Περί Καβάλας και Θάσου, 34-37). Πρβλ. Τσούρκας: *Το οδοιπορικό*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 81 και Ρούσσο-Μηλιδώνης: *Αποστολή Ιησουιτών (Α)*.

1734, Jean Baptiste Souciet. Γάλλος Ιησουίτης μοναχός (1684-1738). Διέμεινε στη Θεσσαλονίκη από το 1726 έως το 1733 ως επικεφαλής ιεραποστολικής αποστολής. Το 1734 συνέταξε υπόμνημα περί της Θεσσαλονίκης. Πηγή: Souciet: *Description de Salonique*, 70-80 (Ονομασία, ιστορία, 70-72, επταπύργιο και λοιποί πύργοι, έμποροι γενίτσαροι, 72, δρόμοι και καταστήματα, 73, αψίδες, Incantadas, 73, αρχαίο ιπποδρόμιο, περίπτερα αναψυχής, νομίσματα, 74, τεμένη, εκκλησίες, εθνότητες, Γρηγόριος ο Παλαμάς, θρησκευτικές τελετές, εορτή του Αγίου Δημητρίου, 74-78, ομιλούμενες γλώσσες, σχολεία, ξένοι υπήκοοι και εμπόριο, ιεραποστολές, διάφορα, 78-80). Πρβλ. Souciet: *Salonique*, 256-320 (όπως προηγουμένως), Ξανθοπούλου-Κυριακού: *Souciet* και Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 175-182.

***1736, Joseph de la Porte.** Γάλλος ιερωμένος (1714-1779). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: La Porte: *Le voyageur françois*, τ. Β', 28-29.

1738, I. B. Gresset. Γάλλος Ιησουίτης μοναχός (1678-1750). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στην οποία παρέμεινε έως τις αρχές της δεκαετίας του 1740, στο πλαίσιο ιεραποστολικής δράσης. Πηγή: Ρούσσο-Μηλιδώνης: *Αποστολή Ιησουιτών (Β)*.

1739, Marc Antoine Charrot. Γάλλος Ιησουίτης μοναχός (†1751). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στην οποία παρέμεινε

έως τις αρχές της δεκαετίας του 1740, στο πλαίσιο ιεραποστολικής δράσης. Πηγή: Ρούσσοσ-Μηλιδώνης: *Αποστολή Ιησούτων* (B).

***1740, Richard Pococke.** Άγγλος ιερέας, καθηγητής του δικαίου και αρχαιοδίφης (1704-1765). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγές: Pococke: *A Description of the East*, 148-151 και Pococke: *Voyages*, 64-74.

1742, Antoine Duprez (Desprez). Γάλλος Ιησουίτης μοναχός. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο ιεραποστολικής δράσης. Πηγή: Ρούσσοσ-Μηλιδώνης: *Αποστολή Ιησούτων* (B).

1750, Thomas François de Jonville. Γάλλος διπλωμάτης. Διετέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη στα μέσα του 18ου αι. Πηγή: Jonville: *Memoire* (Περιγραφή της πόλης, του εμπορίου και των εθνοτήτων, 43-58).

***1753, James Stuart.** Άγγλος αρχαιοδίφης και αρχιτέκτονας (1713-1788). Επισκέφθηκε μαζί με τον N. Revett τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Anonymous: *The Antiquities of Athens*, 225-236.

***1753, Nicholas Revett.** Άγγλος αρχαιοδίφης και αρχιτέκτονας (1721-1804). Επισκέφθηκε μαζί με τον J. Stuart τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Anonymous: *The Antiquities of Athens*, 225-236.

***(1759), Gideon Harvey.** Άγγλος καθηγητής της ιατρικής και φυσικός (1625-1700). Δεν φαίνεται να επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη. Αναφορά για την καταστρεπτική πυρκαγιά του 1759 περιλαμβάνεται σε χρονικό του. Πηγή: Harvey: *The City Remembrancer*. τ. Β', 98.

***1759, Δημήτριος Χοϊδάς.** Υπήκοος και πρόξενος της Γαλινοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας στη Θεσσαλονίκη. Μοναδική σωζόμενη πηγή για τα επαγγέλματα της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 18ου αι. Πηγή: Μέρτζιος: *Συμπλήρωμα*, 62-63.

1760, Andreas Cetti. Ιησουίτης μοναχός από την Αλσατία της Γαλλίας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1760 στην οποία παρέμεινε έως το 1767, στο πλαίσιο ιεραποστολικής δράσης. Πηγή: Ρούσσοσ-Μηλιδώνης: *Αποστολή Ιησούτων* (B).

1767, Jean Baptiste Wartelle. Γάλλος Ιησουίτης μοναχός. Παρέμεινε στη Θεσσαλονίκη από το 1767 έως το 1769, στο πλαίσιο ιεραποστολικής δράσης. Πηγή: Ρούσσοσ-Μηλιδώνης: *Αποστολή Ιησούτων* (B).

1769, Robert François Guerin du Rocher. Γάλλος Ιησουίτης μοναχός (1736-1792). Παρέμεινε στη Θεσσαλονίκη από το 1769 έως το 1773. Πέθανε με μαρτυρικό θάνατο στην πυρά στις 3 Σεπτεμβρίου 1792. Ο Πάπας Πίος ΙΑ' τον ανεκήρυξε όσιο. Πηγή: Ρούσσοσ-Μηλιδώνης: *Αποστολή Ιησούτων* (B).

***1770, Guillaume Thomas Raynal.** Γάλλος ιερέας και φιλόσοφος (1713-1796). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο διπλωματικής αποστολής στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου. Πηγή: Raynal: *A Philosophical*, 319.

***(1772), Augustine Belley.** Γάλλος ιερέας, ιστοριοδίφης και αρχαιοδίφης (1697-1771). Δεν φαίνεται να επισκέφθηκε ο ίδιος τη Θεσσαλονίκη, περιγραφή της οποίας περιλαμβάνεται σε υπόμνημά του που αναγνώστηκε το 1772 σε ανοικτή συνεδρία της Γαλλικής Ακαδημίας Επιγραφών και Γραμμάτων. Πηγή: Tafel: *De Thessalonica*, 348-349.

1776, Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier. Γάλλος διπλωμάτης και ακαδημαϊκός (1752-1817). Διετέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη από το 1784 έως το 1791. Επισκέφθηκε το 1776 τη Θεσσαλονίκη προερχόμενος από την Αθήνα στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Miller & Hase: *Voyage pittoresque*, 195.

1777, Jean Vincent d'Arasy. Γάλλος διπλωμάτης. Διετέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη στα μέσα του 18ου αι. Πηγή: Arasy: *Description*, 17-32 (Επιστολή της 24ης Απριλίου 1777. Περιγραφή της πόλης, πύργοι, εθνότητες, διοίκηση, γενίτσαροι, εμπόριο, βιομηχανία, φόροι, περίχωρα, 17-32).

1778, Pierre Augustin Guys. Γάλλος ελληνοιστής (1721-1799). Διετέλεσε γραμματέας του βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΔ' και μέλος της Ακαδημίας Επιστημών και Γραμμάτων της Μασσαλίας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας του στην Ανατολή. Συνοδοί του ήταν ο βαρόνος De Dufort και ο François de Tott. Πηγή: Guys: *Voyage littéraire*, 332-335 (Επιστολή της 12ης Απριλίου 1778 όπου περιγράφεται η άφιξη στη Θεσσαλονίκη, 332. Επιστολή της 17ης Απριλίου

1778, όπου αναφέρεται η επίσκεψη στον Άγιο Δημήτριο, στις Incantadas, στη Ροτόντα και στην Αγία Σοφία. Αναφορά στο δείπνο που παρέθεσε ο κ. Abeille στην εξοχική κατοικία του στο Ρετζίκι, στον ίδιο και στους κ. Chevalier d'Agoult και κ. de Mercier, 332-334. Επιστολή της 17ης Απριλίου 1778 όπου αναφέρεται ο περίπατος με τη συνοδεία των βαρόνων de Durfort και de Tott, στην περιοχή *Επτά δένδρα* «Sept Arbres». Αναφορά στους Γενισάρους, 333-335). Πρβλ. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 229-258.

***1778, François de Tott.** Γάλλος βαρόνος, στρατηγός και διπλωμάτης (1733-1793). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο διπλωματικής αποστολής στα λιμάνια της Μεσογείου. Πηγές: Tott: *Memoirs*, 367-370 και Tott: *Mémoires*, 172-175.

1780, Charles Nicolas Sigisbert Sonnini. Γάλλος αξιωματικός, φυσιολάτρης και περιηγητής (1751-1812). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 1780, στο πλαίσιο περιοδείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πηγή: Sonnini: *Voyage en Grèce*. Πρβλ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β' 1, 423-424 και Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 106.

1781 & 1793, Louis François Sebastien Fauvel. Γάλλος ζωγράφος και αρχαιοδίφης (1753-1838). Μετά το 1802 διετέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στην Αθήνα. Υπήρξε συνεργάτης του πρέσβη της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη Choisseul-Gouffier, για λογαριασμό του οποίου επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη δύο φορές σε διάστημα δέκα ετών, όπου αποτύπωσε αρχαιότητες και βυζαντινά μνημεία της πόλης. Πηγές: Grélois: *Choiseul-Gouffier*, 122, Legrand: *Fauvel*, τ. 31 (1897), 47, σημ. 3 (Επίσκεψη 1781) και 66, σημ. 1, 2 (επίσκεψη 1792-3), Grélois: *Fauvel*, και Kambouri-Vamvoukou: *Fauvel* (Διατυπώνεται η άποψη ότι επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1781). Πρβλ. Lowe: *Fauvel's Trip*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 439-446 (Δεν αναφέρεται η επίσκεψη στη Θεσσαλονίκη).

1781, Jacques Foucherot. Γάλλος αρχιτέκτονας και μηχανικός, μέλος του Εθνικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτόνων (1746-1813). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη συνοδεύοντας τον Louis Fauvel για λογαριασμό του πρέσβη της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη Choisseul-Gouffier. Πηγές: Grélois: *Choiseul-Gouffier*, 122 και Grélois: *Fauvel*. Πρβλ. Lowe: *Fauvel's Trip*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 439-446 (Δεν αναφέρεται η επίσκεψη στη Θεσσαλονίκη).

***1783, Mathieu Dumas.** Γάλλος στρατηγός, σύμβουλος και ακόλουθος του βασιλέα της Γαλλίας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο διατεταγμένης αποστολής. Πηγή: Dumas: *Souvenirs*, τ. Α', 178-182.

1784, Adolf Fredrik Sturzenbecker. Σουηδός ιερέας, εφημέριος της σουηδικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη (1757-1784). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στις 25 Φεβρουαρίου 1784, στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 451-452.

1785, Jean Baptiste Gaspard d'Ansse de Vilvoison. Γάλλος ελληνιστής και ακαδημαϊκός (1750-1805). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στο Άγιο Όρος για τη μελέτη χειρογράφων. Πηγή: Muller & Aubenas: *Voyage* (Αναχώρηση από Θεσσαλονίκη στις 13 Απριλίου 1785, 839). Πρβλ. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 12, σημ. 2 και 232, σημ. 1.

***1786, John Howard.** Άγγλος φιλόσοφος και αναμορφωτής του ποινικού συστήματος των περισσότερων κρατών της Ευρώπης και της Ασίας (1726-1790). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στις χώρες της Ανατολής. Πηγές: Brown: *John Howard*, 439-441 και Howard: *Principial Lazarettos*, 64-65.

1787, John Sibthorp. Άγγλος βοτανολόγος (1758-1796). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη προερχόμενος από το Άγιο Όρος, στο πλαίσιο επιστημονικής περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Sibthorp: *Voyage*, 7-45 (Περί της Θεσσαλονίκης, 41).

(1787), Frieseman. Πιθανόν Γερμανός ή Γάλλος περιηγητής που περιέγραψε τα νησιά του Αρχιπελάγους στο χρονικό του. Αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη και το εμπόριό της κατά τον πλουτον από τη Σκόπελο. Πηγή: Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 487-488. Πρβλ. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου: *Ταξιδιωτικά*, 237-238.

***1788, Alessandro Bisani.** Ιταλός περιηγητής, λάτρης των κλασικών αρχαιοτήτων. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στις 15 Ιουνίου 1788, στο πλαίσιο περιοδείας στα νησιά του Αρχιπελάγους. Πηγή: Bisani: *A Picturesque Tour*, 41-45.

1789, Pierre Marie François de Pagès. Γάλλος εξερευνητής και περιηγητής (1748-1793). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο

πλαίσιο διετούς περιοδείας ανά την υφήλιο. Πηγή: Pagès: *Nouveau voyage*. Πρβλ. Baxmann & Heintze, *Répertoire*, 1199.

***1794, John Bacon Sawrey Morritt.** Άγγλος αρχαιοδίφης και ποιητής (1772-1843). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πηγή: Marindin: *Letters*, 155-156, 158-159.

Από τις παραπάνω πηγές επιλέχθηκαν οι ακόλουθες δεκαεννέα. Ο πρώτος είναι ο μοναχός De Dreux. Μεταξύ διαφόρων άλλων ενδιαφερουσών πληροφοριών για τους ναούς και τις μονές της πόλης (που είχε σχολιάσει παλαιότερα ο Α. Βακαλόπουλος) ο De Dreux «αποκαλύπτει» και την πηγή του, δηλαδή έναν Εβραίο κάτοικο, που με δική του πρωτοβουλία τον ξενάγησε στην πόλη. Στο σημείο αυτό αρχίζει κανείς να υποπτεύεται τον ρόλο που διαδραματίζουν οι ανώνυμοι συνήθως Θεσσαλονικείς –οι οποίοι ξενάγησαν τους περιηγητές– στη συγκρότηση της ταυτότητας της Θεσσαλονίκης, ταυτότητα που επηρέασε όχι τους αναγνώστες των περιηγητικών κειμένων της εποχής, αλλά και τους μεταγενέστερους ιστοριογράφους που στηρίχθηκαν σε αυτά. Ο δεύτερος που αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη αυτή τη χρονική περίοδο είναι ο Coronelli –μία αναγκαστική παράκαμψη του κανόνα ότι περιοριζόμαστε στην αγγλική ή γαλλική γλώσσα– ο οποίος προσθέτει στην εικόνα της πόλης τη στενότητα και ρυπαρότητα των δρόμων. Ο επόμενος είναι ο Dapper, ο οποίος συμβουλευθήκε λανθάνουσες –ακόμη και σήμερα– πηγές για τον βαθμό πολεμικής ετοιμότητας της Θεσσαλονίκης. Στην περιηγητική εικόνα εμπεδώνεται έτσι και το στοιχείο της οχυρωμένης πόλης. Ο Paul Lucas ήρθε στη Θεσσαλονίκη για να αγοράσει αρχαία νομίσματα, αλλά καταγράφει πολύ ενδιαφέρουσες ειδήσεις από την διασωζόμενη ακόμη τοπική παράδοση σχετικά με την άλωση, τις οποίες δεν γνωρίζουμε από άλλες πηγές. Νομίσματα αναζητούσε και ο Mortraye, που συνεισφέρει στην ταυτότητα της Θεσσαλονίκης την πτυχή μιας πόλης με άφθονες αρχαιότητες, είτε προς πώληση είτε όχι. Ο De la Porte συνεισφέρει στην εικόνα με την πτυχή των στενών και ρυπαρών δρόμων. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή του Pococke, από την οποία υποπτευόμαστε ότι η ελληνική κοινότητα (σύμφωνα με την ένδειξη που παρείχαν κατά τον 17ο αι. οι γυναικείες και ίσως οι ανδρικές μονές της) είχε υποστεί βαθιές μεταβολές. Η μυθιστορηματική αφήγηση του Stuart δείχνει με τον καλύτερο τρόπο τους

κινδύνους που διέτρεχαν οι ξένοι ταξιδιώτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κινδύνους που συχνά αποσιωπούσαν στα κείμενά τους. Ο Harvey δίνει την είδηση της πυρκαγιάς του 1759 και την έκταση της καταστροφής που προκάλεσε. Ο ελληνικής καταγωγής πρόξενος της Βενετίας, ο Δημήτριος Χοϊδάς, παραθέτει έναν εξαιρετικό και σπανιότατο κατάλογο συντεχνιακών συσσωματώσεων, που μας υποχρέωσε να παραβούμε και πάλι τον κανόνα περί της γλώσσας των κειμένων. Το σημείωμα του Raynal για το εμπόριο του καπνού αποτελεί συμβολή στην οικονομική ιστορία της πόλης, παρά τη βραχύτητά του. Η αναφορά του Bellefleur στους σεισμούς του 1759 είχε δημοσιευθεί από τον Κ. Μέρτζιο, αλλά η σημασία της μας οδήγησε στην αναδημοσίευσή της. Ο Tott παραθέτει μοναδικές πληροφορίες για την καθημερινή πραγματικότητα, όπως διαμορφωνόταν υπό την πίεση των οπλισμένων συντεχνιακών συσσωματώσεων, που είναι γνωστές ως «γενίτσαροι» και «γαλιοντζήδες». Ο Dumas συμπληρώνει την περιγραφή της ζοφερής καθημερινότητας με ειδήσεις για επιδημίες. Ο Howard –φιλόanthρωπος διεθνούς φήμης– μας δίνει λίγες αλλά αναντικατάστατες πληροφορίες για όσα απεκόμισε από την επίσκεψή του στις φυλακές και τα νοσοκομεία της πόλης το 1786. Πιο λεπτομερειακή περιγραφή της Θεσσαλονίκης και της αίσθησης που επικρατούσε στους δρόμους της μας δίνει ο Bisani. Οι επιστολές του Morritt –που αναζητούσε αρχαιότητες– με διάφορους χαρακτηρισμούς για τους Έλληνες προσθέτει μια ακόμη πτυχή στον σχηματισμό της περιηγητικής ταυτότητας της Θεσσαλονίκης, αυτών που αφορά την εμπορευματοποίηση των αρχαιοτήτων.

1669, Robert de Dreux

Θεολόγος και μοναχός του τάγματος των Καπουτσίνων. Διετέλεσε πνευματικός της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη την εποχή που πρέσβης ήταν ο Haye – Vantelet. Το κανονικό του όνομα ήταν Robert Vantelet, γεγονός που μας παραπέμπει στην συγγένεια που είχε με τον προαναφερθέντα πρέσβη. Ο Robert de Dreux, μέλος μίας πολυάριθμης αποστολής, συνόδευσε τον Γάλλο πρέσβη από την Κωνσταντινούπολη στη Λάρισα (1668-1669), όπου ο σουλτάνος Μεχμέτ Δ' είχε μεταφέρει προσωρινά την πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια του Ενετοτουρκικού πολέμου. Σκοπός της διπλω-

ματικής αποστολής ήταν η ανανέωση των εμπορικών συμφωνιών (διομολογήσεων) μεταξύ της Γαλλίας και της Πύλης, οι οποίες είχαν ανασταλεί προσωρινά, όταν ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΔ΄ –λόγω της υπεροπτικής συμπεριφοράς του σουλτάνου– απεφάσισε να ανακαλέσει τον Haye – Vantelet στο Παρίσι. Στη Θεσσαλονίκη η αποστολή παρέμεινε μιάμιση μέρα (1669), κατά την οποία ο Robert de Dreux είχε την ευκαιρία να περιηγηθεί την πόλη.

Μετά την επιστροφή του στην Γαλλία, κατέγραψε το χρονικό του σε χειρόγραφο το οποίο σώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας (χρφ. Νο 4962). Από το χειρόγραφο αυτό, ο Henri Omont κατέγραψε το 1902 το τμήμα του χρονικού που αφορά την Αθήνα, ενώ το 1917 ο ελληνοιστής Hubert Pernot, δημοσίευσε με σχόλια όλο το χρονικό στη σειρά *Collection de l'institut néo-hellénique* του Πανεπιστημίου των Παρισίων, το οποίο εκδόθηκε το 1925 με αφιέρωση στην Πηνελόπη Δέλτα.

Επιλογή κειμένου:

[...] Φεύγοντας από το χωρίο *Baicui*, φτάσαμε σε δύο μέρες στη Θεσσαλονίκη, που είναι μία από τις πιο ωραίες και τις πιο διάσημες πόλεις της Μακεδονίας και όλης της Ελλάδας. Είναι κτισμένη στην άκρη του ομώνυμου κόλπου και είναι περιτριγυρισμένη με ωραιότατα τείχη. Από τη μεριά της θάλασσας, την υπερασπίζονται ογκώδεις πύργοι. Από τη μεριά της στεριάς υπάρχει ένας μεγάλος πύργος, που, καθώς σχηματίζει κάστρο, την επιβλέπει και την προασπίζει.

Βγαίνοντας για πρώτη φορά να δω την πόλη, έτυχε να συναντήσω στον εμπορικό της δρόμο, έναν σεβάσμιο Εβραίο, που σαν με είδε, βγήκε από τα κατάστημά του και με χαιρέτησε, παίρνοντας την άκρη του μανδύα μου, τον οποίο και φίλησε. Του είπα ότι ξαφνιαζόμουν με αυτή του την ευγένεια, που είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα του τόπου μου και ακόμα περισσότερο, που είμαστε οπαδοί διαφορετικών δογμάτων.

Μου απάντησε ότι στ' αλήθεια οι θρησκείες μας είναι πολύ διαφορετικές. Αυτό όμως δεν εμπόδιζε εκείνον και πολλούς συναδέλφους του να σέβονται τους ιερωμένους, γιατί ξέρουν ότι από ηρωική μεγαλοψυχία παρατούμε τα κτήματα και τις απολαύσεις του κόσμου.

Το είχε διαπιστώσει ο ίδιος καθώς επισκεπτόταν διάφορες χριστιανικές πόλεις για εμπορικούς σκοπούς. Έτσι λοιπόν, προσφερόταν να με ξεναγήσει και να μου δείξει, καλύτερα από τον καθένα, τα αξιοπερίεργα αυτής της μεγάλης πόλης.

Παρατήρησα ότι είμαστε ευγνώμονες για τους ευγενικούς του τρόπους. Αφού ανακοίνωσα στους συντρόφους μου την προσφορά

Η περιοχή γύρω από την Αγία Σοφία ήταν αμιγώς περιοχή κατοικίας. Ακόμη και μετά την πυρκαγιά του 1890, παρά τη διαπλάτυνση της οδού και την οικοδόμηση ευρωπαϊκού τύπου κατοικιών, ο περιηγητής θα συναντούσε κοτόπουλα στη μέση του δρόμου (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

του, καταλήξαμε στο συμπέρασμα ότι έπρεπε να χρησιμοποιήσουμε τις υπηρεσίες του.

Τον παρακάλεσα πρώτα να μας οδηγήσει στον μητροπολίτη, που γνώριζα ότι υπήρξε πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, ο οποίος εκθρονίστηκε με κάποια μηχανορραφία πιο ισχυρή από τη δική του, όπως γίνεται πολύ συχνά. Αυτό συμβαίνει διότι ο σουλτάνος, που δεν φοβόταν καθόλου να επιτιμηθεί από τη Χριστιανική Εκκλησία, η οποία τα βάζει με τους σιμωνιακούς, συμφωνεί πρόθυμα να γίνει πατριάρχης εκείνος που θα δώσει τα περισσότερα και ακολούθως εκείνος που θα εκθρονίσει τον πρώτο, δίνοντας ακόμα πιο πολλά. Τα χρήματα που προσφέρουν στον σουλτάνο, συγκεντρώνονται με φόρους που επιβάλλει ο Πατριάρχης σε όλους τους ιεράρχες της δικαιοδοσίας του.

Ευκαιριακά σας λέγω ότι, για να γίνει κανείς επίσκοπος ή πατριάρχης θα πρέπει να είναι άγαμος. Γι' αυτό και τους εκλέγουν από τους μοναχούς του Αγίου Βασιλείου. Τέτοιοι υπάρχουν εδώ πολλοί.

Οι απλοί παπάδες παντρεύονται μόνο μία φορά. Αν χηρέψουν,

δεν έχουν το δικαίωμα να ξαναπαντρευτούν. Γι' αυτό και περιποιούνται πολύ καλά τις παπαδιές τους, μολονότι δεν θα δίσταζαν να ικανοποιηθούν αλλού. Είναι αξιοθρήνητο πράγμα να βλέπεις την άγνοια αυτών των παπάδων. Οι περισσότεροι είναι τόσο αμαθείς, ώστε πιστεύουν πως είναι αρκετά λόγιοι με το να γνωρίζουν ανάγνωση! Πολλοί είχαν την αξίωση να μην εξομολογούνται, διότι έχουν την δύναμη να συγχωρούν τις αμαρτίες των άλλων [...] [Στο σημείο αυτό ο Robert de Dreux αναφέρεται σε μια «εξομολόγηση» που έκανε από το παράθυρο του σπιτιού του κάποιος παπάς στη Χίο, η οποία παραλείπεται].

Ξαναγυρίζω τώρα στον αρχιεπίσκοπο της Θεσσαλονίκης. Τον βρήκαμε σε μία μεγάλη αίθουσα, όπου μας δέχθηκε με πολλές κολακειές. Με ρώτησε για το πώς ήταν κάποιοι από τους μισσιονάριους μας, που είχε γνωρίσει στην Κωνσταντινούπολη, όταν ήταν πατριάρχης.

Αφού μας έκανε διάφορες ερωτήσεις, πρόσταξε και μας έφεραν τον καφέ που συνηθίζεται εδώ. Στη συνέχεια μας οδήγησε στον μητροπολιτικό ναό, που είναι μεγάλος και πολύ ωραίος. Ο παπάς που μας οδηγούσε μου έδειξε ένα παλιό ευαγγέλιο, στολισμένο γύρω-γύρω με ασημένια ελάσματα. Πάνω στο κάλυμμα είδα έναν ασημένιο σταυρό και πάνω του έναν Εσταυρωμένο, που ήταν επίσης από ανάγλυφο ασημί. Το γεγονός ότι ο ανάγλυφος αυτός Εσταυρωμένος διατηρούνταν ως πολύτιμο κειμήλιο της αρχαιότητας, με αναγκάζει να συμπεράνω ότι η Εκκλησία εκτιμούσε παλιότερα αυτού του είδους τις ανάγλυφες εικόνες και ότι δεν δικαιολογούνται τώρα οι «σχισματικοί» Έλληνες, που καταδικάζουν τα γλυπτά και παραδέχονται μόνο τις ζωγραφισμένες εικόνες.

Ακολούθως πήγαμε να δούμε ένα γυναικείο μοναστήρι, που ονομάζεται της Αγίας Θεοδώρας. Μας υποδέχθηκε η ηγουμένη, την οποία συντρόφευαν 15-16 καλόγριες, από τις 150 του μοναστηριού. Δεν ήταν υποχρεωμένες να μένουν κλεισμένες στο μοναστήρι. Το ένδυμά τους είναι σχεδόν ίδιο με το γκρι ένδυμα των καλογραιών μας, μόνο που έχουν επιπλέον ένα μεγάλο μαύρο κάλυμμα στο κεφάλι.

Η ηγουμένη μας οδήγησε στην εκκλησία, της οποίας η Αγία Τράπεζα ήταν στολισμένη με ένα επιχρυσωμένο σανιδένιο στήριγμα. Ύστερα μας έδειξε σε κάποιο παρεκκλήσι το λείψανο της Αγίας Θεοδώρας, που διατηρείται ακόμα ολόκληρο. Η σάρκα του είναι λίγο στυλπνή, χωρίς όμως, καμιά αποσύνθεση, μολονότι πέρασαν πολλά χρόνια από τότε που πέθανε. Για να επιδεικνύεται το λείψανο ήταν τοποθετημένο πάνω σε ένα μικρό κρεβάτι και έμοιαζε σαν να κοιμόταν.

Οι κύριοί μας έκαναν την προσφορά τους με πολλή σεμνό-

τητα, την οποία θαύμασε πολύ ο Εβραίος μας, καθώς μου είπε. Ο ίδιος μου είπε ακόμα ότι οδήγησε εκεί κάποτε Ιταλούς, οι οποίοι δεν ήταν και πολύ συνετοί, διότι παρατήρησε πως κάποιοι από αυτούς έδειχναν να θέλουν να χαϊδέψουν μερικές νεαρές καλόγριες.

Ακολούθως πήγαμε σε ένα άλλο μοναστήρι, αφιερωμένο στην Παναγία. Σ' αυτό υπήρχαν ογδόντα καλόγριες. Μας είπαν πως υπάρχει ακόμα ένα, με πενήντα καλόγριες.

Από εκεί πήγαμε να δούμε την αρχαία εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, που τώρα είναι τζαμί. Όλοι μας θαυμάσαμε τη σύνθεση αυτού του μεγάλου οικοδομήματος, που αποτελείται από έναν θόλο, πολύ μεγάλο και πολύ ευρύχωρο. Οι διαστάσεις του είναι τέτοιες, ώστε για να στηριχθεί, χρειάζεται τοίχο με πάχος μεγαλύτερο από 20 πόδια, μολονότι θα έπρεπε να υποστηρίζεται από έξω με μεγάλο αριθμό υποστηριγμάτων.

Οι Τούρκοι κράτησαν το καμπαναριό αυτής της εκκλησίας για να το χρησιμοποιούν ως μιναρέ, προσθέτοντας ψηλά έναν μικρό πυργίσκο, απ' όπου καλούν τους πιστούς για προσευχή. Θελήσαμε να ανεβούμε ως εκεί πάνω για να δούμε καλύτερα την πόλη και τα περίχωρά της. Και ενώ ο ιμάμης μας επέτρεψε και είχε ανοίξει κιόλας την είσοδο, ένας γεροξεκούτης Τούρκος αντέδρασε, γιατί θα βλέπαμε τις γυναίκες που θα ήταν στους κήπους ή στις στοές τους [Παραλείπεται η αναφορά για τη ζήλεια και τη σεμνοτυφία των Τούρκων που ακολουθεί].

Μια και εμποδιστήκαμε από την παράλογη ζήλεια αυτού του γεροξεκούτη και δεν ανεβήκαμε στο καμπαναριό, πήγαμε να δούμε τις άλλες αρχαιότητες της πόλης. Η πιο θαυμάσια απ' όλες είναι μια μεγάλη αψίδα θριάμβου, που στηρίζεται σε δυο μεγάλους στύλους από άσπρο μάρμαρο, και είναι γεμάτη από καλοδουλεμένα ανάγλυφα. Από αυτά, όμως, δε μπορέσαμε να δούμε παρά μόνο ένα μέρος, μια και το άλλο ήταν σκεπασμένο με τα σπίτια που έχτισαν πολύ κοντά, πάνω από τα οποία υψώνεται η αψίδα. Στη μέση της παρατήρησα ένα κοίλωμα, που με οδηγεί στο συμπέρασμα ότι εκεί άλλοτε βρισκόταν κάποιο άγαλμα.

Επίσης είδαμε στην αυλή του σπιτιού, όπου καταλύσαμε, μία πολύ ωραία ταφόπλακα από άσπρο μάρμαρο, πάνω στο οποίο ήταν χαραγμένη η παρακάτω επιγραφή:

GEMINII CASSIANI GEMINIA MARCIANA LIBERTO ET ALUMNO INNOCENTI

Τέλος αφού μας έδειξε ο Εβραίος μας, ότι αξιοπερίεργο υπήρχε στη Θεσσαλονίκη, μας γέμισε φιλοφρονήσεις με πολλή επιδεξιότητα. Μου είπε πως ίσως να μην μας πείραζε να δούμε την εσωτερική διαρρύθμιση των σπιτιών της χώρας και ταυτόχρονα

Ο De Dreux γράφει: «Οι Τούρκοι κράτησαν το καμπαναριό αυτής της εκκλησίας για να το χρησιμοποιούν ως μιναρέ». Πρώτος ο αείμνηστος Απόστολος Βακαλόπουλος αντιλήφθηκε ότι πρόκειται για την Αγία Σοφία και όχι για τον Άγιο Δημήτριο (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

μας έμπασε σ' ένα σπίτι, που δεν ήταν και τόσο μεγάλο.

Στην αρχή μας έμπασε σε κάποια δωμάτια, και μετά μας οδήγησε σε μία σάλα, όπου βρήκαμε ένα μεγάλο τραπέζι, που ήταν όλο καλυμμένο με πολλά είδη ξηρών γλυκισμάτων και φρούτων. Μας έβαλε να κολατσίσουμε εκεί, διαβεβαιώνοντάς μας ότι θεωρούσε τον εαυτό του ευτυχή που έβλεπε το σπίτι του να το τιμά με την παρουσία της μία τόσο ωραία συντροφιά και μας πληροφόρησε ότι το κατάστημα, όπου τον είχαμε βρει, ήταν χωρισμένο από το σπίτι του.

Οι σύντροφοί μου γοητεύτηκαν από τους ευγενικούς τρόπους

του και δεν θέλησαν να φανούν αχάριστοι. Καθώς μείναμε μιάμιση μέρα στη Θεσσαλονίκη, τον ανάγκασα να έρθει να μας δει στο οίκημά μας και του έκανα δώρο εκ μέρους των συντρόφων μου ένα πορτοφολάκι, μέσα στο οποίο είχα οκτώ ή δέκα σκούδα. Αρνήθηκε για πολύ ώρα να τα πάρει και το δέχτηκε τότε μόνο, όταν του είπα ότι θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει το περιεχόμενο του πορτοφολιού για να κάνει ελεημοσύνες.

Έφτασε στο οίκημά μας την ώρα που έτρωγα μόνος μου, διότι νήστευα αυτή τη μέρα. Βλέποντας ότι με σεβίριζαν σε ασημένια πιατικά, φάνηκε έκπληκτος. Του είπα, όμως, ότι ο κ. πρέσβης

είχε μόνον αυτά. Μου είπε τότε ότι ο σουλτάνος έτρωγε μόνο σε φαγιάντσα ή σε πορσελάνη, διότι οι Τούρκοι πίστευαν ότι αυτοί που τρώγουν στην παρούσα ζωή σε ασημένια πιάτα, θα φάνε σε χωμάτινα πιάτα στον Παράδεισο.

Ο Εβραίος μου είπε ότι η Θεσσαλονίκη είναι η μοναδική πόλη στην οποία οι ομοεθνείς του είχαν χωριστή δικαιοσύνη, όπως είχαν δική τους και οι Χριστιανοί και οι Τούρκοι. Και αυτό, διότι οι κάτοικοι αυτής της πόλης ήταν διαιρημένοι σε τρία μέρη, σχεδόν ίσα, που αριθμούσε το καθένα περίπου 40.000 άτομα [...].

Πηγή: Σπανός: *Robert de Dreux*, 100-109.

Παρατηρήσεις:

Το αναφερόμενο χωριό Βαϊκούι μπορεί να είναι ένα από τα μνημονεύμενα στις οθωμανικές απογραφές του 15ου αι.: Bayat, Buyuk, Danismend και Birakos⁵⁸. Η Θεσσαλονίκη περιλαμβάνεται στις «πιο ωραίες πόλεις» και επαινείται η οχύρωσή της. Ο αναφερόμενος μητροπολιτικός ναός είναι πλέον στα 1669 η παραθαλάσσια εκκλησία η τιμώμενη στον Άγιο Δημήτριο⁵⁹. Η εκκλησία που ο De Dreux μνημονεύει ως Άγιο Δημήτριο είναι η Αγία Σοφία (θόλος, κωδωνοστάσιο), όπως προ πολλού είχε επισημάνει ο Α. Βακαλόπουλος.

Ο μητροπολίτης ήταν ο Διονύσιος Γ', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1662-1665). Την εποχή που επισκέφθηκε ο De Dreux τη Θεσσαλονίκη, του είχε ανατεθεί προεδρικός η μητρόπολη της πόλης (1666-1669).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατάθεσή του για τις ορθόδοξες μονές και καλόγριες. Ο συνολικός αριθμός των 280 καλογραιών είναι υπερβολικός για μια πόλη με το μέγεθος της Θεσσαλονίκης. Δεδομένου ότι δεν «ήταν υποχρεωμένες να μένουν κλεισμένες στο μοναστήρι», ενδέχεται στη μαρτυρία του De Dreux [που επαναλαμβάνει το 1679 και ο De la Croix], να λανθάνει η είδηση για τη λειτουργία σχολείων υπό την εποπτεία των μοναχών. Η πρώτη μονή αναγνωρίζεται ως Αγία Θεοδώρα (τον 18ο αι. μετατράπηκε σε ενορία)⁶⁰, ενώ λογικά η δεύτερη (και αφιερωμένη στην Παναγία) πρέπει να βρισκόταν ανάμεσα στην Αγία Θεοδώρα και την Αγία Σοφία (με δεδομένη τη σειρά της επίσκεψης). Ίσως, λοιπόν, επρόκειτο για τη μονή της

Παναγίας Ελεούσας⁶¹. Η τρίτη ήταν ίσως η Παναγία του Λαγουδιάτη. Λόγω της απομακρυσμένης θέσης της, η συντροφιά του De Dreux δεν δοκίμασε να την επισκεφθεί.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Βακαλόπουλος: *Robert de Dreux*. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 99-100. Dreux: *Voyage*, 96-103. Θεοχαρίδης: *Η Ροτόντα*. Κοντογιάννης: *Robert de Dreux*. Κυριακίδης: *Robert de Dreux*. Πιτσάκης: *Ένα λειτουργικό*. Πιτσάκης: *Διπλωματία*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 625-634. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 8. Omont: *Robert de Dreux*.

1679, Sieur de la Croix

Γραμματέας και σύμβουλος του Γάλλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη de Nointel. Γεννήθηκε στη Γαλλία το 1610. Το 1673 έλαβε μέρος στην ανανέωση των διομολογήσεων (Συνθήκη της Αδριανούπολης), μεταξύ της γαλλικής κυβέρνησης και του σουλτάνου Μεχμέτ Δ'. Ως επίσημος διερμηνέας της γαλλικής κυβέρνησης, μετέφρασε τα άρθρα της συνθήκης στη γαλλική γλώσσα. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη, πραγματοποίησε αρκετά ταξίδια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τα χρονικά των περιηγήσεων του εκδόθηκαν το 1684 στο Παρίσι. Δεν είναι βέβαιο αν επισκέφθηκε ο ίδιος τη Θεσσαλονίκη ή οι λεπτομερείς περιγραφές του προέρχονται από άλλη πηγή. Πιθανότατα την επισκέφθηκε, αφού την εποχή εκείνη πραγματοποιούσε με εντολή της κυβέρνησης εκτεταμένη έρευνα για την κατάσταση των χριστιανικών εκκλησιών στην Ανατολή. Η μετάφραση του κειμένου που ακολουθεί έγινε και δημοσιεύθηκε από τον Κωνσταντίνο Βακαλόπουλο.

Επιλογή κειμένου:

[...] Η Θεσσαλονίκη είναι κτισμένη στον μυχό του ομώνυμου κόλπου, στην κατωφέρεια ενός βουνού που τη δεσπόζει. Το σχήμα της είναι τριγωνικό. Τα τείχη της με τις επάλξεις είναι κτισμένα

58. Lowry: *Το οθωμανικό*, πίν. σ. 68-74.

59. Βλ. Λαούρδας: *Εγκώμια*, 158 και Χεκίμογλου: *Ελληνικά νοσοκομεία*, 57, σημ. 2

60. Κίσσας: *Η μονή*.

61. Μαντοπούλου: *Ο παραθαλάσσιος ναός*, 175-192, Τσούρκα-Παπαστάθη: *Ανέκδοτα*, 452 κ.έ., Χεκίμογλου: *Τα μυστήρια*, 191-192.

Ο ναός της Παρθένου (Αχειροποίητος) που μετατράπηκε σε τέμενος αμέσως μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1430. Δυόμισι αιώνες μετά την κατάκτηση υπήρχε ακόμη η ανάμνηση ότι επρόκειτο για ναό της Παρθένου (προβλ. Ταμπάκη, 81). Στη συνέχεια αυτή η ανάμνηση χάθηκε και οι χριστιανοί της Θεσσαλονίκης πίστευαν ότι επρόκειτο για την εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Μερικοί πιστεύουν ότι επρόκειτο για παρετυμολογία της ονομασίας του τεμένους Εσκή Τζουμά (το ορθό «παλαιό τζαμί», παρετυμολογία «Παλαιά Παρασκευή»). Το πιθανότερο είναι ότι διατηρήθηκε η ονομασία ενός άλλου ναού που βρισκόταν στην περιοχή και ήταν αφιερωμένος στην Αγία Παρασκευή (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

με πέτρες, κεραμίδια, ασβέστη και άμμο, και ενισχυμένα με πολλούς τετράγωνους πύργους. Οι Τούρκοι εκεί έκτισαν τέσσερες πύργους, ένα σε κάθε γωνία, και τον τέταρτο στο μέσο του λιμανιού, για να υπερασπίζον τα καράβια από τις επιδρομές των κουρσάρων, οι οποίοι δεν φοβόνταν, γιατί το λιμάνι δεν διέθετε παρά δώδεκα μηδαμινά μικρά σιδερένια κανόνια, τα οποία δεν είχαν αποτελεσματικότητα.

Στη Θεσσαλονίκη υπάρχει ένας ορθόδοξος αρχιεπίσκοπος, ο οποίος έχει υπό την δικαιοδοσία του οκτώ επισκόπους και δεκαεννέα εκκλησίες. Ο Άγιος Δημήτριος είναι η μητρόπολη που έκτισε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος και την αφιέρωσε στην Παρθένο. Αλλ' επειδή ο Μουράτ Α' κατέλαβε την παλιά μητρόπολη, για να τη μετατρέψει σε τζαμί, οι Έλληνες πήραν την εκκλησία της Παρθένου⁶², την οποίαν αφιέρωσαν στον Άγιο Δημήτριο και αυτή έκαμαν μητρόπολή τους.

Υπάρχουν πέντε μονές καλογραιών, οι οποίες είναι ντυμένες στα μαύρα με ένα λεπτό πέπλο από το ίδιο χρώμα, που σέρνεται στη γη. Οι τρεις μονές, οι πιο αξιομνημόνευτες, είναι αφιερωμένες στην Παρθένο, στην Αγία Θεοδώρα και στην Αγία Legousse. Υπάρχουν εκατό κορίτσια ή περίπου εκατό στην κάθε μία, τα οποία δεν κείρονται μοναχές και φεύγουν από τη μονή, όταν θελήσουν να παντρευτούν. Κάποτε ζούσαν με αρκετή τάξη, αλλά από τότε που οι Τούρκοι έγιναν κύριοι της χώρας, χαλαρώθηκε ο τρόπος ζωής τους τόσο πολύ, ώστε το μεγαλύτερο μέρος αυτών ζει μια ζωή πολύ σκανδαλώδη.

Οι Τούρκοι έχουν πολλά ωραία τζαμιά σ' αυτή την πόλη, δηλαδή τις εκκλησίες της Αγίας Σοφίας, του Αγίου Γαβριήλ, της Παρθένου και του Αγίου Δημητρίου.

Ο τρούλος ή ο θόλος του Αγίου Γαβριήλ είναι τόσο μεγάλος, ώστε χρειάστηκε να τον στηρίξουν μ' έναν τοίχο που έχει 24 με 25 πόδια πάχος.

Ο σουλτάνος Μεχμέτ Δ', ο οποίος τώρα βασιλεύει, μετέβαλε την εκκλησία της Παρθένου σε τζαμί. Εκεί βλέπει κανείς σε κάθε πλευρά δώδεκα μεγάλους κίονες από ίασπη, που έχουν περιφέρεια 6 πόδια και ύψος 18. Αυτοί οι κίονες κρατούν κιονόκρανα με φυλλώματα, κάτω από τα οποία υπάρχουν σταυροί, τους οποίους οι Τούρκοι δεν κατέστρεψαν.

Η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, την οποία οι Τούρκοι ονομάζουν Κασούμνια⁶³, είναι η αρχαιότερη, η μεγαλύτερη και η πιο ευρύχωρη απ' όλες. Έχει τριάντα οργιές μήκος με εικοσιεπτά

62. [Εννοεί: του Ανδρονίκου].

63. [Εννοεί: Κασιμιέ τζαμισί].

πλάτος. Είναι χωρισμένη, όπως η Αγία Σοφία της Κωνσταντινουπόλεως, σε δύο στοές, τη μία επάνω στην άλλη, οι οποίες υποβασιάζονται από μία διπλή σειρά κίωνων από ίασπη με πέντε πόδια διάμετρο και δεκαπέντε ύψος και περιτρέχουν τον κυρίως ναό⁶⁴. Το εσωτερικό του είχε προφανώς ορθομαρμάρωση, αν κρίνει κανείς από τα πολλά κομμάτια, τα οποία είναι κολλημένα ακόμη επάνω στους τοίχους. Υπάρχει ακόμη ένα πηγάδι που οι Έλληνες το λέγουν Αγίασμα. Η παράδοση λέγει ότι πριν από εννεακόσια και περισσότερα χρόνια η εκκλησία άρχιζε να κτίζεται από έναν πλούσιο έμπορο και αποτελειώθηκε από τον αυτοκράτορα του καιρού του.

Οι Εβραίοι έχουν εκεί τριάντα συναγωγές. Οι περισσότερο αξιοσημείωντες είναι αυτές της Καστίλης, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας. Υπάρχουν ακόμη δύο κολέγια και περισσότεροι από 10.000 μαθητές, οι οποίοι έρχονται να σπουδάσουν εκεί από όλα τα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Απ' όλα τα ωραία οικοδομήματα, που παρατηρούνταν άλλοτε στη Θεσσαλονίκη, δεν υπάρχει τίποτε το αξιοπρόσεκτο εκτός από μία αψίδα θριάμβου από κεραμίδια, η οποία υποβαστάζεται από δύο μαρμαρίνες παραστάδες που έχουν 12 οργιές ύψος, 4 πλάτος και 2 πάχος. Είναι γεμάτες με τρόπαια και με πολλές ανδρικές μορφές και ανάγλυφα άλογα, τα οποία ο χρόνος σχεδόν τα κατέστρεψε και έτσι δεν μπορεί να κρίνει κανείς για το περιεχόμενο της ιστορίας τους.

Η πόλη διοικείται από έναν μουσελίμ⁶⁵. Υπάρχει ένας μουφτής για τη θρησκεία και ένας μουλάς για τη δικαιοσύνη. Το τελωνείο δίνει 100.000 χρυσά νομίσματα τον χρόνο στον σουλτάνο. Οι Τούρκοι είναι 10.000, οι Έλληνες 4.000 και οι Εβραίοι 22.000, χωρίς να υπολογισθούν οι γυναίκες και τα μικρά παιδιά. Στη Θεσσαλονίκη οι Εβραίοι ζούνε καλύτερα από κάθε άλλο μέρος της αυτοκρατορίας. Δεν πληρώνουν παρά 6.000 χρυσά νομίσματα φόρο που τα κερδίζουν τριπλά με τη βοήθεια της Υψηλότητας που τους δίνει 160.000 για τα υφάσματα, με τα οποία τύνουν τους γενίτσαρους. Έτσι μπορεί να πει κανείς ότι δεν πληρώνουν τίποτε. Γι' αυτό κρύβουν τον αριθμό τους όσο περισσότερο μπορούν μήπως αυξηθεί ο φόρος. Οι Έλληνες πληρώνουν 4.000 πιάστρα⁶⁶.

Πηγή: Βακαλόπουλος Κ.: *La Croix*, 272-274.

64. [Έτσι μόνο μπορώ να ερμηνεύσω την γαλλική φράση «Regnent à l'entour de ce temple»].

65. [Μουσελίμ, αντί *mutesellim* =διοικητής, αντιπρόσωπος ενός πασά].

66. [De la Croix, *Memoirs*, Paris 1684, τ. 2, σ. 262-266].

Παρατηρήσεις:

Η μαρτυρία του La Croix θίγει ποικίλα ζητήματα, τα οποία έχουν απασχολήσει τους ερευνητές της περιόδου:

(α) Μονές: Ο La Croix –όπως και ο De Dreux– κάνει λόγο για κοπέλες που «δεν κείρονται μοναχές και φεύγουν από τη μονή, όταν θελήσουν να παντρευτούν». Μας επιτρέπει έτσι να υποθέσουμε ότι στις μονές αυτές λειτουργούσαν κάποιας μορφής εκπαιδευτικοί μηχανισμοί και ότι οι κοπέλες δεν ήταν μαθητευόμενες μοναχές, αλλά μαθήτριες. Ο αριθμός των κοριτσιών (περίπου εκατό σε κάθε μοναστήρι, δηλαδή σχεδόν πεντακόσια σε πληθυσμό όχι ανώτερο των 8.000 ατόμων) συνηγορεί υπέρ της εκδοχής αυτής. Ωστόσο, η πιο ενδιαφέρουσα είδηση –που δεν έχει αξιοποιηθεί από την έρευνα– είναι ότι στα μέσα του 17ου αι. υπήρχαν πέντε γυναικεία «μοναστήρια» (ή σχολεία). Ασφαλώς ένα από αυτά ήταν η Αγία Θεοδώρα, η οποία διατήρησε και την ονομασία Κιζλάρ Μαναστήρ (Μονή Θηλέων). Ένα άλλο ήταν η Παναγία του Λαγουδιάτου (οπωσδήποτε γυναικεία μονή)⁶⁷. Άλλη πιθανή μονή ήταν η Αγία Ελεούσα (όπως επισημαίνει και ο Κ. Βακαλόπουλος) και λιγότερη πιθανή η Νέα Παναγία⁶⁸. Συνεπώς ένα ή δύο άγνωστα ιδρύματα λειτουργούσαν ως μονές στα μέσα του 17ου αι.

(β) Η μητρόπολη, ναός της Παρθένου: Ο Κ. Βακαλόπουλος θεωρεί πιθανή την ανέγερση του ναού αυτού (που ανακαινίσθηκε το 1699 και κάρηκε το 1890) από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' (1282-1328)⁶⁹. Πάντως, η πληροφορία ότι ο παραθαλάσσιος μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου ήταν παλαιότερα αφιερωμένος στην Παναγία έχει απορριφθεί ως παράδοση από τον Μ. Χατζή Ιωάννου και τον Π. Παπαγεωργίου⁷⁰.

(γ) Ο ναός της Παναγίας: Προφανώς ο ναός της Παναγίας (Αχειροποίητος) δεν μετατράπηκε σε τέμενος από τον Μεχμέτ Δ' (1648-87), αλλά από τον Μεχμέτ Β' (1421-44), που κατέκτησε τη Θεσσαλονίκη. Όμως η σημασία της μαρτυρίας είναι μεγάλη, παρά το λάθος του La Croix, διότι δείχνει ότι δεν θεωρούσε ασυνήθιστη τη μετατροπή χριστιανικών ναών σε τεμένη. Άρα οι αρπαγές των εκκλησιών συνεχίζονταν και στην εποχή του.

67. Στογιόγλου: *Η εν Θεσσαλονίκη*, 177-181, όπου και ονόματα μοναχών (181, υποσημ. 2).

68. Η πιθανότητα έχει μειωθεί μετά τη δημοσίευση της μελέτης της Μαντοπούλου-Παναγιατοπούλου: *Νέα Παναγία*, από την οποία φαίνεται ότι επρόκειτο για ανδρική μονή.

69. Βλ. Βακαλόπουλος Κ.: *La Croix*, 276.

70. Βλ. Μαντοπούλου: *Ο παραθαλάσσιος ναός*, 181-182, Χεκίμογλου: *Ελληνικά νοσοκομεία*, 59-60 (υποσημ. 1), όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

La Croix: *Mémoires*, τ. 2, 262-266. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 100. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 658-659. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 10.

(1686), Vincenzo Maria Coronelli

Ο Vincenzo Maria Coronelli γεννήθηκε στη Βενετία στις 16 Αυγούστου 1650. Υπήρξε κοσμογράφος, χαρτογράφος και διδάκτορας της Θεολογίας, στο κολέγιο San Bonaventura της Ρώμης. Το 1678 κατασκεύασε για λογαριασμό του δούκα της Πάρμας δύο υδρόγειους άτλαντες, γεγονός που εντυπωσίασε τον Γάλλο πρέσβη Cesar d' Estrées, ο οποίος και τον κάλεσε στο Παρίσι.

Ο Coronelli έζησε στο Παρίσι από το 1681 έως το 1683, όπου κατασκεύασε τον μεγαλύτερο άτλαντα που πραγματοποιήθηκε ποτέ (διαμέτρου 384 εκ.), για λογαριασμό του Λουδοβίκου ΙΔ'. Πραγματοποίησε πολλές χαρτογραφικές εκδόσεις και το 1705 επιστρέφοντας στη Βενετία ίδρυσε τη Γεωγραφική Ακαδημία των Αργοναυτών. Αργότερα εγκαταστάθηκε στη Βιέννη και σχεδίασε εκατοντάδες χάρτες, οι οποίοι σώζονται σε διάφορες βιβλιοθήκες της Αυστρίας. Εκτός των άλλων, δημοσίευσε πολλά έργα περιηγητικού περιεχομένου, δεκάδες θεολογικές μελέτες, καθώς και τους έξι πρώτους τόμους της εγκυκλοπαίδειας *Biblioteca Universale Sacro – Profana*. Πέθανε στη Βενετία στις 9 Δεκεμβρίου 1718.

Απόσπασμα της αναφοράς του Coronelli για τη Θεσσαλονίκη δημοσιεύεται παρακάτω:

Επιλογή κειμένου:

[...] Η κίνηση είναι αξιόλογη για την κατάσταση του τόπου. Υπάρχει αφθονία μεταξιού, μαλλιού, δερμάτων κάθε είδους, δημητριακών, σιταριού, βαμβακιού και σιδήρου. Τις κυριότερες υποθέσεις έχουν στα χέρια τους οι Εβραίοι, ειδικά την κατασκευή του υφάσματος για την ενδυμασία των Γενίτσαρων [...]. Αριθμούνται 48 τεμένη, μεταξύ των οποίων η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου που στηρίζεται σε υπέροχες κολόνες –οι οποίες θυμίζουν τον ναό του Αγίου Πάυλου– και η Αγία Σοφία που κατασκευάστηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό. Επίσης, υπάρχουν 30 εκκλησίες των Ελλήνων και 36 μεγάλες συναγωγές, χωρίς να υπολογίζονται άλλες μικρές.

Η διοίκηση ασκείται από έναν μουλά, που λογοδοτεί απευθείας στην [Υψηλή] Πύλη [...].

Πηγή: Coronelli: *Memorie istoriografiche*, 232.

Παρατηρήσεις:

Σε σύγκριση με άλλους περιηγητές, πόσο μάλλον με τις τοπικές πηγές, οι ειδήσεις του Coronelli είναι λιτές και εν μέρει ακριβείς. Πράγματι, το μαλλί, το δέρμα και ο σίδηρος εξασφάλιζαν απασχόληση στην πλειονότητα του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης κατά τα τέλη του 17ου αιώνα⁷¹. Έστω και αν δεν επισκέφθηκε ο ίδιος την πόλη, ο Coronelli γνώριζε ότι οι δρόμοι της ήταν «στενοί, δυσώδεις και βρώμικοι», όπως αναφέρει σε άλλο σημείο του κειμένου του. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος του λήμματος που αφιερώνει στη Θεσσαλονίκη αποτελείται από ιστορικές πληροφορίες από δευτερογενείς πηγές. Είναι φανερό ότι συμβουλευθηκε παλαιότερους περιηγητές. Αναφέρει ότι οι Έλληνες είχαν 30 εκκλησίες, ενώ ο La Croix κάνει λόγο για 19. Στην αναφορά του στο σύστημα διοίκησης παραλείπει, παραδόξως, τον πασά της πόλης.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 12. Coronelli: *An historical*.

(1688), Olfert Dapper

Φλαμανδός γεωγράφος και συγγραφέας, ο Dapper γεννήθηκε σε μία λαϊκή συνοικία του Άμστερνταμ το 1635. Από το 1658 έως το 1660, παρακολούθησε μαθήματα ιατρικής στο πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης. Λέγεται ότι ουδέποτε απέκτησε το πτυχίο του γιατρού, αν και ο ίδιος υπέγραφε ως Dr. Dapper. Τα υποτιθέμενα χρονικά των περιηγήσεών του μεταφράστηκαν και δημοσιεύθηκαν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες. Κατά μία άποψη ουδέποτε απομακρύνθηκε από το Άμστερνταμ και τα χρονικά των ταξιδιών του είναι αποτέλεσμα συρραφής παλαιότερων ιστορικών, γεωγραφικών και περιηγητικών κειμένων και μαρτυριών. Πέθανε στο Άμστερνταμ στις 29 Δεκεμβρίου 1689.

Ο Dapper περιέγραψε τη Θεσσαλονίκη στο φανταστικό ταξίδι που πραγματοποίησε το 1688 στα νησιά του Αρχιπελά-

71. Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 44.

γους⁷². Όπως δηλώνει στον πρόλογο του βιβλίου του, ουδέποτε επισκέφθηκε την πόλη και οι αναφορές του προέρχονται από μαρτυρίες και κείμενα άλλων περιηγητών. Αποσπάσματα της περιγραφής αυτής παρουσιάζονται παρακάτω.

Επιλογή κειμένου:

[...] Ο κόλπος της Σαλονίκης, ο οποίος οφείλει το όνομά του στην ταυτώνυμη πόλη, ονομαζόταν κατά την αρχαιότητα Κόλπος της Θεσσαλονίκης, Μακεδονικός, Θερμαϊκός και Θερμαίος. Η απόστασή του από την Ιταλία, σε ευθεία γραμμή, είναι 140 μίλια, ενώ, ως προς τη διαμόρφωση, είναι ελαφρώς κοίλος. Το πέλαγος εισχωρεί στη στεριά, περνώντας ανάμεσα από τις γόνιμες και ευχάριστες πεδιάδες της Μακεδονίας και εκτείνεται από τα νοτιοδυτικά προς τον βορρά [...].

Στο βάθος αυτού του κόλπου και στα ανατολικά του ποταμού Βαρδάρη, που ονομαζόταν Αξιός ή Βαρδάριος, είναι κτισμένη η μεγάλη και ξακουστή πόλη της Σαλονίκης. Έτσι αποκαλείται σήμερα, ενώ παλαιότερα ήταν γνωστή με το όνομα Θεσσαλονίκη. Ένα τμήμα της βρίσκεται στον λόφο και ένα άλλο στην πεδιάδα. Είναι από τις σπουδαιότερες πόλεις της Μακεδονίας και βρίσκεται από καιρό στην κατοχή των Τούρκων. Τα τείχη της είναι οχυρωμένα από την αρχαιότητα και προστατεύονται από σαράντα πύργους. Ανάμεσά τους οι αποστάσεις είναι ίσες. Όσον αφορά στην περίμετρο των τειχών, άλλοι την υπολογίζουν σε μιάμιση γερμανική λεύγα και άλλοι σε τρεις.

Έχει ένα πολύ όμορφο λιμάνι που προστατεύεται από τρία φρούρια. Το μικρότερο είναι και το πιο απομακρυσμένο από τα τείχη της πόλης. Βρίσκεται στην αποβάθρα και εισχωρεί στη θάλασσα. Είναι εξοπλισμένο με πέντε κανόνια. Τα δύο άλλα φρούρια, που είναι μεγαλύτερα, εφάπτονται των τειχών και βρέχονται από τη θάλασσα. Είναι εξοπλισμένα με τριάντα έως σαράντα μεγάλα κανόνια το καθένα.

Υπάρχει επίσης ένα κάστρο στη στεριά, το οποίο είναι παρόμοιο με αυτό της Κωνσταντινούπολης και ονομάζεται Επταπύργιο. Δεσπόζει σε όλη την πόλη, δεδομένου ότι βρίσκεται σ' έναν ψηλό λόφο, στη βάση του οποίου υπάρχει ένα πυκνοκατοικημένο προάστιο, περιβαλλόμενο από δικά του τείχη.

Αριθμεί 48 τεμένη μεταξύ των οποίων και την παλιά εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Διαθέτει τρία κλίτη, υποβασταζόμε-

να από όμορφες κολόνες. Λέγεται ότι ο Απόστολος Παύλος την τίμησε με τα κηρύγματά του. Έχει αφήσει δύο επιστολές προς τους Θεσσαλονικείς. Υπάρχει επίσης ο ναός της Αγίας Σοφίας, που κτίστηκε από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό και είναι επίσης τέμενος. Οι Έλληνες χριστιανοί έχουν 30 εκκλησίες και οι Εβραίοι 36 μεγάλες συναγωγές, στις οποίες δεν συγκαταλέγονται οι μικρές [...].

Πηγή: Dapper: *Description*, 346-347.

Παρατηρήσεις:

Η μαρτυρία του Dapper υπολείπεται σε ιστορική αξία από άλλες σύγχρονες, διότι είναι φτωχή σε πληροφορίες. Η σημασία της έγκειται στο ότι καταγράφει ειδήσεις από πηγές άγνωστες μέχρι σήμερα, τις οποίες συμβουλευτήκε ο Dapper. Π.χ. Ο αριθμός των κανονιών που αναφέρει, διαφέρει από εκείνον που παραδίδει ο La Croix. Αντίθετα, ο αριθμός των τεμένων είναι ίσος με τον παραδιδόμενο από τον Coronelli.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 15.

1705, Paul Lucas

Ο έμπορος αρχαιοτήτων Paul Lucas γεννήθηκε το 1664 στη Ρουέν της Γαλλίας. Ο πατέρας του ήταν έμπορος κοσμημάτων, γεγονός που αποδείχθηκε ιδιαίτερα θετικό στη μετέπειτα σταδιοδρομία του, ως εμπόρου αρχαιοτήτων και κυνηγού έργων τέχνης.

Από το 1699 έως το 1714, με εντολή του Λουδοβίκου ΙΔ', πραγματοποίησε τρία ταξίδια σε χώρες της Ανατολής, με απώτερο σκοπό την εξεύρεση επιγραφών, νομισμάτων και αρχαίων αντικειμένων τέχνης.

Δεν απέκτησε ιδιαίτερη μόρφωση. Τα τρία περιηγητικά χρονικά του, που προκάλεσαν αίσθηση στην Ευρώπη των αρχών του 18ου αι., δεν γράφτηκαν από τον ίδιο, αλλά από διακεκριμένους επιστήμονες, μέλη της Ακαδημίας Επιγραφών και Καλών Τεχνών της Γαλλίας.

Στο πρώτο του ταξίδι από το 1699 έως το 1703 επισκέφθηκε την Αίγυπτο, την Τουρκία, την Περσία και τον Μοριά. Οι εντυπώσεις και οι παρατηρήσεις του από το ταξίδι αυτό γράφτηκαν

72. Απόσπασμα του χρονικού του που αφορά την Κρήτη μεταφράστηκε στα ελληνικά (Μ. Βερνάρδου, Αθήναι 1836), όπως επίσης και αυτό που αφορά τη Σάμο (Μ. Πυργίου, Εν Σάμω 1871).

από τον ακαδημαϊκό Baudelot de Dairval και εκδόθηκαν στο Παρίσι το 1704⁷³.

Στο δεύτερο ταξίδι από το 1704 έως το 1708 ο Lucas περιηγήθηκε την Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, τη Μακεδονία και την Αφρική. Επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη, τη Θράκη, τη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα και τα νησιά του Αρχιπελάγους. Οι εντυπώσεις του εκδόθηκαν στο Παρίσι το 1712, σε δύο τόμους⁷⁴. Τα κείμενα του δεύτερου ταξιδιού συντάχθηκαν από τον διάσημο ανατολιστή και ακαδημαϊκό, Étienne Fourmont⁷⁵. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου ταξιδιού του στην Ελλάδα, ο Lucas επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1705.

Στο τρίτο του ταξίδι περιηγήθηκε την Τουρκία, τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο. Στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού επισκέφθηκε για δεύτερη φορά τη Θεσσαλονίκη, από τις 21 Δεκεμβρίου 1714 έως τις 9 Ιανουαρίου 1715. Στη δεύτερη αναφορά του για την πόλη φαίνεται ότι δε συμπεριλαμβάνει στοιχεία που είχε παραθέσει στην έκδοση του χρονικού της πρώτης επίσκεψής του στη Θεσσαλονίκη. Το χρονικό του τρίτου ταξιδιού εκδόθηκε⁷⁶ στη Ρουέν το 1719, σε τρεις τόμους και με κείμενα του αββά Antoine Banier.

Μετά την επιστροφή του στη Γαλλία, άνοιξε στο Παρίσι ένα κατάστημα εμπορίας αρχαιοτήτων. Η κάλυψη που του παρείχαν επί μία σχεδόν δεκαετία τα βασιλικά πιστοποιητικά, του έδωσε τη δυνατότητα να συγκεντρώσει έναν τεράστιο αρχαιολογικό θησαυρό, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου δωρήθηκε στον Λουδοβίκο ΙΕ', ενώ ένα άλλο τμήμα του μεταπωλήθηκε από το κατάστημά του σε ιδιώτες συλλέκτες και εμπόρους τέχνης. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των αρχαιοτήτων βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου και σε ιδιωτικές συλλογές.

73. Το έργο επανεκδόθηκε στη Χάγη το 1705 από τον εκδοτικό οίκο Meynder Uytwerf. Το έργο μεταφράστηκε στα γερμανικά από τους Johann Martin Luyders (-1708) και Ludwig Friedrich Vischer (1677-1743) και εκδόθηκε το 1708 από τον εκδοτικό οίκο Thomas von Wierings του Αμβούργου.

74. Το έργο επανεκδόθηκε με διορθώσεις το 1714 στο Παρίσι και το Άμστερνταμ.

75. Γάλλος ανατολιστής (1683-1745). Δεν πρέπει να συγχέεται με τον αδελφό του Michel Fourmont (1690-1746) που ήταν ιερωμένος, βιβλιοθηκάριος του βασιλέα της Γαλλίας Λουδοβίκου ΙΕ' και μέλος της Ακαδημίας Επιγραφών και Καλών τεχνών της Γαλλίας. Ο Michel Fourmont έμεινε γνωστός για την τεράστια αρχαιολογική καταστροφή που προκάλεσε στην Πελοπόννησο το 1726-1729, όταν κατέστρεψε ανεπίγραφα μάρμαρα για να μην επωφεληθούν άλλοι από τα δικά του ευρήματα. Βλ. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 126, σημ. 34.

76. Το βιβλίο επανεκδόθηκε το 1720, σε δύο τόμους από τον εκδοτικό οίκο Steenhouwer & Uytwerf του Άμστερνταμ.

Πέθανε τον Μάιο του 1737 σε ηλικία 73 ετών, κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού του στην Ισπανία.

Το κείμενο του Lucas που ακολουθεί, αφορά τη Θεσσαλονίκη του 1705.

Επιλογή κειμένου:

[...] Αναχωρώντας τα ξημεράματα της 18ης, προσεγγίσαμε σε τρεις ώρες το Couchoubeschy. Επειδή υπήρχαν πολλά έλη, οι χωματόδρομοι διασχίζονταν πολύ δύσκολα και ήταν απροσπέλαστοι. Ξεκουραστήκαμε αρκετή ώρα κάτω από τα δένδρα. Στη συνέχεια, επί μία ώρα ανεβαίναμε ένα απότομο βουνό, από την κορυφή του οποίου αρχίσαμε να κατεβαίνουμε μέχρι που φθάσαμε στην πόλη της Σαλονίκης.

Συναντήσαμε τον κύριο Arnaud, πρόξενο της Γαλλίας. Του παρέδωσα το γράμμα του κόμη του Pontchartrain και του έδειξα την εγκύκλιο του κυρίου πρέσβη. Ο πρόξενος μου διέθεσε ένα δωμάτιο του σπιτιού του, προσφέροντάς μου, πέρα από αυτό, χίλιες δύο εξυπηρετήσεις.

Η Σαλονίκη ή Θεσσαλονίκη υπήρξε άλλοτε μία μεγάλη και υπέροχη πόλη. Ακόμη και σήμερα διακρίνει κανείς πολλές θριαμβικές αψίδες. Ωστόσο, οι περισσότερες είναι ερειπωμένες, εκτός από μία που είναι σχεδόν ακέραια και περιέχει πολλές ανάγλυφες εικόνες του Αντωνίνου, πράγμα που με κάνει να πιστεύω ότι αυτή η αψίδα κατασκευάστηκε με πολύ μεράκι. Μέσα σχεδόν σε όλη την πόλη και τα περίχωρά της συναντούμε πολυάριθμες κολόνες. Ακόμη και σήμερα περιβάλλεται από επιβλητικά τείχη. Συναντούμε επίσης πολλά ωραία τεμένη, τα οποία ήταν παλαιότερα εκκλησίες. Μεταξύ αυτών, την εκκλησία που οι χριστιανοί πολύ πριν την οθωμανική κατάκτηση ονόμαζαν εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, η οποία είναι και η πιο αξιοσημείωτη. Μοιάζει με το σκαρί ενός караβιού, το οποίο στηρίζεται σε ωραίες κολόνες από μάρμαρο, ίασπη και πορφύρα. Αυτό το υπέροχο κτίριο περιλαμβάνει ένα ακόμα κτίσμα στο υπόγειό του, ίδιας ομορφιάς με το προηγούμενο. Ωστόσο, δεν μας έδωσαν άδεια να το επισκεφθούμε, γιατί υπήρχαν πολλές γυναίκες που εργάζονταν στο μετάξι.

Εν τέλει, με διαβεβαίωσαν πως στα κτίρια των δύο εκκλησιών που βρίσκονταν το ένα μέσα στο άλλο, περιέχονται πάνω από χίλιοι ωραιότατοι κίονες. Το πλακόστρωτο της εκκλησίας είχε παλαιότερα ψηφιδωτά. Ο κυρίως ναός είναι ωραιότατης αρχιτεκτονικής. Μεταξύ δύο κίωνων, επάνω σε ένα κενοτάφιο υπερυψωμένο κατά 15 πόδια περίπου από το έδαφος, του οποίου η πλάτη στηριζόταν στον τοίχο, ανακάλυψα μία επιγραφή με ελληνικούς στίχους, που ανέρχονταν περίπου σε πενήντα. Η επιγραφή αυτή

μας δίνει μία γενική ιδέα για τον σκοπό που κατασκευάστηκε, διότι απεικονίζει όλες τις χάρες που αναδεικνύουν την παλαιά δόξα της Ελλάδος.

Από εκεί πήγαμε στη Ροτόντα, έναν πολύ ωραίο ναό. Λίγο έλειψε να μοιάζει με αυτόν της Ρώμης. Είναι κτισμένος αποκλειστικά από τούβλα. Εν τέλει, το σκαρί του είναι ωραίο και παλαιότερα είχε μεγαλοπρέπεια. Διακρίνει κανείς πολλές ωραίες απεικονίσεις από ψηφιδωτά. Ανέβηκα ψηλά και έκανα τον γύρο του θόλου. Η σκάλα που οδηγεί σ' αυτόν είναι κτισμένη προσφύως μέσα στον τοίχο, χωρίς να γίνεται αντιληπτή από κανέναν. Οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι είναι πολύ ανθεκτική. Υπήρχαν άλλοτε πολλές υπόγειες στοές, των οποίων οι είσοδοι ακόμα διακρίνονται. Έχουν γεμίσει όμως από πέτρες και σκουπίδια και είναι αδύνατον να τις επισκεφθούμε. Επισκέφθηκα επίσης το τέμενος, που ακόμα ονομάζεται Αγία Σοφία. Είναι πολύ όμορφο και πολύ ευρύχωρο. Το καμπαναριό διασώζεται μέχρι σήμερα. Είναι κατασκευασμένο από πελεκητές πέτρες και τούβλα, όπως το υπόλοιπο κτίριο. Ιδού κάτι περίεργο που μου διηγήθηκε κάποιος:

Όταν οι Τούρκοι κυριεύσαν τη Θεσσαλονίκη, το πρώτο πράγμα που έκαναν ήταν να καταλάβουν τα δημόσια κτίρια και κυρίως τις εκκλησίες. Ηρθαν στον περίχωρο της Αγίας Σοφίας. Όλοι οι ιερωμένοι κοίταξαν να σωθούν, εκτός από έναν, ο οποίος δεν ήθελε να εγκαταλείψει την εκκλησία. Αυτός ο καλός μοναχός είπε θρασύτατα στους Τούρκους πως εκεί ήταν το σπίτι του και πως θα τους σκότωνε εάν τον ανάγκαζαν να το εγκαταλείψει. Μετά από μεγάλη αντίσταση στα διάφορα σημεία όπου αυτοί [οι Τούρκοι] επιτίθεντο, κατέφυγε στο καμπαναριό. Εκεί έκανε και άλλα θαυμαστά για να διατηρήσει τη θέση του. Αλλά οι Τούρκοι, ντροπιασμένοι και αρκετά κουρασμένοι από το γεγονός ότι ένας μόνο άνθρωπος τους ταλαιπωρούσε, αποφάσισαν να τον αναγκάσουν να εγκαταλείψει το καμπαναριό με οποιαδήποτε τιμήμα. Για να παραδειγματίσουν τους κατοίκους, τον αποκεφάλισαν και πέταξαν το κεφάλι του από ένα παράθυρο του καμπαναριού. Το γεμάτο με αίματα κεφάλι έπεσε κατά μήκος του τείχους. Λέγεται ότι, όταν οι Τούρκοι μετέτρεψαν την εκκλησία σε τέμενος, έκαναν ό,τι ήταν δυνατόν για να σβήσουν τα ίχνη του αίματος. Ασπρισαν το προαύλιο και το έξυσαν και το έπλυναν εκατό φορές. Όλες οι προσπάθειες απέβησαν άκαρπες. Για να μην μειώσω το θαύμα για το οποίο μιλούν οι Έλληνες, θα προσθέσω ότι είδα αυτό το μέρος με τα ίδια μου τα μάτια. Είναι φανερό ότι κάλυψαν το προαύλιο με πολλά στρώματα ασβέστη, αλλά το κόκκινο που προέρχεται από το αίμα, εξακολουθεί να διακρίνεται στον τοίχο.

Στο τέλος επισκεφθήκαμε την εκκλησία των Ελλήνων. Είναι προσπελάσιμη και μπορούμε να πούμε ότι είναι αρκετά ωραία. Είδαμε τον τάφο του Ευτύχιου, του αντίπαλου του Νεστόριου. Υπάρχουν επίσης πολλοί άλλοι τάφοι από μάρμαρο, στους οποίους διακρίνει κανείς ανάγλυφα και επιγραφές. Αντέγραψα μόνο δύο επιγραφές. Είναι ελληνικές, αλλά τα ονόματα, ειδικά στην πρώτη, μου δίνουν την εντύπωση πως κατασκευάστηκαν από Λατίνους [...].

Ανακάλυψα μέσα στην πόλη μερικά ασημένια νομίσματα. Για να τα αποκτήσω, έπρεπε να εντρύφήσω στην ιατρική. Χωρίς αυτό δεν προθυμοποιούνταν ούτε να μου τα δώσουν, ούτε να μου τα πουλήσουν.

Συνεπώς έκανα τον γιατρό. Αλλά τον σοβαρό και με ωραίο γούστο γιατρό. Δεν ασχολήθηκα παρά μόνο με ασθένειες των γυναικών. Δεν επισκεπτόμουν παρά μόνον τις πιο ευνυπόληπτες, τις πιο ωραίες και τις πιο πρόσχαρες γυναίκες, με αντάλλαγμα να μου βρουν νομίσματα. Χωρίς νόμισμα δεν προσέφερα ιατρική. Με αυτό τον τρόπο πέρασα τον καιρό μου ευχάριστα και απέκτησα αυτά που επιθυμούσα. Ως ποιο σημείο φθάνει κανείς για την υγεία του;

Πηγές: Lucas: *Voyage dans la Grèce* (Paris 1712), τ. Α', 259-263 και Lucas: *Voyage dans la Grèce* (Amsterdam 1714), τ. Α', 202-206.

Παρατηρήσεις:

Το αναφερόμενο χωριό Couchoubeschy είναι το χωριό Kucuk Besik (= Μικρή Βόλβη) που βρισκόταν στις όχθες της λίμνης του Λαγκαδά. Απέναντι από αυτό υπήρχε το Buyuk Besik (=Μεγάλη Βόλβη). Η απόσταση αυτών των δύο χωριών με βάρκα, όπως αναφέρει ο Lucas στο χρονικό του, ήταν τρεις ώρες.

Η αφήγηση για τον μοναχό που αρνήθηκε να εγκαταλείψει το κωδωνοστάσιο της Αγίας Σοφίας διασώζει τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία, κατά τη μετατροπή της μητροπολιτικής αυτής εκκλησίας σε τέμενος (182 χρόνια πριν την επίσκεψη του Lucas), προβλήθηκε ισχυρή αντίσταση εκ μέρους των κληρικών.

Εντυπωσιακή είναι η είδηση ότι στο υπόγειο του τεμένους του Αγίου Δημητρίου γινόταν –και μάλιστα από γυναίκες– επεξεργασία μεταξιού.

Το αναφερόμενο «κενοτάφιο μεταξύ δύο κίωνων» είναι ο τάφος του Λουκά Σπαντούνη⁷⁷.

Αναφερόμενος στα νομίσματα που απέκτησε στη Θεσσαλο-

77. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, 92-93. Για τον τάφο εν γένει βλ. Μπούρας: *Το επιτύμβιο*.

νίκη, όσο παρίστανε τον γιατρό, μας δίνει την εντύπωση ότι αποκόμισε ελάχιστα και αποφεύγει να μας αναφέρει τον αριθμό. Προφανώς δεν επιθυμούσε να καταγραφεί στο χρονικό του η τεράστια ποσότητα νομισμάτων που απέκτησε στη Μακεδονία και σε άλλες ελληνικές επαρχίες. Τα νομίσματα καταλάμβαναν έξι ολόκληρα δωμάτια στο γραφείο του στο Παρίσι. Το 1732 κάποιος κύριος Μ. απέστειλε σε φίλο του επιστολή στην οποία του περιγράφει έκθαμβος την πληθώρα των νομισμάτων και των αρχαιολογικών ευρημάτων που του έδειξε ο Lucas⁷⁸.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Lucas: *Voyage au Levant*. Lucas: *Troisième voyage*. Duranton: *Deuxième voyage*. Duranton: *Troisième voyage*. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 19 & 20. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 27, 31-33, 37-39. Anonymous: *Paul Lucas*, 2720-2724. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 101-102, 103-104. Lovinesco: *Les voyageurs*, 7.

1707, Aubry de la Motraye

Γάλλος περιηγητής, στρατιωτικός και διπλωμάτης. Γεννήθηκε το 1674 στη Γαλλία. Έλαβε εξαιρετική μόρφωση και άρχισε από μικρή ηλικία τις περιηγήσεις στις διάφορες βασιλικές αυλές, ως σύμβουλος και ακόλουθος των ηγεμόνων της Ευρώπης. Επισκέφθηκε επίσης χώρες της Ευρώπης, της Αφρικής και της Ασίας σε δύο αποστολές (1697 και 1727) που διήρκεσαν συνολικά 26 χρόνια. Πέθανε στο Παρίσι το 1743 (κατ' άλλους το 1749).

Το 1727 εξέδωσε στη Χάγη το χρονικό των περιηγήσεών του. Το έργο αποτελείται από δύο τόμους και περιέχει σημειώσεις και παρατηρήσεις από τα ταξίδια του. Είναι το μοναδικό περιηγητικό κείμενο που αναγράφει κάτω από τον αριθμό κάθε σελίδας το έτος πραγματοποίησης του ταξιδιού.

Ο De la Motraye επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στις 15 Σεπτεμβρίου του 1707 επιστρέφοντας από τη Σαντορίνη και την Άνδρο. Σκοπός του ήταν να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη μέσω Αδριανούπολης. Από τη Θεσσαλονίκη ο De la Motraye μετέβη για δύο ημέρες στο Άγιο Όρος και επέστρεψε πάλι σ'

78. Anonymous: *Paul Lucas*, 2720-2724.

Λόγω της εξαιρετικής κατασκευής του πύργου, ο Motraye πιστεύει ότι τον οικοδόμησαν οι Βενετοί, είναι όμως μεταγενέστερο κτίσμα, του 16ου αι. Λεπτομέρεια χαρακτηριστικού του Endelrin (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

αυτή, απ' όπου αναχώρησε στις 19 Σεπτεμβρίου 1707 για την Αδριανούπολη.

Επιλογή κειμένου:

[...] Επιδιορθώσαμε τα πανιά και έπειτα ένας ούριος άνεμος άρχισε λίγο λίγο να φυσά στις 14 [του μηνός]. Επειδή οι ναύτες έκριναν ότι ο άνεμος θα διαρκούσε, εγκαταλείψαμε την Άνδρο. Δεν έπεσαν έξω στις προβλέψεις τους, γιατί ο άνεμος ήταν εννο-

ϊκός και έτσι σε 24 ώρες φθάσαμε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Είχα την ευκαιρία να περάσω τη νύχτα σ' αυτή την πόλη, της οποίας το όνομα έχει παραποιηθεί.

Σύμφωνα με ορισμένους γεωγράφους, αρχικά την αποκαλούσαν Θέρμη και κατόπιν Αλία. Είναι μία από τις μεγαλύτερες πόλεις της Ευρωπαϊκής Τουρκίας. Έχει πολλά καλά και αρκετά όμορφα σπίτια. Εξ' άλλου, υπάρχει μεγάλος αριθμός σπιτιών που δεν είναι ούτε όμορφα ούτε καλά. Τα πιο όμορφα κτίσματα αυτής της πόλης, καθώς και άλλων πόλεων της Τουρκίας, είναι τα τεμένη, μερικά από τα οποία ήταν άλλοτε ελληνικές εκκλησίες. Εξ' άλλου, σε ορισμένα τεμένη μπορεί κανείς να διακρίνει υπολείμματα ψηφιδωτών από χριστιανικές εικόνες. Έχουν διασωθεί όσα ήταν λιγότερο εκτεθειμένα.

Σ' αυτή την πόλη, καθώς επίσης και σε άλλες μεγάλες πόλεις, όπου ο Μωαμεθανισμός επικρατεί του Χριστιανισμού, υπάρχουν κολόνες και κιονόκρανα, εξαιρετικά διακοσμημένα με σπάνιο και γυαλιστερό μάρμαρο.

Όσον αφορά στις εκκλησίες που έχουν στην κατοχή τους σήμερα οι Έλληνες, είναι ασημαντες όπως σχεδόν σε όλες τις πόλεις. Η Θεσσαλονίκη είναι μεγάλη εμπορική πόλη και κατοικείται από Τούρκους, Έλληνες, Αρμένιους και Εβραίους.

Τα τείχη της παραμένουν ακόμα όμορφα, αν και οι Τούρκοι δε φροντίζουν για τη συντήρηση και επισκευή τους. Αυτό το έθνος κατακτήθηκε το 1431 [ΣτΕ: ορθό 1430].

Ο πύργος λέγεται ότι κτίστηκε από τους Ενετούς, όταν είχαν αγοράσει αυτό το μέρος από τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, αδελφό του Κωνσταντίνου.

Αυτό το κτίσμα το φρόντισαν περισσότερο από όλα τα άλλα, το επισκεύασαν και το συντήρησαν. Όταν το βλέπει κανείς από τη στεριά, φαίνεται πολύ επιβλητικό, καθώς επίσης και τα δύο οχυρά που βρίσκονται προς το μέρος της θάλασσας και προστατεύουν το λιμάνι.

Ακόμα διακρίνονται απομεινάρια θριαμβικών αψίδων με περιέργα ανάγλυφα, καθώς και μέλη από κολόνες, επιστύλια, κιονόκρανα κι άλλες παρόμοιες αρχαιότητες, διασκορπισμένες εδώ και εκεί μέσα και έξω από την πόλη.

Αγόρασα ελληνικά ασημικά, 23 αργυρά νομίσματα, τα οποία δεν μου κόστισαν ακριβά, αφού η τιμή τους αντιστοιχούσε στην πραγματική αξία του υλικού. Όμως, ήταν πολύ συνηθισμένα, δηλαδή του Φιλίππου της Μακεδονίας, του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Αντωνίνου του Ευσεβούς, του Ανδριανού, του Διοκλητιανού, της Ιουλίας Αυγούστας, της Φαουστίνας κλπ. [...].

Πηγή: Motraye: *Voyages*, τ. Α', 394.

Παρατηρήσεις:

Οι βιαστικές παρατηρήσεις του Motraye, που ήταν απασχολημένος να αναζητεί αρχαία ελληνικά και ρωμαϊκά νομίσματα, αποτυπώνουν μία μεγάλη και ζωντανή πόλη. Το κτιριακό απόθεμα είναι εν μέρει καλής ποιότητας και ο τόπος γεμάτος με αρχαία οικοδομικά μέλη, ενώ για τον Λευκό Πύργο, που είχε επισκευαστεί –κατά τον Souciet– μόλις πριν από μερικές δεκαετίες, ο Motraye καταγράφει τοπική παράδοση, δηλαδή ότι το οικοδόμημα κατασκευάστηκε από Βενετούς. Είτε λοιπόν ο Souciet έπεσε έξω στον χρόνο επιδιόρθωσης του πύργου, είτε ο Motraye είχε ανεννημέρωτους πληροφοριοδότες, ίσως νεότερους κατοίκους της πόλης.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 102-103.

(1737), Joseph de la Porte

Γάλλος ιερωμένος, συγγραφέας, κριτικός λογοτεχνίας και εραμιστής φιλολογικών συγγραμμάτων. Γεννήθηκε στο Befort της Γαλλίας στις 21 Ιανουαρίου 1714 και πέθανε στις 19 Δεκεμβρίου 1779. Με παρότρυνση των γονέων του εισήλθε σε νεαρή ηλικία στο τάγμα των Ιησουιτών, αλλά το εγκατέλειψε μετά από λίγα χρόνια και εγκαταστάθηκε στο Παρίσι. Εκεί συνεργάστηκε με τον δημοσιογράφο και κριτικό Élie Catherine Fréron (1718-1776) στη συγγραφή δεκάδων λογοτεχνικών κειμένων και δοκιμίων. Το 1758 άρχισε να εκδίδει στο Παρίσι το περιοδικό *L'observateur littéraire*.

Στη συνέχεια ασχολήθηκε με την έκδοση πολλών λογοτεχνικών κειμένων, μεταξύ των οποίων και το 42τομο χρονικό *Le voyageur françois*. Το χρονικό στο οποίο ο La Porte και οι συνεργάτες του συγκέντρωσαν τα μέχρι τότε εκδοθέντα ταξιδιωτικά χρονικά άλλων περιηγητών, αναμειγμένα με τα απαραίτητα ιστορικά στοιχεία, είναι γραμμένο σε μορφή επιστολών που απευθύνονται σε μία ανώνυμη κυρία.

Οι τόμοι 1-26 εγράφησαν από τον ίδιο, οι τόμοι 27-28 από τον αββά de Fontenai (1736-1806) και οι τόμοι 29-42 από τον Louis Domairon (1745-1807). Η αφήγηση του La Porte για τη Θεσσαλονίκη περιέχεται στη 15η επιστολή που γράφτηκε στην Αδριανούπολη στις 19 Σεπτεμβρίου 1737, τμήμα της οποίας δημοσιεύεται παρακάτω.

Επιλογή κειμένου:

[...]Επιθυμούσαμε να δούμε τη Θεσσαλονίκη. Σε λίγο φθάσαμε στον κόλπο του Θερμαϊκού, στο βάθος του οποίου βρίσκεται αυτή η πόλη. Είναι η πρωτεύουσα όλης της Μακεδονίας, του ένδοξου αυτού βασιλείου απ' όπου ξεκίνησε ο κατακτητής της Ασίας.

Οι Ρωμαίοι την κατείχαν για πολλούς αιώνες, μέχρις ότου ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος την παραχώρησε στους Βενετούς. Ο Μουράτ Α' [ΣτΕ: Μουράτ Β'], την πήρε από αυτούς και οι Τούρκοι εγκατέστησαν φιλειρηνικούς άρχοντες. Την ονόμασαν Σαλονίκη. Τα τείχη της έχουν περίμετρο 10.000 μέτρα και περιλαμβάνουν προπύργια και οχυρά.

Από την πλευρά της ξηράς υπάρχει ένα κάστρο, το αποκαλούμενο Επταπύργιο, το οποίο κτίστηκε την ίδια περίοδο με εκείνο της Κωνσταντινούπολης. Η στενότητα και η δυσσομία των δρόμων αυτής της πόλης θυμίζουν λόγω ομοιότητας τους δρόμους της πρωτεύουσας. Εξ' άλλου, δε στερείται ωραίων κτισμάτων. Η Θεσσαλονίκη αριθμεί 48 τεμένη, 30 ελληνικές εκκλησίες και 36 συναγωγές. Το εμπόριο, επικεφαλής του οποίου είναι οι Εβραίοι, είναι πολύ ανεπτυγμένο.

Ο καθεδρικός ναός, ο αποκαλούμενος Άγιος Δημήτριος είναι ένα πολύ όμορφο θολωτό κτίσμα. Αποτελείται από δύο κτίσματα: το ένα επικάθεται στο άλλο και φαίνονται σαν να είναι δύο ξεχωριστές εκκλησίες. Από την εκκλησία του άνω τμήματος της οποίας η οροφή αποτελείται από ψηφιδωτό, διατηρούνται πολλά κομμάτια.

Θα δυσκολευτείτε, Κυρία, να φανταστείτε τον αριθμό των κιόνων από μάρμαρο, ίασπη και πορφύρα που υποβαστάζουν αυτό το διπλό κτίσμα. Υπολογίζονται γύρω στους χίλιους. Υπάρχουν πιθανόν πολλές κολόνες που δεν έχουν αριθμηθεί και μας διαφεύγουν [...].

Πηγή: La Porte: *Le voyageur françois*, τ. Β', 28-29.

Παρατηρήσεις:

Σε ότι αφορά την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου γίνεται φανερό ότι ο La Porte αντιγράφει πιστά τον Paul Lucas⁷⁹. Ίσως όμως δεν έχει υπ' όψη του την πρόσφατη (1734) λεπτομερή περιγραφή της εκκλησίας από τον Jean-Baptiste Souciet, η οποία δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1755 (ο Β' τόμος του χρονικού του La Porte εκδόθηκε το 1765). Ο Souciet αναφέρει την ύπαρξη

Λεπτομέρεια από χαρακτηριστική απεικόνιση δημοσιευμένη σε βιβλίο που εκδόθηκε στη Νυρεμβέργη το 1687. Διακρίνεται το νοτιοανατολικό σημείο του περιτειχίσματος. Εκτός από τον στρογγυλό πύργο (στη θέση του Λευκού) διακρίνεται το ισχυρό οχυρό που τον περιβάλλει (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

δύο εκκλησιών με το όνομα Άγιος Δημήτριος: τη γνωστή⁸⁰ και τη μητρόπολη⁸¹, γεγονός που δεν αναφέρει ο Lucas⁸². Για τον

80. «Celle de Saint-Demetrius est un grand vaisseau...», βλ. Souciet: *Salonique*, 258.

81. «La Cathédrale dédiée sous le nom de S. Demetrius est assez proprement bâtie...», βλ. Souciet: *Salonique*, 292.

82. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για τη σύγχυση του Αγίου Δημητρίου (τεμένους Κασμιέ) και του ταυτώνυμου μητροπολιτικού ναού (στη θέση του

79. Lucas: *Voyage dans la Grèce (Amsterdam 1714)*, 203-204.

ανυποψίαστο αναγνώστη δεν είναι διακριτή η διαφορά μεταξύ των συγγραφέων, αφού ο Lucas επισκέφθηκε στην πραγματικότητα δύο φορές τη Θεσσαλονίκη το 1705 (και αργότερα το 1714) και ο Souciet παρέμεινε επτά χρόνια σ' αυτή (1726-1733). Ότι περιγράφουν είναι αποτέλεσμα επιτόπιας αυτοψίας, ενώ η αφήγηση του La Porte είναι καθαρά φανταστική και έγινε από το γραφείο του στο Παρίσι.

Άξιο θαυμασμού είναι το γεγονός ότι ο λογοτέχνης La Porte, συνδυάζοντας την αναγραφή πόλεων και ημερομηνιών στο τέλος των υποτιθέμενων επιστολών του, κατόρθωσε να «πλασάρει» στο φιλολογικό κοινό των Παρισίων του 18ου αι. ένα ευχάριστο έργο που έγινε μπέστ σέλλερ, αφού σε σύντομο χρονικό διάστημα πραγματοποίησε τέσσερις εκδόσεις και μεταφράστηκε στα ισπανικά, τα ολλανδικά, τα γερμανικά και τα ρωσικά.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 104-105.

1740, Richard Pococke

Ο Richard Pococke γεννήθηκε στο Southampton της Αγγλίας το 1704, από οικογένεια καθηγητών. Μετά τις εγκύκλιες σπουδές του εισήλθε στο κολέγιο Corpus Christi της Οξφόρδης, απ' όπου αποφοίτησε το 1731 με τον τίτλο του διδάκτορα του Δικαίου. Λάτρης των περιηγήσεων από τη φύση του, πραγματοποίησε από το 1736 έως το 1741 μεγάλο ταξίδι, κατά τη διάρκεια του οποίου επισκέφθηκε την Αίγυπτο, τη Μεσοποταμία, την Παλαιστίνη, την Κύπρο, τη Μικρά Ασία, τα νησιά του Αρχιπελάγους και την ηπειρωτική Ελλάδα. Με την επιστροφή του στο Λονδίνο, ακολούθησε τον ιερατικό κλάδο, φθάνοντας έως το βαθμό του επισκόπου (1754).

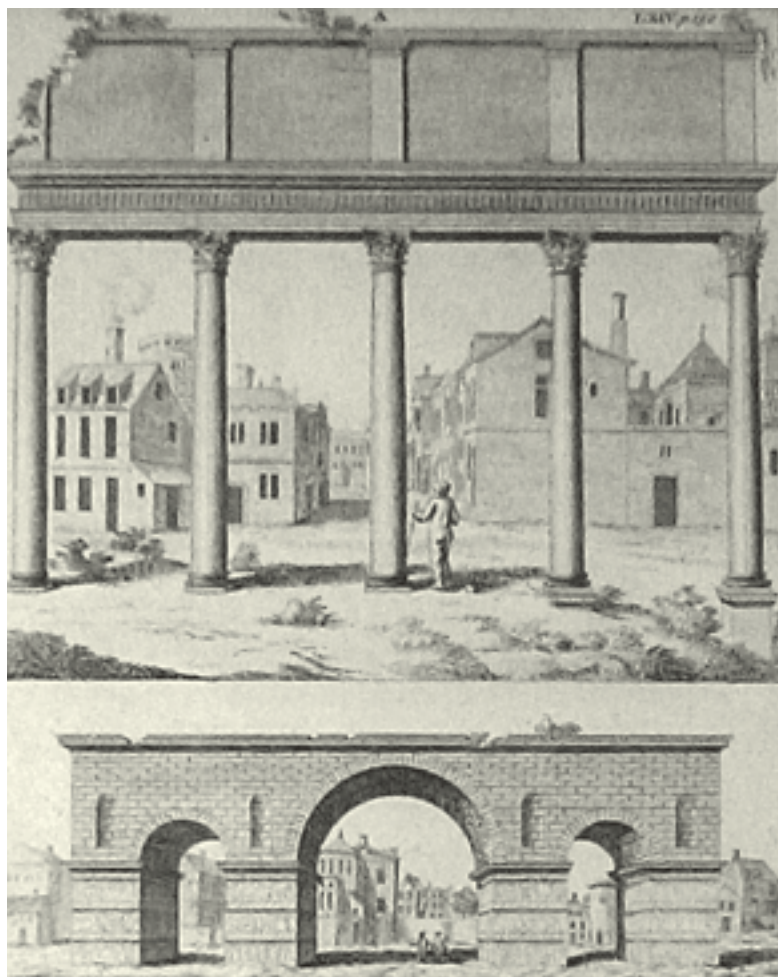
Παράλληλα, εξέδωσε το οδοιπορικό του, το οποίο, παρά τις λογοκλοπές που περιείχε από άλλα περιηγητικά κείμενα, έτυχε ευρείας αποδοχής από το αναγνωστικό κοινό και μεταφράστηκε σε άλλες γλώσσες.

Το 1752 εξέδωσε ένα βιβλίο, στο οποίο συμπεριέλαβε καταλόγους επιγραφών που συγκέντρωσε κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του.

σημερινού Γρηγορίου του Παλαμά).

Γράφει ο Pococke: «Μας έδειξαν έναν τάφο, στα ανατολικά του μνημείου, στον οποίο, όπως είπαν, είναι θαμμένος ο Ορτατζή εφέντης...». Στην αυλή της Ροτόντας διατηρούνταν στα 1915 ισλαμικοί τάφοι. Ανάμεσά τους έπαιζαν παιδιά, καθώς στο μνημείο είχαν εγκατασταθεί μουσουλμάνοι πρόσφυγες από το εσωτερικό της Μακεδονίας. Στη φωτογραφική λήψη της Στρατιάς της Ανατολής ένα παιδάκι διακρίνεται πίσω από τον τάφο. Στο βάθος απλωμένα ρούχα (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Χαρακτικό από το βιβλίο του Roscoe, όπου ο συγγραφέας περιγράφει τα ευρήματά του. Η απεικόνιση της κιονοστοιχίας με τις Ινκαντάδας και της αψίδας του Γαλερίου αντιστοίχως είναι ιδανική. Αλλά το περιβάλλον είναι φανταστικό. Απηχεί μάλλον όψη δυτικής ευρωπαϊκής πόλης παρά την οθωμανική Θεσσαλονίκη (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Το 1765 πέθανε εντελώς ξαφνικά στο Charleville της Ιρλανδίας, ενώ έναν χρόνο αργότερα όλα τα αρχαιολογικά ευρήματα που ευρίσκονταν στη συλλογή του πουλήθηκαν σε δημοπρασία στο Λονδίνο.

Ο Roscoe επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1740, επιστρέφοντας από το Άγιο Όρος. Εκτός από τις ειδήσεις με αρχαιολογικό ενδιαφέρον, μας δίνει εικόνες της πόλης που αφορούν το εμπόριο και ιδιαίτερα τη μεταπρατική δραστηριότητα των ξένων εμπόρων.

Επιλογή κειμένου:

Περί της Θεσσαλονίκης και των τόπων που βρίσκονται καθ' οδόν προς αυτήν.

Από αυτήν την ανδρική χώρα [ΣτΕ: το Άγιο Όρος], στην οποία κανένα μέλος του ωραίου φύλου δεν επιτρέπεται να εισέλθει, ξεκινήσαμε οδικώς στις 14 του μηνός με ένα μικρό караβάνι, με προορισμό τη Θεσσαλονίκη. Κατευθυνθήκαμε προς βορρά, προς τον Κόλπο της Κοντέσας κι έπειτα ταξιδέψαμε κυρίως προς τα δυτικά. Φτάσαμε στον ισθμό, δηλαδή τη λωρίδα γης, με την οποία αυτή η περιοχή [ΣτΕ: το Άγιο Όρος] συνδέεται με τη χώρα που βρίσκεται στα δυτικά της. Το συνολικό μήκος του Αγίου Ορους είναι περίπου τριάντα μίλια. Στο βόρειο ανατολικό άκρο του υπάρχει ένα μικρό ακρωτήριο που εκτείνεται στον προς βορρά κόλπο και το οποίο, όπως υποθέτω, είναι το ακρωτήριο Ακράθως. Στη βόρεια πλευρά του κόλπου μου έδειξαν ένα λιμάνι που ονομάζεται Ισβορος. Ίσως είναι η αναφερόμενη στους χάρτες Κοντέσα και πιθανώς το αρχαίο λιμάνι της Αμφίπολης. Στους κοινούς χάρτες το προς βορρά όριο του κόλπου σημειώνεται δυτικότερα από όσο πρέπει, διότι μου φαίνεται ότι υπάρχει ένας άλλος κόλπος, βορειότερα από αυτόν και το σύνολο των δύο κόλπων, σύμφωνα με τους θαλάσσιους χάρτες, είναι ο Κόλπος της Κοντέσας. Στο αριστερό άκρο αυτού του κόλπου μου έδειξαν ένα άλλο λιμάνι που ονομάζεται Ιερισσός, όπου λένε ότι βρίσκονται τα ερείπια μιας παλαιάς πόλης που ονομαζόταν Παλαιόκαστρο μπορεί να είναι η Ακανθος, στην οποία ο Ξέρξης οδήγησε το στρατό του. Βορειώς αυτής ήταν τα Στάγειρα, όπου γεννήθηκε ο Αριστοτέλης. Ο ποταμός Στρυμόνας, που ήταν το όριο της Μακεδονίας προς βορρά, εκβάλλει στη θάλασσα στον κόλπο αυτόν. Έχει δύο εκβολές, μία από τις οποίες ίσως χύνεται στο νότιο τμήμα του κόλπου και η άλλη στο βόρειο. Στα βορειοανατολικά του Στρυμόνα ήταν η χώρα που ονομαζόταν Άνω Μακεδονία και κατοικούνταν από Ήδωνες. Έφτανε ως τον Νέστο και αποτελούσε τμήμα της Θράκης, που κατακτήθηκε από τον Φίλιππο και προσαρτήθηκε στη Μακεδονία. Νοτίως της χώρας αυτής είδα τη Θάσο, ένα μεγάλο νησί που περιελάμβανε τέσσερα ή πέντε χωριά και ήταν περίφημο στην αρχαιότητα για το εξαιρετικό λευκό μάρμαρό του και για τα ορυχεία χρυσού. Έλαβα την ορθή πληροφορία ότι σε ένα τμήμα του νησιού υπήρχαν πολλοί τάφοι και σαρκοφάγοι που είχαν λαξευτεί στον βράχο. Από τη Λήμνο απέχει σαράντα μίλια από τη Καβάλα και τον Νέστο. Το τμήμα της Μακεδονίας από το όρος Άθως μέχρι τη χερσόνησο της Παλλήνης (ή Φλέγρα) ονομαζόταν Χαλκιδική.

Σύντομα φτάσαμε σε μια καλύτερη περιοχή που κατοικούσαν

χριστιανοί και βρίσκεται στο Παλαιοχώρι. Στις 16 του μηνός συνεχίσαμε το ταξίδι μας και, όταν διανύσαμε τη μισή διαδρομή, είδα σε κάποια απόσταση στα βόρεια μία μακρόστενη λίμνη που ονομάζεται Παζαρούδα [ΣτΕ: Βόλβη]. Σε εκείνο το σημείο στον χάρτη του Dewitt σημειώνεται λίμνη, η οποία εκβάλλει στον Σιγυγικό Κόλπο. Σταματήσαμε στα Ραβνά και στις 17 του μηνός, σε απόσταση δέκα μιλίων από τη Θεσσαλονίκη, μπήκαμε σε μια ωραία πεδιάδα, στην οποία ρέει ένα μικρό ποτάμι, που πρέπει να είναι ο ποταμός Χαβρίας. Κοντά στη θάλασσα υπάρχει μία λίμνη με αλμυρό νερό, η οποία υποθέτω ότι είναι η εκβολή αυτού του ποταμού. Τέσσερα μίλια από τη Θεσσαλονίκη, στον ίδιο δρόμο, βρίσκονται θερμά λουτρά. Τα νερά είναι απλώς χλιαρά και νόμισα ότι περιείχαν μείγμα αλατιού και θείου. Από αυτά τα λουτρά ίσως η Θεσσαλονίκη ονομάσθηκε Θέρμη και πήρε το όνομα Θερμαϊκός ο μέγας κόλπος, που τώρα ονομάζεται Κόλπος της Θεσσαλονίκης. Η πόλη βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία του κόλπου. Έχει στα βορειοανατολικά της την προαναφερθείσα πεδιάδα, στα βορειοδυτικά μερικούς λόφους και στα νοτιοδυτικά μία μεγάλη πεδιάδα, που εκτείνεται προς νότο πιο πέρα από όσο μπορεί να δει το μάτι, υποθέτω ως τα όρη Ολυμπος και Πιέρια και τα άλλα βουνά κοντά στη Λάρισα. Σε αυτήν την πεδιάδα, ή κοντά της, βρίσκονταν αρκετοί τόποι πολύ γνωστοί στην αρχαία ιστορία. Η χώρα γύρω από τη Θεσσαλονίκη ονομαζόταν Αμφαξιτίς και τη διέρρεε ο ποταμός Εχέδωρος, από τον οποίο λέγεται ότι ήπιαν οι στρατιώτες του Ξέρξη μέχρι που τον ξέραναν. Βορείως αυτού του ποταμού ήταν η χώρα που ονομαζόταν Μυγδονία. Ο ποταμός Αξιός, όπως και ο ποταμός Λουδίας, διέρρεαν αυτήν την πεδιάδα.

Η περιοχή ανάμεσά τους ονομαζόταν Βοττιαία. Εκεί βρισκόταν η Πέλλα, όπου κατοικούσαν οι βασιλείς της Μακεδονίας, από τον Φίλιππο, τον πατέρα του Αλεξάνδρου του Μεγάλου, ως τον Περσέα. Εκεί γεννήθηκε ο Αλέξανδρος ο Μέγας. Νοτίως του ποταμού Αξιού, στην Ημαθία, ήταν η Έδεσσα ή Αιγές, 59 μίλια από τη Θεσσαλονίκη, πάνω στη ρωμαϊκή οδό. Η Διοκλητιανούπολις και η Πέλλα βρίσκονταν ανάμεσα σε αυτούς τους τόπους. Στις Αιγές κατοικούσαν οι βασιλείς της Μακεδονίας πριν εγκατασταθούν στην Πέλλα και στην πόλη αυτή εξακολούθησαν να θάβονται. Ανάμεσα στον Λουδία και τον Αλιάκμονα ήταν η χώρα που ονομαζόταν Πιέρια, όπου βρισκόταν η Μεθώνη. Στη μάχη αυτής της πόλης έχασε το μάτι του ο βασιλιάς Φίλιππος. Εδώ επίσης βρισκόταν η Πύδνα, κοντά στην οποία οι Ρωμαίοι κατατρόπωσαν τον Περσέα και κατέλυσαν το βασίλειο της Μακεδονίας. Δυτικώς των τόπων αυτών βρισκόταν η Βέροια, 51 μίλια από τη Θεσσαλονίκη. Για τους κατοίκους αυτής της περιοχής ο Απόστο-

λος Παύλος μαρτυρεί ότι ήταν ευγενέστεροι από τους Θεσσαλονικείς και ότι δέχθηκαν ευκολότερα τη διδασκαλία του από ό,τι εκείνοι. Κοντά στο όρος Ολυμπος βρισκόταν το Δίον, όπου ο Αλέξανδρος έστησε τα χάλκινα αγάλματα που κατασκεύασε ο Λύσιππος για όσους γενναίους άνδρες σκοτώθηκαν στον Γρανικό, στη μάχη κατά των Περσών. Πρέπει να σημειωθεί ότι πολλοί τόποι στη Συρία και τη Μικρά Ασία φέρουν τοπωνύμια από αυτές τις περιοχές. Αναμφίβολα πήραν τα ονόματά τους από αποίκους που εξόρμησαν από την Ελλάδα ή από τους βασιλείς της Συρίας και τους Έλληνες που τους ακολούθησαν, μετά από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, και στους οποίους αναμφίβολα άρρεσε να δίνουν ελληνικά ονόματα από την ιδιαίτερη πατρίδα τους σ' εκείνους τους παράξενους τόπους που πήγαν να κατοικήσουν: όρος Ολυμπος, Πιέρια, Μαγνησία, Ηράκλεια, Βέροια και πολλά άλλα.

Λέγεται ότι τη Θεσσαλονίκη ονόμασαν οι ιδρυτές της από τη Θεσσαλονίκη, την αδελφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Τα τωρινά τείχη, που φαίνονται κυρίως να έχουν κατασκευαστεί από τους Έλληνες [ΣτΕ: Βυζαντινούς] αυτοκράτορες, έχουν περίμετρο πέντε ή έξι μιλίων. Περικλείουν το επίπεδο έδαφος στο οποίο απλώνεται η πόλη, ανηφορίζουν στην κορυφή του λόφου και ενώνονται με το κάστρο. Η τωρινή πόλη δεν καταλαμβάνει ούτε το μισό από τον χώρο που περικλείουν τα τείχη, τα οποία επισκευάσθηκαν καλά όταν ξέσπασε ο πόλεμος με τον αυτοκράτορα [ίσως εννοεί τον αυστρουοτουρκικό πόλεμο 1714-1718]. Τα τείχη φτάνουν πολύ κοντά στη θάλασσα και τα σκάφη τραβιούνται στην αμμουδιά. Δεν υπάρχει αποβάθρα. Οι δρόμοι δεν έχουν καλή διάταξη και τα σπίτια είναι κακοκτισμένα με άψητα τούβλα. Τα περισσότερα έχουν κήπο.

Στην πόλη υπάρχουν λίγα απομεινάρια της αρχαιότητας. Ένα από τα σημαντικότερα είναι μία πολύ μεγάλη και αρκετά ερειπωμένη θριαμβική αψίδα, που, σε ό,τι αφορά τη γλυπτική τελειότητα και την πολυτέλειά της, φαίνεται να ξεπερνά κάθε άλλη ανάλογη που διασώθηκε. Αποτελείται από τρεις πλινθόκτιστες αψίδες που έχουν επενδυθεί με μάρμαρο. Το σχέδιο και η όψη της αποτυπώνονται στο δεύτερο τμήμα του πίνακα 64, όπως μπορούσα να τη συλλάβω ανάμεσα στα πολλά κτίσματα που την περικυκλώνουν. Ένα μέλος του θριγκού κάτω από τον ημιάξονα είναι διακοσμημένο με ανθέμιο κορινθιακού τύπου. Υπήρχαν εξέδρες κατά μέτωπο μεταξύ των αψίδων. Οι κίονες είναι ολόγυρα διακοσμημένοι με τρεις ζώνες αναγλύφων, τη μία πάνω από την άλλη, που αναπαριστούν κάποια πομπή. Τα ανάγλυφα έχουν ύψος τέσσερα πόδια και βάθος δύο ίντσες. Διαχωρίζονται μεταξύ τους από άλλα ανάγλυφα, τα οποία έχουν εύρος ένα πόδι και

σχηματίζουν συνεχόμενους κλώνους και άνθη. Η όψη των αναγλύφων έχει υποστεί πολλές καταστροφές. Φαίνεται όμως ότι στα ανάγλυφα χαράχθηκαν με μεγάλη τελειότητα και λέγεται ότι η αψίδα είναι της εποχής των Αντωνίνων. Είναι πιθανόν ότι το άνω τμήμα διακοσμήθηκε κατ' αναλογία προς τα υπόλοιπα, όποιος όμως και αν ήταν ο διάκοσμός τους, έχει τώρα καταστραφεί. Καθώς η αψίδα φαίνεται αναλογικώς χαμηλή, μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι υπήρχε και άλλο ανάγλυφο τμήμα που έχει καλυφθεί από το έδαφος. Ολόγυρα είναι οικοδομημένα καταστήματα και κατοικίες κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ήταν δύσκολο να γίνουν μετρήσεις, ιδιαίτερα στη μεσαία αψίδα που την απέδωσα κατά τον καλύτερο δυνατό υπολογισμό.

Άλλο αντικείμενο από την αρχαιότητα είναι τα κατάλοιπα από μία πολύ κομψή κορινθιακή κιονοστοιχία, η όψη της οποίας παρατίθεται στο πρώτο τμήμα του πίνακα 64. Αποτελείται από πέντε κίονες, κατασκευασμένους από μάρμαρο Cipollino⁸³. Τα κιονόκρανα κατασκευάστηκαν με εξαιρετική μαστοριά. Οι κίονες έχουν διάμετρο δύο πόδια και ύψος εννέα πόδια και δύο ίντσες. Η ζωφόρος φέρει διακοσμητικές αυλακώσεις. Στον θριγικό υπάρχουν τετράγωνες παραστάδες, σε ένα είδος αττικού ρυθμού, που τις καλύπτει επιστήλια δοκός. Τα υπόλοιπα μέλη του γείσου έχουν αφαιρεθεί, αν υπήρξαν ποτέ. Αλλά η μεγαλύτερη ομορφιά της κιονοστοιχίας είναι τέσσερις αμφίπλευρες ανάγλυφες μορφές, σε φυσικό μέγεθος, ανάμεσα στις αττικές παραστάδες [...]. Η γλυπτική όλων είναι εξαιρετική. Με αυτήν τη διάταξη θα μπορούσε κανείς να φανταστεί ότι επρόκειτο για θριαμβικό μνημείο εξαιρετικής καλαισθησίας. Διαφορετικά, είναι δύσκολο να αντιληφθούμε ποια πλεονεκτήματα θα παρουσίαζε η αμφίπλευρη όψη σε μια τέτοια κιονοστοιχία.

Στο εσωτερικό της τέταρτης πύλης της πόλης υπάρχει το απομεινάρι μιας αρχαίας εισόδου ή θριαμβικού τόξου, από λαξευμένη πέτρα. Σε κάθε μία από τις νότιες πλευρές της αψίδας υπάρχουν ανάγλυφα, ύψους τριών ποδιών και πλάτους δύομισι.

Υπάρχουν στην πόλη πολλά τεμένη που ήταν προηγουμένως εκκλησίες. Αυτό που φέρει τα εντονότερα σημάδια της αρχαιότητας είναι η Ροτόντα. Και αν δεν ήταν αρχαίος ναός, οικοδομήθηκε σίγουρα όταν ο χριστιανισμός καθιερώθηκε για πρώτη φορά επισήμως, μολονότι φαντάζομαι ότι ήταν ειδωλολατρικός ναός και πιθανώς πάνθεον. Οι τοίχοι είναι πολύ χοντροί και κατασκευασμένοι από καλής ποιότητας οπτόπλινθους. Το σχέδιο παρατίθε-

ται στο τρίτο μέρος του πίνακα 64. Τα περιμετρικά παρεκκλήσια είναι επιστεγασμένα με διπλά πλίνθινα τόξα, με εξαίρεση τις δύο εισόδους στα δυτικά και τα ανατολικά. Στα παρεκκλήσια υπάρχουν επιμήκεις τετραγωνικές κόγχες που μοιάζουν με παράθυρα και τώρα έχουν κλειστεί. Υποθέτω ότι πάνω από αυτά ο τοίχος δεν είναι παχύτερος από δώδεκα πόδια. Πάνω από κάθε τέτοιο διαμέρισμα υπάρχει μία αψιδωτή κόγχη. Ο τρούλος είναι διακοσμημένος με ψηφιδωτά και μοιάζει με οκτάπλευρο, με πολύ καλή προοπτική. Το διαμέρισμα απέναντι από την είσοδο έχει επιμηκυνθεί σε 27 βήματα και καταλήγει σε ένα ημικύκλιο, το οποίο –αν το οικοδόμημα υπήρξε ναός– υποθέτω ότι πρέπει να προστέθηκε από τους χριστιανούς ως ιερό. Μου έδειξαν έναν τάφο, στα ανατολικά του μνημείου, στον οποίο, όπως είπαν, είναι θαμμένος ο Ορτατζή εφέντης, ο οποίος κατέλαβε την πόλη.

Το ομορφότερο μνημείο στην πόλη, άλλοτε εκκλησία, είναι αυτό που φέρει το όνομα του Αγίου Δημητρίου. Έχει μήκος 71 και πλάτος 41 βήματα. Σε κάθε πλευρά υπάρχει διπλή κιονοστοιχία με λευκούς μαρμάρινους κίονες, που στηρίζει το υπερώο, το οποίο φέρει άλλους κίονες [Κάθε υπερώο στηρίζεται στις εσωτερικές σειρές υποκείμενων κιόνων, που βρίσκονται εκατέρωθεν του μεσαίου κλίτους]⁸⁴. Ολόκληρη η εκκλησία είναι επενδυμένη με μάρμαρο. Κάτω από αυτήν υπάρχει ένας ναός, στον οποίον κανείς δεν μπορεί να μπει. Λέγεται ότι σ' αυτόν προσευχήθηκε ο Απόστολος Παύλος.

Το τέταρτο τέμενος ήταν ο ναός του Αγίου Παντελεήμονος, που είναι μικρός. Μπροστά του υπάρχει ένα είδος εξέδρας ή άμβωνα, με ελικοειδείς κλίμακες, όλα σε μονόλιθο λευκό μάρμαρο. Στα πλευρά του έχουν χαραχθεί τρεις αψίδες, που στηρίζονται σε κορινθιακούς κίονες, κάτω από τους οποίους βρίσκονται ημίγλυφα της Παρθένου και αγίων. Είδα έναν άλλον παρόμοιο σε κάποιο τέμενος. Φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν στις απαρχές του χριστιανισμού, πριν χαθεί ολότελα η γλυπτική τέχνη. Υπάρχουν αρκετές ελληνικές εκκλησίες σε αυτήν την πόλη, αλλά δεν μπόρεσα να ανακαλύψω τον τάφο του Ευτύχιου, του αντίπαλου του Νεστόριου. [Οι Έλληνες] έχουν έναν αρχιεπίσκοπο και ένα μικρό μοναστήρι στον λόφο, μέσα στα τείχη.

Θεωρείται ότι ο αριθμός των Εβραίων που ζουν εδώ υπερβαίνει το άθροισμα των χριστιανών και των Τούρκων, γι' αυτό και έχουν μεγάλη επιρροή στην πόλη. Οι Τούρκοι πίνουν πολύ και σ' αυτό μπορεί να αποδοθεί το γεγονός ότι εδώ είναι πολύ κακοί άνθρωποι. Ειδικά οι γενίτσαροι είναι υπερβολικά θρασεείς. Έχουν

83. Το μάρμαρο Cipollino έχει ανοιχτό πράσινο χρώμα, με σκουρόχρωμες πράσινες φλέβες. Η λέξη Cipollino προέρχεται από την ομοιότητα των φλεβών του μαρμάρου με τις ραβδώσεις του κρεμμυδιού (cipollina).

84. Η φράση αυτή παραλείφθηκε από τη γαλλική μετάφραση του 1772.

μεγάλη βιοτεχνία κακής ποιότητας μάλλινου υφάσματος μέσα και γύρω από τη Θεσσαλονίκη, το οποίο εξάγεται σε όλα τα μέρη της Τουρκίας για την ένδυση του απλού λαού. Οι Άγγλοι, οι Γάλλοι, οι Ολλανδοί και οι Βενετοί έχουν εδώ προξένους. Οι κυριότερες εξαγωγές είναι το μετάξι, το κερύ και το βαμβάκι, που στέλνονται στη Σμύρνη για να φορτωθούν σε πλοία προς την Ευρώπη. Εξάγεται επίσης μεγάλη ποσότητα καπνού στην Ιταλία, όπως και σε πολλά μέρη της Τουρκίας, διότι θεωρείται ο καλύτερος μετά από τον καπνό της Λατάκειας. Σε αυτήν την πόλη εδρεύουν ο πασάς και ο αγάς των γενίτσαρων. Η Θεσσαλονίκη απέχει πέντε ημέρες με το καραβάνι από την Κωνσταντινούπολη, 180 μίλια από τη Ραιδεστό, τρεις μέρες από την Καβάλα, το Άγιο Όρος και τη Λάρισα, 16 μίλια από τη Βέροια (ίσως την αρχαία Βέροια) και τέσσερις μέρες από τον Βόλο, τις αρχαίες Παγασές στον Παγασητικό Κόλπο, που τώρα ονομάζεται Κόλπος του Βόλου.

Πηγές: Pococke: *A Description of the East*, 148-151 και Pococke: *Voyages*, 64-74.

Παρατηρήσεις:

Κόλπος της Κοντέσας ονομαζόταν σε χάρτες του 18ου αι. ο Κόλπος της Ιερισσού. Σε ορισμένους χάρτες ο κόλπος της Κοντέσας συγχέεται με τον Στρυμονικό Κόλπο, με την έννοια ότι οι δύο κόλποι παρουσιάζονται σαν ένας⁸⁵. Γι' αυτό και ο Pococke ταυτίζει την Αμφίπολη με τον Ίσβορο (Στρατονίκη) και την τοποθετεί στον Κόλπο της Ιερισσού. Ωστόσο, αντιλαμβάνεται ότι οι κόλποι ήταν δύο. Επειδή όμως τους δίνει ενιαία ονομασία («Κόλπος της Κοντέσας»), χωρίς να ξεχωρίζει τον Στρυμονικό, η σύγχυση διατηρείται στο κείμενο, ιδιαίτερα όταν κάνει λόγο για τις εκβολές του Στρυμόνα. Μια άλλη σύγχυση αφορά στο ακρωτήριο Ακράθως. Προφανώς εννοεί το ακρωτήριο που σήμερα ονομάζουμε Αράπης, στα όρια του Αγίου Όρους. Σε άλλο σημείο της περιγραφής του ο Pococke αναγνωρίζει ως Ακράθω το νότιο ακρωτήριο του Αγίου Όρους [σελ. 145].

Φαίνεται ότι είχε υπόψη του χάρτη του Ολλανδού χαρτογράφου Frederick de Wit (1630-1706), ο οποίος πράγματι απεικονίζει τη Βόλβη⁸⁶. Σε ό,τι αφορά τη Θεσσαλονίκη, πάντως, ο Pococke δεν αποκαλύπτει την πηγή των πληροφοριών του, οι οποίες δεν είναι πάντοτε ακριβείς.

85. Λιβιεράτος: *Χαρτών Μεταμορφώσεις*, 91 κ. έ.

86. Frederick de Wit, *Tooneel der Vermaarste Loop steden en handeplaatsenn van de Geheelde Wereid*, Amsterdam 1682. Χάρτης της Ελλάδος κατά J. Lanzerberg. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, δωρεά Νικολάου Παπαποστόλου.

Η μνημονευόμενη «τέταρτη πύλη» είναι προφανώς του Βαρδάρη. Η αναφορά αυτή δημιουργεί το ερώτημα ποιες είναι οι υπόλοιπες. Πιθανολογούμε ότι ήταν η Πύλη της Καλαμαριάς, η Νέα Πύλη και η Πύλη του Γιαλού.

Στην αμφιβολία του Pococke αν η Ροτόντα υπήρξε ναός διαφαίνεται έμμεσα ότι δεν είχε μαζί του κάποιον που να γνώριζε την παράδοση ότι εκεί βρισκόταν άλλοτε ο ναός των Αρχαγγέλων ή ότι κάποτε χρησίμευσε ως μητρόπολη. Δεν γνωρίζουμε αν στην άγνοια των πληροφοριοδοτών του ή σε κακή συνεννόηση οφείλεται η είδηση ότι ο Χορτατζή εφέντης –που απλώς μετέτρεψε τον ναό σε τέμενος⁸⁷– κατέκτησε δήθεν τη Θεσσαλονίκη.

Η είδηση ότι η είσοδος στην υπόγεια κρύπτη του Αγίου Δημητρίου ήταν απαγορευμένη αντιφάσκει προς τις ειδήσεις παλαιότερων και νεότερων περιηγητών, οι οποίοι παραθέτουν πληροφορίες για το περιεχόμενό της.

Η σαφής αναφορά του Pococke σε «ναό του Αγίου Παντελεήμονος» βοηθά να δοθεί μία απάντηση στο ερώτημα που ταλάνισε τους σύγχρονους ερευνητές: ποιος βυζαντινός ναός ή μονή ήταν η εκκλησία την οποία οι μουσουλμάνοι μετέτρεψαν σε Ishakiye τζαμί και στην οποία εμείς τιμούμε τον Άγιο Παντελεήμονα⁸⁸; Η τοπική παράδοση διέσωζε με σαφήνεια στα 1740 την ονομασία του Αγίου Παντελεήμονα, που δε μαρτυρείται από άλλη πηγή⁸⁹. Δεν έχουμε καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για τον ναό αυτόν, λόγω της περιγραφής του μονόλιθου άμβωνα από λευκό μάρμαρο. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Pococke θυμάται ότι είδε «ένα άλλο παρόμοιο [άμβωνα] σε κάποιο τέμενος», όχι όμως ότι το είδε στη Ροτόντα, την οποία λογικά θα πρέπει να επισκέφθηκε αμέσως πριν ή μετά από τον Άγιο Παντελεήμονα, λόγω της γειτνίασής τους. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για έναν μονόλιθο που –κατά τον Π. Παπαγεωργίου– βρισκόταν στη Ροτόντα και τον οποίο οι μουσουλμάνοι διαίρεσαν σε δύο «ημίτομα» και μετέφεραν το ένα στον Άγιο Παντελεήμονα. Τα ημίτομα αυτά μεταφέρθηκαν περί το 1905 σε μουσείο της Κωνσταντινούπολης⁹⁰. Όμως, κατά τη σύγχρονη

87. Δημητριάδης: *Τοπογραφία*, 295-298, όπου και η μετάφραση της περιγραφής για τη μετατροπή σε τέμενος το 1590-1591.

88. Δημητριάδης: *Τοπογραφία*, 304 και Θεοχαρίδης: *Βιβλιοκρισία*, 387-392.

89. Πρβλ. Janin: *Les églises*, 403-404.

90. Παπαγεωργίου: *Αρχαίοι άμβωνες* 111-112, όπου κάνει μνεία και για τον άμβωνα της Αγίας Σοφίας (επίσης μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη), του Αγίου Μηνά (υφίσταται) και του Λευκού Τεμένους στη σημερινή πλατεία Ναβαρίνου. Μόνον όμως οι άμβωνες της Ροτόντας και του Αγίου Παντελεήμονα είχαν ανάγλυφες παραστάσεις, όπως οι μνημονευόμενες.

περίοδο έχουν βρεθεί στον Άγιο Παντελεήμονα ίχνη γλυπτικής δραστηριότητας στην ύστερη βυζαντινή περίοδο⁹¹ και δεν αποκλείεται η πληροφορία του Παπαγεωργίου περί δύο «ημιτόμων» να ήταν λανθασμένη.

Από την είδηση ότι υπήρχε μόνον «ένα μικρό μοναστήρι στο λόφο, κοντά στα τείχη», δηλαδή η Μονή Βλατάδων, προκύπτει εμμέσως ότι δεν λειτουργούσαν πλέον γυναικείες μονές στη Θεσσαλονίκη, αν και είναι πάντοτε πιθανή η εκδοχή ότι ο Roscoe είχε αμαθή πληροφοριοδότη. Τέλος, η καταγραφόμενη αίσθηση ότι η θρασύτητα των γενιτσάρων ήταν εντονότερη στη Θεσσαλονίκη, σε σύγκριση με άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας, θέτει ένα ενδιαφέρον ερώτημα για την ιστορική έρευνα κατά τα μέσα του 18ου αι.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Α', 188-214. Pinkerton: *General Collection*, 739-742. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 24.

Στη γνωστή χαλκογραφία (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου), ο Peter Paradise, πρόξενος της Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη, συνοδεύει τους περιηγητές James Stuart και Nicholas Revett στην αυλή του σπιτιού, όπου υψωνόταν η γνωστή κιονοστοιχία των «Μαγεμένων». Οι περιηγητές τον περιμένουν στην άκρη της αυλής, δίπλα σε έναν θάμνο, μαζί με τον δραγουμάνο του, ο οποίος κρατά τον γιο του προξένου, τον μικρό John. Τον πρόξενο υποδέχεται ο πρεσβύτερος ένοικος του σπιτιού. Ίσως ονομαζόταν Μορδόχ.

1753, James Stuart & Nicholas Revett

Οι Άγγλοι James Stuart και Nicholas Revett, απόφοιτοι της Σχολής Καλών Τεχνών της Ρώμης, με σπουδές στην αρχαιολογία και αρχιτεκτονική, επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη στα τέλη του 1753, αναζητώντας αρχαιολογικά ευρήματα, που θα κατέγραφαν και θα αποτύπωναν σε σχέδια και χαρακτικά. Η επίσκεψή τους στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο μίας ευρύτερης περιόδου τους στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, που άρχισε το 1751 και τελείωσε το 1754. Τον Δεκέμβριο του 1754 απέπλευσαν για τη Μασσαλία, όπου μετά από παραμονή λίγων ημερών –λόγω καραντίνας– επέστρεψαν στο Λονδίνο τον Ιανουάριο του 1755.

Ο James Stuart γεννήθηκε στο Λονδίνο το 1713 και πέθανε στην ίδια πόλη το 1788. Στους αρχαιολογικούς κύκλους του Λονδίνου ήταν γνωστός με το προσωνύμιο ο «Αθηναίος», ενώ ο λόρδος Anson τον έχρισε ιππότη του τάγματος του Greenwich.

Ο Nicolas Revett γεννήθηκε το 1721 στο Suffolk της Αγγλίας

από οικογένεια ευγενών. Στη Ρώμη γνωρίστηκε με τον Stuart, με τον οποίο και συνδέθηκε με παντοτινή φιλία. Καθηγητής και μέντορας του Revett υπήρξε ο διάσημος Marco Benefiale, της Σχολής Καλών Τεχνών της Μπολόνια. Από το 1751 έως το 1754 ταξίδεψε με τον Stuart στην Ελλάδα, ενώ από το 1764 έως το 1766 πραγματοποίησε ένα δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα, με έξοδα της εταιρείας των Dilettanti⁹², συνοδεύοντας αυτή τη φορά τον Άγγλο αρχαιολόγο Richard Chandler και τον ζωγράφο William Pars. Του δόθηκε έτσι η ευκαιρία να συμπληρώσει και να διορθώσει τις αρχαιολογικές σημειώσεις που είχε κρατήσει με τον Stuart μία δεκαετία νωρίτερα. Ο Revett, μετά την επιστροφή του στο Λονδίνο το 1766 και μέχρι τον θάνατό του το 1804, δημοσίευσε πληθώρα άρθρων και βιβλίων αρχιτεκτονικής που ξεχώρισαν για την επιστημονική τους εγκυρότητα.

91. Μέντζος: *Ημιτελές ανάγλυφο*, 269, όπου και η σχετική προς την παραγωγή γλυπτικών έργων βιβλιογραφία.

92. Η Dilettanti Society υπήρξε μία εταιρεία ερευνών με αρχαιολογικό ενδιαφέρον που ιδρύθηκε το 1733 – 1734. Τα μέλη της, που υπήρξαν διακεκριμένοι αρχαιολόγοι, πραγματοποίησαν ανασκαφές σε όλη την Μικρά Ασία και τη Μητροπολιτική Ελλάδα. Την ιστορία της εταιρείας έγραψε το 1898 ο Lionel Cust.

Το σημείο όπου βρισκόταν το μνημείο των «Μαγεμένων» έως το 1864 (πίσω από τα Λουτρά «Παράδεισος») οπότε και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο του Λούβρου (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

Το λουτρό «Παράδεισος» στην Εγνατία οδό, μετά τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης που διενεργήθηκαν πρόσφατα (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

Καρπός της περιοδείας των Stuart και Revett στην Ελλάδα (1751-1754) ήταν το τετράτομο έργο *The Antiquities of Athens*, που εκδόθηκε στο Λονδίνο από το 1762 έως το 1816⁹³.

Η αναφορά των δύο αρχιτεκτόνων στα μνημεία της Θεσσαλονίκης είναι γνωστή. Λιγότερο γνωστό είναι το γεγονός ότι μετά την άφιξή τους στην πόλη, όπου έμειναν φιλοξενούμενοι από τον πρόξενο της Βρετανίας Peter Paradise, εκδηλώθηκε επιδημία πανώλης. «Θεωρήσαμε συνετότερο να επιστρέψουμε στην πατρίδα μας με τα σχέδια που ήδη είχαμε εκπονήσει, παρά να αναλάβουμε τον κίνδυνο να αποκτήσουμε και άλλα. Αφού κα-

ταρτίσαμε τα σχέδια ορισμένων αρχαιοτήτων της Θεσσαλονίκης, φύγαμε από αυτήν την πόλη στις 20 Απριλίου 1754 με προορισμό τη Σμύρνη, προκειμένου από εκεί να αναχωρήσουμε για την Αγγλία». Δεδομένου ότι έχει διασωθεί αντίγραφο επιστολής του James Stuart προς τον πρεσβευτή της Βρετανίας στην Κωνσταντινούπολη, Sir James Porter, με ημερομηνία 5 Δεκεμβρίου 1753, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Stuart παρέμεινε στην πόλη τουλάχιστον τεσεράμισι μήνες. Ο Revett έφτασε λίγο μετά τον Stuart. Αρχικώς οι δύο αρχιτέκτονες είχαν την πρόθεση να αναχωρήσουν αμέσως από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό την Κωνσταντινούπολη, διότι τους απασχολούσε μια υπόθεση στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Φαίνεται όμως ότι η υπόθεση αυτή τακτοποιήθηκε με τη μεσολάβηση του Paradise και έτσι παρατάθηκε η διαμονή των Stuart και Revett στη Θεσσαλονίκη. Θα έμεναν ασφαλώς περισσότερο, αν δεν είχε ξεσπάσει η επιδημία της πανούκλας. Πριν επισκεφθούν τη

93. Α' τόμος: John Haberkorn 1762, Β' τόμος: John Nichols, 1787, Γ' τόμος: John Nichols, 1794, Δ' τόμος: T. Bensley, με έξοδα του James Taylor, 1816. Το χρονικό περιέχει πολλές χαλκογραφίες, χάρτες και πορτραίτα. Βλ. *Βιβλιοφιλία*, τεύχ. 54 (Οκτ.-Δεκ. 1991), 30. Ο Δ' τόμος του έργου με τίτλο *Les Antiquités d'Athènes* μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον C. P. Landon (Παρίσι, Bance, 1824).

Το χαμάμ του Μπέη («Παράδεισος»), κτίσμα του 1431, δεν μνημονεύεται από τους Stuart & Revett και δεν φαίνεται να κίνησε το ενδιαφέρον τους. Πίσω του βρίσκονταν οι «Μαγεμένες» (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Θεσσαλονίκη οι Stuart και Revett μελετούσαν τα μνημεία των Αθηνών με τη βοήθεια του προξένου της Βρετανίας στην Αθήνα. Όμως οι περιηγητές συγκρούστηκαν μαζί του και φαίνεται ότι ο Stuart χειροδίκησε εναντίον του. Εκείνος κατήγγειλε το γεγονός και ο Stuart αναχώρησε εσπευσμένα με προορισμό την Κωνσταντινούπολη, για να απολογηθεί στον Βρετανό πρεσβευτή. Τον συνόδευαν ο βοεβόδας της Αθήνας, μαζί με τον αδελφό του, που πήγαιναν για δικές τους υποθέσεις στην πρωτεύουσα του κράτους. Η αφήγηση του ταξιδιού από την Αθήνα στη Θεσσαλονίκη διασώθηκε σε επιστολή του Stuart προς τρίτο πρόσωπο. Ακολουθεί απόσπασμα της επιστολής.

Επιλογή κειμένου:

[...] Δεν ήμουν ευχαριστημένος από τη συμπεριφορά των Τούρκων ήδη από την αναχώρησή μου από την Αθήνα. Αλλά οι προσβλητικές ενέργειές τους έγιναν πιο ανυπόφορες καθώς προχωρούσαμε. Στον Ορθό, (;) κοντά στη Θεσσαλονίκη, απέκτησα για πρώτη φορά ανεκτό άλογο, εξ αιτίας του οποίου ο βοεβόδας καταράστηκε τόσο εμένα όσο και τον πανδοχέα, τον οποίο απείλησε να μαστιγώσει. Προσφέρθηκα ταπεινά να αλλάξω το άλογό μου και να πάρω ένα άλλο. Απάντησε στην προσφορά μου με οργισμένο παραλήρημα. Γι' αυτό αποφάσισα να απαλλαγώ από τη συντροφιά του με την πρώτη ευκαιρία. Όταν φτάσαμε το

απόγευμα στο Λαγκαδά, περίπου 12 ή 14 μίλια από τη Θεσσαλονίκη, άρχισα να παζαρεύω ένα καλό και γρήγορο άλογο. Τότε ο βοεβόδας άρχισε να βρίζει χυδαία τον σταυλάρχη, λέγοντας στους Τούρκους ότι ο παλιάνθρωπος είχε αντιμετώπισει έναν άπιστο σαν να ήταν μουσουλμάνος και, απευθυνόμενος προς τον υπεύθυνο του πανδοχείου, ζήτησε τα χειρότερα άλογά του. Τον ανάγκασε να ανεβεί σε ένα από αυτά, το οποίο παρουσίασε σαν δεινό δρομέα. Όταν είδε τον βηματισμό του, φώναξε γελώντας: «Ταμάμι» (εντάξει). Μετά από αυτό προσποιήθηκα ότι είχα πονοκέφαλο και πυρετό και εξέφρασα την επιθυμία να με αφήσουν και να προχωρήσουν. Τότε ο Αχμέτ φώναξε στον αδελφό του «ο παλιάνθρωπος, μας κατάλαβε». Έπειτα απευθύνθηκε σε έναν χατζή που βρισκόταν επίσης στο πανδοχείο και του είπε κάτι για μένα, επαναλαμβάνοντας τη λέξη «γκιαούρ». Οποιο και αν ήταν το νόημά της, ο χατζής το αντιλήφθηκε και παρέμεινε για να εκτελέσει την εντολή. Πάντως, ζήτησα και μου άφησαν έναν τσοχαντάρη για να με συνοδεύσει διά θαλάσσης στο υπόλοιπο ταξίδι. Προσπάθησα να εξασφαλίσω κατάλυμα σε άλλο οίκημα, αλλά δεν τα κατάφερα. Με οδήγησαν σε μία εσωτερική αίθουσα, όπου τοποθέτησα γύρω μου τις αποσκευές μου και ετοιμάσθηκα να κοιμηθώ. Στο μεταξύ ο τσοχαντάρης πήγε στον χατζή, με τον οποίο είχε μακρά οиноποσία και συνομιλία στα τουρκικά. Επειδή όμως ο τσοχαντάρης δεν εκφραζόταν στην τουρκική γλώσσα με την ίδια ευκολία που εξέφερε την ελληνική, του ξέφυγαν, ίσως ασυνείδητα, αυτές οι λέξεις: «Είναι δύο εύρωστοι νέοι. Καλύτερα να τους αφήσουμε να κοιμηθούν πρώτα. Θα πάω να τους γλυκομιλήσω για το ταξίδι τους στη Θεσσαλονίκη και για το καϊκι τους». Αυτό ακριβώς έκανε. Θα έπρεπε να είχα παρατηρήσει ότι ο υπεύθυνος του πανδοχείου ήταν πολύ τρομερός άνθρωπος και ότι ο Χατζή Αχμέτ είχε μακρά κατ' ιδίαν συζήτηση μαζί του και με τον τσοχαντάρη. Συνέχισα να υποκρίνομαι ότι ήμουν άρρωστος και καθώς προσποιούμουν ότι κοιμόμουν, μπήκε μέσα ένας γενίτσαρος. Σύντομα ήρθε και τον βρήκε ένα αγόρι περίπου δεκατριών ετών, το οποίο, μιλώντας για μένα, έκανε νοήματα με το χέρι του πάνω στον λαιμό του, σαν να έκοβε το κεφάλι του και να το έριχνε στις στάχτες, μπροστά στη φωτιά. Τότε ο γενίτσαρος τον σταμάτησε και του είπε ότι τον έβλεπα.

Έπειτα με ρώτησε αν καταλάβαινα τουρκικά. Απάντησα αρνητικά και φάνηκε ικανοποιημένος. Αποφάσισα να δραπετεύσω, αλλά έβρισκα δύσκολη την εκτέλεση της απόφασής μου. Προσποιήθηκα ότι ήθελα να πάω έξω και κάλεσα τον τσοχαντάρη να με συνοδεύσει. Με τη δικαιολογία αυτή, τον οδήγησα όσο μπορούσα μακρύτερα από το σπίτι. Τότε του εξήγησα τους φόβους μου και του πρόσφερα εκατό γρόσια για να με συνοδεύσει μέχρι

τη Θεσσαλονίκη. Αύξησα την προσφορά μου σε πεντακόσια τσεκίνια, αλλά δεν δωροδοκήθηκε. «Μου υπόσχεσαι πολλά», είπε, «αλλά όταν με πιάσεις, θα με κρεμάσεις».

Η απάντηση αυτή μεγάλωσε την ανησυχία μου. Τον άφησα και έφυγα, γνωρίζοντας ότι δεν μπορούσε να κραυγάσει, διότι ήμουν οπλισμένος, ενώ εκείνος όχι. Προχώρησα μακριά από την πόλη, χωρίς να ξεπεράσω το μισό μίλι. Στην αρχή κρύφτηκα ανάμεσα σε μερικά καλάμια στην όχθη ενός μικρού ποταμού. Αλλά επειδή φοβόμουν ότι μπορεί να με είχαν παρακολουθήσει, εγκατέλειψα τα καλάμια και ξάπλωσα ανάμεσα σε μερικούς θάμνους και βατομουριές που απλώνονταν σε μεγάλη έκταση. Μετά από λίγη ώρα με ακολουθούσαν τουλάχιστον δέκα διαφορετικές ομάδες με αναμμένους δαυλούς. Ακολούθησαν για λίγη ώρα τα ίχνη μου και έψαξαν ανάμεσα στα καλάμια. Καθώς αυτό δεν είχε αποτέλεσμα, δοκίμασαν να ψάξουν ανάμεσα στους θάμνους. Όταν απέτυχαν και εκεί, άναψαν σποραδικές φωτιές με δεμάτια κλαδιών γύρω από τα όρια της συστάδας των θάμνων, έτσι ήταν αδύνατο να δραπετεύσω χωρίς να γίνω αντιληπτός. Αλλά η Θεία Πρόνοια με προστάτευσε.

Περίπου μία ώρα πριν από το χάραγμα, έπεσε μια δυνατή βροχή που εξάλειψε τις φωτιές και υποχρέωσε τους Τούρκους να επιστρέψουν στο χωριό. Όταν αντιλήφθηκα ότι όλα ήταν ήσυχα, σηκώθηκα και ερευνώντας γύρω γρήγορα βρήκα τον κεντρικό δρόμο. Μεταμφιέσθηκα δένοντας τον τελαμώνά μου γύρω από το κεφάλι μου και απαλλάχθηκα από τον μανδύα μου που είχε έντονο κόκκινο χρώμα. Καθώς χάραζε, βρισκόμουν σε ανυψωμένο έδαφος. Μια σημαντική πόλη φαινόταν μπροστά μου. Πήρα έναν δευτερεύοντα δρόμο για να αποφύγω να διασχίσω την κεντρική οδό και διάνυσα κάποιο διάστημα χωρίς να γίνω αντιληπτός. Όταν όμως είδα έναν άντρα να οργώνει και αντιλήφθηκα ότι θα με έβλεπε καθώς θα γυρνούσε το άροτρο, προσποιήθηκα τον τρελό, διότι οι Τούρκοι μεταχειρίζονται τους ανόητους με μεγάλο σεβασμό. Το τέχνασμα αυτό πέτυχε. Λίγο αργότερα συνάντησα δύο Ηπειρώτες, οι οποίοι μου παρείχαν προστασία μέχρι να φτάσουμε στη Θεσσαλονίκη.

Πηγή: Anonymous: *The Antiquities of Athens*, 225-236.

Παρατηρήσεις:

Το κείμενο αυτό είναι ενδεικτικό για τους κινδύνους που διέτρεχαν οι ξένοι περιηγητές στη διάρκεια των ταξιδιών τους όχι μόνον από ληστές, αλλά και από τους αξιωματούχους. Το μοναδικό όπλο έναντι των ντόπιων –και ταυτοχρόνως πηγή κινδύνου– ήταν η οικονομική άνεσή τους. Τα εκατό γρόσια που αρ-

νήθηκε ο τσοχαντάρης ήταν ποσό που θα χρειάζονταν μήνες για να εισπράξει από την εργασία του. Αλλά οι κίνδυνοι άξιζαν ασφαλώς τα όσα είδαν οι Stuart και Revett στη Θεσσαλονίκη. Περιφνημη είναι η περιγραφή που έκαναν οι δύο αρχιτέκτονες για τα «είδωλα» («Ινκαντάδας»), που βρίσκονταν σε κάθετο προς την Εγνατία δρόμο πίσω από τα λουτρά «Παράδεισος» («Μπέη χαμάμ»).

Επίσης, πολύ γνωστή είναι η χαλκογραφία του Taylor, με βάση σχέδιο των Stuart και Revett, με αντικείμενο την επίσκεψή τους στο μνημείο αυτό, που βρίσκεται εδώ και πολλά χρόνια στο Μουσείο του Λούβρου. Στο χαρακτηριστικό απεικονίζεται ο Peter Paradise, πρόξενος της Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη, να συνοδεύει τους περιηγητές James Stuart και Nicholas Revett στην αυλή του σπιτιού, όπου υψωνόταν η γνωστή κιονοστοιχία των «Μαγεμένων». Οι περιηγητές τον περιμένουν στην άκρη της αυλής, δίπλα σε έναν θάμνο, μαζί με τον δραγουμάνο του, ονόματι Εμμανουήλ Αργυρόπουλο, ο οποίος κρατά από το χέρι τον γιο του προξένου, John Paradise. Τον πρόξενο υποδέχεται, κατά τον πατροπαράδοτο τρόπο, ο πρεσβύτερος ένοικος του σπιτιού.

Η ενδυμασία του προξένου, των περιηγητών, του δραγουμάνου και του ενοίκου δεν παρουσιάζει διαφορά. Διαφέρει όμως το κάλυμμα της κεφαλής του τελευταίου. Οι γυναίκες του σπιτιού έχουν τις κεφαλές καλυμμένες, αλλά τα πρόσωπα ακάλυπτα. Η χειρονομία της γυναίκας στα δεξιά ίσως είναι καλωσόρισμα προς τους ξένους.

Η κιονοστοιχία είναι ενταγμένη στην αυλή του σπιτιού και συγκρατεί την αυλόπορτα. Ο Peter Paradise (+1779) διατέλεσε πρόξενος της Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη από το 1741 έως το 1763. Ήταν παντρεμένος με Ελληνίδα «της Μακεδονίας», το όνομα της οποίας δεν διασώθηκε. Απέκτησε μαζί της τον John Paradise (1741-1795), ο οποίος διακρίθηκε στα γράμματα και ήταν δεινός γνώστης της ελληνικής γλώσσας. Δραγουμάνος του ήταν ο Εμμανουήλ Αργυρόπουλος. Ο Paradise και ο Αργυρόπουλος ήταν ικανοί έμποροι. Ο Paradise υπήρξε δωρητής της Μονής Βλατάδων, στην επιτροπεία της οποίας συμμετείχε ο δραγουμάνος του, εκ μέρους της Ελληνικής Κοινότητας.

Όσο για την ταυτότητα του οικοδεσπότη, στο τετράγωνο όπου βρισκόταν το μνημείο –κατά τους αναλυτικούς υπολογισμούς του Παπάζογλου– η παλαιότερη ιδιοκτησία ανήκε στις αρχές του 20ού αι. στην οικογένεια Μορδόχ. Ίσως οι Μορδόχ ήταν ιδιοκτήτες του οικοπέδου κατά την επίσκεψη των δύο Βρετανών.

Οι Stuart και Revett δεν κατέληξαν σε συμπέρασμα για τη

λειτουργία του μνημείου. Σημειώνουν όμως το εξής: «Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης απάντησαν στο περίπλοκο ερώτημα για την προέλευση αυτού του μνημείου με έναν γοητευτικό μύθο, στον οποίο αναμειγνύεται ο έρωτας μεταξύ του Μεγάλου Αλεξάνδρου και κάποιας βασίλισσας της Θράκης.

Σε αυτόν τον ευτράπελο μύθο ο Αριστοτέλης εμφανίζεται να παίζει τον ρόλο ενός νικηφόρου μάγου που κατατροπώνει τις εκδικητικές μηχανοραφίες του θιγμένου συζύγου και κάνει τις κατάρρες του αντίπαλου μάγου να επιστρέφουν και να πλήττουν τον επιτιθέμενο».

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Stuart & Revett: *The Antiquities of Athens*, 89-91. Παπάζογλου: *Las Incantadas*, 5-6, 57. Visconti: *The Antiquities of Athens*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 276-279.

(1759), Gideon Harvey

Αγγλος καθηγητής της ιατρικής και φυσικός. Γεννήθηκε περί το 1625 στο Surrey και πέθανε περί το 1700. Σπούδασε φιλολογία στις Κάτω Χώρες και στο Exeter College της Οξφόρδης. Ακολούθως σπούδασε ιατρική στο πανεπιστήμιο του Leiden και διορίστηκε γιατρός του εκτοπισμένου βασιλέα Κάρολου Β'. Στο διάστημα αυτό δεν επέστρεψε στο Λονδίνο, αλλά περιηγήθηκε τη Γερμανία, την Ιταλία και την Ελβετία.

Το 1683, όταν επέστρεψε στο Λονδίνο, έγινε δεκτός στο Royal College of Physicians του Λονδίνου, ενώ παράλληλα διορίστηκε προσωπικός γιατρός του ανακτόρων του Λονδίνου. Στο κολέγιο αυτό δημιούργησε για πρώτη φορά τις πρώτες έξι ειδικότητες των σπουδαστών της ιατρικής, μία καινοτομία της εποχής, που διατηρήθηκε μέχρι σήμερα.

Εκτός από την πληθώρα των άρθρων και μελετών ιατρικού ενδιαφέροντος που εκδόθηκαν, ασχολήθηκε με την καταγραφή και ταξινόμηση των σεισμών, πυρκαγιών και τυφώνων στην Ευρώπη του 17ου αι.

Μεταξύ των πολλών αναφορών, εντοπίσαμε μία είδηση που αφορά στην καταστρεπτική πυρκαγιά του 1759 στη Θεσσαλονίκη και την οποία παραθέτουμε. Η είδηση περιλαμβάνεται στο υλικό που προστέθηκε μετά το θάνατο του Harvey από τον επιμελητή του έργου του.

Μεταξύ των περιέργων συσσωματώσεων που εμφανίζονται ως δωροδόχοι του βενετικού προξενείου περιλαμβάνονται τα μέλη των ισλαμικών μοναχικών ταγμάτων. Αν και κατά τον 18ο αι. έδρευαν στη Θεσσαλονίκη ποικίλα τέτοια τάγματα, φαίνεται πως μόνον ένα ενδιαφέρθηκε να διεκδικήσει δύο πήχεις υφάσματος που δώρισε ο πρόξενος. Απόμακροι και ξενικοί παραμένουν οι δερβίσηδες και στο χαρακτηριστικό που φιλοτέχνησε το περιηγητικό βιβλίο της Annie Brassey που εκδόθηκε το 1881. Απεικονίζεται η αρχή του χορού, όταν οι πρώτοι δερβίσηδες έχουν αρχίσει τις χορευτικές κινήσεις ενώ άλλοι μένουν ακίνητοι (Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης).

Επιλογή κειμένου:

[...] Στις 18 Οκτωβρίου 1759 γράμματα από την Κωνσταντινούπολη μας ενημερώνουν ότι ξέσπασε μία τρομερή πυρκαγιά στη Θεσσαλονίκη, την πρωτεύουσα της Μακεδονίας, από την οποία περισσότερα από τέσσερις χιλιάδες σπίτια μετατράπηκαν σε στάχτη και μερικές εκατοντάδες άντρες, γυναίκες, παιδιά και άρρωστοι χάθηκαν μέσα στις φλόγες [...].

Πηγή: Harvey: *The City Remembrancer*, τ. Β', 98.

Παρατηρήσεις: -

Ενδεικτική βιβλιογραφία: -

1759, Δημήτριος Χοϊδάς

Ο Δημήτριος Χοϊδάς, Βενετός υπήκοος από την Κεφαλλονιά, παντρεμένος με κόρη Έλληνα εμπόρου, ανέλαβε στις 18 Φεβρουαρίου 1742 τη διεύθυνση του βενετικού προξενείου στη

Θεσσαλονίκη, μετά τον θάνατο του προκατόχου του Maffio Ferro (1η Σεπτεμβρίου 1741). Μέχρι την έλευση του Χοϊδά, καθήκοντα προξένου εκτελούσε ο γραμματέας του προξενείου Giovanni Francesco Muffati. Ο Χοϊδάς παρέμεινε στη θέση του έως το 1752, οπότε και αντικαταστάθηκε από τον Pietro Choch. Επαναδιορίσθη πρόξενος την 1η Δεκεμβρίου 1756 (ο διορισμός του είχε επικυρωθεί από τη βενετική γερούσια στις 18 Σεπτεμβρίου 1756), για να παραμείνει στη θέση του έως το 1781. Στο διάστημα αυτής της δεύτερης θητείας του στο βενετικό προξενείο, αντιπροσώπευσε ως επιτετραμμένος στη Θεσσαλονίκη τις κυβερνήσεις της Δανίας, της Ολλανδίας και της Πρωσίας.

Στις 10-17 Απριλίου 1759 (ν.η.μ.) πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη δημόσιος πανηγυρισμός επί τη γεννήσει της θυγατέρας του σουλτάνου. Ο Βενετός πρόξενος Δημήτριος Χοϊδάς, προέβη σε διάφορες δαπάνες για τον στολισμό του προξενείου, κατάλογο των οποίων διαβίβασε στους προϊσταμένους του. Στις δαπάνες αυτές περιλαμβάνεται και η διανομή μάλλινων υφασμάτων σε διάφορες ομάδες, που ο πρόξενος αποκαλεί στο σχετικό έγγραφο «εσνάφια». Τον κατάλογο εντόπισε ο Κ. Μέρτζιος και τον δημοσίευσε όχι στα *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας* αλλά σε μεταγενέστερο αφιερωματικό τόμο. Η επεξήγηση στην παρένθεση τέθηκε από τον Μέρτζιο, ενώ στην αγκύλη από τους επιμελητές του παρόντος.

Επιλογή κειμένου:

Εις τους αλμπάνηδες πήχεις 4 [πεταλωτές]
 Εις τους *mutaffi* πήχεις 4 [υφαντές υφασμάτων από τρίχα αλόγου]
 Εις τους κιβωτοποιούς (*senduczi*) πήχεις 3
 Εις τους *odali* πήχεις 3 [κλητήρες]
 Εις τους μπεχλιβάνους πήχεις 2 [παλαιστές]
 Εις τους καλιοντζήδες πήχεις 3 [ναυτικοί]
 Εις τους προϊσταμένους του Τοπχανέ πήχεις 4 [Τοπχανέ=πυροβολοστάσιο]
 Εις τους μπελεμπλιτζήδες πήχεις 3 [πωλητές ξηρών καρπών]
 Εις τους δαμαστές των άρκτων πήχεις 2
 Εις τους ημιονηγούς του πασά πήχεις 2
 Εις τους καζαντζήδες πήχεις 2 [κατασκευαστές χάλκινων αντικειμένων]
 Εις τους ραματάδες (*ipliczi*) πήχεις 1,5
 Εις τους ράπτες για ποδιές (*pestelmazi*) πήχεις 4 [κατασκευαστές λουτρικών]
 Εις τους *pezzezi* πήχεις 1,5 [ίσως από το *pençe*=καλλιγραφική υπογραφή των ανώτερων αξιωματούχων, δηλαδή καλλιγράφοι]
 Εις τους κομίζοντας νερόν εις τον αγάν, τον πασάν, τον μουλάν και τον γενιτσάρ αγάν πήχεις 3
 Εις τους *cefri* πήχεις 1,5 [ίσως από την αραβική λέξη *safir*=παίκτης πνευστού μουσικού οργάνου]
 Εις τους *biraczi* πήχεις 2 [ίσως μπουρεκτζήδες]
 Εις τους *tellachi* πήχεις 1,5 [βαλανείς, υπάλληλοι λουτρού]
 Εις τους αχθοφόρους του τελωνείου πήχεις 2
 Εις τους σιδηρουργούς πήχεις 1,5
 Εις τους οδηγούντας το καϊκι της φρουράς οι οποίοι εγύριζον εις τον δρόμον με ένα καϊκάκι πήχεις 4
 Εις τους *zambassi* πήχεις 2 [ακροβάτες]
 Εις τους *tamluczi* πήχη 1 [άγνωστος όρος]
 Εις τους σαμαράδες πήχεις 2
 Εις τους ντουφεξήδες πήχεις 2 [κατασκευαστές τουφεκιών]
 Εις τους χαλβατζήδες πήχεις 2
 Εις τους Αθιγγάνους πήχη 1
 Εις τους δερβίσηδες πήχεις 2
 Εις τους μουσικούς του πασά πήχεις 5
 Εις τους μπαρμπέρηδες πήχεις 2
 Εις τους ράπτες πήχεις 1,5
 Εις τους νομπεξήδες του πασά πήχεις 1,5 [φρουρούς]
 Εις τους μπαλωματήδες πήχεις 4,5
 Εις τους τσαούσηδες της σκάλας του πασά πήχεις 2

Εις τους καφετζήδες και εις τους παρασκευάζοντες σερμπέτια εις τον πασά πήχεις 2
 Εις τους δύτες πήχη 1
 Εις τους βοσκούς πήχεις 1,5
 Εις τους μαραγκούς πήχη 1
 Εις τους μπογιατζήδες πήχη 1
 Εις τους τυπωτές πήχη 1 [εννοεί σταμπωτές των ενδυμάτων]
 Εις τους προξενικούς γενιτσάρους πήχεις 4
 Εις τους χασάπηδες πήχεις 2
 Εις τους μποσταντζήδες πήχη 0,5
 Εις τους μαύρους κολυμβητές πήχεις 2
 Εις τους μαχραματζήδες πήχη 1 [κατασκευαστές μαντιλιών]
 Εις τους άλλους πεχλιβάνους πήχη 1
 Εις τους κολυμβητές της χώρας πήχεις 2
 Εις τους τζαμπάζηδες του πασά πήχη 1 [ζωέμποροι]
 Εις τους καβουκτζήδες πήχεις 1,5 [πιλοποιοί]
 Εις τους τοπτσήδες πήχεις 1,5 [πυροβολητές]
 Εις τους γουναράδες πήχεις 2
 Εις τους κεντητές πήχεις 2
 Εις τους παλαιοπώλες πήχη 1
 Εις τους ζυγιστές πήχη 1
 Εις τους *aczi* του πασά πήχη 1 [μάγειροι]
 Εις τους κατασκευαστές κουβερτών πήχεις 2
 Εις τους εισπράκτορες του φόρου επί των κατασκευαζόμενων εριούχων πήχεις 1,5
 Εις τους μπακάληδες πήχη 1
 Εις τους *taximizi* πήχη $\frac{3}{4}$ [υδρονόμοι]
 Εις τους τοπτσήδες των 7 πύργων πήχη 1 [πυροβολητές]
 Εις τους *masunzi* πήχη 1 [ίσως από την αραβική λέξη *masun*=φύλλακας]
 Εις τους κατασκευαστές κηρίων πήχη 1
 Εις τους επιστάτες των υδατοκρουνών πήχη $\frac{3}{4}$
 Εις τους κηπουρούς πήχη 1
 Εις τους εισπράκτορες του φόρου επί των ταπήτων πήχη 1
 Εις τους φαρμακοποιούς πήχη 1
 Εις τους εκδορείς πήχεις 2
 Εις τους *salmazi* πήχεις 3,5 [ίσως από τη λέξη *salmak*=ενουκιστής δημόσιου φόρου]
 Εις τους Μπας Τσαούς πήχεις 3,5 [αξιωματικοί]
 Εις τους δύο έκτακτους γενιτσάρους για την προξενική θύρα πήχεις 4
 Ο συνήθης γενίτσαρος για υπερωρίες πήχεις 3,5

Σύνολο πήχεις 142,5 προς άσπρα 255, ο πήχης=γρόσια 302, άσπρα 97.

Εις τους μπαλωματήδες, εκτός των 4,5 πήχεων εδόθη και φιλοδώρημα γρόσια 4. Εις άλλας μικράς ομάδας που δεν εδικαιούνται να πάρουν ύφασμα, διενεμήθησαν γρόσια 17.

Πηγή: Μέρτζιος: Συμπλήρωμα, 62-63.

Παρατηρήσεις:

Η διανομή των μάλλινων υφασμάτων πρέπει να έγινε με βάση κάποιο τοπικό έθιμο, το οποίο μας διαφεύγει. Με αφορμή τη γέννηση της περιγκίπισσας, ο πρόξενος –ίσως και άλλοι πρόξενοι ή ξένοι γενικότερα– εμφανίζεται υποχρεωμένος να κάνει δώρα αξιολογής συνολικής αξίας προς τις τοπικές συντεχνίες. Έτσι προέκυψε το μοναδικό γνωστό ευρωπαϊκό τεκμήριο που αναφέρεται στις συντεχνίες της Θεσσαλονίκης κατά τον 18ο αι. Έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι ο πρόξενος απέδωσε με ακρίβεια πολλές επαγγελματικές ονομασίες στην τουρκική γλώσσα. Αυτό μας επιτρέπει σήμερα να αντιληφθούμε το περιεχόμενο του επαγγέλματος, πλην δύο περιπτώσεων που δεν μπορούσαμε να ταυτίσουμε.

Ο κατάλογος παραλείπει ορισμένες επαγγελματικές ομάδες, γνωστές από άλλες πηγές (μπακάληδες, κεπετζήδες, αμπατζήδες), ενώ αντίθετα περιλαμβάνει ομάδες που δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως οργανωμένα επαγγέλματα, με την παραδοσιακή έννοια του όρου (π.χ. μας διαφεύγει τι ήταν οι αναφερόμενοι «μαύροι κολυμβητές»). Είναι ενδιαφέρον ότι μνημονεύονται επαγγέλματα που δεν απαντούν σε άλλες –κυρίως μεταγενέστερες– πηγές.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Μέρτζιος: *Μνημεία*, 308-365, 430-432, 447.

1770, Guillaume Thomas Raynal

Ο Guillaume Raynal υπήρξε γάλλος ιστορικός, φιλόσοφος και ιερωμένος. Γεννήθηκε στο Lapanouse de Séverac της Γαλλίας στις 12 Απριλίου 1713 και πέθανε στο Passy της Γαλλίας στις 6 Μαρτίου 1796. Το 1770, προφανώς με εντολή της γαλλικής κυβέρνησης, περιηγήθηκε τις χώρες της τουρκοκρατούμενης Ανατολικής Μεσογείου. Με την κάλυψη

που του προσέδιδε ο ιερατικός βαθμός του, συγκέντρωσε χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με το γαλλικό εμπόριο στις σκάλες της Ανατολής. Τα αποτελέσματα των παρατηρήσεών του κατέγραψε σε χειρόγραφο, το σύνολο των οποίων, με τον τίτλο *Mémoires* (Αναμνήσεις), φυλάσσονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας (*Papiers Raynal*, χρφ. 6429, 6430, 6431).

Το 1774 ο Raynal δημοσίευσε ένα οκτάτομο έργο που αφορούσε τις εμπορικές σχέσεις της Ευρώπης και των Δυτικών και Ανατολικών Ινδών. Στο έργο αυτό συναντούμε μία σύντομη αναφορά για το μεταπρατικό εμπόριο του καπνού στη Θεσσαλονίκη, το οποίο παραθέτουμε παρακάτω:

Επιλογή κειμένου:

[...] Η Θεσσαλονίκη είναι το μεγάλο κέντρο εμπορίου του καπνού στην Εγγύς Ανατολή. Η Συρία, ο Μοριάς – ή Πελοπόννησος – και η Αίγυπτος στέλνουν εκεί όλα τα πλεονάσματά τους. Από το λιμάνι αυτό ο καπνός στέλνεται στην Ιταλία, όπου και καπνίζεται, αφού προηγουμένως αναμιγνύεται με καπνά από τη Δαλματία και την Κροατία, για να αμβλυνθεί η πικράδα του. Ο καπνός από αυτές τις δύο επαρχίες είναι εξαιρετικής ποιότητας. Αλλά είναι τόσο δυνατός, ώστε δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί, αν δεν αναμειχθεί με κάποιο μαλακότερο είδος [...].

Πηγή: Raynal: *A Philosophical*, 319.

Παρατηρήσεις:

Το απόσπασμα περιλαμβάνει δύο βασικές ειδήσεις: Η πρώτη αφορά την εμβέλεια της Θεσσαλονίκης ως κέντρου εμπορίου του καπνού. Το περιεργό είναι ότι γίνεται λόγος για εισαγωγή καπνού από την Αίγυπτο και όχι για εξαγωγή, όπως μαρτυρούν την ίδια εποχή άλλες πηγές⁹⁴. Η δεύτερη –έμμεση– είδηση είναι ότι όταν ο Raynal επισκέφθηκε την πόλη, δεν είχε αρχίσει ακόμη η τοπική επεξεργασία του καπνού, η οποία συνάγεται από μεταγενέστερα κείμενα⁹⁵. Οπωσδήποτε, ξενίζει η απουσία αναφοράς στα μακεδονικά

94. Επί παραδείγματι, Μέρτζιος: *Μνημεία*, 429.

95. Τέσσερις τουλάχιστον χριστιανοί τουτουνηζήδες αναφέρονται στον ανέκδοτο άτιτλο κώδικα της ελληνικής κοινότητας που χρονολογείται στα τέλη του 18ου αι. (1792-1796) και φυλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας.

καπνά⁹⁶, τα οποία πάντως εξάγονταν κυρίως στην Αυστρία⁹⁷, αλλά και στην Ιταλία⁹⁸.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 105.

1772, Augustine Belley

Γάλλος ερευνητής και ιερωμένος. Γεννήθηκε το 1697 στο Sainte-Foy de Montgomery της Γαλλίας. Διετέλεσε βιβλιοθηκάριος του δούκα της Ορλεάνης, και μέλος της Ακαδημίας Επιγραφών από το 1774. Συνέγραψε πλήθος άρθρων περί νομισματικής, τα οποία δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό της Ακαδημίας Επιγραφών. Πέθανε στο Παρίσι στις 26 Νοεμβρίου 1771⁹⁹.

Στις 30 Ιουνίου 1772, σε ανοικτή συνεδρία της Γαλλικής Ακαδημίας Επιγραφών και Γραμμάτων, αναγνώσθηκε το υπόμνημα του Belley για τη Θεσσαλονίκη. Ήταν βασισμένο σε έκθεση που είχε στείλει από τη Θεσσαλονίκη το 1768 ο Γάλλος πρόξενος d'Evans. Το 1777 εκτενής περίληψη του υπομνήματος δημοσιεύθηκε στον 38ο τόμο του *Histoire de l'Académie des inscriptions*, με τον τίτλο «Παρατηρήσεις για την ιστορία και τα μνημεία της πόλης της Θεσσαλονίκης». Στον ίδιο τόμο περιλαμβάνεται και έπαινος προς τον αββά Belley. Το κείμενο αναδημοσιεύθηκε από τον Tafel και από τον Κ. Δ. Μέρτζιο σε ελληνική μετάφραση. Από το μακροσκελές κείμενο παραθέτουμε το ακροτελεύτιο απόσπασμα, που αφορά σεισμική ακολουθία και επιδημίες.

Επιλογή κειμένου:

[...] Η πεδιάδα της Θεσσαλονίκης είναι θαυμάσια, με άφθονα δημητριακά και σιτηρά. Εφοδιάζει τη Γαλλία και την Ιταλία με μεγάλες ποσότητες μαλλιού και σιταριού. Είναι ευχάριστη

96. Η παραγωγή καπνών ήδη από τις αρχές του 18ου αι. πιστοποιείται και από την ενοκίαση του φόρου του καπνού σε ιδιώτες εκ μέρους του οθωμανικού κράτους. Βλ. ό.π., 267-270 και Σβορώνος: *Το εμπόριο*, 235-236. Αναφορά για καπνά κάνει ο Γάλλος πρόξενος στην Άρτα (1704), όχι όμως και οι Γάλλοι πρόξενοι της Θεσσαλονίκης (1685-1703). Βλ. Μάξιμος: *Η αυγή*, 43 και 70-88.

97. Πρβλ. για εξαγωγές μακεδονικών καπνών στο Σβορώνος: *Το Εμπόριο*, 214-215 κ.α.

98. Μέρτζιος: *Εμπορική αλληλογραφία*.

99. Α.Μ.Θ., *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλίσσαν*, 719, σημ. 1.

η αντίθεση που συναντά κανείς, από τις πλατιές πεδιάδες και τα βουνά, τους λόφους, τους ποταμούς, τις λίμνες καθώς και τα χωριά που κατοικούνται από Έλληνες και διοικούνται από έναν βοεβόδα ή μισθωτή του δημοσίου.

Ωστόσο, ο αέρας δεν είναι υγιεινός, ιδιαίτερα μετά το έτος 1759, κατά τη διάρκεια του οποίου ισχυροί σεισμοί που γίνονταν επί πενήντα ημέρες, υποχρέωσαν τους κατοίκους να εγκαταλείψουν την πόλη και τους Φράγκους να καταφύγουν σε σκηνές. Υπολογίζεται ότι στην αποφορά του εδάφους –το οποίο άνοιξε σε πολλά σημεία– οφείλονται οι τριταίοι πυρετοί που δεν άφησαν σχεδόν κανέναν αλώβητο και συχνά εξελίσσονται σε τυφοειδείς πυρετούς¹⁰⁰. Όταν η πανούκλα εκδηλώνεται, θανατώνει πολλούς. Έχει παρατηρηθεί ότι από τότε που τα τουρκικά πλοία «αρναούτ» διενεργούν τις μεταφορές, η πανούκλα εκδηλώνεται λόγω αμέλειας πιο συχνά, συγκριτικά με την περίοδο που οι Φράγκοι πραγματοποιούσαν όλες τις μεταφορές στην Ανατολή. Και τούτο διότι όταν κατέφθαναν πλοία από ύποπτα λιμάνια, οι πρόξενοι των αντίστοιχων κρατών εμπόδιζαν την προσέγγισή τους, τα έβαζαν σε καραντίνα και παρείχαν κάθε δυνατή αρωγή [...].

Πηγή: Tafel: *De Thessalonica*, 348-349.

Παρατηρήσεις:

Η αναφορά του Belley είναι μία από τις δύο πηγές που διαθέτουμε για τη σεισμική ακολουθία του 1759 στη Θεσσαλονίκη. Η άλλη είναι μια ενθύμηση που αναφέρει ότι στην πόλη έγινε μεγάλος σεισμός. Σύμφωνα με την ενθύμηση –που επιβεβαιώνει τη μαρτυρία του Belley– η σεισμική ακολουθία διήρκεσε από τις 13 Ιουνίου ως τις 26 Ιουλίου (εορτή της Αγίας Παρασκευής)¹⁰¹. Επακολούθησε –πάντοτε κατά την ενθύμηση– καταστρεπτική πυρκαγιά. Τα γαλλικά αρχεία επιβεβαιώνουν την πυρκαγιά και την προσδιορίζουν στις 19 Οκτωβρίου 1759 (ν.ημ.). Εξ αιτίας της κάηκαν 1200 σπίτια, αριθμός που σημαίνει ότι περί το ένα όγδοο των κατοίκων έμειναν άστεγοι¹⁰². Τον σεισμό της Θεσσαλονίκης κατά το έτος 1759 επιβεβαιώνει έμμεσα και μεταγενέστερη μαρτυρία του προξένου της Βενετίας¹⁰³. Δεν διαθέτουμε όμως καμία άλλη συγκεκριμένη είδηση για την «αποφορά» από το έδαφος που αναφέρει ο Belley. Από τον συνδυασμό των πηγών προκύ-

100. Στο γαλλικό κείμενο «fièvres putrides». Για την απόδοση βλ. Moorhead: *William Budd*, 561 και 563, σημ. 2.

101. Βαρναλίδης: *Αναμνηστικόν*, 300-303.

102. Πιαδου: *Inventaire*, 69, Σταυρόπουλος: *Νοσολογικά*, 252.

103. Μέρτζιος: *Μνημεία*, 388.

ππει το συμπέρασμα ότι η πόλη πλήχθηκε ταυτοχρόνως από κύματα σεισμών, από πυρκαγιά, από τριταίους πυρετούς (ίσως προέρχονταν από την ελονοσία), από τύφο και από επιδημία πανούκλας. Η τελευταία ήταν από τις φονικότερες του 18ου αι., σύμφωνα με τις γαλλικές προξενικές αναφορές¹⁰⁴.

Ας σημειωθεί ότι ισχυρός σεισμός έγινε στις 13 Ιουνίου 1759 και στην Κεφαλλονιά και ακολούθησε μετασεισμός το πρωί της επόμενης ημέρας¹⁰⁵. Στις 31 Οκτωβρίου 1759 μεγάλος σεισμός ισοπέδωσε την πόλη Σαφέντ, στον ανατολικό Λίβανο. Τον Δεκέμβριο του 1759 μεγάλος σεισμός σημειώθηκε στις Μαλδίβες.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Belley: *Observations*, 121-146. Le Beau: *Éloge*, 277. Μέρτζιος: *Μνημεία*, 204-208. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 25. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 105-106.

1778, François de Tott

Ο Γάλλος βαρόνος François de Tott γεννήθηκε στις 17 Αυγούστου 1733 στο Chamigny της Βορείου Γαλλίας, από αριστοκρατική οικογένεια ουγγρικής καταγωγής. Κατετάγη στον γαλλικό στρατό με τον βαθμό του λοχαγού. Το 1755 εργάστηκε στη γαλλική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, το 1766 εστάλη στην Ελβετία για λογαριασμό της γαλλικής κυβέρνησης, ενώ το 1767 διορίστηκε πρόξενος της Γαλλίας στην Κριμαία.

Κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-1774), προσεκλήθη στην Κωνσταντινούπολη από τον σουλτάνο Σελίμ ΙΙΙ, με σκοπό να εκτιμήσει την κατάσταση ετοιμότητας του οθωμανικού στρατού, να τον εκπαιδεύσει στη χρήση νέων πυροβόλων όπλων και να εκσυγχρονίσει το ναυτικό. Το 1770 οργάνωσε με επιτυχία, την άμυνα της πόλης και των στενών των Δαρδανελίων, από την επέμβαση της ρωσικής ναυτικής μοίρας των αδελφών Ορλώφ¹⁰⁶. Στον στρατηγό Tott οφείλονταν η δημι-

ουργία του πρώτου επίσημου στρατιωτικού σώματος ανεξάρτητα από αυτό των Γενιτσάρων (1774), και η ίδρυση της ναυτικής ακαδημίας (1776).

Το 1777 ο πρωθυπουργός της Γαλλίας, Δούκας του Choiseul, του ανέθεσε να επιθεωρήσει τους εγκατεστημένους γαλλικούς εμπορικούς οίκους στις σκάλες της Ανατολικής Μεσογείου και να συντάξει ένα υπόμνημα που αφορούσε την κατάσταση του γαλλικού εμπορίου. Ο Tott, επικεφαλής μίας ολιγομελούς αποστολής, επιβιβάστηκε στη βασιλική πολεμική φρεγάτα *Athalante*, και επισκέφθηκε τα κυριότερα λιμάνια της Μεσογείου, μεταξύ αυτών και τη Θεσσαλονίκη, στην οποία έφθασε τον Απρίλιο του 1778. Μετά το τέλος της αποστολής του, απεσύρθη στην Ουγγαρία όπου και πέθανε στις 24 Σεπτεμβρίου 1793.

Το χρονικό των περιηγήσεών του εκδόθηκε το 1874 σε τέσσερις τόμους. Ο τέταρτος τόμος περιλαμβάνει και τις εντυπώσεις του από τη Θεσσαλονίκη, που δημοσιεύονται παρακάτω.

Επιλογή κειμένου

[...] Για να ολοκληρώσω αυτόν τον κύκλο απέμεινε μόνο να επισκεφθώ την ευρωπαϊκή ακτή. Διέσχισα το Αρχιπέλαγος με προορισμό τη Θεσσαλονίκη, ένα από τα μεγαλύτερα πασαλίκια της Τουρκίας στην Ευρώπη. Από την είσοδο του κόλπου διακρίνεται το όρος Αθω, που ονομάζεται τώρα Αγιο Όρος και κατοικείται μόνον από μοναχούς ελληνικής [ορθόδοξης] ομολογίας. Μερικές μαρτυρίες μας κάνουν να πιστεύουμε ότι οι μοναχοί κατέχουν συλλογές πολύτιμων χειρογράφων. Αλλά είναι ακόμη πιο βέβαιο ότι αν πράγματι υπάρχουν χειρόγραφα, οι μοναχοί δεν τα διαβάζουν. Είναι εξ ίσου αληθές ότι τα βιβλία της αρχαίας Θεσσαλονίκης, όπως και εκείνα της Κωνσταντινούπολης, παρέμειναν ασφαλίσμένα από τον καιρό της άλωσης και ότι οι βάρβαροι έχουν λιώσει μολύβι στις κλειδαριές, με αποτέλεσμα τα κατάλοιπα της ελληνικής λογοτεχνίας, παραδομένα στα χέρια είτε της προκατάληψης είτε της άγνοιας, να φυλάσσονται τόσο καλά από εμάς, ώστε σπάνια είμαστε σε θέση να χαρίσουμε στους εαυτούς μας την ελπίδα πως θα μπορέσουμε ποτέ να διασώσουμε μερικά αποσπάσματα από αυτά.

Η τουρκική διοίκηση επιδεικνύει την αδυναμία της ειδικώς στη Θεσσαλονίκη με την αντίσταση που συναντά εκεί ο δεσποτισμός εκ μέρους της πολιτοφυλακής. Το σώμα των γενιτσάρων [η πολιτοφυλακή], που ενισχύεται μέρα με τη μέρα με την κατάλληλη διοίκηση και συγκεντρώνει ό,τι απέμεινε από την εξασθενημένη εξουσία, έχει καταλάβει τη Θεσσαλονίκη. Αρκετοί πασάδες υπήρξαν τα διαδοχικά θύματά του. Αλλά αυτή η αντίσταση προς τον δεσποτισμό, εκτός από τα καταστρεπτικά αποτελέσματά

104. Σταυρόπουλος: *Νοσολογικά*, 249.

105. Albin, Ambraseys & Monachesi: *Seismicity of the Ionian Islands*.

106. Σχετικά με την αποστολή του Tott και τον πρωταγωνιστικό ρόλο στην οργάνωση του σώματος του πυροβολικού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και τις κατασκοπευτικές του δραστηριότητες, βλ. Berkes: *The Development*, 48-69.

της, εξυπηρετεί μόνον τον πολλαπλασιασμό της τυραννίας. Ο αγάς των γενιτσάρων, ο επικεφαλής διοικητής τους, και κάθε μεμονωμένος γενίτσαρος είναι και εκείνοι τύραννοι: Η Πύλη τους φλερτάρει, ο πασάς τους φοβάται και όλη η χώρα τους τρέμει.

Στην Τουρκία η συνήθεια της διατήρησης μόνιμων σωμάτων φρουράς, κοινό σημείο των οποίων είναι η έλλειψη πειθαρχίας των στρατιωτών τους, δίνει σε κάποιο βαθμό στα σώματα αυτά την απόλυτη κυριότητα των τόπων στους οποίους σταθμεύουν, όπου ασκούν δικαιώματα καθιερωμένα εθιμικώς και διατηρούμενα χάρη στην ένωση των γενιτσάρων, δικαιώματα που έρχονται σε ευθεία αντίθεση προς την υποτιθέμενη έννομη τάξη. Με βάση αυτό το δεδομένο οι καλιοντζήδες [=ναυτικοί], που έχουν το προνόμιο της πώλησης αρνιών στην Κωνσταντινούπολη, υποχρεώνουν τους κατοίκους να τα αγοράζουν. Τα τουρκικά στρατεύματα που σταθμεύουν σε κάθε χωριό απολαμβάνουν μερικά προνόμια αυτής της φύσεως. Η ένωσή τους ενισχύει το πνεύμα της απάτης που στρέφεται κατά των κρατικών εισοδημάτων. Αυτή η έλλειψη πίστης σημειώνεται σε όλες τις ακτές του αρχιπελάγους, όπου η εξαγωγή δημητριακών αποτελεί τη βάση του λαθρεμπορίου.

Οι απαγορεύσεις του σουλτάνου είναι πολύ αυστηρές διότι ο ίδιος κατέχει το μονοπώλιο αυτού του είδους, αλλά δεν επιφέρουν κανένα αποτέλεσμα. Οι διοικητές στις γαλιότες που αποστέλλονται για να εμποδίσουν την εξαγωγή είναι οι πρώτοι που την ενθαρρύνουν, έναντι αμοιβής σαφώς καθορισμένης και πληρωτέας τοις μετρητοίς. Τότε συμφωνείται ο τόπος που θα σταθμεύσει η γαλιότα, καθώς και ο τόπος και ο χρόνος που θα φορτώσουν τα πλοία των λαθρεμπόρων [...].

Πηγές: Tott: *Memoirs*, 146-149 και Tott: *Mémoires*, 172-175.

Παρατηρήσεις:

Καλός γνώστης της πολιτικής και στρατιωτικής κατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ο Tott έχει αντιληφθεί τη μεγάλη σημασία που είχε προσλάβει το σώμα των γενιτσάρων, στη ληστρική δραστηριότητα του οποίου μπορούσαν να αποδοθούν πολλές από τις κακοδαιμονίες του κράτους και κυρίως η διατάραξη της καθημερινής ζωής και η καταπίεση σε βάρος των υπηκόων του. Η αντιμετώπιση των ναυτών των γαλιωτών [«γαλιοντζήδες»] ως συντεχνιακής ομάδας με διττό χαρακτήρα –στρατιωτικό και εμπορικό– δεν παραδίδεται, από όσο γνωρίζουμε, από άλλη πηγή. Συμβαδίζει με την είδηση για την αποκλειστική άσκηση του βυρσοδεψικού επαγγέλματος από ορτά της Θεσσαλονίκης.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Saint-Priest & Schefer: *Mémoires sur l'ambassade*. Masson & Biagi: *Baron de Tott*. Laulan: *Un artilleur français*. Farnaud: *Baron de Tott*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 311-334.

1783, Mathieu Dumas

Γάλλος στρατηγός, σύμβουλος και ακόλουθος του βασιλιά της Γαλλίας. Οι αναμνήσεις του Mathieu Dumas καλύπτουν τη χρονική περίοδο από το 1770 έως το 1836, διάστημα κατά το οποίο πραγματοποίησε πολλές αποστολές, κατ' εντολή της γαλλικής κυβέρνησης. Το ταξίδι στην Ανατολή καλύπτει την περίοδο από το 1783 έως το 1785, κατά τη διάρκεια της οποίας επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη. Η έκδοση του βιβλίου πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το 1839 από τον γιο του, Christian Léon Dumas (1799-1873). Ο Mathieu Dumas επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1783, εποχή που στην πόλη είχε ενσκήψει ερυθρός πυρετός. Ο κυβερνήτης του πλοίου, κόμης Bonneval¹⁰⁷, απαγόρευσε την έξοδο του πληρώματος, αλλά ο Dumas με δική του ευθύνη αποφάσισε να αποβιβασθεί και να επισκεφθεί την πόλη. Στις 8 Οκτωβρίου 1873 ο Dumas επιβιβάστηκε στο πλοίο του κόμη Bonneval με προορισμό την Κρήτη.

Επιλογή κειμένου:

[...] Οι βόρειοι άνεμοι που επικρατούν με την ίδια ένταση μας ανάγκασαν να αναβάλουμε την εξερεύνηση των παράλιων της Θράκης. Δεν μπορούσαμε να εισέλθουμε στον κόλπο της Κοντέσας και ο άσχημος καιρός δεν μας επέτρεψε να πλησιάσουμε τη Λήμνο. Ο κύριος Bonneval αποφάσισε να κατευθυνθεί στον κόλπο της Θεσσαλονίκης, όπου θα βρίσκαμε πιο ήπιους ανέμους. Αγκυροβολήσαμε μπροστά στην πόλη στις 23 [Σεπτεμβρίου].

Δεν μας είχε δηλωθεί κανένα κρούσμα πανώλης, αλλά εδώ και τρεις μήνες είχε ενσκήψει μία φοβερή επιδημία ερυθρού πυρετού, η οποία εξολόθρευσε το ένα τρίτο των κατοίκων. Οι περισσότεροι εμπορικοί οίκοι έχασαν σχεδόν όλο το προσωπικό τους και δεν μπόρεσαν να το αντικαταστήσουν. Ένας δραγουμά-

107. Δεν έχει καμία σχέση με τον εξισλαμισμένο ναύαρχο του οθωμανικού στόλου, Claude Alexandre Bonneval (1675-1747), που ονομάστηκε Αχμέτ Πασάς. Ο περσί ου ο λόγος, ήταν κυβερνήτης της γαλλικής κορβέτας *Badine*.

νος με κάτωρη όψη, ο οποίος μετά βίας μπορούσε να σύρει τα πόδια του, έκανε τον θλιβερό απολογισμό των θανάτων από τον ερυθρό πυρετό που έπληξε τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης. Ο κύριος *Bonneval* απαγόρευσε στο πλήρωμά του κάθε επικοινωνία με τη στεριά. Δεν δώσαμε σημασία σ' αυτό, λόγω της αποστολής που μας είχε ανατεθεί. Έπρεπε μόνοι μας να λάβουμε τις κατάλληλες προφυλάξεις. Ο συνάδελφός μου δεν άργησε να προσβληθεί από δυνατό πυρετό. Εγώ στάθηκα πιο τυχερός από αυτόν και τελείωσα χωρίς ατύχημα την αποστολή μας, τα αποτελέσματα της οποίας σας παρουσιάζουμε.

Ο κόλπος της Θεσσαλονίκης σχηματίζεται από την ακτή της Μακεδονίας στα δυτικά και από την ακτή της Θεσσαλονίκης στα ανατολικά. Το μέγιστο πλάτος είναι εννιά λεύγες και το βάθος τριάντα. Κατευθύνεται από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά. Το αγκυροβόλιο είναι πολύ εύκολο στην προκυμαία της Θεσσαλονίκης. Συναντούμε επίσης έξι πίδακες κάτω από τα τείχη της πόλης. Τα τείχη της Θεσσαλονίκης μου φάνηκε ότι ανήκουν στην απώτερη αρχαιότητα και σε εποχή προγενέστερη από αυτή της επιπόησης των πύργων. Το φρούριο και το υψηλότερο τμήμα της πόλης χρονολογούνται από την εποχή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου, που έγινε διάσημος λόγω των θριάμβων και της σκληρότητάς του. Το φρούριο, που ήταν πολύ ανθεκτικό την εποχή που κατασκευάστηκε, δέσποζε σε όλη τη Θεσσαλονίκη. Και τώρα ακόμα δεσπόζει, σε σύγκριση με τα ψηλότερα γειτονικά. Όλος ο περίβολος της πόλης και το φρούριο στη βορειοδυτική πλευρά της προφυλάσσεται από πύργους. Η προσέγγιση είναι δύσκολη, εξαιτίας της βαθιάς τάφρου που καλύπτει αυτή την τοποθεσία. Διέκρινα ίχνη διπλού τείχους γύρω από αυτό το περιτείχισμα. Ήταν πιθανόν ότι αυτά τα τείχη ήταν των Μακεδόνων και κατεδαφίστηκαν σκοπίμως, προκειμένου να μετατοπιστούν μερικές οργιές για να εκμεταλλευτούν το υψόμετρο και να δώσουν μεγαλύτερο ύψος στους νέους πύργους. Δύο από αυτούς τους πύργους που προστατεύουν την προκυμαία ήταν εξοπλισμένοι με πυροβόλα διαφόρων διαμετρημάτων. Αυτό το μέρος, όπως τα περισσότερα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν ήταν καλά εφοδιασμένο και στερούνταν πολεμοφοδίων.

Τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν την περίοδο εκείνη περίπου 70.000 ψυχές, από τις οποίες 20.000 ήταν Εβραίοι, 10.000 Έλληνες, διακόσιοι Φράγκοι και οι υπόλοιποι Τούρκοι. Η φρουρά αποτελούνταν από 15.000 γενίτσαρους. Αυτό σημαίνει ότι κατέτασαν σ' αυτούς όλα τα αρσενικά παιδιά. Μόνον το ένα τρίτο από αυτούς πληρωνόταν και δεν μπορούσαν να συντηρηθούν ούτε πεντακόσιοι καλοί στρατιώτες.

Δεν παρατήρησα στη Θεσσαλονίκη άλλες αρχαιότητες, εκτός

από την αψίδα του θριάμβου, στα ανάγλυφα της οποίας εμφανίζεται ο αυτοκράτορας Θεοδοσίος να κατατροπώνει τους Βουλγάρους [sic] και να εισέρχεται στη Θεσσαλονίκη. Εκεί μέσα σε μία μέρα έσφαξε στον Ιππόδρομο 7.000 κατοίκους, οι οποίοι είχαν επαναστατήσει κατά την απουσία του στην Ιταλία.

Στις αρχές του 13ου αι. [sic] αυτή η πόλη πέρασε στον ζυγό των Οθωμανών, των οποίων η άγνοια και η βαρβαρότητα έσβησαν κάθε ίχνος από την αρχαία μεγαλοπρέπεια.

Ασχολήθηκα με το κύριο αντικείμενο της αποστολής μου, κατόπιν των πληροφοριών που μου δόθηκαν από τον κύριο *Cousinery*, τον πρόξενο της Γαλλίας, και από εμπόρους. Έμαθα ότι το βαμβάκι ήταν σχεδόν το μοναδικό εμπορεύσιμο είδος για τους Γάλλους εμπόρους. Οι εξαγωγές στο τρέχον έτος υπερέβησαν τις 2.000.000 λίβρες. Το ισοζύγιο δεν ήταν υπέρ ημών. Οι πωλήσεις των υφασμάτων μας ανταγωνίστηκαν τις πωλήσεις των υφασμάτων της Λειψίας, που έχουν αποκτήσει σ' αυτό το λιμάνι μία φήμη, που τα δικά μας υφάσματα αρχίζουν να χάνουν.

Εν τέλει, αυτή η πόλη εφοδιάζει με σιτάρι και καπνά όλη την Ανατολή. Η Κωνσταντινούπολη ανταλλάσσει αυτά τα εμπορεύματα με χρήματα, η Σμύρνη με ξηρούς καρπούς και η Κρήτη με σαπούνια.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στη Θεσσαλονίκη, υπήρξα μάρτυρας της πανηγυρικής εισόδου του καινούργιου πασά. Αυτό το θέαμα κέντρισε την περιέργειά μου. Ο σατράπης, ανεβασμένος σε ένα πολύ ωραίο άλογο και περιτριγυρισμένος από πολυάριθμη συνοδεία, στην οποία προπορευόταν μία κακόχη ορχήστρα, προσποιούνταν τον καλοκάγαθο, κρατώντας το χέρι στην καρδιά του. Ένα είδος οπλισμένων αγγελιοφόρων έβγαζαν κραυγές χαράς, στις οποίες το σιωπηλό και φοβισμένο πλήθος δεν ανταποκρινόταν. Ήταν ένα είδος ένοπλης παρέλασης. Οι γυναίκες του χαρεμιού βρίσκονταν μέσα σε άμαξες, οι οποίες καλύπτονταν από κουρτίνες και τάπητες. Θαύμασα την ομορφιά μερικών αλόγων και τον πλούτο των αμαξών. Αλλά όλη αυτή η μεγαλοπρέπεια μου φάνηκε παράδοξη και κακόγουστη.

Αυτός ο πασάς, αγαπημένος του αυτοκράτορα, είχε παντρευτεί μία νεαρή πριγκίπισσα. Χώρισε λίγες μόνο ημέρες μετά από την απόκτησή της και δεν ήλπιζε ότι θα την ξαναδεί, μέχρις ότου ο σουλτάνος τον ξανακάλεσε. Σε μία τέτοια περίπτωση, η σουλτάνα έχει το δικαίωμα να του απαγορεύσει να έχει οποιαδήποτε άλλη γυναίκα, κατά τη διάρκεια τυχόν απουσίας του. Τον παρέχει έναν ευνούχο, ο οποίος τον παρακολουθεί και αναφέρει στην κυρία του, εάν ο σύζυγός της παρέμεινε αγνός. Αυτός ο πασάς έμοιαζε πολύ δυστυχισμένος ανάμεσα στις τριάντα γυναίκες που τον συνόδευαν και έκρυβαν με χάρη την ανείπωτη ομορφιά τους [...].

Πηγή: Dumas: *Souvenirs*, τ. Α', 178-182.

Παρατηρήσεις:

Στο κείμενο βρίσκουμε ενδιαφέρουσες ειδήσεις για την πλημμελή αμυντική ικανότητα του φρουρίου της Θεσσαλονίκης και για τον τρόπο υποδοχής του νέου πασά, που ήταν ευνοούμενος του σουλτάνου. Πρόκειται για τον Χασάν Λιβαντιαλή πασά, που διαδέχθηκε τον Νισαντζή πασά στα τέλη του 1783¹⁰⁸. Την αναφερόμενη εκδήλωση πανωλικής επιδημίας επιβεβαιώνουν και οι γαλλικές προξενικές πηγές¹⁰⁹. Δε μπορούμε να ελέγξουμε αν είναι ακριβής η είδηση ότι, από τους 15.000 γενίτσαρους της πόλης, πληρωνόταν μόνον το ένα τρίτο, με χαμηλές αποδοχές, που συνολικά θα μπορούσαν να συντηρήσουν μόνον πεντακόσιους στρατιώτες. Έτσι όμως εξηγούνται οι συχνές αναστατώσεις που προκαλούσαν στην πόλη οι γενίτσαροι. Τέλος, επισημαίνουμε την πληροφορία για τον ανταγωνισμό ανάμεσα στα γαλλικά και τα γερμανικά υφάσματα στην αγορά της Θεσσαλονίκης, πληροφορία που υποδηλώνει τον μερικό εκτοπισμό των τοπικών προϊόντων.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 106-107.

1786, John Howard

Άγγλος φιλόσοφος και αναμορφωτής του ποινικού συστήματος των περισσότερων κρατών της Ευρώπης και της Ασίας, ο John Howard γεννήθηκε στο Λονδίνο τον Σεπτέμβριο του 1726. Κληρονόμησε από τον πατέρα του μία τεράστια περιουσία και επιδόθηκε από νεαρή ηλικία στις φιλανθρωπίες. Κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού στη Λισαβόνα το 1756, το πλοίο που τον μετέφερε έπεσε θύμα πειρατείας από κάποιον Γάλλο, ο οποίος και φυλάκισε τον Howard στα αμπάρια του πλοίου, μέχρι να καταβληθούν τα λύτρα για την απελευθέρωσή του. Η φρικτή κατάσταση των υπόλοιπων φυλακισμένων που αντίκρισε, του

108. Σβορώνος: *Το εμπόριο*, 47 και σημ. 48. Πρβλ. Μέρτζιος: *Μνημεία*, 431. Αναφέρεται και από τον Cousinery σε προξενικό έγγραφο της 29ης Δεκεμβρίου 1783.

109. Σταυρόπουλος: *Νοσολογικά*, 247.

έδωσε το έναυσμα να επιδοθεί στην προσπάθεια για την αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος και τη βελτίωση της ζωής των φυλακισμένων.

Από το 1775 έως το 1787 η ζωή του χαρακτηρίστηκε από τα συνεχή ταξίδια στην Ευρώπη και την Ανατολή, όπου επιδόθηκε με αυταπάρηση στον σκοπό του. Κατέγραψε τις συνθήκες όχι μόνον στις φυλακές, αλλά και στα νοσοκομεία. Επίσης, αναζήτησε τις αιτίες εξάπλωσης της πανούκλας και παρέδωσε στους αρμόδιους ολοκληρωμένες προτάσεις για τον περιορισμό της, καθώς και για την αναμόρφωση της νοσηλείας. Εκλέχθηκε μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας του Λονδίνου (1756).

Συνέγραψε πλήθος άρθρων και μελετών σχετικών με την αναμόρφωση του σωφρονιστικού συστήματος. Το 1798 αποφάσισε να επισκεφθεί τη Ρωσία και τα ιδρύματα που υπήρχαν στις μεγαλύτερες πόλεις της. Το ταξίδι του διακόπηκε απότομα στις 20 Ιανουαρίου 1790, όταν αρρώστησε από ασθένεια που κόλλησε από τρόφιμο ιδρύματος στη Χερσώνα της νότιας Ρωσίας. Πέθανε λίγο αργότερα.

Ο Howard επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1786, επιστρέφοντας από τη Σμύρνη. Αλληλογράφησε με Άγγλους εμπόρους στη Σμύρνη¹¹⁰ σχετικά με τη δημιουργία λοιμοκαθαρητηρίου στην Αγγλία για επιβάτες από την Ανατολή και συναντήθηκε με δύο Βρετανούς εμπόρους που κατοικούσαν στη Θεσσαλονίκη, τον John Olifer και τον γνωστό από άλλες πηγές Bartholomew Edward Abbott.

Από την παραμονή διασώζονται δύο του τεκμήρια. Το πρώτο είναι η επιστολή που έστειλε από την πόλη σε μη κατανομαζόμενο φίλο του στην Αγγλία. Την επιστολή δημοσίευσε το 1823 ο James Baldwin Brown. Το δεύτερο είναι απόσπασμα από αναφορά που δημοσίευσε ο ίδιος ο Howard για την ανάγκη ίδρυσης λοιμοκαθαρητηρίων στην Ευρώπη. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα γίνεται λόγος για τα νοσοκομεία πανωλόβλητων της Θεσσαλονίκης.

Επιλογή κειμένων:

Θεσσαλονίκη, 22 Ιουλίου [1786].

Με χαρά θα συνδιαλεχθώ επί μία ώρα με τον άξιο φίλο μου, που δεν αμφιβάλλω ότι έχει πληροφορηθεί την πρόθεσή μου να επισκεφθώ όλα τα λοιμοκαθαρητήρια στην Ευρώπη και να συγκεντρώσω όλα τα σχέδια, τους κανονισμούς κ.ο.κ. Ήμουν στη Μασ-

110. Τους William Barker, Isaac Morier, Frederich Hayes, Joseph Franel, James Hicks Gribble, George Perkins, Richard Lee Jr., Anthony Hayes Jr., Thomas J. Barker, Edward Lee. Βλ. Howard: *Principal Lazarettos*, 29.

Το ισλαμικό κοιμητήριο στον χώρο της σημερινής Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

σαλία, τη Γένοβα, το Λιβόρνο, τη Νάπολη, τη Μάλτα κ.λπ. Στους κυριότερους γιατρούς αυτών των περιοχών έθεσα αρκετές ερωτήσεις (και πλήρως αμοιβή για τις συμβουλές τους), σχετικά με τη θεραπεία στην οποία υποβάλλουν όσους πάσχουν από πανούκλα. Αλλά σκέφτηκα ότι θα αποκτούσα περισσότερες γνώσεις στα ελληνικά νοσοκομεία για την ασθένεια αυτή. Έτσι πήγα στη Ζάκυνθο, τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη και ήρθα εδώ πριν από μία εβδομάδα περίπου. Οι επισκέψεις μου έγιναν με θάρρος, αλλά είμαι υποχρεωμένος να τις κρατώ μυστικές. Πάντοτε στα μέρη αυτά υποφέρω από φοβερό πονοκέφαλο, αλλά μου πέρασε μία ώρα μετά την άφιξή μου.

Έφτασα εδώ το Σάββατο με ένα ελληνικό πλοίο, γεμάτο επιβάτες, ένας από τους οποίους αρρώστησε. Μου τον έφεραν, διότι πάντοτε περνάω για γιατρός. Μέτρησα τον σφυγμό του, εξέτασα το οίδημα και παρήγγειλα να τον κρατήσουν ζεστό σε μία μικρή καμπίνα, γιατί είχε κρυολογήσει. Έπειτα από δύο ώρες προσκάλεσα έναν Γάλλο πλοίαρχο. Τον παρακάλεσα να μην το ανακοινώσει και του είπα ότι ήμουν πεπεισμένος πως ο άντρας είχε πανώλη. Την επόμενη Τρίτη είδα τον τάφο στον οποίο θάφτηκε.

Επισκέφθηκα όλες τις φυλακές για να συγκεντρώσω πληροφορίες. Αλλά οι διερμηνείς μου θύμωσαν πολύ μαζί μου. Φεύγω για τη Χίο, διότι στο νησί αυτό βρίσκεται το πιο περίφημο νοσοκομείο της Ανατολικής Μεσογείου. Ελπίζω στη Βενετία να μου επιβληθεί καραντίνα, με 40ήμερο εγκλεισμό. Θα μπορούσα εύκολα να ακολουθήσω χερσαία διαδρομή ως τη Βιέννη, χωρίς να με σταματήσει κανείς, διότι δεν επιβάλλεται καραντίνα στα όρια των αυτοκρατορικών κτήσεων [...].

Στη Σμύρνη οι Φράγκοι, ή τα καταστήματα των ξένων, είναι κλειστά. Κάθε τι που παραλαμβάνουν απολυμαίνεται και οι προμήθειές τους περνούν μέσα από νερό. Αλλά στην Κωνσταντινούπολη, όπου πολλοί από τους ντόπιους έχουν πεθάνει, τα καταστήματα των Φράγκων παραμένουν ανοικτά. Μίλησα εδώ την Πέμπτη με έναν Ιταλό έμπορο και παρατήρησαν πόσο ζωηρός ήταν. Μου απάντησε ότι οι δουλειές του πήγαιναν καλά και ότι βρισκόταν στο αποκορύφωμα του βίου του. Αλλά αλίμονο! Το Σάββατο πέθανε και θάφτηκε, με εμφανή συμπτώματα της νόσου.

Η αναφορά για τα νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης έχει ως εξής:

Νοσοκομεία Θεσσαλονίκης

Στη Θεσσαλονίκη, σε έναν κοιμητηριακό τόπο έξω από την πόλη, οι Έλληνες έχουν ένα νοσοκομείο για τους ασθενείς που έχουν μολυνθεί, το οποίο περιβάλλεται από ψηλούς τοίχους και έχει στην είσοδο σιδερένια πόρτα. Υπήρχαν τέσσερις αίθουσες στο ισόγειο και πάνω από αυτές ένας όροφος για να διαμένουν οι ασθενείς που βρίσκονται υπό ανάρρωση. Αν και σχεδόν άδειο, μου δημιούργησε τον ίδιο πονοκέφαλο που αισθάνομαι σε πλήρη λοιμοκαθαυτήρια.

Διαφορετικό είναι το νοσοκομείο των Εβραίων, που βρίσκεται σε ανυψωμένο έδαφος στη μέση του κοιμητηρίου τους. Μερικές επιτύμβιες πλάκες χρησιμεύουν για τραπέζια και καθίσματα. Είναι ένα είδος ευρύχωρου παραπήγματος, χωρισμένου στη μέση με τοίχο, οι πλευρές του οποίου στηρίζονται σε κολόνες. Ήταν ανάλαφρο και ευάερο και καλύτερα διευθετημένο για τον σκοπό που επιτελεί, σε σύγκριση με ο,τιδήποτε έχω δει. Επειδή είναι

Σύγχρονη όψη της ίδιας περιοχής (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

σχεδόν ανοικτό και δεν περιβάλλεται από περίφραξη, θα ευχαριστούσε ιδιαίτερα τον αγαπητό φίλο μου, Δρ. Jebb¹¹¹.

Πηγές: Brown: *John Howard*, 439-441 και Howard: *Principal Lazarettos*, 64-65.

Παρατηρήσεις:

Η εκδήλωση επιδημίας πανούκλας στη Θεσσαλονίκη το 1786 είναι γνωστή από τα γαλλικά αρχεία¹¹², όχι όμως και η μεγάλη έντα-

σή της. Βασικός λόγος για να επισκεφθεί ο Howard τη Θεσσαλονίκη ήταν το περιγραφόμενο ειδικό χριστιανικό νοσοκομείο για πανωλόβλητους, το λεγόμενο «πανουκλόσπιτο», που βρισκόταν έξω από τα ανατολικά τείχη, περίπου στο σημερινό πάρκο της ΧΑΝΘ ή λίγο ανατολικότερα¹¹³. Το νοσοκομείο αυτό ανακαινίσθηκε στα 1754, με οικονομική συμμετοχή της γαλλικής κοινότητας και υπό τον όρο ότι θα φιλοξενούσε και Γάλλους υπηκόους ή προστατευόμενους¹¹⁴. Εντυπωσιακή είναι η μαρτυρία του Howard για το εβραϊκό «πανουκλόσπιτο» που βρισκόταν στο μέσο του κοιμητηρίου τους, σε τόπο υψωμένο, ίσως κάπου στο σημερινό αστεροσκοπείο.

111. John Jebbs: Συγγραφέας του έργου *Thoughts on the Construction and Polity of Prisons*, London 1786.

112. Σταυρόπουλος: *Νοσολογικά*, 247.

113. Χεκίμογλου: *Ελληνικά νοσοκομεία*, 62-64.

114. Σταυρόπουλος: *Νοσολογικά*, 260-261.

Το παλαιό οδικό δίκτυο της περιοχής εκτός των ανατολικών τειχών: Ο δρόμος 1 (Νοσοκομείων - Λαμπράκη), ο δρόμος 2 (Λεωφόρος Στρατού) και ο δρόμος 3 (Δεσπερέ). Τμήματα των δρόμων αυτών καταργήθηκαν διότι ενσωματώθηκαν στη ΔΕΘ (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Επίσης, ο Howard επισκέφθηκε «όλες» τις φυλακές. Δεν γνωρίζουμε ποιες ακριβώς φυλακές υπήρχαν στα 1786 στη Θεσσαλονίκη.

Εκτός από τον «Πύργο του Αίματος»¹¹⁵, κατά τον 19ο αι. καταγράφονται και οι εξής φυλακές: (α) Στο προαύλιο του κονακιού του διοικητή του βιλαετίου (δηλαδή στον χώρο του σημερινού διοικητηρίου, προς την πλευρά της οδού Προξένων)¹¹⁶, (β) Στο κάτω μέρος της σημερινής πλατείας Διοικητηρίου, όπου αναφέρονται γυναικείες φυλακές¹¹⁷, (γ) Στο κάτω μέρος της σημερινής πλατείας Αρχαίας Αγοράς, όπου αναφέρονται φυλακές για χριστιανούς και Εβραίους¹¹⁸, (δ) Στο ύψος των σημερινών οδών Κασσάνδρου και Ιουλιανού¹¹⁹.

Υπήρχε επίσης και μία φυλακή της ελληνικής κοινότητας, της οποίας αγνοούμε τη γεωγραφική θέση, αλλά πιθανώς να

βρισκόταν μέσα στο συγκρότημα της μητρόπολης¹²⁰. Το Επταπύργιο χρησιμοποιήθηκε ως φυλακή μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Field: *John Howard*, 25-26. Dixon: *John Howard*. Aikin: *John Howard*. Rowe: *John Howard*.

1788, Alessandro Bisani

Ιταλός ταξιδιώτης, λάτρης των κλασικών αρχαιοτήτων, με ανιδιοτελές πνεύμα. Πραγματοποίησε ένα ταξίδι στην Ελλάδα από τις 29 Απριλίου 1788 έως τις 7 Οκτωβρίου 1789, επισκεπτόμενος την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, τα νησιά του Αρχιπελάγους φθάνοντας μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Το οδοιπορικό του

115. Ήταν ήδη φυλακή το 1821. Βλ. Παπάζογλου: *Η Θεσσαλονίκη το 1821*, 425-427.

116. Χεκίμογλου: *Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης*, 258-261.

117. Δημητριάδης: *Τοπογραφία*, 134.

118. Δημητριάδης: *Τοπογραφία*, 429.

119. Δημητριάδης: *Τοπογραφία*, 378.

120. Χεκίμογλου: *Κωνσταντινούπολη*, 442-446.

–υπό μορφή επιστολών– εκδόθηκε για πρώτη φορά στα γαλλικά στο Λονδίνο το 1791 και στα αγγλικά το 1793. Στην έκδοση του 1793 δεν αναγραφόταν το όνομά του, παρά μόνον η ένδειξη «Ιταλός τζέντλεμαν», το όνομα του οποίου ταυτίστηκε από τον Άγγλο αρχαιολόγο James Morton Paton.

Στη Θεσσαλονίκη βρέθηκε στις 15 Ιουνίου 1788. Η περιγραφή της πόλης (από τη πρώτη γαλλική έκδοση του 1791), δημοσιεύθηκε το 1947 από τον Κωνσταντίνο Μέρτζιο. Παρακάτω δημοσιεύεται η δέκατη επιστολή του Bisani, από την αγγλική έκδοση του 1793.

Επιλογή κειμένου:

Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 1788:

Η πόλη αυτή βρίσκεται στο άκρο ενός κόλπου και σταματά στους πρόποδες ενός βουνού. Την πλασιώνουν δύο παλιά ερειπωμένα κάστρα από την πλευρά της θάλασσας και άλλα δύο από την πλευρά της ξηράς. Η περίμετρος της είναι πέντε με έξι μίλια και περιβάλλεται από αρκετά γερό τείχος. Τα σπίτια είναι ξύλινα, βαμμένα κόκκινα. Το τμήμα κάτω από τη σκεπή βάφεται μαύρο. Στις γωνίες των σπιτιών υπάρχει συχνά κάποιος στίχος από το Κοράνι ή ένα απόσπασμα από κάποιο ποίημα, γραμμένο με χρυσά γράμματα. Τα σπίτια διαθέτουν βεράντες και οι αυλές κοσμούνται συχνά με κυπαρίσσια, τα οποία αρέσουν ιδιαίτερα στους Τούρκους, που έχουν μία τάση προς τη μελαγχολία. Εξαιτίας της θερμότητας του ήλιου, οι κυριότεροι δρόμοι σκεπάζονται με ξύλα, τα οποία όμως δεν κάνουν τους δρόμους πιο υγιεινούς, αφού εμποδίζουν την επαρκή κυκλοφορία του αέρα. Άλλοι δρόμοι είναι πλημμυρισμένοι με σπυργίτια, περιστέρια, κουρούνες, κοράκια, πελαργούς και επίσης με σκύλους και γάτες. Κανείς δεν τολμά να ενοχλήσει αυτά τα ζώα. Βέβαια οι Τούρκοι δεν τα εξυψώνουν σε θεότητες, όπως οι Αιγύπτιοι, αλλά θεωρούν, όπως ακριβώς και εκείνοι, δολοφόνο όποιον τα τραυματίσει και τον μεταχειρίζονται αναλόγως. Τα μαγαζιά ασφαλίζουν με μικρούς σύρτες, αφού δεν υπάρχουν κλέφτες, χάρη στην επιρροή της θρησκείας! Η ύπαιθρος γύρω από την πόλη καλλιεργείται καλά. Βρίθει από πέρδικες, λαγούς, φασιανούς, σκαντζόχοιρους και αναρίθμητες χελώνες.

Οι κάτοικοι αυτού του τόπου υπολογίζονται σε ογδόντα χιλιάδες. Οι Εβραίοι, που έχουν πολλές συναγωγές εδώ, ανέρχονται σε είκοσι τρεις χιλιάδες, οι Έλληνες και οι Φράγκοι σε είκοσι, ενώ οι υπόλοιποι είναι Τούρκοι. Οι Έλληνες και οι Λατίνοι έχουν τις δικές τους εκκλησίες, όπου μπορούν να προσεύχονται όσο θέλουν, χωρίς τον φόβο παρενόχλησης. Οι δρόμοι όπου κατοικούν οι Εβραίοι, αναγνωρίζονται από τη δυσσομία. Οι Εβραίοι είναι γε-

νικά βρόμικοι· μπορεί κανείς να συναντήσει κάποιους περιποιημένους, καθαρούς και καλοντυμένους, ειδικά το Σάββατο. Καθώς βγαίναμε από την εβραϊκή συνοικία, κατευθύνθηκε προς εμάς ένα πλήθος παιδιών για να μας ζητήσουν «παράδες». Σε αυτά ενθάρρυναν οι μητέρες τους, πιθανόν με σκοπό να τους εμφυσήσουν από νωρίς τις ορέξεις για την ιδιοκτησία των άλλων. Παρ' όλα αυτά, εδώ δεν αντιμετωπίζουν τους Εβραίους με τον καλύτερο τρόπο. Αν ένας Τούρκος έχει ανάγκη από τη βοήθεια ενός Εβραίου, σπανίως παραλείπει να τον τιμήσει με τα επίθετα «ρουφιάνος» και «κερατάς» ή με κάποιο άλλο εξίσου αξιοσέβαστο χαρακτηρισμό. Είναι αλήθεια ότι οι Εβραίοι δεν επηρεάζονται πολύ από την περιφρονητική ή ακόμα και την άσχημη αντιμετώπιση, αρκεί να πληρώνονται καλά. Είναι οι βασικοί πωλητές προϊόντων και τα καταφέρνουν σε αυτή τη δραστηριότητα με εξαιρετική ικανότητα. Επίσης, ασκούν το επάγγελμα του βαρκάρη, του αχθοφόρου, του τοκογλύφου, του μεσίτη κ.ά.

Όσον αφορά τις ποινικές υποθέσεις, ο τόπος ελέγχεται από τον μουλά, τίτλος που δηλώνει τον καδή ή αλλιώς τον ανώτερο δικαστή. Η αστυνομία βρίσκεται υπό την εποπτεία του πασά, τίτλος ο οποίος δίνεται μόνο στους βεζίρηδες και τους περιφερειακούς διοικητές. Κατά την απουσία του, διευθύνεται από τον μουσελίμη [ΣΤΕ: αναπληρωτή]. Τα αξιώματα αυτά αγοράζονται ή αποκτιούνται με το αζημίωτο. Στην ουσία, η διακυβέρνηση βρίσκεται στα χέρια των γενίτσαρων που δρουν σε μικροί δεσπότες. Ορισμένοι από αυτούς, όταν βρίσκονται σε κατάσταση μέθης, έχουν σκοτώσει Έλληνες και Εβραίους για να ικανοποιήσουν απλώς τις αιμοδιψείς διαθέσεις τους ή για να δοκιμάσουν το μπαρούτι τους. Άλλοι διαπράττουν παρόμοιες τερατωδίες σε κατάσταση νηφαλιότητας, για να προδώσουν κάποιον που τους έδειξε εμπιστοσύνη.

Εδώ τα κυριότερα είδη εμπορίου είναι το βαμβάκι και το μαλλί, τα οποία, όταν αποτελούν αντικείμενα επεξεργασίας πωλούνται από τους Φράγκους σε τιμή τριπλάσια από εκείνη των πρώτων υλών: γίνονται δέρμα, χαλιά και καπνός, που χρησιμοποιείται σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο.

Τα κοιμητήρια βρίσκονται έξω από την πόλη, κοντά στην ακτή. Στις άκρες κάθε τάφου στερεώνονται στο χώμα δύο μεγάλες πλάκες. Στους τάφους των διακεκριμένων ατόμων είναι μαρμάρινες. Στη μία από αυτές σκαλίζεται το σαρίκι που αντιστοιχούσε στο αξίωμα του αποθανόντος. Πλάι σε μερικές πλάκες φυτεύονται μικρά κυπαρίσσια. Κοντά σε αυτά τα κοιμητήρια είδα κρήνες, όπου σε ένα είδος κόγχης βρισκόταν αφημένο ένα ξύλινο κύπελλο, για να το χρησιμοποιούν όσοι θέλουν να σβήσουν τη δίψα τους.

Ο Bisani επισκέφθηκε τα κοιμητήρια που βρίσκονταν έξω από τα ανατολικά τείχη. Μεγάλο ισλαμικό κοιμητήριο, όμως, υπήρχε και έξω από τη Νέα Πύλη, κατά μήκος της σημερινής οδού Λαγκαδά (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Στο άνω τμήμα της πόλης βρίσκονται οι τάφοι των θυμάτων της πανώλης. Καθώς περπατούσαμε εκεί, απορροφημένοι σε μάταιες και μελαγχολικές σκέψεις σχετικά με τις αναρίθμητες καταστροφές που ταλαιπωρούν την ανθρωπότητα, μερικά τουρκάκια διασκέδαζαν πετώντας καταπάνω μας πέτρες με τις σφεντόνες τους. Την πράξη αυτή συνόδευαν με φιλοφρονήσεις, που αποδίδονται συνήθως στους Φράγκους. Μας αποκαλούσαν γκιαούρηδες, δηλαδή με άλλα λόγια, άπιστους. Θα μπορούσαν να είχαν συνεχίσει το παιχνίδι τους, που δεν μας ήταν πολύ ευχάριστο, διότι κατηγορίζαμε προς μία κοιλάδα όπου επ' ουδενί λόγω δε θα αστοχούσαν. Αλλά τους σταμάτησε ένας αξιοσέβαστος γέροντας, τον οποίο, για καλή μας τύχη η μοίρα έστειλε να περάσει από εκεί.

Επιστρέφοντας στην πόλη, συναντήσαμε μία χαριτωμένη νεα-

ρή Τουρκάλα, περίπου δεκαπέντε με δεκαέξι ετών. Τα μάτια της, το μοναδικό σημείο από το σώμα της που μπορούσαμε να δούμε, ήταν τα ομορφότερα που έχω αντικρίσει. Όταν την πλησιάσαμε, κάποιος από τη συντροφιά μας έδειξε μεγάλη αδιακρίσία και της έκανε νοήματα, πράξη που εδώ αποτελεί τον αποτελεσματικότερο τρόπο για να σε δολοφονήσουν. Το αγόρι που τη συνόδευε έχασε τότε την υπομονή του. Μας κοίταξε άγρια, αν και με την αγριάδα ενός παιδιού, και απλώνοντας το χέρι στο μικρό σιλέτο του, μας είπε κάτι σε απειλητικό τόνο, το οποίο δεν καταλάβαμε, καθώς δε γνωρίζαμε τη γλώσσα του. Επειδή δεν επιθυμούσαμε να έρθουν άλλοι Τούρκοι για να μας το εξηγήσουν, στρίψαμε από έναν άλλο δρόμο.

Κατά την εδώ διαμονή μας, ένας Φράγκος σκότωσε έναν Τούρκο και βρήκε καταφύγιο στο πλοίο μας. Οι δύο άντρες ήταν στε-

νοί φίλοι και δειπνούσαν μαζί, παρά τις θρησκευτικές διαφορές τους. Ο Φράγκος πήρε να περιεργαστεί το πιστόλι του άλλου και εκείνο εκπυρσοκρότησε κατά λάθος, σκοτώνοντας τον άτυχο φίλο του. Ο φουκαράς επηρεάστηκε τόσο πολύ από αυτή τη συμφορά, που αμέσως αρρώστησε και είναι πολύ πιθανό ότι αυτό το γεγονός θα γίνει η αιτία του θανάτου του.

Πηγή: Bisani: *A Picturesque Tour*, 41-45.

Παρατηρήσεις: -

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Μέρτζιος: *Μνημεία*, 191-197. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 496-497. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 28 και 29. Bisani: *Lettres*.

1794, John Bacon Sawrey Morritt

Αγγλος ερευνητής, ποιητής και αρχαιολόγος. Γεννήθηκε στο Yorkshire το 1772, κληρονομώντας από τον πατέρα του το κτήμα και τον αντίστοιχο τίτλο της ενορίας του Rokeby Park. Από νεαρή ηλικία εντυπωσιάστηκε με τα μνημεία της κλασικής Ελλάδος, με αποτέλεσμα να πραγματοποιήσει από το 1794 έως το 1796 μεγάλη περιοδεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, επισκεπτόμενος την Ελλάδα και τη Μικρά Ασία. Στο ταξίδι αυτό τον συνόδευσαν οι Robert Stockdale (1761-1831) και Randle Wilbraham (1773-1861) που υπήρξαν –όπως και αυτός– διακεκριμένα μέλη της Dilettanti Society. Μετά το 1800 διετέλεσε μέλος της *Oriental Translation Committee* του Λονδίνου και μέλος του Κοινοβουλίου της Αγγλίας. Για πολλά χρόνια υπήρξε στενός φίλος του Sir Walter Scott.

Το 1820 δημοσίευσε ένα έργο για την τοπογραφία της Τροίας. Πέθανε στο Yorkshire στις 12 Ιουλίου 1843.

Ο ίδιος δεν έγραψε ταξιδιωτικό χρονικό. Το 1914 ο Georges Eden Marindin, συγκέντρωσε τις διασωθείσες επιστολές του Morritt και την ίδια χρονιά εξέδωσε στο Λονδίνο το γνωστό χρονικό. Αποτελείται από ένα απάνθισμα επιστολών που ο Morritt έστειλε στην οικογένειά του, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού.

Ο Morritt δίνει ενδιαφέρουσες ειδήσεις μέσα από επιστολές που έγραψε στη Θεσσαλονίκη τον Δεκέμβριο του 1794.

Επιλογή κειμένων:

Θεσσαλονίκη, 6 Δεκεμβρίου 1794. Επιστολή προς την αδελφή του, Anne.

[...] Από εκεί [ΣτΕ: Άγιο Όρος] ως τη Θεσσαλονίκη το ταξίδι είναι κουραστικό και διαρκεί τρεις μέρες. Το αρχικό σχέδιό μας ήταν να επισκεφθούμε την Αμφίπολη, αλλά εκτός του ότι υπήρχε κίνδυνος, δε μπορέσαμε να εξακριβώσουμε αν υπάρχουν ερείπια που θα μας αντάμειβαν για τα προβλήματα που θα συναντούσαμε σε εκείνα τα μέρη. Υπάρχουν πολλά ερείπια στη Θάσο, αλλά καταλαβαίνεις ότι δεν είχαμε καμία ιδιαίτερη επιθυμία να πάμε εκεί. Με αυτά τα δεδομένα πήγαμε κατευθείαν στη Θεσσαλονίκη και περάσαμε από μία περιοχή, η οποία είναι η χειρότερη και πιο αφιλόξενη που συνάντησα στην Τουρκία.

Τα λίγα άθλια χωριά που περάσαμε κατοικούνται εξολοκλήρου από Έλληνες ή Εβραίους. Οι Έλληνες εδώ έχουν την εξουσία στα χέρια τους και την ασκούν με ποταπό τρόπο [...]. Αυτό που κάνει τον λαό χειρότερο είναι ότι, σε αντάλλαγμα για τη λειτουργία των ορυχείων σιδήρου και αργύρου, από τα οποία υπάρχουν πολλά εδώ, η Πύλη ανέχεται ή ακόμα και προστατεύει τις αισχρότητές τους. Η επιθυμία να αγοράσεις ή να παραγγείλεις οτιδήποτε στα χωριά αυτά αποτελεί το έναυσμα για να ενωθεί το πλήθος και να σε εξαπατήσει. Ο Έλληνας αγάς δεν αποδίδει καμία δικαιοσύνη· απλώς εξαπατά περισσότερο από τους υπόλοιπους. Σε διαβεβαιώνω ότι οι Τούρκοι είναι τόσο πιο έντιμη φυλή, ώστε πιστεύω ότι, αν η χώρα αυτή βρισκόταν κάποτε στα χέρια των Ελλήνων και των Ρώσων, μετά βίας θα ήταν κατοικήσιμη. Η περιοχή εδώ δεν είναι ασφαλής, λόγω των ληστοσυμμοριτών, και έτσι είχαμε παντού συνοδεία δύο ως επτά ανδρών, οπλισμένων με μουσκέτα και πιστόλια. Με αυτή την αξιόεβαστη δύναμη και τα δικά μας όπλα, περάσαμε με μεγάλη ασφάλεια. Έπειτα από ένα κουραστικό ταξίδι, φτάσαμε εδώ ασφαλείς, όπου τύχαμε θερμής υποδοχής από έναν Άγγλο έμπορο, και ανεφοδιαζόμαστε για να συνεχίσουμε προς την Αθήνα, περνώντας από τη Λάρισα και τις Θερμοπύλες. Η διαδρομή που βρήκαμε είναι πολύ βατή και έτσι μπορούμε να φέρουμε σε πέρας ολόκληρο το πρόγραμμά μας. Αύριο σκοπεύουμε να κάνουμε μία σύντομη εκδρομή στη Μακεδονία και, αφού δούμε τη Θεσσαλονίκη, να ξεκινήσουμε το ταξίδι μας.

Θεσσαλονίκη, 17 Δεκεμβρίου, 1794. Επιστολή προς τη μητέρα του.

Αγαπητή μητέρα,

Σου γράφω ακόμα από τη Θεσσαλονίκη, αν και πολύ σύντο-

μα σκοπεύουμε να συνεχίσουμε το ταξίδι μας προς την Αθήνα. Πράγματι, θα αναρωτιέσαι, έπειτα από την επιστολή μου στην Anne, για ποιον λόγο βρισκόμαστε ακόμα εδώ. Ερευνούμε πολλά για τη διαδρομή μας και αναγκασθήκαμε να καθυστερήσουμε πολύ. Έτσι είμαστε ακόμα εδώ. Παρ' όλα αυτά, βρισκόμαστε επιτέλους σε κατάσταση ετοιμότητας και λέμε να φύγουμε αύριο ή μεθαύριο. Δύο μέρες αφότου έγραψα στην Anne, ξεκινήσαμε για την εκδρομή που της είπα στην Πέλλα. Η διαδρομή είναι περίπου είκοσι μίλια από τη Θεσσαλονίκη, μέσω μίας μεγάλης, επίπεδης πεδιάδας, που μοιάζει με το Τέμεσβαρ¹²¹. Αυτή την εποχή του χρόνου η πεδιάδα καλύπτεται με βάλτους και νερά, γεγονός που μου φέρνει συχνά στον νου την αγαπημένη μου περιοχή από το Cambridge ως το Ely.

Στα μισά περίπου της διαδρομής διασχίσαμε τον Αξιό, έναν ποταμό εξαιρετικά πλατύ, τουλάχιστον προσώρας, πάνω από μία ξύλινη γέφυρα. Αν και ήταν πολύ σπασμένη, τη θεωρήσαμε κατάλληλη για να περάσουμε τα άλογά μας. Όπως είπα, ο ποταμός είναι αξιόλογος, με πλάτος πάνω από τετρακόσιες γιάρδες, και ένας από τους πιο ορμητικούς. Από όλες τις αρχαίες πόλεις που έχω ήδη δει, η Πέλλα βρίσκεται σίγουρα στη χειρότερη τοποθεσία, τουλάχιστον κατά τον χειμώνα. Το σύγχρονο χωριό φέρει την ίδια ονομασία και βρίσκεται σε κάποια απόσταση από τον αρχαίο οικισμό.

Καταλύσαμε εδώ στο σπίτι του Τούρκου διοικητή και τύχαμε της συνήθους τουρκικής φιλοξενίας. Ιππεύσαμε ως τα ερείπια, περίπου ένα μίλι από το χωριό. Η πόλη βρισκόταν στο άκρο ενός βάλτου, σχεδόν μέσα σε αυτόν. Σήμερα δεν έχει απομείνει τίποτα, εκτός από έναν τετράγωνο παλιό τοίχο μέσα στα χαλάσματα, ο οποίος θα μπορούσε να είναι οτιδήποτε· υπάρχει άλλος ένας, ο οποίος έχει στο κέντρο μία καθαρή πηγή με πλούσια νερά, που είναι ζεστά τον χειμώνα, λίγα ίχνη από τα τείχη της πόλης και μερικές κατακόμβες.

121. Το κείμενο αναφέρει «σαν τη Bannat». Πρόκειται μάλλον για το «βανάτο» (bannat) του Τέμεσβαρ που βρίσκεται στην νοτιοανατολική Ουγγαρία και έχει άφθονα νερά, σιτηρά και έλη. Παρά την επικράτηση της ονομασίας «βανάτο του Τέμεσβαρ», που προσέδωσε στην περιοχή αυτή και την ονομασία «bannat», το Τέμεσβαρ δεν υπήρξε ποτέ «βανάτο» (διοικητική περιφέρεια).

Όλα τα άλλα ίχνη της αρχαιότητας καταστράφηκαν από τον χρόνο και τους Τούρκους ή βυθίστηκαν στον βάλτο. Ο θαυμασμός μας μειώθηκε όταν είδαμε τον τόπο, καθώς τον χειμώνα δεν είναι παρά ένα έλος. Μείναμε εκεί μία μέρα και ανακοινώσαμε μέσω του τελάλη της πόλης ότι ζητούσαμε νομίσματα. Πήραμε πολλά, ειδικά με τον Φίλιππο και τον Αλέξανδρο. Το πιο αξιοπερίεργο εδώ είναι το πλήθος των μικρών κεφαλών που βρίσκει κανείς σε ολόκληρο τον αρχαίο οικισμό, κατά το όργωμα ή το σκάψιμο. Είναι κάτι που δεν έχω ακούσει να συμβαίνει πουθενά αλλού. Οι κεφαλές είναι μικρές και έχουν κατασκευαστεί από σκληρυμένο πηλό. Οι περισσότερες είναι γυναικείες, με μεγάλη ποικιλία αρχαίων κομμώσεων. Ανάμεσά τους βρήκαμε μόνο ένα ολόκληρο ειδώλιο ενός άντρα με την πανοπλία του, αρκετά κακοφτιαγμένο. Βρήκαμε περίπου εξήντα κεφαλές [...]. Μία ή δύο από αυτές ήταν καλοδιατηρημένες και ολοκληρωμένες και φαίνεται ότι αντιγράφηκαν από πολύ όμορφα πρωτότυπα. Δε διαθέτω επαρκή αρχαιογνωσία για να πω τι μπορεί να ήταν ή γιατί απαντούν μόνο στην Πέλλα.

Πηγή: Marindin: *Letters*, 155-156, 158-159.

Παρατηρήσεις:

Το εντυπωσιακότερο στοιχείο των επιστολών είναι ότι δεν αναφέρουν τίποτε για τη Θεσσαλονίκη, παρά το γεγονός ότι γράφτηκαν σε αυτή. Η μόνη έμμεση μαρτυρία είναι η διαμονή στο σπίτι μη κατονομαζόμενου Άγγλου εμπόρου, που πρέπει να ήταν ο Άμποτ. Ο Morrith πρέπει να απογοητεύθηκε από τους Έλληνες που συνάντησε –όπως και άλλοι φιλέλληνες που κατέβηκαν στην Ελλάδα αναζητώντας ίχνη του αρχαίου πολιτισμού. Φαίνεται όμως ότι βασικό κριτήριό του ήταν η ευκολία με την οποία μπορούσε να αποσπάσει αρχαία νομίσματα και αρχαιότητες, όπως αφήνει να εννοηθεί στην περιγραφή των Μαντεμοχωριών και της Πέλλας.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Urban: *Morrith. Ταμπάκη: Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 30. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 595-612 (Ειδικά για την επίσκεψη στη Μακεδονία, 597).

Περίοδος τρίτη: 1794-1830

Από το άτιπλο λογιστικό κατάστιχο της ελληνικής κοινότητας έως την απογραφή του 1830/35

Η φορολογική απογραφή της Θεσσαλονίκης του 1830/35 (τα αναλυτικά στοιχεία για τον ελληνικό πληθυσμό δημοσιεύθηκαν από τον Δημητριάδη: *Θεσσαλονίκη της παρακμής*) σε αντιπαραβολή προς το κατάστιχο του 1792-4 παρέχει τη βάση για την κατανόηση των εξελίξεων στο εσωτερικό της ελληνικής κοινότητας ειδικώς και της Θεσσαλονίκης εν γένει ιδιαίτερος κατά τους χρόνους της ελληνικής επανάστασης. Στο πλαίσιο που συνιστούν οι δύο αυτές ιστοριογραφικές πηγές μπορούν να ενταχθούν σε ειδήσεις που προσαρμόζονται από τις ταξιδιωτικές μαρτυρίες της περιόδου 1794-1830. Για την εν λόγω περίοδο εντοπίσαμε 28 –κυρίως αγγλικές και γαλλικές– πηγές. Με αστερίσκο σημειώνονται οι πηγές των οποίων παρατίθενται αποσπάσματα. Η χρονολογία που παρατίθεται μπροστά από το όνομα του συγγραφέα αφορά το έτος επίσκεψης στη Θεσσαλονίκη¹²⁵.

1798 & 1817, Louis-Auguste Feris, (Félix de Beaujour). Γάλλος διπλωμάτης (1765-1836). Διετέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη δύο φορές (1798 και 1817) ως απεσταλμένος της γαλλικής κυβέρνησης. Πηγή: [Επίσκεψη 1798]: Ενεπεκίδης: *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία*, 13-20. Πηγή: [Επίσκεψη 1817]: Beaujour: *Voyage militaire*, 199-202. Πρβλ. Beaujour: *Tableau du commerce* (περιγραφή της Θεσσαλο-

νίκης, 25-53), Μπωζούρ: *Πίνακας του εμπορίου*, 230-235 (όπου και περιγραφή της Θεσσαλονίκης), Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 690-721 και Boucher de la Richarderie: *Bibliothèque des voyages*, 230-235.

***1801, Edward Daniel Clarke.** Άγγλος μεταλλειολόγος, διδάκτορας του πανεπιστημίου του Καίμπριτζ (1769-1822). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στις χώρες της Ανατολής. Πηγή: Clarke: *Travels*, 441-471.

***1801, Philip Hunt.** Ιερέας της αγγλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη και αρχαιοδίφης. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στο Άγιο Όρος προς αναζήτηση χειρογράφων. Πηγή: Hunt: *Mount Athos*, 198-230.

***1801, Josef Dacre Carlyle.** Άγγλος καθηγητής ανατολικών γλωσσών και διπλωμάτης (1759-1804). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη συνοδεύοντας τον Dr. Hunt. Πηγή: Carlyle: *Letters* (Επιστολή της 27ης Απριλίου 1801 από Θεσσαλονίκη, 194-197).

1803, Robert Walpole. Άγγλος περιηγητής και συγγραφέας (1781-1856). Περιηγήθηκε την Ελλάδα μετά την αποφοίτησή του από το Καίμπριτζ. Μεταξύ των πόλεων που επισκέφθηκε είναι και η Θεσσαλονίκη. Δεν εντοπίστηκε δημοσιευμένη αναφορά του στην πόλη η οποία πιθανώς λανθάνει. Πηγή: Murray & others: *The Encyclopædia of Geography* (Περί Θεσσαλονίκης, 189) και Clarke: *Travels*, 465-466 (Ειδήσεις περί του εμπορίου της πόλης).

***1806, William Martin Leake.** Άγγλος αρχαιοδίφης, τοπογράφος και στρατιωτικός (1777-1860). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονί-

125. Σε παρένθεση τίθεται η χρονολογία στις εξής περιπτώσεις: (α) Αν ο συγγραφέας δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αλλά αναφέρεται σε αυτή. (β) Αν η μνεία γίνεται σε γεωγραφικό οδηγό ή εγκυκλοπαίδεια. (γ) Αν η χρονολογία επίσκεψης δεν έχει προσδιοριστεί. Στις τρεις αυτές περιπτώσεις παρατίθεται το έτος έκδοσης. (δ) Αν η χρονολογία της επίσκεψης δεν είναι επακριβώς προσδιορισμένη, προκύπτει όμως εμμέσως από τη ροή του κειμένου.

κη στο πλαίσιο διατεταγμένης αποστολής. Πηγή: Leake: *Travels in Northern Greece*, τ. Γ', 235, 249-250, 251, 252-254.

*** (1807), Frédéric François Guillaume de Vaudoncourt.** Γάλλος στρατηγός και ιστορικός των Ναπολεοντείων πολέμων (1772-1845). Στο πλαίσιο διπλωματικής αποστολής περιηγήθηκε τη Μακεδονία αλλά δεν φαίνεται να επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αναφορά της οποίας περιλαμβάνεται στη μελέτη του. Πηγή: Vaudoncourt: *Memoirs*, 360, 362-363.

*** 1809, John Galt.** Σκωτσέζος μυθιστοριογράφος και δημόσιος λειτουργός (1779-1839). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα και τη Βαλκανική. Πηγή: Galt: *Voyages and Travels*, 227-228, 230, 233-238.

*** 1810, Charles Robert Cockerell.** Άγγλος αρχιτέκτονας και περιηγητής (1788-1863). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πηγή: Vickers: *Cockerell*, 49-64.

(1810), Conrad Malte-Brun. Γάλλος γεωγράφος, δημοσιογράφος και εκδότης (1775-1826). Συμπεριέλαβε τη Θεσσαλονίκη στην *Παγκόσμια γεωγραφία* που εξέδωσε για πρώτη φορά το 1810 στη Γαλλία. Πηγή: Malte-Brun: *Universal Geography* (Γεωγραφία, πληθυσμός, μνημεία, εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 91-92).

1811, Henry Cazenove. Άγγλος περιηγητής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ' 2, 200, σημ. 4. Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 35.

*** 1812, Henry Holland.** Άγγλος γιατρός και περιηγητής (1788-1873). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Holland: *Travels*, 314-316, 319-321.

1812, Johann Heinrich Mayr. Γερμανός περιηγητής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 37.

1813, Ascan Lutteroth Linnich. Γερμανός έμπορος και περιηγητής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Βακαλόπουλος Α.: *Παγκαρπία*, 481-486.

1814, Esprit Marie Cousinery. Γάλλος διπλωμάτης, νομισμα-

τολόγος και ακαδημαϊκός (1747-1833). Διετέλεσε για μεγάλο διάστημα γενικός πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Cousinery: *Voyage dans la Macédoine* (Ιστορικά στοιχεία, τ. 1, 23-25, Χρυσή πύλη, τ. 1, 25-29, αψίδα Κωνσταντίνου (Γαλερίου), τ. 1, 29-31, νομίσματα, τ. 1, 31-33 και 35-41, ιπποδρόμιο, τ. 1, 34-35, μνημεία, τ. 1, 41-45, Αβδή πασάς, τ. 1, 46-48, εθνότητες, πληθυσμός, εμπόριο, γενικότητες, τ. 1, 48-56. Από τη Δράμα στη Θεσσαλονίκη, τ. 2, 45 κ.έ.).

1817 & 1823, Henri Daniel Gauthier de Rigny. Γάλλος ναύαρχος (1782-1835), διοικητής του γαλλικού στόλου στη ναυμαχία του Ναυαρίνου (1827). Επισκέφθηκε τον Ιανουάριο του 1817 τη Θεσσαλονίκη ως πλοίαρχος της γαλλικής φρεγάτας *Aigrette*, στο πλαίσιο πολεμικών επιχειρήσεων, ενώ στην πόλη ξαναβρέθηκε το 1823. Πηγή: Hennequin: *Henri de Rigny*, 39-49 (Εκδήλωση επιδημίας κατά τον πλου από τη Σμύρνη στη Θεσσαλονίκη, θάνατος ναύτη, 39. Αφιξη στην πόλη, εξέταση του νεκρού από Έλληνα γιατρό, ο οποίος απεφάνθη ότι πρόκειται για πανώλη. Εντολή του de Rigny στον αξιωματικό βάρδιας της φρεγάτας, να ριφθεί όλο το πλήρωμα με τις στολές τους στη θάλασσα και αφού παραμείνουν αρκετή ώρα σ' αυτή, να στεγνώσουν στη γέφυρα του πλοίου, 40-41. Αναχώρηση, 41. Σχετικά με την έλευση του de Rigny στη Θεσσαλονίκη το 1823, 48-49).

1818, Arthur Judd Carrighan. Άγγλος περιηγητής (1781-1845). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: The Janus Project: *Carrighan* (Χειρόγραφο επιστολή της 20ής Ιουνίου 1818. Περιγραφή της Θεσσαλονίκης, οικονομική κατάσταση των κατοίκων, εκκλησίες, ρωμαϊκές αρχαιότητες, εμπόριο).

*** (1821), Pliny Fisk.** Αμερικανός προτεστάντης ιεραπόστολος (1792-1825). Αν και ο ίδιος δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, η αλληλογραφία που διατηρούσε με έναν ανώνυμο Βρετανό, μας μαρτυρεί την κατάσταση που επικρατούσε στη Θεσσαλονίκη το 1821. Πηγή: Σούλης: *Η Θεσσαλονίκη*, 585-587.

1821-1824, William Henry Smythe. Άγγλος ναύαρχος, αστρονόμος και υδρογράφος (1788-1865). Μέλος της *Royal Astronomical Society* του Λονδίνου και αντεπιστέλλον μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το διάστημα μεταξύ των ετών 1821-1824 στο πλαίσιο υδρογραφικών μελετών στη Μεσόγειο. Πηγή: Smythe: *The Mediterranean* (Κόλπος και πόλη της Θεσσαλονίκης, θαλάσσια διαδρομή, 64).

1821, John Madox. Άγγλος αξιωματικός. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο στρατιωτικής αποστολής. Πηγή: Madox: *Excursions* (Άφιξη στη Θεσσαλονίκη στις 2 Νοεμβρίου, 76, επίσκεψη στον πρόξενο και τον πασά, Incantadas, Ροτόντα, αψίδα Κωνσταντίνου (Γαλερίου), 77, Αγία Σοφία, Άγιοι Απόστολοι, 78, επίσκεψη στον πασά, δείπνο στο προξενείο, γεύμα στο πλοίο, αναχώρηση στις 9 Νοεμβρίου, 79, κόλπος της Θεσσαλονίκης, 80). Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 39.

1822 & 1826, Armand Jacques Arnaud (Achille Leroy de Saint-Arnaud). Γάλλος στρατηγός γνωστός από τη νικηφόρα μάχη του ποταμού Αλμα στην Κριμαία (1798-1854). Σε νεαρή ηλικία, ήρθε στην Ελλάδα για να βοηθήσει εθελοντικά τον αγώνα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων. Την περίοδο αυτή επισκέφθηκε και τη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Leroy de Saint-Arnaud: *Lettres* (Τα απομνημονεύματά του εκδόθηκαν από τον αδελφό του και περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων επιστολές που έστειλε ο Γάλλος αξιωματικός από τη Θεσσαλονίκη. Επιστολή της 12ης Ιουνίου 1822 περί της κατάστασης που επικρατεί στην Ελλάδα, με αρνητικά κυρίως σχόλια για τους Έλληνες. Αναφέρεται στην άφιξη στη Θεσσαλονίκη και τις επαφές με τον πρόξενο της Γαλλίας στην πόλη, 563-569. Επιστολή της 22ας Ιουνίου 1822, περί της κατάστασης που επικρατεί στη Θεσσαλονίκη με την παρουσία του Αβδούλ Αμπούτ πασά, 569). Για την επίσκεψη του 1826 βλ. Καραθανάσης: *Θεσσαλονίκη*, τ. Β', 156.

(1828), Edouard Pierre Marie de Cadalvène. Γάλλος νομισματολόγος, μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Γαλλίας (1799-1852). Παρέμεινε επτά χρόνια στην Ανατολή, ως διευθυντής των γαλλικών ταχυδρομείων στην Κωνσταντινούπολη. Κατά την περίοδο που πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη ήταν ο Charles Edouard Guys, επισκέφθηκε την πόλη αναζητώντας νομίσματα. Δεν γνωρίζουμε το ακριβές έτος επίσκεψης. Πηγή: Cadalvène: *Recueil de médailles* (Περί νομισμάτων στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, 67).

(1828), Johan Georg Philipp von Wussow. Γερμανός στρατηγός και περιηγητής (1792-1870). Δεν είναι γνωστό εάν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, την οποία περιλαμβάνει στη στρατιωτική γεωγραφία της Ευρωπαϊκής Τουρκίας του 1828. Πηγή: Wussow: *Uebersicht* (Γενικές πληροφορίες για τη Θεσσαλονίκη, 49-50).

1828, Anton Ritter Prokesch von Osten. Αυστριακός αξιωματικός,

διπλωμάτης και αργότερα (1834), πρώτος πρόξενος της Αυστρίας στην Αθήνα. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο διπλωματικής αποστολής. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία*, 21-58. Πρβλ. Βακαλόπουλος Α.: *Η Θεσσαλονίκη στα 1828*.

***1830, Adolphus Slade.** Άγγλος ναύαρχος του αγγλικού και αργότερα του οθωμανικού στόλου, γνωστός και ως Mushaver πασάς (1804-1877). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο διατεταγμένης αποστολής στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πηγή: Slade: *Records of Travels*, τ. I, 446-452, 452-453, 471-473, 475.

***1830, Charles Phillip Yorke.** Άγγλος ναύαρχος και συγγραφέας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο αποστολής που σκοπό είχε την καταστολή της πειρατείας. Πηγή: Biddulph of Ledbury: *Charles Philip Yorke*.

***1830, Joseph Wolff.** Εκχριστιανισμένος Εβραίος, ιερωμένος και θεολόγος (1795-1862). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο ιεραποστολικής δράσης. Πηγή: Wolff: *Journal*, 282-284, 285-286.

***1830, David Urquhart.** Σκωτσέζος διπλωμάτης, βουλευτής, συγγραφέας και εκδότης (1805-1877). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιόδου του στην Ελλάδα. Πηγή: Urquhart: *Turkey and its Resources*, 180-181, 267-269.

Από τις παραπάνω πηγές επιλέξαμε δεκατρείς μαρτυρίες, αποσπάσματα των οποίων ακολουθούν. Ο Edward Clarke –παρά τη σχετικά σύντομη διαμονή του– διασώζει τοπωνύμια (αν και δεν έχει επισκεφθεί όλους τους συναφείς τόπους) και συνήθειες των εύπορων κατοίκων. Οι Phillip Hunt και Joseph Carlyle παρέχουν πολύτιμες μαρτυρίες για την κοινωνική κατάσταση στα χωριά της Χαλκιδικής. Ο William Leake μεταφέρει θετικές ειδήσεις για την κοινωνική κατάσταση στη Θεσσαλονίκη και την ιδιαίτερη θέση των γενιτσάρων και της οθωμανικής γραφειοκρατίας. Η περιγραφή του βαρόνου De Vaudoncourt για τη διαδρομή μεταξύ Γρεβενών και Θεσσαλονίκης δεν είναι ακριβής, είναι όμως χαρακτηριστική των ελλιπών γεωγραφικών γνώσεων των περιηγητών της εποχής, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις χερσαίες οδούς. Ο Galt παρέχει μοναδικές πληροφο-

ρίες για τη διεξαγωγή του εμπορίου, τα εμπορεύσιμα είδη, τους εμπόρους και την ιδιάζουσα κατάσταση που δημιουργήθηκε στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο των ναπολεόντειων πολέμων. Η περιγραφή του Cockerell, γνωστή στους φιλόστοργους από την παλαιότερη δημοσίευσή της (στην αγγλική) από τον καθ. M. Vickers, βρέθηκε προσφύων παρατηρήσεων για την πόλη, καθώς προέρχεται από το παρατηρητικό μάτι ενός καλλιτέχνη που είχε την ευκαιρία να περπατήσει στην πόλη. Ο γιατρός Henry Holland είναι από τους λίγους επισκέπτες της Θεσσαλονίκης που ήρθε σε επαφή με τους Έλληνες αστούς και μεταδίδει μια αίσθηση της προεπαναστατικής ευημερίας τους. Ο ιεραπόστολος Pliny Fisk δεν ήρθε ποτέ στη Θεσσαλονίκη, στο αρχείο του όμως ο μακαριστός Γεώργιος Χρ. Σούλης (1927-1966) είχε εντοπίσει επιστολές ανώνυμου Βρετανού από τη Θεσσαλονίκη, που αποτελούν μοναδικές στο είδος τους πηγές για την κατάσταση στην πόλη στην περίοδο της έναρξης της ελληνικής επανάστασης.

Από την έναρξη της ελληνικής επανάστασης μέχρι το 1830 η μοναδική ενδιαφέρουσα μαρτυρία είναι του Prokesch von Osten, την οποία σχετικώς πρόσφατα δημοσίευσε σχολιασμένη ο αείμνηστος Απόστολος Βακαλόπουλος και δεν θα επαναλάβουμε εδώ. Το 1830 έχουμε τέσσερις επισκέπτες στην πόλη, από των οποίων τα κείμενα δημοσιεύουμε αποσπάσματα. Είτε άμεσα είτε έμμεσα οι μαρτυρίες τους συμπλέκονται και διασταυρώνονται. Όλοι τους έχουν ακούσει για ληστές και πειρατές ή τους έχουν αντιμετωπίσει. Ο Slade έχει εντυπωσιαστεί από κάποιο ληστή, από τους πυρετούς, αλλά και από έναν ιεραπόστολο, τον Wolff. Ο Yorke που κυνηγά πειρατές αναφέρεται στην πτώση του ηθικού των μουσουλμάνων κατοίκων λόγω της σύστασης ελληνικού κράτους. Ο Urquhart –γνωστός λάτρης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– παρέχει μοναδικές και αναντικατάστατες ειδήσεις για την καλλιέργεια του μεταξιού, της βασικής πλέον απασχόλησης των κατοίκων μετά την οικονομική καταστροφή που επήλθε κατά την προηγούμενη δεκαετία. Τον κύκλο κλείνει ο Wolff, ένας γραφικός ιεραπόστολος που ταξίδεψε στη Θεσσαλονίκη για να προσηλυτίσει τους ντονμέδες της πόλης και στον δρόμο έπεσε θύμα πειρατών.

1801, Edward Daniel Clarke

Ο Edward Daniel Clarke γεννήθηκε στο Willingdon του Sussex στις 5 Ιουνίου 1769 από οικογένεια συγγραφέων και αρχαιολόγων. Σπούδασε στα κολέγια Jesus και Cambridge. Το 1799 οργάνωσε ένα μεγάλο ταξίδι στην Ανατολή, συνοδευόμενος από τον Γάλλο ζωγράφο Preaux [άλλοτε στην υπηρεσία του Choiseul-Gouffier] και τον συμμαθητή του John Marten Gripps. Περιηγήθηκε την Ευρώπη, έφθασε μέχρι τη Λαπωνία και από εκεί, διασχίζοντας τις ρωσικές στέπες και τη Μικρά Ασία, επισκέφθηκε την Αίγυπτο. Στο ταξίδι της επιστροφής του διέσχισε την ηπειρωτική Ελλάδα και τον Δεκέμβριο του 1801 έφθασε στη Θεσσαλονίκη, μέσω της κοιλάδας των Τεμπών. Συνέχισε το ταξίδι του μέχρι την Κωνσταντινούπολη και τον Απρίλιο του 1802 ξεκίνησε το ταξίδι της επιστροφής του στο Λονδίνο, μέσω Ουγγαρίας, Αυστρίας, Γερμανίας και Γαλλίας.

Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στην Ελλάδα, συγκέντρωσε σημαντικές αρχαιότητες¹²⁶, από τις οποίες ένα μέρος δώρισε στο πανεπιστήμιο του Cambridge, ένα μέρος πούλησε στη Bodleian Library της Οξφόρδης και ένα μέρος σε ιδιώτες¹²⁷. Το 1808 αναγορεύτηκε διδάκτορας της ορυκτολογίας του Cambridge. Συνέγραψε πλήθος έργων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη της *Cambridge Philosophical Society* (1819). Πέθανε στο Λονδίνο στις 9 Μαΐου 1822.

Το ογκώδες χρονικό των ταξιδιών του, που εκδόθηκε σταδιακά από το 1810 μέχρι το 1822, σημείωσε μεγάλη εκδοτική επιτυχία.

Επιλογές κειμένου:

Φιλοξενία και ευγένεια του Άγγλου προξένου. *Μας οδήγησαν στο σπίτι του κυρίου Charnaud, του Άγγλου προξένου, για τη φιλοξενία και τις γενναιόδωρες εξυπηρετήσεις του οποίου όλοι οι ταξιδιώτες των τελευταίων χρόνων έχουν καταθέσει τις ευγνώμονες μαρτυρίες τους*¹²⁸. Θα αρχίσουμε την αφήγησή μας

126. Μεταξύ των αρχαιοτήτων που μεταφέρθηκαν ήταν το άγαλμα της κιστοφόρου Δήμητρας από την Ελευσίνα καθώς και 76 κιβώτια που περιείχαν εκατοντάδες χειρόγραφα και 1.000 νομίσματα. Βλ. Otter: *Life and remain*, 353-354 (Επιστολή στον Rev. George Stracey από τη Θεσσαλονίκη με ημερομηνία 30 Δεκεμβρίου 1801).

127. Bates: *Early Travellers*, 322.

128. [Βλ. ιδιαίτερα τη μαρτυρία για τον ευγενή αυτόν κύριο στα «Κατάλοιπα του μακαριστού John Tweddell», που εκδόθηκαν από τον αδελφό του αιδ. Robert Tweddell, σ. 333, Λονδίνο 1815].

για τη Θεσσαλονίκη, προσθέτοντας τις μαρτυρίες μας σε εκείνες των υπολοίπων ταξιδιωτών. Σε μία περίοδο που η πανούκλα βρισκόταν σε τέτοια έξαρση, ώστε οι πόρτες του σπιτιού του [του προξένου] έμεναν κλειστές σε οποιονδήποτε ανεπιθύμητο επισκέπτη, και ενώ ακόμη και οι προμήθειές του παραλαμβάνονταν κάθε μέρα με μία περιστρεφόμενη μηχανή –όπως εκείνες που χρησιμοποιούνται στα μοναστήρια– εκείνος άνοιξε διάπλατα τις πόρτες του για μας· και καλωσόρισε την άφιξή μας με έναν τρόπο που δεν θα μπορέσουμε ποτέ να ξεχάσουμε. Στο μακρύ ταξίδι από την Αθήνα στην Κωνσταντινούπολη ήταν πράγματι για μας πολυτέλεια να περάσουμε δύο τρεις μέρες στην άνετη κατοικία του υπήρξε για μας ο μοναδικός τόπος πραγματικής ανάπαυσης καταμεσής της μεγάλης κόπωσης, με την οποία επιβαρύνεται ο επισκέπτης που επιχειρεί να πραγματοποιήσει αυτή τη διαδρομή από Ξηράς. Στην άνετη διαμονή που μας πρόσφερε το σπίτι του, ο κύριος *Charnaud* είχε τη δυνατότητα να προσθέσει τα πλεονεκτήματα της πολιτισμένης κοινωνίας, αφού κατέχει τους ήρεμους τρόπους και την παιδεία ενός ευγενούς κυρίου που έλαβε πλούσια μόρφωση.

Επίσκεψή μας σε κάποιον άλλο έμπορο. Αφού μας συνέστησε στην οικογένειά του, ο κύριος *Charnaud* κάλεσε επίσης για να μας γνωρίσουν έναν Γάλλο χειρουργό και έναν άλλον κύριο που ονομαζόταν *Abbot* και αποκαλούνταν ο «πατέρας» της *Levant Company*. Αυτός ήταν αδελφός ενός εμπόρου, στο σπίτι του οποίου συχνάζαμε στην Κωνσταντινούπολη. Ο κύριος *Abbot* εξέφρασε την επιθυμία να χρησιμοποιήσουμε το σπίτι του σαν δικό μας κατά τη διαμονή μας στην πόλη και μας σύστησε στις κυρίες της οικογένειάς του. Εκεί βρήκαμε, όπως και στον κυρίου *Charnaud*, μερικές προσηνείς και ευχάριστες γυναίκες που κάθονταν, κατά τη συνήθεια της Ανατολής, στους σοφάδες ενός «ντιβάν». Μας ψυχαγώγησαν με τη ζωντανία τους και με τη μεγάλη περιέργεια που έδειξαν για όλες τις πτυχές του ταξιδιού μας. Μας διασκέδασαν –προς μεγάλη μας έκπληξη– με ιστοριούλες που

αφορούσαν φίλους και γνωστούς μας από την Κωνσταντινούπολη. Φαίνονταν να είναι καλά ενημερωμένες για όλα όσα είχαν συμβεί όταν ήμασταν τελευταία σε αυτή την πόλη, σαν να είχαν πραγματική σχέση με την εκεί κοινωνία. Τις συγχαρήκαμε για την ευθυμία τους, έστω και αν βρίσκονταν καταμεσής μιας πόλης, την οποία οι περιγραφές παρίσταναν ως το επίκεντρο της επιδημίας. Εκείνες γέλασαν και μας είπαν ότι ποτέ δεν χολόσκαναν με τη σκέψη της πανούκλας. Αν ερχόταν, θα έπρεπε να δοκιμάσουν την τύχη τους.

Περιγραφή της πανούκλας. Μας είπαν ακόμη ότι η πανούκλα ήταν εντοπισμένη στα «παζάρια», στο χαμηλότερο τμήμα της πόλης, και στις συνοικίες που κατοικούσαν οι Εβραίοι, με τους οποίους δεν είχαν καμία επαφή. Δυστυχώς, στο τμήμα εκείνο της πόλης βρισκόταν σχεδόν η

Ο Clarke γράφει: «...Κάθονταν, κατά τη συνήθεια της Ανατολής, στους σοφάδες ενός “ντιβάν”». Η εσωτερική επίπλωση του σπιτιού, με σοφάδες αντί για καρέκλες, ήταν από τα «ανατολίτικα» στοιχεία που προσέλευσαν την προσοχή των περιηγητών. Η «πρωινή επίσκεψη» που φιλοτέχνησε η Mary Walker και συμπεριέλαβε σε βιβλίο της (λιθογραφία Michael και Nicholas Hanhart) απεικονίζει μια αίσθηση νωθρότητας και ελεύθερου χρόνου (Mary Adelaide Walker, *Through Macedonia to the Albanian Lakes*, London 1864, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης).

μοναδική αξιοθέατη αρχαιότητα του τόπου, τα προπύλαια του αρχαίου ιπποδρόμου ή του *forum*. Κι εμείς ήμασταν αποφασισμένοι να μη φύγουμε από τη Θεσσαλονίκη, αν δεν απολαμβάναμε το θέαμα των περιφήμων έξεργων που διατηρούνταν εκεί¹²⁹. Μας είπαν ότι μπορούσαμε να τα δούμε, αρκεί να ήμασταν προσεκτι-

129. Η αναφορά γίνεται στην αψίδα του Γαλεριού.

Γαλατάδες έξω από το Επταπύργιο κατηφορίζουν προς την περιοχή που καλύπτει σήμερα ο Δήμος Αγίου Παύλου. Η ακριβής τοποθεσία που αφορά τη φωτογραφική λήψη σημειώνεται στην αεροφωτογραφία της μεθεπόμενης σελίδας (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

κοί και να μην δεχόμασταν να μας αγγίξει οιοδήποτε πρόσωπο. Αποφασίσαμε να διακινδυνεύσουμε, δεδομένου ότι ο εξαιρετικός φίλος μας κύριος *Charnaud*, που ενδιαφερόταν περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον για τις συνέπειες της μετάβασής μας εκεί [στην κάτω πόλη], επέμενε να δούμε όλες τις αρχαιότητες. Είχαμε αποφύγει την επιδημία στη Βηθλεέμ, όπου η πανούκλα εξαπλωνόταν ταχύτερα. Έτσι είχαμε λόγους να ελπίζουμε ότι οι ίδιες προφυλάξεις, τις οποίες είχαμε λάβει στη Βηθλεέμ, θα μπορούσαν να αποβούν σωτήριες και στη Θεσσαλονίκη.

Τα τείχη της Θεσσαλονίκης [Ακολουθεί σχολιασμός των ημικυκλικών τειχών της Θεσσαλονίκης] [...] *Όπως συμβαίνει με τις αρχαίες και σύγχρονες πόλεις της Ελλάδας, η οικτρή εσωτερι-*

κή όψη της έρχεται σε αντίθεση με την ομορφιά της εξωτερικής εμφάνισής της, καθώς υψώνεται αμφιθεατρικά στη λοφοπλαγιά που περιβάλλεται από κυπαρίσσια και άλλα αειθαλή δένδρα και θάμνους. Συνήθως τα σπίτια είναι χτισμένα με ωμές πλίνθους και τα περισσότερα ελάχιστα διαφέρουν από τρώγλες. Η ακρόπολη ορθώνεται στο υψηλότερο τμήμα του ημικυκλίου, απέναντι στην ακτή. Στις δύο άκρες του τόξου, προς την πλευρά της θάλασσας, υπάρχουν προμαχώνες με συστοιχίες πυροβόλων, όχι όμως τάφρος έξω από τα τείχη¹³⁰. Ο Κάσσανδρος άλλαξε το όνο-

130. [Ο Beaujour, απέναντι στον οποίο ο συγγραφέας θεωρεί τον εαυτό του υποχρεωμένο για τις προσθήκες που έκανε στις σημειώσεις του, γράφει για τα τείχη: «*Dans l'état actuel, elle est ouverte à la plus-foible escadre; et tout vaisseau armé en*

Σύγχρονη λήψη της ίδιας περιοχής (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

μα αυτής της πόλης [...] [αναφέρεται σε αντιλήψεις της εποχής για την ονομασία και την ιστορία της Θεσσαλονίκης].

Το αρχαίο μεγαλείο της πόλης. Τις μέρες της ακμής της η Θεσσαλονίκη ήταν υπερήφανη διότι διέθετε αμφιθέατρο για τους μονομάχους και ιππόδρομο για την τέλεση των δημόσιων αγώνων. Οι αυτοκράτορες Ουαλεριανός και Γαλληνός την αναβίβασαν στη βαθμίδα της *colonia*¹³¹. Σύμφωνα με τον Beaujour, μπορεί

guerre peut y entrer, et de-la canonner la place, qui n'a pas, pour se defendre, quatre canons montes, et pas un canonnier qui sache pointer». Félix Beaujour, Comm. de la Grèce, tom. 1, 28, Παρίσι 1800].

131. Το καθεστώς της *colonia civium Romanorum* σήμαινε ότι οι κάτοικοι της πόλης γίνονταν Ρωμαίοι πολίτες.

ακόμη κανείς να δει στην ακρόπολη μερικούς κίονες από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο (*verde antico* ή του Ατρακα), από τα λατομεία του οποίου –βρίσκονται στην άλλη πλευρά του κόλπου– η απόσταση δεν είναι μεγάλη. Θεωρείται ότι οι κίονες αυτοί είναι απομεινάρια του ναού του Ηρακλή¹³². Υπάρχει επίσης μία θριαμβική αψίδα, η οποία αναγέρθηκε επί Μάρκου Αυρηλίου και, όπως μια επιγραφή αναφέρει, [...] [έπεται η μεταγραφή δύο επιγραφών].

Ακρόπολη. Οι Τούρκοι αποκαλούν αυτό το φρούριο «Γεντί Κουλέ» και οι Έλληνες «Επταπύργιον», όνομα με το οποίο ανα-

132. [Βλ. Félix Beaujour, ό.π. 29].

Αεροφωτογραφία του Επταπυργίου. Η δόμηση στο εσωτερικό του διακρίνεται πολύ αραιή. Κάτω αριστερά τέμενος, όπου σήμερα ο ναός των Αγίων Αναργύρων. Με βέλος σημειώνεται το σημείο όπου έγινε η λήψη της προηγούμενης φωτογραφίας (Συλλογή Β. Α. Μαυρομάτη).

φέρεται και από τον Paul Lucas¹³³. Και οι δύο ονομασίες έχουν την ίδια σημασία, δηλαδή οι «Επτά Πύργοι». Είναι η παλαιά ελληνική «ακρόπολις». Αλλά λέγεται ότι οι πύργοι αναγέρθηκαν από τους Βενετούς. Προς τα δυτικά, απέναντι σε ένα μικρό μοναστήρι δερβίσηδων, βρίσκεται ένας πύργος που ονομάζεται «Ναμαζιά Κουλέ»: ονομάσθηκε έτσι από τον τεράστιο κορμό ενός αγάλματος γυναικός, που λέγεται ότι απεικόνιζε την αδελφή του Αλε-

ξάνδρου του Μεγάλου, κόρη του Φιλίππου Αμύντα και σύζυγο του Κάσσανδρου, η οποία και έδωσε στην πόλη το όνομά της. Η αξιοσημείωτη παράδοση που το περιβάλλει ασφαλώς καθιστά το άγαλμα άξιο μελέτης [...].

[Ακολουθούν οι παράγραφοι: «Προπύλαια του ιπποδρομίου» και «Καρνάτιδες», όπου γίνεται λόγος για τις Ινκαντάδας, «Ροτόντα», όπου περιγραφή του ταυτώνυμου κτιρίου, «Κατάσταση του ιπποδρομίου», όπου η περιγραφή ερειπίων στην απόσταση μεταξύ Ροτόντας και θάλασσας, «Ναός της Αγίας Σοφίας», «Τέμενος του Αγίου Δημητρίου», «Ιερό της Θερμαίας Αφροδίτης» (Αχειροποίητος)].

133. [Voyage de Turquie, liv. I, tom. 1, 50, Amst. 1744].

Κυνηγητική εκδρομή. Την επόμενη ημέρα (30 Δεκεμβρίου) ο κύριος Cripps συνόδευσε τον κύριο Charnaud σε μια κυνηγητική εκδρομή στην εξοχή, για να εξασφαλίσουν εφόδια για το ταξίδι μας. Στον πρόξενο άρεσε πολύ αυτός ο τρόπος διασκέδασης και ήταν ευτυχής που συνάντησε έναν σύντροφο που ήταν και εκείνος λάτρης του κυνηγιού. «Θα βρούμε άφθονο κυνήγι», είπε. «Αλλά πρέπει να υποσχεθείτε ότι θα πάρετε μαζί σας όλους τους λαγούς που θα σκοτώσουμε. Διότι οι κάτοικοι της περιοχής τρέφουν τέτοια αποστροφή προς τον νεκρό λαγό, ώστε αν έπρεπε να σας σερβίρω λαγό στο δείπνο, θα ήμουν υποχρεωμένος να τον γδάρω και να τον ψήσω μόνος μου. Και η συνέπεια θα ήταν ότι κανένας από τους υπηρέτες μου δεν θα έμενε στο σπίτι όπου γδάρθηκε λαγός, ούτε θα έμπαινε στο δωμάτιο όπου φαγώθηκε». Αυτή η πολύ αρχαία πρόληψη αναφέρθηκε ήδη ακροθιγώς στο παρόν έργο: συνδεόταν με τη λατρεία της Αρτέμιδος. Ο συγγραφέας [του παρόντος] πέρασε σχεδόν ολόκληρη την ημέρα αναζητώντας και άλλες αρχαιότητες [...].

[Έπονται οι εξής παράγραφοι, για τις οποίες ο συγγραφέας στηρίχθηκε κυρίως στον Beaujour: «Θριαμβική αψίδα του Αυγούστου» [Πύλη του Βαρθάρη], «Αψίδα του Κωνσταντίνου» [του Γαλεριού], «Σωροί» [ταφόπλακες], «Μετάλλια», «Μεταλλεία της Μακεδονίας», «Πληθυσμός της Θεσσαλονίκης», «...και όλης της Ελλάδας», «Πεδιάδα της Μακεδονίας», «Βαμβάκι», «Καπνός», «Μαλλί», «Εισαγωγές της Θεσσαλονίκης»].

Διοίκηση: Η διοίκηση της Μακεδονίας εναποτίθεται στα χέρια ενός πασά με τρεις ιππουρίδες. Εξαιρείται μόνον ο τομέας της διοίκησης που σχετίζεται με τη διαχείριση της αστικής δικαιοσύνης και έχει υπεύθυνο έναν αξιωματούχο που ονομάζεται «μουλάς». Καθώς η επίσκεψή μας σε αυτόν τον τόπο ήταν σύντομη, τα όσα είχαμε ήδη δει από την κοινωνία των «Φράγκων» ήταν αρκετά για να μας κάνουν να λυπούμαστε που δεν μπορούσαμε να παρατείνουμε τη διαμονή μας, έστω και σε πείσμα της πανούκλας¹³⁴. Το απόγευμα ο κύριος Charnaud και ο κύριος Cripps επέστρεψαν από την κυνηγητική εκδρομή τους και έφεραν μαζί τους άφθονα θηράματα.

Κυνήγι που υπάρχει στα περίχωρα: Η ποσότητα κυνηγιού που υπάρχει γύρω από τη Θεσσαλονίκη, αν κρίνουμε μόνον από τις περιγραφές που έδωσαν [οι Charnaud και Cripps] για το κυνήγι

της ημέρας εκείνης, πρέπει πράγματι να είναι μεγάλη. Αποτελείται από φασιανούς, καμπίσιες πέρδικες μεγάλες σαν πουλάδες, κοκκινοπέρδικες, λαγούς, μπεκάτσες, μπεκατσίνια, νερόκοτες, ορτύκια κ.ά. Όλοι οι Φράγκοι κάτοικοι αθλούνται, συνεπώς, με το κυνήγι. Οι Αλβανοί κυνηγοί εφαρμόζουν την παλαιά μέθοδο να πυροβολούν πίσω από ένα ψεύτικο άλογο: δηλαδή μεταφέρουν την εικόνα ενός αλόγου ή μίας αγελάδας, πίσω από την οποία κρύβονται και από εκεί σκοπεύουν το ανυποψίαστο θήραμα, από μια τρύπα στην εικόνα. Η μέθοδός τους να σκοτώνουν ορτύκια είναι ίδια με εκείνη που εφαρμόζαν οι αυτόχθονες κάτοικοι της Κριμαίας. Τα ρίχνουν κάτω με βέργες μόλις αυτά σηκώνονται, κάτι που κάνουν με μεγάλη επιδεξιότητα.

Οι τιμές των προμηθειών: Όλα τα είδη τροφίμων είναι φτηνά στην αγορά της πόλης. Μία γαλοπούλα κοστίζει μόνον 25 παράδες. Μία χήνα είκοσι. Τα πουλιά είναι τόσο περιφρονημένα, που δύσκολα θα τα έτρωγαν και οι φτωχότεροι κάτοικοι. Το ψωμί είναι εξαιρετικό. Στο σπίτι του προξένου μας τρώγαμε καϊμάκι και φρέσκο βούτυρο. Το τελευταίο δεν είχε παρασκευαστεί σωστά. Ωστόσο αυτό είναι το μοναδικό μέρος της Τουρκίας που θυμόμαστε να έχουμε δει φρέσκο βούτυρο στα γεύματα των κατοίκων. Οι Φράγκοι τρώνε καλά γεύματα. Αλλά τα μεγάλα σπίτια τους είναι πιο κατάλληλα για το μακρύ μακεδονικό καλοκαίρι, παρά για τη σύντομη διάρκεια του χειμώνα. Αερίζονται, με κάθε έννοια που έχει αυτή η λέξη, και είναι πολύ κρύα. Η μοναδική καύσιμη ύλη τους είναι το ξύλο, είδος πολύ σπάνιο. Στη διάρκεια του καλοκαιριού, ωστόσο, οι έμποροι αποσύρονται σε άλλα σπίτια που βρίσκονται στην εξοχή.

Ελονοσία: Τρομερή ελονοσία εκδηλώνεται στην περίοδο του καλοκαιριού κοντά στις εκβολές όλων των ποταμών και στις ακτές των λιμνών, όπως και σε όλες τις πεδιάδες, ειδικά εκεί που καλλιεργείται βαμβάκι¹³⁵. Κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, το καλύτερο σχέδιο για τους Άγγλους που ζουν στην Εγγύς Ανατολή είναι να φροντίσουν ώστε η διαμονή τους να βρίσκεται όσο το δυνατόν κοντύτερα στις κορυφές των βουνών διότι ο τρόπος που διατρέφονται και οι φυσικές συνήθειές τους, τους καθιστούν τόσο ευαίσθητους στις επικίνδυνες συνέπειες του μολυσμένου αέρα, ώστε λέγεται γι' αυτούς πως «τον ρουφούν, όπως το σφουγγάρι ρουφά το νερό». Και αυτό είναι τόσο αληθές, ώστε

134. Μακροσκελής εκ νέου αναφορά στη φιλοξενία των οικογενειών Charnaud και Abbott και σε επιστολή παλαιότερου επισκέπτη ονόματι Fiott, σχετικώς με τους προξένους της Ανατολής.

135. [Σύμφωνα με τον κύριο Hawkins, η ελονοσία φτάνει στο απόγειό της τους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο και για τον λόγο αυτό εμποδίστηκε να επισκεφθεί την περιοχή μεταξύ Θεσσαλονίκης και Κατερίνης].

από όλους τους Άγγλους που έχουν επισκεφθεί την Τουρκία, ούτε ένας δεν έχει επιστρέψει χωρίς να προσκομίσει σοβαρή μαρτυρία του πράγματος [...].

Πηγή: Clarke: *Travels*, 441-471.

Παρατηρήσεις:

(α) Η αναφορά του Clarke στα «παζάρια, στο χαμηλότερο τμήμα της πόλης, και στις συνοικίες που κατοικούσαν οι Εβραίοι» δημιουργεί την απορία πού βρισκόταν το σπίτι του Charnaud (το οποίο κατά πάσα πιθανότητα ήταν στη συνοικία των Φράγκων¹³⁶). Κυρίως όμως οδηγεί στο ερώτημα αν ο Clarke προσανατολίστηκε στοιχειωδώς στη γεωγραφία της πόλης (το αντίθετο είναι πιθανότερο, λόγω της σύντομης διαμονής του). Την υποψία αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι θεωρούσε τις Ινκαντάδας ως «προτύλαια του αρχαίου ιπποδρόμου», τον οποίον όμως τοποθετούσε πολύ πιο ανατολικά (ανάμεσα στη Ροτόντα και τη θάλασσα).

(β) «Ένα μικρό μοναστήρι δερβίσηδων» και «ένας πύργος που ονομάζεται «Ναμαζιά Κουλέ». Το πιθανότερο είναι ότι ο Clarke δανείσθηκε την πληροφορία αυτή από τον Beaujour, χωρίς να επισκεφθεί την περιοχή. Ο πύργος δεν υπήρχε πλέον όταν έγραφε ο Μ. Χατζή Ιωάννου (δεκαετία 1870)¹³⁷, και έτσι δεν γνωρίζουμε την ακριβή θέση του. Η αναφορά σε μοναστήρι δερβίσηδων παραπέμπει μεν στο Μεβλεβή χανέ, αλλά αυτός ο τεκές κάθε άλλο παρά «μικρός» ήταν. Γι' αυτό η θέση του «Ναμαζιά Κουλέ» δεν πρέπει να τοποθετείται οπωσδήποτε στη Νέα Πύλη, αλλά γενικώς έξω από το βόρειο τείχος¹³⁸.

(γ) «Οι κάτοικοι της περιοχής τρέφουν αποστροφή προς τον νεκρό λαγό». Στην πραγματικότητα από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης εξαγονταν 90.000 ως 100.000 λαγοτόμαρα, αριθμός αρκετά μεγάλος για να θεωρήσουμε την «αποστροφή» ως καθολική. Πάντως, ήταν βεβαιωμένη σε ό,τι αφορά τα μέλη του δόγματος των μπεκτασήδων (αλλά όλοι οι γενίτσαροι ήταν μπεκτασήδες). Το πιθανότερο είναι ότι το εμπόριο των λαγοτόμαρων έκαναν χριστιανοί, αν κρίνουμε από την ύπαρξη μεγάλης χριστιανικής συντεχνίας γουναράδων την ίδια εποχή¹³⁹.

136. Βλ. Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 73, όπου και πληροφορίες για τον Φρανσουά Σαρνό και την οικογένειά του.

137. Βλ. Χατζή Ιωάννου: *Αστυγραφία*, 29 και 34, όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία.

138. Πρβλ. Δημητριάδης: *Τοπογραφία*, 30 και 149.

139. Για τον αριθμό των λαγοτόμαρων βλ. Μπωζούρ: *Πίνακας*, 135. Για την απέ-

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Otter: *Life and Remains*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ'1, 61-93 (ειδικά περί Θεσσαλονίκης, 79, 90). Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 31.

1801, Philip Hunt & Josef Dacre Carlyle

Την άνοιξη του 1801, την εποχή που πρέσβης ήταν ο λόρδος Έλγιν, δύο από τα σημαίνοντα μέλη του διπλωματικού σώματος της αγγλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, ο Dr. Philip Hunt και ο Dr. Josef Dacre Carlyle, εφοδιασμένοι με σουλτανικά έγγραφα και πατριαρχικές επιστολές, περιηγήθηκαν το Άγιον Όρος και τη Χαλκιδική, φθάνοντας μέχρι τη Θεσσαλονίκη, με αντικειμενικό σκοπό τη συλλογή παλαιών χειρογράφων.

Ο Philip Hunt, για τον οποίο γνωρίζουμε ελάχιστα, διετέλεσε πνευματικός της αγγλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη μετά το 1799. Βοήθησε τον λόρδο Έλγιν στο έργο της αρπαγής πολλών ελληνικών αρχαιοτήτων, μεταφέροντας για λογαριασμό του στην Αγγλία αγάλματα, επιγραφές και εκκλησιαστικά χειρόγραφα.

Ο Josef Carlyle γεννήθηκε στο Carlisle της Μεγάλης Βρετανίας το 1759. Το 1775 εισήλθε στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ και το 1794 αναγορεύτηκε διδάκτορας Ανατολικών γλωσσών, με ειδικευση στην αραβική. Το 1799 διορίστηκε στην αγγλική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης και συνόδευσε τον λόρδο Έλγιν στο ταξίδι του από το Λονδίνο στην Κωνσταντινούπολη. Οι λόγοι του διορισμού του ήταν προφανείς. Ήταν ο καταλληλότερος άνθρωπος για την έρευνα και τη μελέτη ελληνικών και συριακών χειρογράφων και θα βοηθούσε την αποστολή του Έλγιν και των συνεργατών του. Μετά το τέλος της περιήγησής του επέστρεψε στην Αγγλία. Πέθανε τέσσερα χρόνια αργότερα, έπειτα από ξαφνική ασθένεια, στις 12 Απριλίου 1804.

Μετά από παραμονή τριών εβδομάδων στον Άθω, οι Hunt και Carlyle ακολούθησαν τον δρόμο που οδηγούσε στη Θεσσαλονίκη από την Ιερισσό της Χαλκιδικής. Η έκδοση του Robert

χθεια των μπεκτασήδων βλ. Μιρμίρογλου, *Οι Δερβίσηδες*, 103. Για τη χριστιανική συντεχνία των γουναράδων, βλ. Χεκίμογλου: *Χριστιανικές συντεχνίες*, 113-136, και Χεκίμογλου: *Η περίπτωση των γουναράδων*, 477-500.

Walpole¹⁴⁰ *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey from Manuscript Journals* (1817) περιλαμβάνει μαρτυρίες επιστημόνων που επισκέφθηκαν το ευρωπαϊκό και το ασιατικό τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μεταξύ αυτών είναι και το κείμενο του Dr. Hunt με θέμα το Άγιο Όρος. Παρεμπιπτόντως ο συγγραφέας περιγράφει τη διαδρομή από την Ιερισσό προς τη Θεσσαλονίκη. Από το κεφάλαιο αυτό δημοσιεύεται στη συνέχεια ένα απόσπασμα που αναφέρεται στην Ιερισσό, λόγω του πλούτου των πληροφοριών του.

Επιλογή κειμένου:

[...] Η τιμή του σιταριού εδώ [στην Ιερισσό] είναι πεντέμισι γρόσια το κοιλό ή οκτώ σελίνια το μπούσελ. Το κρασί κοστίζει τρεις παράδες η οκά, μέτρο που ισοδυναμεί με δύομισι λίμπρες. Ένα αρνάκι βάρους δύο οκάδων και ενός τετάρτου κοστίζει τέσσερα γρόσια ή έξι σελίνια. Δύο αβγά πουλήθηκαν για έναν παρά (μισή πένα), μια κότα δώδεκα παράδες. Οι εργάτες στα αμπέλια παίρνουν είκοσι παράδες (δέκα πένες) την ημέρα και επιπλέον κρέας και ποτό οι κοινοί εργάτες δεκαπέντε παράδες (επτάμισι πένες) και τροφή. Μουλάρια κατάλληλα για ιππασία κοστίζουν από 150 ως 200 γρόσια το καθένα ένα βόδι κατάλληλο για όργωμα 60 γρόσια, ένα άλογο για τη μεταφορά φορτίων από 50 ως 65 γρόσια. Πριν φύγουμε από αυτό το χωριό [Ιερισσός] μας επισκέφθηκε η συντροφιά μιας «νύμφης» [ελληνικά στο κείμενο], οι φίλες της οποίας μας είπαν ότι χαιρέτιζαν την άφιξή μας και τη θεωρούσαν καλό οιωνό για την ευτυχία των νεόνυμφων. Η νύφη δεν είχε το πρόσωπό της καλυμμένο σε βαθμό που να το κρύβει. Όταν της κάναμε ένα δώρο, πήρε τα χέρια μας στο στόμα της και τα φίλησε. Έπειτα υποκλίθηκε και αποσύρθηκε σιωπηλή. Στη διάρκεια ολόκληρης της τελετής δεν άρθρωσε λέξη. Η σιωπή αυτή, όπως μας είπαν, διαρκούσε οκτώ μέρες από τον γάμο της. Στο διάστημα αυτό οι παράνυμφοι και οι συγγενείς του άντρα της τη συνοδεύουν από σπίτι σε σπίτι, όπου κάθε αρσενικός ένοικος της δίνει μερικούς παράδες ή μερικά γρόσια, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Μικρά νομίσματα ήταν κρεμασμένα στις πλεξούδες των μαλλιών της, που κρέμονταν πάνω από τους ώμους της και στην πλάτη της, σχεδόν φτάνοντας στο έδαφος. Το κάλυμμα της κεφαλής της ήταν γεμάτο με μεγαλύτερα νομίσματα. Ανάμεσά τους υπήρχαν πολλά αρχαία

νομίσματα, που ματαίως προσπαθήσαμε να αγοράσουμε, προσφέροντας αρκετά χρήματα. Μας είπαν ότι θεωρούσαν το κάλυμμα της κεφαλής της ως οικογενειακό θησαυρό και ότι ήταν παλαιό κειμήλιο, στο οποίο κατά καιρούς γίνονταν προσθήκες. Αλλά δεν θα γινόταν να χαθεί οποιοδήποτε από τα παλιότερα στολίδια του.

Το χαράτσι, ή κεφαλικός φόρος, που επιβάλλεται, ανέρχεται σε έξι γρόσια ανά ενήλικα. Ο πασάς της περιοχής εισπράττει επίσης γεωργικό φόρο από κάθε χριστιανό, σε αναλογία 1:7,5 επί της παραγωγής, ανεξάρτητα από το αν είναι Έλληνας ή Αλβανός, καθώς και 1:6 από τους μουσουλμάνους. Εκτός από τους φόρους αυτούς, κάθε αμπέλι πληρώνει στον πασά δύο γρόσια ανά διακόσιες οκάδες κρασί την εποχή του τρύγου. Αν το κρασί εξαχθεί, έστω και σε κοντινό νησί ή κάποιο λιμάνι της ίδιας χώρας, επιβαρύνεται με δασμό δύο παράδων ανά οκά [...].

Πηγή: Hunt: *Mount Athos*, 226-227.

Παρατηρήσεις:

(α) Το απόσπασμα αυτό αποτελεί μια σπάνια και σαφή μαρτυρία για το φορολογικό καθεστώς των χωριών στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, καθώς και για τις τιμές και τους μισθούς. Το αναφερόμενο γρόσι περιείχε την εποχή εκείνη 5,9 γραμμάρια καθαρό ασημί και χωριζόταν σε σαράντα παράδες. Η αντιστοιχία του με το χρυσό βενετικό δουκάτο ήταν επτά γρόσια προς ένα δουκάτο¹⁴¹. Η αξία που είχε το γρόσι στα 1801 έναντι του χρυσού, θα του απέδιδε σήμερα ισοτιμία οκτώ ευρώ περίπου. Το κοιλό Κωνσταντινουπόλεως ήταν μέτρο χωρητικότητας, που αντιστοιχούσε σε 18-22 οκάδες δημητριακών. Κατά τόπους όμως υπήρχαν μεγάλες διαφορές¹⁴². Οι αμοιβές ήταν εντυπωσιακά χαμηλές, αφού για να αγοράσει ένας εργάτης ένα αρνί, θα έπρεπε να εργαστεί επί οκτώ ημέρες, ένα βόδι ή ένα άλογο επί τέσσερις μήνες και ένα μούλαρι επί σχεδόν έναν χρόνο. Δώδεκα ή και περισσότερες ημέρες τον χρόνο θα έπρεπε να εργαστεί απαραίτητα για να εξασφαλίσει την πληρωμή του χαρατσιού. Παρ' όλα αυτά η νύφη αρνήθηκε να πουλήσει τα αρχαία νομίσματα που στόλιζαν το κεφάλι της.

(β) Δεν γνωρίζουμε αν ο Dr. Hunt περιέγραψε τη Θεσσαλονίκη. Αλλά και αν το έκανε, ο Walpole δεν επέλεξε το κείμενό του. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι ο Carlyle, σε

140. Άγγλος ταξιδιώτης και συγγραφέας (1781-1856). Περιηγήθηκε την Ελλάδα το 1803, μετά την αποφοίτησή του από το Καίμπριτζ. Συγκέντρωσε ανέκδοτα χειρόγραφα περιηγητικών κειμένων άλλων ταξιδιωτών, τα οποία εξέδωσε σε δύο τόμους το 1817 και το 1820.

141. Pamuk: *Money*, 967, Karpat: *Ottoman Past*, 195-196.

142. E - F.D., *Systeme*, 16.

επιστολή που έστειλε από τη Θεσσαλονίκη στις 27 Απριλίου 1801 στον επίσκοπο του Durham, ενώ περιγράφει τα του Αθώ, εν τούτοις δεν αναφέρεται καθόλου στην πόλη, αντίθετα από τη συνήθειά του¹⁴³.

(γ) Επίσης, ο Walpole δεν συμπεριέλαβε κανένα κείμενο για τη Θεσσαλονίκη σε έναν άλλο τόμο, με τον τίτλο *Travels in Various Countries of the East* (1820), ο οποίος, όπως φαίνεται από τον υπότιτλο (*Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*), αποτελούσε συνέχεια του προηγούμενου. Στον τόμο του 1820 ο Walpole παραθέτει τη μαρτυρία του περιηγητή Dr. John Sibthorp¹⁴⁴, που είχε ήδη πεθάνει. Ο τελευταίος έφυγε με πλοίο από το Άγιο Όρος παραμονή Δεκαπενταύγουστου του 1787 και την επομένη βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, όπου έμεινε μέχρι τις 30 Αυγούστου, οπότε και αναχώρησε για περιοδεία στο Αρχιπέλαγος. Ωστόσο, στον τόμο δεν αναφέρεται απολύτως τίποτε για τη 15ήμερη παραμονή του Sibthorp στη Θεσσαλονίκη¹⁴⁵, εκτός από την πληροφορία ότι τον συνόδευε ο κύριος Hawkins και ότι κατέλυσαν στο σπίτι του Βρετανού προξένου που ονομαζόταν Moore¹⁴⁶. Ο τελευταίος άσκησε τα καθήκοντά του από το 1786 ως το 1788¹⁴⁷.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Chalmers: *Josef Dacre Carlyle*. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ' 1, 94-119. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου: *Ταξιδιωτικά*, 295-296. Walpole: *Travels*. Angelou: *Carlyle's journal*.

1806, William Martin Leake

Άγγλος αρχαιολόγος, τοπογράφος και στρατιωτικός, ο William Martin Leake γεννήθηκε στο Λονδίνο στις 14 Ιανουαρίου

143. Carlyle: *Letters*, Επιστολή V (Salonica, April 27, 1801), 194-197.

144. Διάσημος Άγγλος βοτανολόγος (1758-1796). Βλ. Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου: *Ταξιδιωτικά*, 289.

145. Ο Sibthorp πραγματοποίησε ακόμα ένα ταξίδι στο Άγιο Όρος τον Οκτώβριο του 1794. Τη φορά αυτή κατευθύνθηκε με πλοίο από το Άγιο Όρος απ' ευθείας στις Σποράδες. Βλ. Sibthorp: *Continuation*, 66. Επίσης βλ. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Β', 613-624.

146. Sibthorp: *Voyage*, 41.

147. Σβορώνος: *Το εμπόριο*, 195 και Pickard: *George Moore*.

Η πλειονότητα των γενιτσάρων ήταν πολύ φτωχοί βιοπαλαιστές. Πολλοί ασκούσαν υπαίθρια επαγγέλματα, όπως του εικονιζόμενου γαλατά. Το στοιχείο που τους διαφοροποιούσε από τους μη μουσουλμάνους ομότεχνούς τους ήταν ότι οι γενίτσαροι έφεραν όπλα και κατά συνέπεια μπορούσαν να ασκήσουν εκφοβισμό και βία (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Κατά τον 19ο αι. πολλοί κάτοικοι της πόλης είχαν κτηνοτροφικές ασχολίες. Τα κοπάδια έβοσκαν έξω από τα τείχη σε περιοχές που σήμερα κατοικούνται. Η λήψη έγινε στο ισλαμικό κοιμητήριο προ του 1897 (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

1777. Εισήχθη στη Στρατιωτική Βασιλική Ακαδημία του Woolwich και μετά την αποφοίτησή του (1794), εστάλη στις Δυτικές Ινδίες, όπου και παρέμεινε επί τέσσερα έτη. Προσέφερε τις υπηρεσίες του στον αγγλικό στρατό στην Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία, την Κύπρο και την Αίγυπτο.

Το 1806, με εντολή της αγγλικής κυβέρνησης, εστάλη επικεφαλής μυστικής αποστολής στην Ελλάδα, όπου και περιηγήθηκε τα παράλια της Ηπείρου, συναντήθηκε με τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων και επισκέφθηκε τη Βόρεια Ελλάδα. Από το 1808 μέχρι το 1810 τον συναντούμε στα Ιωάννινα του Αλή Πασά, ως διπλωματικό ακόλουθο του Άγγλου προξένου.

Παράλληλα με τα στρατιωτικά του καθήκοντα, ειδικεύθηκε στη συλλογή επιγραφών, αγαλμάτων και νομισμάτων και

συνέγραψε σημαντικές αρχαιολογικές και τοπογραφικές μελέτες ελληνικού ενδιαφέροντος¹⁴⁸, που εκδόθηκαν μετά την αποστράτευσή του το 1823. Διετέλεσε μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας του Λονδίνου, της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας, της Ακαδημίας Επιστημών του Βερολίνου και της Ακαδημίας της Γαλλίας. Πέθανε στις 6 Ιανουαρίου 1860.

Ο Leake επισκέφθηκε για πρώτη φορά τη Θεσσαλονίκη στις 17 Νοεμβρίου 1806 και παρέμεινε στην πόλη μέχρι τις 26 Νοεμβρίου. Επανήλθε στις 23 Δεκεμβρίου 1806. Το Φεβρουάριο του

148. *Topography of Athens* (1821), *Journal of a Tour in Asia Minor* (1824), *Travels in the Morea* (1830), *Numismata Hellenica* (1854), *Peloponnesiaca* (1846) κλπ.

Τα αιγοπρόβατα που ανήκαν στους Θεσσαλονικείς έβοσκαν στο λεγόμενο «κισλά» (λιβάδι), που βρισκόταν έξω από τα βορειοανατολικά τείχη μεταξύ των συνόρων της Πυλαίας (Καπουτζήδων), του Ασβεστοχωρίου (Γενίκιοϊ) και της Θεσσαλονίκης. Περιλάμβανε τους τρεις λόφους Καρά τεπέ, Σεβρί τεπέ και Σείχ Σου, δηλαδή μέρος του σημερινού περιαστικού δάσους. Ο κισλάς ανήκε εξ αδιαιρέτου στις τρεις θρησκευτικές κοινότητες της πόλης και νοικιαζόταν σε κτηνοτρόφους. Τα μισθώματα ενίσχυαν τα σχολεία. Το δικαίωμα της εκμετάλλευσής του κληροδοτήθηκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, αλλά ουδέποτε ασκήθηκε. Λιβάδι απλωνόταν και έξω από τα δυτικά τείχη, από όπου και η λήψη του 1915 από τον Gaston Nitzer. Απεικονίζεται η σημερινή Σταυρούπολη (Αρχείο Nandia Massoudi-Pla, Παρίσι).

1807 συνελήφθη από τις οθωμανικές αρχές και παρέμεινε φυλακισμένος μέχρι τον Νοέμβριο του 1807. Με ενέργειες του Άγγλου καπετάνιου Handfield απελευθερώθηκε¹⁴⁹ και επέστρεψε με την αγγλική φρεγάτα *Thetis* στο Λονδίνο. Εκεί νοσηλεύτηκε γιατί η υγεία του είχε κλονισθεί στις φυλακές της Θεσσαλονίκης.

Οι εντυπώσεις του από την πρώτη του επίσκεψη στη Θεσσαλονίκη καταγράφηκαν το 1835 στο βιβλίο του *Travels in Northern Greece*, μεταφρασμένα αποσπάσματα από το οποίο, παραθέτουμε παρακάτω.

149. Καραθανάσης: *Θεσσαλονίκη*, τ.Β', 126-127.

Επιλογή κειμένου:

[...] Σε μισή ώρα κατεβήκαμε στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης και, γυρίζοντας προς τα αριστερά, βαδίσαμε κατά μήκος των προπόδων του Χορτιάτη. Μετά από μία ώρα φτάσαμε στο τουρκικό κοιμητήριο που περιβάλλει την πόλη και περιλαμβάνει πολλά θραύσματα από κίονες και σαρκοφάγους, σκορπισμένα ανάμεσα στις επιτύμβιες πλάκες.

Τα τείχη της πόλης αποτελούνται εν μέρει στο κατώτερο τμήμα τους από αρχαία μάρμαρα και καθ' όλες τις ενδείξεις παραμένουν στην ίδια θέση που είχαν κατά την αρχαιότητα. Μετά από μία ώρα και τρία τέταρτα, από τότε που ξεκινήσαμε από το Αϊβάτι, εισήλθαμε στη Βαρντάρ-Καπισί, δηλαδή στην πύλη του Βαρδάρη. Σε ένα δένδρο που βρίσκεται μπροστά της, κρέμεται το σώμα ενός ληστή. Ακριβώς μετά την πύλη ο δρόμος διασταυρώνεται με μια αρχαία αψίδα, πλάτους περίπου δεκατεσσάρων ποδιών, που στηρίζεται σε παραστάδες. Αυτές, απ' ό,τι φαίνεται, είναι θαμμένες στο έδαφος κατά το ήμισυ, σε σχέση με το αρχικό ύψος τους.

Όλοι οι Τούρκοι της Μακεδονίας που φέρουν όπλα είναι ζιαμέτηδες, γιουρούκοι ή γενίτσαροι. Οι ζιαμέτηδες είναι το ιππικό που συγκροτείται από τους κατόχους ζαϊμετιών (ζαϊμηδες) και τιμαρίων, κάθε φορά που καλούνται από την κυβέρνηση. Οι γιουρούκοι καλλιεργούν τη γη που τους ανήκει, κυρίως σε ορεινές περιοχές. Οι γενίτσαροι αποτελούν τη φρουρά των οχυρωμένων πόλεων. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται, κατά το μεγαλύτερο μέρος, οι επικεφαλής των οικογενειών που ασχολούνται με το εμπόριο ή τη βιοτεχνία ή κατέχουν έγγεια ιδιοκτησία στη γειτονική πεδιάδα. Γη που αποφέρει ετήσια έσοδα χιλίων λιρών στερλινών θεωρείται μεγάλη ιδιοκτησία. Ο Χ' Μουσταφά, ο μπας-τσαούς των γενίτσαρων έχει επτά τσιφλίκια που αποδίδουν 20.000 γρόσια ετησίως (1.200 στερλίνες), αν και δεν φαίνεται να δαπανά πάνω από επτά ή οκτώ χιλιάδες. Με μία κυβέρνηση που κάνει τους πάντες να φοβούνται να επιδείξουν την περιουσία τους και που καθιστά την ιδιοκτησία και τη ζωή ανασφαλής ακόμα και για τους πιο ευνοούμενους υπηκόους της, είναι φυσικό να βρίσκουμε ακραίες εκφράσεις φειδούς και πολυτέλειας. Οι Τούρκοι, όπως και οι Εβραίοι, είναι φειδωλοί μέχρι υπερβολής, ενώ η πολυτέλεια δεν είναι ασυνήθιστη στους νεαρούς οσμανλήδες. Μου έδειξαν έναν υπάλληλο του δικαστηρίου, ο οποίος μέσα σε λίγα χρόνια εξαφάνισε 2.000 πονγγιά [ΣΤΕ: 1 πονγκί=500 γρόσια] και επτά τσιφλίκια. Ωστόσο, αυτοί οι Τούρκοι γαιοκτήμονες είναι τα πρόσωπα με τη μεγαλύτερη σταθερότητα στην Τουρκία. Και οι Φράγκοι έμποροι που διαπραγματεύονται το καλαμπόκι, το βαμβάκι και τον καπνό τους μπορούν, χωρίς μεγάλο κίνδυνο, να κερδίσουν από τα προϊόντα τους.

Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης κατάγονται από τη μεγαλύτερη παροικία απ' όσες εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα κατά την εποχή του διωγμού τους από την Ισπανία, στα τέλη του 15ου αι. Αλλά έκτοτε ένα σημαντικό τμήμα τους έγιναν μουσουλμάνοι, αν και χωρίς να αναγνωρίζονται πλήρως από τους οσμανλήδες και σχημάτισαν μια ξεχωριστή τάξη, τους μαμίν. Επειδή κληρονόμησαν το εβραϊκό πνεύμα της φειδούς και της φιλοπονίας είναι γενικώς πλούσιοι και σ' αυτούς ανήκουν μερικοί από τους πλουσιότερους Τούρκους της Θεσσαλονίκης. Ο Χασάν Ατζίκ, υπουργός στην Κωνσταντινούπολη και ο αδελφός του, που είναι γκιουμουκτσής –δηλαδή ενοικιαστής των τελωνειακών εσόδων της Θεσσαλονίκης– είναι μαμίν. Φυσικά τους αντιπαθούν τρομερά οι νωθροί, φτωχοί και άσωτοι γενίτσαροι της κατώτερης τάξης. Πηγαίνουν τακτικά στο τζαμί και συμμορφώνονται με τη μωαμεθανική θρησκεία σε ό,τι αφορά τους τύπους. Αλλά οι άλλοι Τούρκοι τους προσάπτουν ότι κάνουν κρυφές συγκεντρώσεις και τελετές. Τους αποδίδονται και άλλες ιδιαιτερότητες, από τις οποίες, εκείνη που αποδεικνύεται καλύτερα, είναι ότι γνωρίζουν την ισπανική γλώσσα. Λέγεται ότι χωρίζονται σε τρεις ομάδες: οι δύο δεν έρχονται ποτέ σε επιγαμία με την τρίτη, η οποία δεν παντρεύει ποτέ τα κορίτσια της με τους οσμανλήδες.

Η «πολιτεία», δηλαδή η ελληνική κοινότητα, έχει επικεφαλής της τον μητροπολίτη, ο οποίος μαζί με τους άρχοντες ρυθμίζει όλες τις αστικές διαφορές, στις οποίες οι Τούρκοι δεν αναμειγνύονται, εκτός αν οι χριστιανοί κρίνουν σκόπιμο να καταφύγουν στο Ιεροδικείο.

Υπάρχουν στη Θεσσαλονίκη πλούσιοι Έλληνες έμποροι, οι περισσότεροι από τους οποίους οφείλουν την ακώλυτη κατοχή και επαύξηση του πλούτου τους στην προστασία που τους παρέχουν τα ευρωπαϊκά προξενεία ως δραγουμάνους ή μπαρατάρους. Τώρα που η προστασία αυτή πρόκειται να καταργηθεί, η κατάστασή τους θα γίνει πολύ πιο επισφαλής.

Οι χειρωνάκτες των τουρκικών οικογενειών στη Θεσσαλονίκη, όπως οι καφετζήδες, οι τουτουτζήδες (καπνεργάτες) και οι αχτζήδες (μάγειροι) παίρνουν περίπου δέκα πιάστρες=δώδεκα σελίνια τον μήνα. Ένας γιατζτζής (γιαζι=γραφέας) τριάντα γρόσια. Οι Ελληνίδες υπηρέτριες στις φράγκικες οικογένειες παίρνουν περίπου πενήντα γρόσια τον χρόνο, μαζί με μερικά ρούχα. Σε όλες τις περιπτώσεις, η διατροφή είναι επιπλέον.

Η καλύτερη ποιότητα ψωμιού κοστίζει δεκαπέντε παράδες η οκά και το αρνί δεκαοκτώ ως είκοσι παράδες η οκά. Το βοδινό κοστίζει μόνον οκτώ ως δέκα, διότι καταναλώνεται μόνον από τους Εβραίους και τους Φράγκους. Η κανονική τιμή του μεταξιού είναι πενήντα γρόσια η οκά και σχεδόν κάθε οικογένεια τρέφει μετα-

ξοσκώληκες. Τα συνηθισμένα βαμβακερά και μάλλινα υφάσματα για την ένδυση του απλού λαού υφαίνονται επίσης κατ' οίκον, καθώς και στα γύρω χωριά. Εδώ παράγεται σημαντική ποσότητα βαμβακερών προσοψιών, μερικές φορές διακοσμημένων με χρυσές κλωστές, για το «νίψιμον» δηλαδή το πλύσιμο των ανώτερων τάξεων πριν και μετά το γεύμα, συνήθεια που ισχύει σε κάθε μέρος της Ελλάδας από την εποχή του Ομήρου¹⁵⁰.

Ένα άλλο προϊόν της πόλης είναι το μεταξωτό τούλι, για πουκάμισα και κουνουπιέρες. Ωστόσο, οι κυριότεροι βιοτεχνικοί κλάδοι είναι η βυρσοδεψία και η βαφή των δερμάτων, οι οποίοι βρίσκονται πλήρως στα χέρια των γενίτσαρων. Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης έχει παρακμάσει πολύ στη διάρκεια του πολέμου και ακόμη περισσότερο από την περιγραφή του Beaujour το 1797. Το μοναδικό άξιο λόγου εξαγωγίμο προϊόν είναι ο καπνός, που αποστέλλεται από εδώ με τα αυτοκρατορικά πλοία. Κανένα αγγλικό πλοίο δεν φόρτωσε εδώ στη διάρκεια των δώδεκα τελευταίων χρόνων. Οι μπέηδες έχουν τις αποθήκες τους γεμάτες καλαμπόκι, το οποίο –βάσει ενός φερμανιού της Πόλης που εκδόθηκε πέρυσι και ανανεώθηκε φέτος– απαγορεύεται να στέλνουν στις χριστιανικές χώρες.

Στο μεταξύ, η Πύλη απαιτεί μία συγκεκριμένη αναλογία του προϊόντος, σε χαμηλή τιμή, από όλες τις σιτοπαραγωγές περιοχές της αυτοκρατορίας, μεταξύ των οποίων και από τη Μακεδονία, επικαλούμενη τον εφοδιασμό στόλων και στρατευμάτων. Το αποτέλεσμα είναι ότι τον προηγούμενο χρόνο, όταν η τιμή των σιτηρών στην Αθήνα ήταν πολύ υψηλή, η κυβέρνηση πούλησε σε ξένους σιτηρά στην Πόλη, σε τιμή πολύ χαμηλότερη από εκείνη που θα πλήρωναν στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένης και της δαπάνης μεταφοράς. Σιτάρι τριών ή τεσσάρων χιλιάδων κοιλών Κωνσταντινουπόλεως θα παραδοθεί εδώ σε έναν μήνα, μαζί με όσο αριθμό βοοειδών ζητηθεί. Οι μπέηδες της Θεσσαλονίκης πλήττονται περισσότερο από τους πιο απόμακρους γαιοκτήμονες, –διότι εκεί το λαθρεμπόριο σιτηρών μπορεί να πραγματοποιηθεί ευκολότερα από οποιοδήποτε άλλο παραθαλάσσιο μέρος.

Γενικά, οι διαταγές της Πύλης κατά της εξαγωγής σιτηρών μετατρέπονται σε πηγή κέρδους για τους τοπικούς διοικητές. Αλλά σε μία περιττήχιστη πόλη και κάτω από το βλέμμα ενός πασά οι αυτοκρατορικές εντολές πρέπει, αναγκαστικά, να γίνονται πιο σεβαστές [...].

150. [Οδύσσεια Α' 136: Χέρνιβα δ' ἀμφίπολος προχόφ' ἐπέχευε φέρουσα καλή χρυσεή ὑπὲρ ἀργυρέοιο λέβητος νίψασθαι. Όμως τώρα θα πρέπει να διαβάσουμε χαλκός αντί χρυσοῦ και τενεκές αντί ἀργύρου, ακόμη και στην περίπτωση των πασάδων].

Πηγή: Leake: *Travels*, τ. Γ', 235, 249-250, 251, 252-254.

Παρατηρήσεις:

Η διάκριση μεταξύ «Τούρκων» και «οσμανλήδων» που κάνει ο Leake δεν είναι σαφής. Πάντως, οι δύο όροι δεν χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι. Ο συγγραφέας ήρθε σε άμεση επαφή με την ελληνική κοινότητα, αφού γνωρίζει τόσο την ονομασία με την οποία η τελευταία αυτοαποκαλείται («πολιτεία»), όσο και την ονομασία για τους κοσμικούς ηγέτες («άρχοντες»). Έχει επίσης αντιληφθεί πολύ καλά τη σημασία που είχαν οι ιδιότητες του «δραγουμάνου» (διερμηνέα) και του «μπαρατάρου» (προστατευόμενου) για τη διατήρηση και επαύξηση της περιουσίας των χριστιανών εμπόρων. Οι ιδιότητες αυτές έδιναν ειδική προστασία στους εμπόρους, αφού τους εξομοίωναν με τους ξένους υπηκόους. Ο Leake ήταν άριστα πληροφορημένος για τα περιοριστικά μέτρα που επρόκειτο να λάβει η οθωμανική κυβέρνηση κατά των προστατευόμενων. Το σχετικό φερμάνι εκδόθηκε στις 28.12.1806¹⁵¹. Ταυτόχρονα (22.12.1806) εκδόθηκε και πατριαρχική εγκύκλιος που καλούσε τους υπηκόους του σουλτάνου να εγκαταλείψουν τη διπλωματική προστασία και να αποκατασταθούν ως ραγιάδες¹⁵². Πολύ συγκεκριμένες είναι και οι ειδήσεις του Leake για τα ημερομίσθια, αλλά και για την ταυτότητα των εύπορων Οθωμανών γαιοκτημόνων.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Leake: *Θεσσαλία*. Σαββίδης: *Σχεδιάσμα*. Στάθης: *Η Θεσσαλία*. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ' 1, 438-441, 455.

1807, Frédéric François Guillaume de Vaudoncourt

Στρατηγός και ιστορικός των Ναπολεόντειων πολέμων, ο βαρόνος De Vaudoncourt γεννήθηκε στη Βιέννη από Γάλλους γονείς στις 24 Σεπτεμβρίου 1772. Φοίτησε στις φημισμένες στρατιωτικές σχολές των Παρισίων και του Βερολίνου. Το 1800

προήχθη σε ταγματάρχη και το 1806 σε συνταγματάρχη. Με τον βαθμό αυτό ανέλαβε στις 18 Ιουνίου 1806 τη γενική διοίκηση των συμμαχικών ιταλικών στρατευμάτων. Στις 30 Μαΐου 1809 προήχθη σε ταξίαρχο. Έλαβε μέρος στη ρωσική εκστρατεία με τον βαθμό του στρατηγού (1812), ενώ επιστρέφοντας στο Παρίσι, προήχθη σε στρατάρχη του γαλλικού στρατού (22 Σεπτεμβρίου 1814). Κατά τη διάρκεια των «εκατό ημερών» βοήθησε τον Βοναπάρτη να ανακαταλάβει το Παρίσι. Μετά την πτώση του Ναπολέοντα κατέφυγε στο Μόναχο και από εκεί στο Πιεμόντε της Ιταλίας, όπου ανέλαβε τη διοίκηση του εκεί συνταγματικού στρατού. Μέσω Ισπανίας και Αγγλίας, επέστρεψε το 1825 στο Παρίσι, όπου αποστρατεύθηκε. Πέθανε στις 2 Μαΐου 1845 στο Passy των Παρισίων.

Ο Vaudoncourt υπήρξε επίσης λόγιος και ιστορικός, με αξιόλογες στρατιωτικές μελέτες στο ενεργητικό του¹⁵³. Το 1807 του ανατέθηκε να επισκεφθεί τον μπέη της Ερζεγοβίνης, τον πασά του Σκούταρι και του Βερατίου και τον περιβόητο Αλή Πασά των Ιωαννίνων, με σκοπό να καταγράψει την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση που επικρατούσε στα πασαλίκια τους. Η περιήγηση αυτή του έδωσε μία πρώτης τάξης ευκαιρία να γνωρίσει από κοντά την Ήπειρο και τη Μακεδονία και να αποτυπώσει τις αναμνήσεις του στο βιβλίο *Memoirs on the Ionian Islands*. Πέρα από τις πολιτικές και στρατιωτικές αναλύσεις, προσπάθησε να μεταφέρει και πληροφορίες γεωγραφικού περιεχομένου. Στο τελευταίο απέτυχε, αφού οι ειδήσεις που παραθέτει –προϊόντα εσφαλμένων πληροφοριών που παραχρήθηκαν– αξιολογούνται από ελλιπείς έως ανακριβείς.

Παράδειγμα οι αντίστοιχοι χιλιομετρικοί οδηγοί (itineraries) από τα Γρεβενά και τη Λάρισα προς τη Θεσσαλονίκη.

Επιλογή κειμένου:

Χιλιομετρική διαδρομή αριθμ. 10. Από τα Γρεβενά στη Θεσσαλονίκη, 32 ώρες. Συνεχίζοντας από τα Γρεβενά, φτάνουμε στη Σιάτιστα σε πέντε ώρες [...]. Από εκεί, ακολουθώντας τα υψώματα που εκτείνονται κατά μήκος της αριστερής όχθης του Ιντζέ Καράσου [ΣΤΕ: Αλιάκμονα], φτάνουμε σε έξι ώρες στην Κοζάνη και από εκεί σε άλλες πέντε στο Σείλτζι. Αφήνουμε αυτή την περιοχή και κατεβαίνουμε προς τον κάμπο, και αφού περάσουμε

151. Βασδραβέλλης: *I.A.M.*, 393.

152. Κοντογιάννης: *Οι προστατευόμενοι*, 32-33, Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 127.

153. *Mémoires pour servir à l'histoire de la guerre entre la France et la Russie en 1812*, London, 1815. *Histoire des campagnes d'Italie en 1813 et 1814 avec un atlas militaire*, London, 1817. *Histoire de la guerre soutenue par les Français en Allemagne en 1813*, Paris, 1819. *Mémoires sur la campagne du vice-roi d'Italie en 1813 et en 1814*, London, 1817. *Quinze années d'un proscrit*, Paris, 1835.

τον Βιστρίτζα [ΣτΕ: άλλη ονομασία του Αλιάκμονα], φτάνουμε σε έξι ώρες στη Βέροια ή αλλιώς Καραβέροια. Από αυτό το μέρος ως τη γέφυρα του Βαρντάρ [ΣτΕ: Αξιού] η απόσταση είναι πέντε ώρες από τον κάμπο και έπειτα τρεις ως το Κοντογκρού και άλλες δύο μέσω του Λεπλί για τη Θεσσαλονίκη.

Υπάρχει άλλη μία διαδρομή, την οποία επίσης ακολουθούν τα караβάνια και ιδιαίτερα όσα πηγαίνουν στις πανηγύρεις της Σέρβιτζας, και η οποία εκτελείται σε 28 μόνο ώρες.

Από τα Γρεβενά φτάνουμε στη Σέρβιτζα σε επτά ώρες, διασχίζοντας την επίπεδη ύπαιθρο. Αφήνοντας αυτή την πόλη και προχωρώντας κατά μήκος της αριστερής όχθης του Ιντζέ Καρασσου, φτάνουμε στην Εγριμπουτζάκ [ΣτΕ: Νέα Απολλωνία] έπειτα από πορεία πέντε ωρών και στη γέφυρα του Βαρντάρ [ΣτΕ: Αξιού] ύστερα από έντεκα ώρες.

Χιλιμετρική διαδρομή αριθμ. 13. Από τη Λάρισα στη Θεσσαλονίκη, 41½ ώρες. Υπάρχουν δύο διαδρομές εδώ. Η διαδρομή που ακολουθούν τα караβάνια περνά από την Ελασσόνα, η οποία βρίσκεται σε απόσταση οκτώμισι ωρών. Από εκεί, διά μέσου του όρους Κραλίκιοβο είναι δώδεκα ώρες για τη Σέρβιτζα και από την τοποθεσία αυτή, άλλες 21 ώρες για τη Θεσσαλονίκη, όπως έχει ήδη αναφερθεί.

Από την Ελασσόνα υπάρχει μία πλευρική οδός, η οποία οδηγεί στο Λιβάδι σε πεντέμισι ώρες και από εκεί σε άλλες έξι στην Κατερίνη.

Η άλλη διαδρομή, που προτιμούν οι ταξιδιώτες και οι αγγελιοφόροι, διαρκεί μόνο 38 ώρες. Από τη Λάρισα προχωρούμε κατά μήκος του κάμπου προς βορρά, και περνώντας ανάμεσα από τον Πηνεϊό και ένα έλος, φτάνουμε σε πέντε ώρες στο χωριό Μπαμπά [ΣτΕ: Τέμπη], το οποίο βρίσκεται στην είσοδο της κοιλάδας των Τεμπών.

Από το Μπαμπά η απόσταση είναι τρεις ώρες ως τη γέφυρα του Πηνεϊού και από εκεί, πίσω από το όρος Όλυμπος, άλλες τρεις ώρες ως τον Πλαταμώνα. Αφήνοντας το μέρος αυτό, ακολουθούμε την ακτογραμμή για να φτάσουμε σε επτά ώρες στη μικρή πόλη της Κατερίνης. Έπειτα φτάνουμε στο Κίτρος [...], το οποίο βρίσκεται τρεις ώρες μακριά, και έπειτα στο Λεφτοχώρι [ΣτΕ: Λευτεροχώρι], σε ίση απόσταση. Στη συνέχεια ταξιδεύουμε δέκα ώρες για να φτάσουμε στη γέφυρα του Βαρντάρ [ΣτΕ: Αξιού] ή οχτώ για τις εκβολές του ίδιου ποταμού, αφού περάσουμε τον Ιντζέ Καρασσού και τον Βιστρίτζα. Η απόσταση από τη γέφυρα ως τη Θεσσαλονίκη είναι πέντε ώρες.

Πηγή: Vaudoncourt: *Memoirs*, 360, 362-363.

Παρατηρήσεις:

Μεταξύ πολλών άλλων ανακριβειών επισημαίνεται η σύγχυση μεταξύ Ιντζέ Καρασσου και Βιστρίτζα (που είναι ο ίδιος ποταμός, δηλαδή ο Αλιάκμονας). Η αξία του συγκεκριμένου κειμένου έγκειται ακριβώς στις ανακριβείες του. Δείχνει ότι η γεωγραφική γνώση ήταν ελλιπής και, κατά συνέπεια, η δυνατότητα στρατιωτικών κινήσεων περιορισμένη. Και όλα αυτά, σε πλήρη αντίθεση με τις ακριβέστατες γεωγραφικές παρατηρήσεις του αξιωματικού William Martin Leake, που είχε επισκεφθεί τα μέρη αυτά έναν χρόνο νωρίτερα (1806).

Ενδεικτική βιβλιογραφία: Project Runeberg: *Vaudoncourt*.

1809, John Galt

Σκωτσέζος μυθιστοριογράφος. Γεννήθηκε στο Irvine του Ayrshire στις 2 Μαΐου 1779, από οικογένεια ναυτικών. Από νεαρή ηλικία ασχολήθηκε με τη συγγραφή μυθιστορημάτων και δοκιμίων, τα οποία δημοσίευε σε τοπικά έντυπα. Το 1804 μετακόμισε στο Λονδίνο και το 1809 άρχισε να σπουδάζει νομική στο Πανεπιστήμιο του Lincoln's Inn.

Την ίδια χρονιά πραγματοποίησε δύο μακράς διάρκειας ταξίδια στην Οθωμανική Ανατολή. Επισκέφθηκε την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα και συνάντησε τον λόρδο Βύρωνα στην Αθήνα, με τον οποίο συνδέθηκε με παντοτινή φιλία. Τα χρονικά των δύο ταξιδιών του εκδόθηκαν το 1812 (*Voyages and Travels*) και το 1813 (*Letters from Levant*). Στο πρώτο περιγράφονται οι εντυπώσεις του ταξιδιού του στην Ελλάδα και τη Βαλκανική χερσόνησο, ενώ στο δεύτερο (υπό μορφή επιστολών) η πολιτιστική και οικονομική ζωή των Ελλήνων.

Λίγο μετά την επιστροφή του στο Λονδίνο, νυμφεύθηκε την Elisabeth Tilloch, με την οποία απέκτησε τρεις γιους. Διατέλεσε γραμματέας του *Royal Caledonian Asylum* του Λονδίνου (1815) και ασχολήθηκε με διάφορες επιχειρηματικές δραστηριότητες, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Μέσα σ' αυτές θα εντάξουμε και τη μετάβασή του το 1824 στο Οντάριο του Καναδά, όπου ανέλαβε γραμματέας της *Canada Company*, καθώς και τη δημιουργία του χωριού Guelph (σημ. Galt). Ένας από τους γιους του, ο Alexander Galt, ακολούθησε την πολιτική και διορίστηκε υπουργός οικονομικών στη νεοσύστατη ομοσπονδία του Καναδά (1840).

Το 1829 επέστρεψε στη Βρετανία και φυλακίστηκε αρκετούς μήνες για χρέη. Μέχρι τον θάνατό του, στις 11 Απριλίου 1839, ταξίδευε μεταξύ Λονδίνου, Εδιμβούργου και Γλασκώβης, ασχολούμενος επί το πλείστον με τη συγγραφή άρθρων, αποφεύγοντας τις προτάσεις που κατά καιρούς είχε για τη δημιουργία διαφόρων επιχειρήσεων.

Ο Galt επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1809, προερχόμενος από τη Θεσσαλία. Μετά από μία σύντομη παραμονή στην πόλη, αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη, τη Φιλιππούπολη και τη Σόφια.

Επιλογή κειμένου:

[...] Οι Έλληνες και οι Φράγκοι κατοικούν στα χαμηλότερα τμήματα της πόλης, οι Εβραίοι στα μεσαία και οι Τούρκοι στα υψηλότερα. Υπάρχει ένας δρόμος που καταλαμβάνουν κυρίως σιδηρουργοί, η καταγωγή των οποίων ανάγεται στην Αίγυπτο. Εμφανίζονται ως μουσουλμάνοι, αλλά οι Τούρκοι δεν τους θεωρούν αληθινούς πιστούς. Υπάρχει κάποια διαφορά ανάμεσα στον ισλαμισμό αυτής της περιοχής του κόσμου και στον ισλαμισμό της Αφρικής, αλλά δεν γνωρίζω σε τι συνίσταται.

Η πόλη διοικείται από τον μπέη και τον μουλά. Ο μπέης διοικεί επίσης και την επαρχία. Η δικαιοδοσία του εκτείνεται σε όλες τις πολιτικές και στρατιωτικές δυνάμεις. Ο μουλάς κρίνει τελεσίδικα ποινικές και αστικές διαφορές, εκτός αν ο διοικητής είναι πασάς με τρεις ιππουρίδες ή βεζίρης. Υπάρχει και ένας αγάς, δηλαδή συνταγματάρχης των γενίτσαρων, που είναι ο ειδικός προστάτης των Εβραίων. Οι αξιωματούχοι αυτοί συνήθως αντικαθίστανται κάθε χρόνο. Ο παλαιός βγαίνει από τη μία πύλη και ο νέος εισέρχεται από την άλλη. Οι Έλληνες έχουν τους δικούς τους αξιωματούχους, οι οποίοι κανονίζουν τις υποθέσεις τους απευθείας με τον διοικητή.

[...] Αυτό που στην αρχαιότητα ήταν ο ιππόδρομος (circus) είναι τώρα ένας ανοιχτός τόπος, φυτεμένος με δένδρα. Γειτνιάζει με ένα μεγάλο βυρσοδεψείο, στο οποίο μας έδειξαν μία μεγάλη υπόγεια καμάρα. Πιθανώς σε αυτή κρατούσαν τα άγρια θηρία και τα άλογα των επιδείξεων [...].

Εμπόριο. Αν και το προξενικό ενδιαίτημα εξακολουθεί να φέρει το όνομα ενός βρετανικού οίκου¹⁵⁴, δεν βρήκα Βρετανό έμπορο εγκαταστημένο στη Θεσσαλονίκη.

Τα σιτηρά αποτελούν το βασικό εξαγωγικό προϊόν των εύφο-

Γράφει ο Galt: «Ποτέ δεν προσπέρασε ζητιάνο στον δρόμο, χωρίς να του προσφέρει ελεημοσύνη...». Στις αφηγήσεις των περιηγητών οι αναφορές στο φαινόμενο της επατείας είναι σπάνιες και έμμεση μνεία του John Galt (1809) αποτελεί εξαίρεση. Στη φωτογραφία ζητιάνος μπροστά σε αρτοποιείο. Πιθανή λήψη Φωτογραφικής Υπηρεσίας Στρατιάς της Ανατολής. Χρονολόγηση τέλη 1915. Από το 1916 το ψωμί διανεμόταν με δελτίο και σε όλες τις φωτογραφίες υπάρχουν ουρές μπροστά στα αρτοποιεία (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

ρων περιχώρων του κόλπου. Μόνο το σιτάρι που μεταφέρεται κάθε χρόνο με τα πλοία ξεπερνά τις πεντακόσιες χιλιάδες μπόυσελ [ΣτΕ: 17.500 τόνους].

Τελευταία, στις παρακείμενες περιοχές καλλιεργείται πολύ το βαμβάκι. Στις μέρες μας αποστέλλονται διά ξηράς στη Γερμα-

154. Εννοεί «Levant Factory», δηλ. η Levant Company.

νία πάνω από σαράντα χιλιάδες φορτία [ΣτΕ: 4.000.000 οκάδες]. Μία λίβρα βαμβακόσπορου κοστίζει λίγο παραπάνω από ένα δικό μας φαρδίνο [ΣτΕ: 1/480 της χρυσής λίρας]. Το βαμβάκι σπέρνεται στα τέλη Απριλίου, τα φυτά βοτανίζονται περίπου στις αρχές Ιουνίου και η συγκομιδή γίνεται τον Οκτώβριο. Οι σπόροι διαχωρίζονται από τις ίνες που τους περιβάλλουν με τη μηχανική περιστροφή του καρπού, μέσω ενός κυλίνδρου και πάνω σε αιχμηρή κόψη. Οι ίνες περνούν κάτω από την κόψη και βγαίνουν προς τα έξω, ενώ οι σπόροι πέφτουν προς τα πίσω. Επειδή εδώ το φθινόπωρο επικρατούν έντονες βροχοπτώσεις, συχνά οι αγρότες αναγκάζονται να στεγνώνουν τον καρπό σε φούρνους. Συχνά, όμως, τον ψήνουν περισσότερο από όσο χρειάζεται και το υλικό του καρπού κονιορτοποιείται κατά τον εκκοκκισμό. Έτσι το βαμβάκι γίνεται ελαττωματικό και η αξία του μειώνεται. Κρίνοντας από όσα έμαθα εδώ, ενδεχομένως το βαμβάκι θα μπορούσε να καλλιεργηθεί με επιτυχία και στην Αγγλία.

Το μετάξι συλλέγεται κάθε χρόνο στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης. Υπολογίζεται ότι το βάρος του ξεπερνά τις εξήντα χιλιάδες λίβρες. Υπάρχουν τέσσερις διαφορετικές ποικιλίες. Η τραχύτερη στοιχίζει εννιά σελίνια της στερλίνας ανά λίβρα, ενώ η λεπτότερη έχει διπλάσια τιμή.

Παλαιότερα εξαγόταν στη Γαλλία μεγάλες ποσότητες μαλλιού, άριστης ποιότητας. Όμως, το εμπόριο αυτό έχει πλέον διακοπεί εντελώς. Οι Αλβανοί διαμεσολαβητές αγοράζουν όλη την ποσότητα μαλλιού στην ενδοχώρα και το αποστέλλουν διά ξηράς στη Γερμανία, κυρίως στους βιοτέχνες του Αϊξ λα Σαπέλ, από όσο έχω καταλάβει. Στοιχείο της νέας πολιτικής της Γαλλίας είναι η προώθηση των χερσαίων εμπορικών μεταφορών σε βάρος των θαλάσσιων. Η διέλευση των караβανιών από περιοχές στις οποίες το εμπορικό πνεύμα δεν έχει ακόμη αφυπνισθεί, τείνει να το ενεργοποιήσει [...].

Ο καπνός εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό εμπορικό κλάδο στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, δεν έχει πλέον τη σημασία που του απέδιδαν κάποτε. Ίσως η αυξανόμενη ζήτηση για βαμβάκι και το γεγονός ότι η καλλιέργειά του είναι λιγότερο κοπιαστική και πιο παραγωγική, έχουν συμβάλει στη μείωση της καλλιέργειας του καπνού. Η αξία της ποσότητας καπνού που πουλιόταν στην περιοχή αυτή πριν από πέντε χρόνια υπολογίζεται σε ογδόντα χιλιάδες λίρες στερλίνας. Ωστόσο, σήμερα δεν ανέρχεται ούτε στα δύο τρίτα αυτού του ποσού.

Στη Μακεδονία τα καπνά σπέρνονται κατά τον μήνα Μάρτιο και η συγκομιδή γίνεται τον Αύγουστο. Πρώτα συλλέγονται τα μικρά φύλλα που βρίσκονται κοντά στην κορυφή. Τα φύλλα που έχουν κανονικό μέγεθος και εμφάνιση απλώνονται και απο-

Ο Galt, όπως προηγουμένως και ο Roscoe, γράφει με σαφήνεια ότι ο βυζαντινός ναός που είχε μετατραπεί στο τέμενος Ισακιγιέ ετιμάτο στο όνομα του Αγίου Παντελεήμονα. Η αναφορά αυτή θεωρείται ότι απηχεί τοπική παράδοση. Ωστόσο, με εξαίρεση τον Άγιο Δημήτριο και την Αγία Σοφία, για καμία από τις άλλες βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης που διαρπάγησαν και μετατράπησαν σε τεμένη δεν είχε διασωθεί τοπική παράδοση περί της παλαιάς ονομασίας τους (π.χ. Ροτόντα, Παναγία Χαλκέων, Προφήτης Ηλίας, Άγιοι Απόστολοι, Αγία Αικατερίνη, Αχειροποίητος). Με εξαίρεση την τελευταία, ακόμη και σήμερα αγνοείται η βυζαντινή ονομασία των ναών αυτών. Πώς διατηρήθηκε μόνον του Αγίου Παντελεήμονα; Ή μήπως επρόκειτο για μετόχι της εκτός της πόλεως (στην περιοχή της Πυλαίας) ευρισκομένης μονής του Αγίου Παντελεήμονα, η οποία κατείχε και τους ναούς του Αγίου Υπατίου και της Υπαπαντής; Το ζήτημα του ναού αυτού δεν έχει μελετηθεί (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

ξηραίνονται στα χωράφια. Ωστόσο, αυτά που είναι καλύτερης ποιότητας τα κρεμούν σε σχοινιά και τα φροντίζουν με ιδιαίτερη προσοχή. Όταν αποξηρανθούν, τα κάνουν δεμάτια, τα οποία είναι έτοιμα για εξαγωγή περίπου στην αρχή της χρονιάς. Η Αίγυπτος απορροφά το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής καπνών της Θεσσαλονίκης. Παλαιότερα σημαντικές ποσότητες εξαγονταν στην Ιταλία, ενώ ίσως η καλύτερη ποιότητα εισάγεται επικερδώς στην Αγγλία. Παρ' όλα αυτά, γενικά η χρήση αυτού του φυτού έχει μειωθεί [...]. Η πίπα είναι μέσον οκνηρίας και ρέμβης. Το ρούφηγμα του καπνού, όπως και η πούδρα στα μαλλιά, έχει αρχίσει να θεωρείται άσχημη συνήθεια.

Κοινωνική κατάσταση. Πολλές διακεκριμένες φραγκικές οικογένειες της Θεσσαλονίκης έχουν αγγλική καταγωγή. Ωστόσο, όπως και σε κάθε άλλο μέρος όπου Γάλλοι και Βρετανοί εξακολουθούν να έχουν ταυτόχρονη πρόσβαση, οι κοινωνικές απολαύσεις εδώ έχουν περιοριστεί πολύ, λόγω των μικροτήτων στις οποίες άγεται το γαλλικό σύστημα εχθρότητας. Επειδή είναι επικίνδυνο για κάποιον Γάλλο να επισκεφθεί τους φίλους ενός Άγγλου, ένα διαρκές φθοροποιό πνεύμα δολοπλοκίας καταστρέφει την εγκαρδιότητα ανάμεσα στους παλαιούς φίλους.

Στο ραμαζάνι, κατά τη διάρκεια του οποίου οι Τούρκοι απέχουν όλη μέρα από κάθε απόλαυση και μετατρέπουν τη μέρα σε νύχτα, υπάρχουν διάφορες νυχτερινές διασκεδάσεις. Μεταξύ άλλων, μάθαμε ότι παρουσιάζεται μία κωμωδία με μαριονέτες και κανονίσαμε με τους γνωστούς μας να δούμε την παράσταση. Ήταν άξεστη και πολύ απρεπής, όμοια από κάθε άποψη με τις τελετουργίες και τα μυστήρια με τα οποία λάτρευαν οι αρχαίοι τον Πρίαπο.

Οι κάτοικοι αρχίζουν πάλι να έχουν κάποια μικρή αίσθηση των δημόσιων διασκεδάσεων. Έχουν κατασκευάσει ένα περίπτερο κοντά στην ακροθαλασσιά, στο τέλος μίας σύντομης και ευχάριστης διαδρομής από τη δυτική πύλη της πόλης, όπου οργανώνουν εκδρομές το καλοκαίρι για να καπνίσουν. Πάνω από την πύλη που οδηγεί στην τοποθεσία αυτή υπάρχει μία άξεστη απεικόνιση της θριαμβευτικής εισόδου των μουσουλμάνων στην πόλη, ενώ πιο πάνω έχουν τοποθετηθεί μερικές αρχαίες μαρμάρινες κεφαλές, σαν να είναι προδότες, των οποίων έχει λειανθεί το πρόσωπο. Πριν την πρόσφατη αποκατάσταση των τειχών μπορούσε κανείς να δει και άλλα γλυπτά, ρωμαϊκής προέλευσης, τα οποία όμως σήμερα έχουν καλυφθεί ή καταστραφεί.

Η Θεσσαλονίκη, έπειτα από την Αθήνα, διαθέτει τα ομορφότερα κατάλοιπα της αρχαιότητας που συναντήσαμε ποτέ. Ωστόσο, κανένα από αυτά δεν είναι τόσο άψογο αισθητικά, ούτε τόσο κα-

Η περιοχή της Ροτόντας. Οδός Αγίου Γεωργίου. Λήψη 1913-1915 (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

λοδιατηρημένο, ώστε να προσελκύσει την προσοχή των καλλιτεχνών.

Κατά τον περίπατό μας γύρω από την πόλη μας δόθηκε η ευκαιρία να περάσουμε μέσα από κάποιο νεκροταφείο. Αλλά οι φριχτές αναθυμιάσεις από τους τάφους μας ανάγκασαν να αλλάξουμε διαδρομή. Οι Τούρκοι δε χρησιμοποιούν φέρετρα. Αφού αποθέσουν τον νεκρό στον τάφο, τοποθετούν πάνω από τη σορό μερικά λεπτά κομμάτια ξύλου και στη συνέχεια τη σκεπάζουν με χώμα. Οι έντονες βροχοπτώσεις συχνά ανοίγουν διόδους προς

Σύγχρονη λήψη της ίδιας περιοχής (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

το αποσυντιθέμενο σώμα, προξενώντας αυτή την ολέθρια και φριχτή οσμή που αισθανθήκαμε και εμείς, στην οποία μπορεί να αποδοθεί, ως έναν βαθμό, η συχνότητα των λοιμωδών ασθeneιών στην Τουρκία.

[Κόλπος του] Ορφανο[ύ]. Αφήσαμε τη Θεσσαλονίκη με περισσότερη θλίψη από όση αισθάνεται συνήθως ο περαστικός ξένος, όταν φεύγει από έναν απλό σταθμό του ταξιδιού του. Είχαμε γνωρίσει μεγάλη καλοσύνη και φιλοξενία κατά τη διάρκεια της διαμονής μας

και μείναμε αρκετά για να γευτούμε τις χαρές της κοινωνίας, αλλά όχι τόσο ώστε να αντιληφθούμε τους περιορισμούς και τις αντιζηλίες, που έχουν εξασθενήσει τους κατοίκους. Ιππεύοντας προς το Κλίσαλι [ΣτΕ: Προφήτης Λαγκαδά] περάσαμε μέσα από μία πεδιάδα. Η απόσταση με την ταχύτητα των ταχυδρόμων είναι επτά ώρες, αλλά εμείς τη διανύσαμε σε τεσσερισήμισι. Ο Τάταρος που είχαμε προσλάβει για να μας εφοδιάζει με άλογα και να μας φυλά ως την Κωνσταντινούπολη ήταν καλός και έμπιστος άνθρωπος. Οι πρόξενοι τον είχαν σε μεγάλη υπόληψη και διαπιστώσαμε ότι το άξιζε. Ήταν πολύ ευλαβής και τήρησε τη νηστεία του ραμαζανιού με υποδειγματική αυστηρότητα, ενώ ποτέ δεν προσπέρασε ζητιάνο στον δρόμο, χωρίς να του προσφέρει ελεημοσύνη. Μερικές φορές τον καλέσαμε να δοκιμάσει το ποντς ή το κρασί μας. Μας απαντούσε ότι ήθελε να πάει στον παράδεισο μετά τον θάνατό του και αρνιόταν σταθερά. Δε θυμάμαι να έχω συναντήσει άλλον άνθρωπο τόσο σεμνό και τόσο γαλήνιο. Του δώσαμε οχτακόσια γρόσια και μας εφοδίασε με εννιά άλογα. Υπολογίζεται ότι η απόσταση είναι τριακόσια εξήντα μίλια. Ο πρόξενος μας είπε ότι το κέρδος του οδηγού, αφού κάλυπτε και τα έξοδα της επιστροφής, θα ήταν από διακόσια ως διακόσια πενήντα γρόσια, δηλαδή περίπου δεκαπέντε λίρες στερλίνες. Για το ποσό αυτό, έπρεπε να διανύσει συνολικά επτακόσια είκοσι μίλια και να διαθέσει περίπου δεκαέξι μέρες.

Το χάνι στο Κλίσαλι ήταν ένα από τα αθλιότερα οικήματα στα οποία είχαμε καταλύσει. Το ίδιο το χωριό είναι φτωχικό μέρος. Λίγες μέρες πριν από την άφιξή μας, (επειδή η διαμονή μας στη Θεσσαλονίκη παρατάθηκε λόγω της διέλευσης στρατευμάτων), ο Βιλχί Πασάς επιθεώρησε στο χωριό αυτό το στράτευμά του, στο οποίο είχε συγκεντρώσει σχεδόν είκοσι χιλιάδες άντρες, κυρίως Αλβανούς. Αν και η διέλευση μίας τόσο μεγάλης δύναμης, κυρίως ιππικού αναπόφευκτα θα ζημίωνε την περιοχή, δε μάθαμε να συνέβη κάποια κατάχρηση, με εξαίρεση το γεγονός ότι μερικοί στρατιώτες έκλεψαν τις σέλες και τα χαλινάρια των αλόγων του ταχυδρομείου.

Παρά την άβολη κατάσταση που επικρατούσε στον χώρο διαμονής μας, κοιμηθήκαμε βαθιά. Περίπου δύο ώρες πριν ξημερώσει, ο Τάταρος μας ξύπνησε και συνεχίσαμε το ταξίδι μας υπό το φως του φεγγαριού. Το πρωινό ήταν διαυγές, αλλά το έδαφος ήταν καλυμμένο με πάχνη και ο κρύος αέρας που φυσούσε μας τρυπούσε το δέρμα. Όταν ανέτειλε ο ήλιος, βρισκόμασταν στις όχθες μίας μεγάλης λίμνης. Οι νότιες όχθες ήταν αγροτικές και καλλιεργημένες. Ωστόσο, οι βόρειες, από όπου περνούσε ο δρόμος μας, αποτελούνταν από απότομους λόφους, των οποίων οι κορυφές καλύπτονταν από δέντρα και θάμνους.

Πηγή: Galt: *Voyages and Travels*, 227-228, 230, 233-238.

Παρατηρήσεις:

Στην απογραφή της Θεσσαλονίκης του έτους Εγίρας 975 (1567-1568) αναφέρεται η συνοικία Αθίγγανων στην περιοχή του τεμένους Ishakiye (Άγιος Παντελεήμων)¹⁵⁵, όπου βρισκόταν ίσως ο δρόμος με τους αθίγγανους σιδηρουργούς που αναφέρει ο Galt. Στα 1837 υπήρχε όμως αγορά σιδηρουργών στο Kapan-i Galle (=σκεπαστή αγορά σιτηρών), την οποία ο Β. Δημητριάδης ταυτίζει με το Καπάνι¹⁵⁶. Δύο γεδίκια σιδηρουργού απαντούν στα τέλη του 19ου αι. στον χώρο πέριξ της μετέπειτα στοάς Χορτιάτη, κοντά δηλαδή στο Καπάνι¹⁵⁷, ενισχύοντας την ταύτιση του Δημητριάδη. Υποθέτουμε ότι αν ο Galt είχε δει αυτές τις αγορές, δεν θα ανέφερε μόνον τους σιδηρουργούς, αλλά και άλλα επαγγέλματα. Ίσως λοιπόν διατηρούνταν και στις αρχές του 19ου αι. η συνοικία κοντά στον Άγιο Παντελεήμονα με αθίγγανους που επαγγέλονταν τη σιδηρουργία. Σ' αυτό συνηγορεί η ύπαρξη περιοχής με την ονομασία «γύφτικα» στην ενορία της Παναγούδας κατά το έτος 1865¹⁵⁸. Από την άλλη πλευρά, η παρατήρηση ότι οι Εβραίοι κατοικούσαν στις «μεσαίες» περιοχές της πόλης δείχνει ότι ο Galt δεν επισκέφθηκε τις πολυπληθείς παρατείχιες και παραλιακές εβραϊκές συνοικίες. Τα «γύφτικα» ήταν κοντά στη Ροτόντα, την οποία επισκέφθηκε και αναφέρει ως παλαιά μητρόπολη που μετατράπηκε σε τέμενος¹⁵⁹, αλλά και στον χώρο του άλλοτε Ιπποδρομίου, τον οποίο επίσης αναφέρει. Είναι ενδιαφέρον ότι στο Ιπποδρόμιο υπήρχαν στα 1809 βαφεία, όπως και στη δεκαετία του 1950.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η είδηση του Galt ότι η ελληνική κοινότητα είχε τους δικούς της αξιωματούχους, οι οποίοι ρύθμιζαν τις υποθέσεις της απευθείας με τον τοπικό διοικητή. Είναι η περίοδος που, υπό την ηγεσία του Ιωάννη Γούτα Καυταντζιόγλου και άλλων επιφανών επιχειρηματιών, η ελληνική κοινότητα αποκαθιστά ή και ανεγείρει εκ θεμελίων τους ναούς της.

Ο Βρετανός πρόξενος που συνάντησε ο Galt ήταν ο Francis Chamaud, ο οποίος εκπροσωπούσε τη Levant Company. Γί' αυτό και ο Galt αναφέρει ότι το προξενείο έφερε το όνομα μιας βρετανικής επιχείρησης¹⁶⁰.

Αξιοσημείωτη είναι και η είδηση του Galt ότι η καλλιέργεια του καπνού παραμερίσθηκε λόγω της προτίμησης των καλλι-

εργητών προς το βαμβάκι, που ήταν πιο επικερδές, όπως και οι ειδήσεις του για τις αναδιαρθρώσεις που προκάλεσε αυτή η μεταβολή.

Τέλος, στις περιγραφές της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης, με όλες τις ιδιαιτερότητές της, εντοπίζεται και μία παράσταση Καραγκιόζη, που την εποχή εκείνη –όπως και σε μεταγενέστερες τουρκικές εκδοχές– χαρακτηριζόταν από μεγάλη ελευθεριότητα.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ' 1, 528-530. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 33. Galt: *Letters from the Levant*. Galt: *Autobiography*, 188-189.

1810, Charles Robert Cockerell

Άγγλος αρχιτέκτονας, αρχαιολόγος και συγγραφέας, γιος του φημισμένου αρχιτέκτονα Samuel Pepys Cockerell. Γεννήθηκε στο Λονδίνο στις 28 Απριλίου 1788. Ως την ηλικία των 16 ετών φοίτησε στη σχολή του Westminster, που είχε ιδιαίτερο κύρος εκείνη την εποχή. Έπειτα σπούδασε αρχιτεκτονική, αρχικώς στο γραφείο του πατέρα του και στη συνέχεια στο γραφείο του Robert Smirke. Ο πατέρας του πίστευε ότι τα ταξίδια αποτελούσαν εξαιρετική πηγή μάθησης και έστειλε τον Charles Robert σε ηλικία δεκαοκτώ ετών σε περιοδεία στη Δυτική Αγγλία και την Ουαλία. Το 1810 η Βρετανία ήταν αποκλεισμένη από την Ευρώπη και ένα από τα λίγα μέρη που μπορούσε να ταξιδέψει ο νεαρός αρχιτέκτονας ήταν η Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου θα είχε τη δυνατότητα να μελετήσει την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική. Φίλος της οικογένειας Cockerell ήταν ο τότε υφυπουργός Εξωτερικών William Hamilton, που είχε ταξιδέψει και ο ίδιος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο Hamilton προσφέρθηκε να στείλει τον νεαρό Cockerell στην Κωνσταντινούπολη ως αυτοκρατορικό αγγελιαφόρο. Έτσι ξεκίνησε το ταξίδι του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και άλλους τόπους¹⁶¹. Με βάση το ημερολόγιο που κράτησε ο Charles Robert Cockerell για το ταξίδι αυτό, ο γιος του, ο ζωγράφος Samuel Pepys Cockerell,

155. Delilbaşı: *The Via Egnatia and Selanik*, 71.

156. Δημητριάδης: *Τοπογραφία*, 181.

157. Μαντοπούλου & Χεκίμογλου: *Κτηματολογικά*, 47.

158. Βακαλόπουλος Κ.: *Χριστιανικές συνοικίες*, 80.

159. Galt: *Voyages and travels*, 229.

160. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ' 1, 529, σημ. 5.

161. Cockerell: *Travels*, v-vi.

Γράφει ο Cockerell: «Βρήκα στις αυλές των δύο αυτών εκκλησιών επισκοπικούς άμβωνες πλούσια διακοσμημένους». Στις πλευρές τους είχαν αποτυπωθεί Έλληνες αρχιερείς, Άγιοι κ.λπ. με τα αρχιερατικά ενδύματά τους (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

έγραψε ένα βιβλίο που δημοσιεύθηκε μόλις το 1903. Στο βιβλίο αυτό δεν αναφέρεται τίποτε για το πέραςμα του Charles Robert Cockerell από τη Θεσσαλονίκη¹⁶².

Το 1972 ο καθηγητής Michael Vickers εντόπισε στο Βρετανικό Μουσείο το ημερολόγιο του Cockerell και δημοσίευσε τις πολύ ενδιαφέρουσες σημειώσεις που αφορούσαν στο ταξίδι του στη

162. Αυτόθι, 40-48, ειδικώς 40: «Από εκεί [την Τροία] πήγαν μέσω Τενέδου και Λήμνου στη Θεσσαλονίκη. Καμία από τις σημειώσεις αυτού του ταξιδιού δεν είναι αξιοσημείων, εκτός ίσως από την αναφορά που κάνει στην Τένεδο...».

Θεσσαλονίκη¹⁶³, μερικές από τις οποίες ακολουθούν.

Ο Charles Robert Cockerell εκλέχθηκε μέλος της Βασιλικής Ακαδημίας το 1836 και καθηγητής της αρχιτεκτονικής το 1839. Σχεδίασε τα κτίρια της Τράπεζας της Αγγλίας στο Λονδίνο, το Μπρίστολ, το Λίβερπουλ και το Μάντσεστερ, κτίρια του πανεπιστημίου της Οξφόρδης, καθώς και άλλα δημόσια οικοδομήματα. Το 1860 εκλέχθηκε πρόεδρος του ιδρύματος των Βρετανών αρχιτεκτόνων. Πέθανε στο Λονδίνο στις 17 Οκτωβρίου 1863.

Επιλογή κειμένου:

19 Σεπτεμβρίου [1810]. Εισπλεύσαμε στον κόλπο και φτάσαμε στη Θεσσαλονίκη στις οκτώ, πολύ αργά για [να προλάβουμε] τις πύλες που κλείνουν πάντοτε μόλις σκοτεινιάζει. Στείλαμε μία επιστολή στον κύριο Charnough και περιμέναμε σε έναν χώρο του τελωνείου μέχρι την άφιξή του. Ήρθε γρήγορα. Μας άφησαν να περάσουμε μέσα από μια μικρή είσοδο στη βάση ενός μεγάλου πύργου. Για να περάσουμε αναγκασθήκαμε να σκύψουμε. Εκάτερωθεν της εισόδου στέκονταν δύο Άλβανοί με δαυλούς, που μας οδήγησαν μέσα από αυλές και ελικοειδείς κλίμακες. Το αποτέλεσμα ήταν υπέρμετρα εντυπωσιακό. Διανύσαμε πεζή μια μικρή απόσταση μέσα στην πόλη, πριν φτάσουμε στην κατοικία του κυρίου Charnough, όπου και δειπνήσαμε.

Όλη η ακτή κατά μήκος του Κόλπου της Θεσσαλονίκης προς τα ανατολικά είναι μια τεράστια σιτοπαραγωγός περιοχή που εφοδιάζει σε μεγάλο ποσοστό την Ελλάδα. Στο γεγονός ότι προς τα δυτικά [η περιοχή] είναι ορεινή και η θάλασσα εξαιρετικά επικίνδυνη, με πολλούς υφάλους και βράχους, ίσως να οφείλεται η παρακμή της Πέλλας, της οποίας ούτε πέτρα δεν υφίσταται πλέον όρθια, ούτε υπάρχει στη θέση της καμία σημαντική πόλη. Οι βόρειοι άνεμοι που αρχίζουν περί τις 20 Σεπτεμβρίου είναι πολύ ισχυροί.

Ο δρόμος για την Αθήνα είναι προς το παρόν επικίνδυνος. Ο κύριος Charnough λέει ότι οι Άλβανοί ληστές κυκλοφορούν σε συμμορίες των δεκατεσσάρων, είκοσι ή και περισσότερων ατόμων. Ποτέ δεν επιτίθενται ανοιχτά, αλλά σφηνώνουν σκούφους στους θάμνους και εξαπατούν τους ταξιδιώτες, οι οποίοι πυροβολούν εναντίον τους, ενώ οι ληστές τους καταλαμβάνουν εκ των όπισθεν. Ο Foster εμποδίστηκε να έρθει από την Αθήνα, αλλά ο Τάταρος [ΣΤΕ: ο ταχυδρόμος] έδειξε ένα φερμάνι και τον άφησαν να περάσει έναντι πέντε γροσίων [...].

163. Vickers: Cockerell, 49-56.

20 Σεπτεμβρίου [1810]. Κοιμηθήκαμε στον κυρίου *Charnaugh* και το πρωί ήμασταν υποχρεωμένοι να περιμένουμε να ετοιμασθεί το πρωινό που αργούσε. Μέχρι τη μία, οπότε γευματίσαμε με τον κύριο *Charnaugh*, ήμασταν απασχολημένοι με την εξεύρεση καταλύματος. Μετά το γεύμα είχα την ευχαρίστηση να κάνω έναν περίπατο στην πόλη, στην οποία είδαμε αρκετές ελληνικές εκκλησίες, που είχαν μετατραπεί σε τεμένη. Η μία από αυτές, του Αγίου Δημητρίου, είχε μεγάλο μέγεθος. Εκεί είδαμε αρκετά από το είδος των ψηφιδωτών που χρησιμοποιήθηκαν και στην Αγία Σοφία. Βρήκα στις αυλές των δύο αυτών εκκλησιών επισκοπικούς άμβωνες, πλούσια διακοσμημένους. Στις πλευρές τους είχαν αποτυπωθεί Έλληνες αρχιερείς, άγιοι κ.λπ. με τα αρχιερατικά ενδύματά τους. Είδαμε και τις αρχαιότητες, τη θριαμβική αψίδα και τις Καρνάτιδες [ΣτΕ: την αψίδα του Γαλεριού και τις Ινκαντάδας], καθώς και μερικά γλυπτά που ήταν πολύ όμορφα, στο ανατολικό τείχος, κοντά σε μια πύλη. Το βράδυ ο υπηρέτης μας είχε προετοιμάσει όλα τα πράγματά μας και εγκατασταθήκαμε άνετα στον νέο χώρο διαμονής μας.

21 Σεπτεμβρίου [1810]. Σχεδιάσα το πρωί, πριν πάρουμε πρωινό. Μετά πήγα μαζί με τον δραγουμάνο του κυρίου *Charnaugh* στο εβραϊκό σπίτι απέναντι από τις Καρνάτιδες, όπου ζωγράφισα όλη τη μέρα. Το βράδυ τελείωσα το ακρογείσιο και τις απόψεις που είχα κάνει το πρωί [...]. Το επιτόκιο δανεισμού στην Τουρκία είναι συνήθως 12-18% και μερικές φορές 35%.

22 Σεπτεμβρίου [1810]. Περιπατήσαμε κατά μήκος των τειχών. Βρήκαμε μερικά απομεινάρια του αρχαίου τείχους αποτελούμενα από κεράμους και λίθους, κατά σειρές. Με βάση αυτά φαίνεται ότι η αρχαία πόλη ήταν πολύ μεγαλύτερη. Βρήκαμε ένα άγαλμα στο ανατολικό τείχος της πόλης που δε μπορώ να κατανοήσω. Ήταν ρωμαϊκό. Βρισκόταν κοντά στα άλλα που είχα βρει. Επιστρέψαμε μέσω της νοτιοανατολικής γωνίας του τείχους και σε έναν μεγάλο γενοβέζικο πύργο είδαμε πολλούς Αλβανούς στρατιώτες, αρκετοί από τους οποίους νομίζω ότι ήταν Έλληνες. Εκεί βρισκόταν ένα μεγάλο κανόνι, που έπαιρνε μια τουλάχιστον οβίδα [...]. Ήταν λίγο στραβό, η βάση του δεν βρισκόταν στη μέση. Σ' αυτή και στην άλλη γωνία είχαν αρκετά μεγάλα κανόνια. Όταν μία αγγλική φρεγάτα έστειλε τις βάρκες της να βάλουν κατά της πόλης, [τα κανόνια αυτά] έριξαν οβίδες που δεν έφτασαν ούτε μέχρι τα μισά της απόστασης από τη φρεγάτα, ενώ τα δικά της κανόνια στόχευαν στον πύργο.

23 Σεπτεμβρίου [1810]. Σχεδιάσα τις Καρνάτιδες από την

αντίθετη πλευρά κι αυτό μου πήρε το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας.

24 Σεπτεμβρίου [1810]. Ζωγράφισα μερικά σχέδια. Πήγα στο εσωτερικό της Αγίας Σοφίας, από το οποίο έκανα ένα σχέδιο. Η εκκλησία έχει πλούσιο ψηφιδωτό. Στη μορφή του Χριστού έχουν επικολληθεί χρυσές ψηφίδες. Οι μορφές των αγίων διατηρούνται και στο ιερό η Παρθένος. Από πάνω βρίσκεται ο Μωσής σε φυσικό μέγεθος. Σήμερα έκανα ένα σχέδιο του εσωτερικού αυτής της εκκλησίας. Υπάρχουν πολλές αρχαίες εκκλησίες στη Θεσσαλονίκη. Η πόλη εξακολουθεί να έχει πατριάρχη [ΣτΕ: μητροπολίτη].

25 Σεπτεμβρίου [1810]. Αντέγραψα έναν πίνακα του *Preaux* που ανήκει στον πρόξενο.

26 Σεπτεμβρίου [1810]. Έκανα ένα σχέδιο της Θεσσαλονίκης και μιας εκκλησίας που έκτισε ο πατριάρχης, το οποίο τελείωσα [...].

29 Σεπτεμβρίου [1810]. Αποφασίσαμε να μείνουμε εδώ μέχρι την αναχώρηση ενός μεγάλου ελληνικού σκάφους για την Άνδρο και να παζαρέψουμε. Έκανα το σχέδιο μιας θύρας στην αυλή ενός τεμένου κι έτσι πέρασε η μέρα. Γνωριστήκαμε με τον κύριο *D'oo* [ΣτΕ: ο εκδότης σημείωσε εδώ ένα ερωτηματικό], έναν πολύ έξυπνο Γάλλο. Κατά τη γνώμη του το βάρος του κεφαλικού φόρου πέφτει κυρίως στους φτωχούς, οι οποίοι πληρώνουν σημαντικά μεγαλύτερη αναλογία σε σχέση με τους πλούσιους. Οι Εβραίοι πληρώνουν λιγότερα, χάρη σε μια συμφωνία που έκαναν με τους Τούρκους, όταν κατέφθασαν από την Ισπανία. Είχαν σημαντικό προνόμιο, τα οποία με την πάροδο του χρόνου εκφυλίστηκαν και τώρα πάσχουν από μεγάλη φτώχεια. Ασχολούνται κυρίως με τις τράπεζες και την εμπορική διαμεσολάβηση. Οι πασάδες και οι μπέηδες δανείζονται ανελέητα από αυτούς, έπειτα πληρώνουν ένα μέρος του χρέους, αλλά πάντοτε μένουν 20.000–30.000 ή 10.000 υπόλοιπο, το οποίο στην πράξη καταστρέφει τους δυστυχείς τραπεζίτες.

Ο κεφαλικός φόρος ήταν αρχικά για τους Έλληνες έντεκα γρόσια το κεφάλι και αυτό το ποσό δεν αυξήθηκε. Αλλά αν επιβληθεί σε ένα χωριό με εκατό κατοίκους, λόγου χάρη, το σύνολο είναι 1.100 γρόσια. Αν αυτό το χωριό συρρικνωθεί, το ποσό εξακολουθεί να καταβάλλεται. Αν ο πληθυσμός αυξηθεί, τότε το χαράτσι για τον καθένα φυσικά μειώνεται.

Ο Τζορτζί Οσμάν ήταν ο πασάς που επανέφερε την τάξη στην πόλη. Ήταν πολύ δίκαιος, αλλά αυστηρός χαρακτήρας. Διέλυσε

τους γενίτσαρους. Έσφαξε ο ίδιος με το τσεκούρι του τον γενίτσαρο που είχε σκοτώσει το γιο μίας Ελληνίδα. Σκότωσε επίσης έναν άντρα που είχε παρακούσει τη διαταγή του να καθαρίσει τους δρόμους. Είχε αποκτήσει μεγάλη δύναμη. Η Πύλη τον έστειλε να ενισχύσει τον στρατό και καθ' οδόν δολοφονήθηκε [...].

Οι Έλληνες έχουν τη φιλοδοξία να ξεχωρίσουν και να βελτιωθούν. Οι Έλληνες έμποροι που εγκαταστάθηκαν στο Λιβόρνο, στη Βιέννη και σε άλλες πόλεις έχουν ιδρύσει ελληνικά σχολεία, στα οποία διδάσκονται τα ελληνικά γράμματα και οι βασικές αρχές της φιλοσοφίας. Υπάρχουν δύο [σχολεία] στη Θεσσαλονίκη, δύο στη Μυτιλήνη και ένα στη Σμύρνη. Ο κύριος Δ'οο μας μίλησε για έναν λόγιο στη Μυτιλήνη, το εμβριθέστερο πνεύμα. Τα σχολεία υποστηρίζονται από την κοινότητα και τα πτωχότερα παιδιά φοιτούν δωρεάν. Στο Λιβόρνο ένα τυπογραφείο απασχολείται εξ ολοκλήρου για την έκδοση βιβλίων στην ελληνική γλώσσα, τα οποία μεταφράζονται από άλλες γλώσσες και δίνονται δωρεάν στα σχολεία. Ένας Έλληνας είπε στον Δ'οο ότι αν μπορούσε να βρει 500.000 γρόσια (25.000 στερλίνες), θα δημιουργούσε εδώ μια βαμβακουργία, η οποία θα ήταν ισάξια με τις αγγλικές ως προς την εξέλιξη της βιομηχανίας. Αυτό δείχνει τον πόθο τους για βελτίωση. Σε ένα μέρος κοντά στη Χαλκίδα υπήρχε ένα εργαστήριο για τη βαφή της βαμβακερής κλωστής με κόκκινο χρώμα, το οποίο ήκμασε πολύ και αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα. Η ιδιαιτερότητά του ήταν ότι οι Έλληνες εργάτες μοιράζονταν τα κέρδη. Ο Αλή Πασάς τους κατέστρεψε. Έχουν μείνει μόνον πενήντα ή εξήντα που συνεχίζουν την εργασία [ΣτΕ: η περιγραφή ταιριάζει στα Αμπελάκια].

Εδώ υπάρχουν πολλά ορυχεία, στα οποία βρίσκονται κόκκοι ασημιού και δίνουν ένα μικρό κέρδος. Δεν λειτουργούν. Ιστορία για τον πασά ο οποίος έσπασε ένα κανάτι, που βρήκε ένας Έλληνας σε μια σαρκοφάγο, και ανακάλυψε το λούστρο που χρησιμοποιούσαν στην αρχαιότητα και έδινε όψη χρυσού [...].

Πηγή: Vickers: Cockerell, 49-64.

Παρατηρήσεις:

Ο Cockerell κράτησε ελλιπείς σημειώσεις, η ανάγνωση των οποίων επιτεύχθηκε από τον Μ. Vickers. Στο κείμενο που προηγήθηκε παραλείψαμε τις άφθονες συντομογραφίες του. Ο Cockerell διέθετε σπάνια καθαρή ματιά και κατέγραψε ειδήσεις που συνήθως δεν μας δίδουν οι περιηγητές. Το κείμενό του έχει σχολιαστεί αναλυτικά από τον εκδότη του και ο αναγνώστης θα πρέπει να συμβουλευθεί τις παρατηρήσεις του Μ. Vickers. Ακολουθούν μόνον λίγες πρόσθετες διευκρινίσεις.

«Μία μικρή είσοδος στη βάση ενός μεγάλου πύργου»: πρόκειται πιθανότατα για την είσοδο του εξαγωνικού πύργου (του λεγόμενου Τοπχανέ) στη σημερινή πλατεία Ελευθερίας¹⁶⁴.

«Μια μικρή απόσταση»: προφανώς το σπίτι του Charnaugh βρισκόταν στο φραγκαμαχαλά.

«Μερικά γλυπτά που ήταν πολύ όμορφα» (στο ανατολικό τείχος, κοντά σε πύλη): ο Μ. Vickers σημειώνει ότι η φράση αυτή ενδέχεται να αφορά την ανατολική πύλη της Θεσσαλονίκης που μνημονεύεται στην Παλατινή Ανθολογία ix 689 και ήταν διακοσμημένη με το άγαλμα ενός έπαρχου. Επίσης, σημειώνει ότι ο Cockerell είναι ο μοναδικός περιηγητής που αναφέρει αυτή την πύλη.

«Μίας εκκλησίας που έκτισε ο πατριάρχης»: ίσως πρόκειται για τον Άγιο Μηνά που ανοικοδομήθηκε το 1806¹⁶⁵.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: Cockerell: *Travels*.

1812, Henry Holland

Γιος του Peter Holland (1766-1855) και της Mary Willits (1766-1803), ο γιατρός Henry Holland γεννήθηκε στο Knutsford της Αγγλίας στις 27 Οκτωβρίου 1788. Σπούδασε ιατρική στο πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου. Το πάθος του για τα ταξίδια τον οδήγησε μετά το πέρας των σπουδών του στην Ελλάδα, όπου από το 1812 έως το 1813, ακολουθώντας τα βήματα παλαιότερων περιηγητών, επισκέφθηκε τα Επτάνησα, την Ήπειρο, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την Αττική. Από την Πρέβεζα, όπου βρέθηκε στις 27 Οκτωβρίου 1812, επισκέφθηκε τα Γιάννενα. Εκεί συναντήθηκε πολλές φορές με τον Αλή πασά. Απέριψε την πρόταση του τελευταίου να γίνει προσωπικός του γιατρός και συνέχισε το ταξίδι του στη Μακεδονία διά μέσου της Θεσσαλίας, φθάνοντας στη Θεσσαλονίκη.

Μετά την επιστροφή του στην Αγγλία, διορίστηκε το 1840 προσωπικός γιατρός του πρίγκηπα Αλβέρτου και το 1852 της βασίλισσας Βικτωρίας. Την επόμενη χρονιά έλαβε τον τίτλο

164. Βλ. Γκαλά-Γεωργιά & Χεκίμογλου: *Τοπογραφικά*, 93-94, 97-98, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

165. Βακαλόπουλος Α.: *Παγκαρπία*, 77.

του βαρόνου, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του. Το περιηγητικό χρονικό του εκδόθηκε το 1815, ενώ μεταφράστηκε και κυκλοφόρησε στη γερμανική το 1816. Πέθανε στις 27 Οκτωβρίου 1873, σε ηλικία 85 ετών.

Σε αντίθεση με άλλους περιηγητές, ο Holland κατά το ταξίδι του στην Ελλάδα, δεν αγόρασε ούτε δέχθηκε ως αμοιβή ή δώρο αρχαιότητες και νομίσματα των κλασικών χρόνων. Το μόνο αντικείμενο που αποκόμισε, ήταν η αδαμαντοκόλλητη σπάθη, που του χάρισε ο Αλή Πασάς στις 7 Απριλίου 1813.

Ο Holland βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη στα τέλη Νοεμβρίου 1812. Η παραμονή του στην πόλη και οι εντυπώσεις του από αυτή δημοσιεύονται από την αγγλική έκδοση του 1815.

Επιλογή κειμένου:

[...] Στην παρούσα κατάσταση, από όλες τις πόλεις της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, μόνο η Κωνσταντινούπολη, και ίσως η Αδριανούπολη, ξεπερνούν τη Θεσσαλονίκη σε πληθυσμό. Όσον αφορά το εύρος του εμπορίου της, μόνον η πρωτεύουσα την ξεπερνά. Η γενική κατάσταση της πόλης και το μεγαλείο της εξωτερικής εμφάνισής της έχουν ήδη αναφερθεί. Η περίμετρος της πόλης, όπως οριοθετείται από τα τείχη, πιθανώς υπερβαίνει τα πέντε μίλια. Η περικλειόμενη περιοχή έχει ασύμμετρο τριγωνικό σχήμα. Το θαλάσσιο τείχος είναι η βάση, ενώ η μύτη του τριγώνου σχηματίζεται από το κάστρο, το οποίο στέκεται στην κορυφή και εποπτεύει την πόλη. Σχεδόν όλη αυτή η περιοχή καταλαμβάνεται από κτίρια· μόνο μία μικρή έκταση με βραχώδες έδαφος μένει κενή ανάμεσα στην πόλη και το οχυρό. Το εσωτερικό της Θεσσαλονίκης παρουσιάζει την ασυμμετρία και τις δυσμορφίες που είναι συνήθεις στις τουρκικές πόλεις. Η απότομη ανηφόρα στον λόφο ελαττώνει αυτή την ασχήμια στο άνω τμήμα της πόλης. Συνολικά, σε ό,τι αφορά την καθαριότητα και την εσωτερική άνεση, η σύγκριση με άλλες μεγάλες και πολυπληθείς πόλεις της Τουρκίας είναι υπέρ της Θεσσαλονίκης. Σίγουρα κερδίζει κατά πολύ στη σύγκριση, αν θέσουμε ως κριτήριο ανωτερότητας την επιχειρηματική δραστηριότητα. Εκτός από τις συνοικίες όπου κατοικούν οι επιφανείς Τούρκοι, υπάρχει μία γενική εικόνα ζωντανίας και κίνησης, αντίθετη προς τη μονοτονία των τουρκικών πόλεων. Οι αποβάθρες είναι γεμάτες εμπορεύματα. Πλήθος ανθρώπων απασχολούνται στα πλοία και τις αποθήκες, ενώ τα παζάρια είναι πλήρως εφοδιασμένα και μονίμως γεμάτα με αγοραστές και πωλητές. Στην πραγματικότητα, στον τομέα αυτό απασχολούνται κυρίως Έλληνες και Εβραίοι, άνθρωποι πάντα έτοιμοι να αρπάξουν κάθε ευκαιρία που μπορεί να παρουσιαστεί στο εμπόριο και πάντα εφευρετικοί στην αντιμετώπιση

και την υπερνίκηση της πολιτικής καταπίεσης, υπό την οποία εργάζονται. Την περίοδο που επισκεφθήκαμε τη Θεσσαλονίκη η τεράστια και ξαφνική εισροή εμπορευμάτων σε αυτό το λιμάνι παρείχε μία ιδιαίτερα ευνοϊκή ευκαιρία. Ο χαρακτήρας της διοίκησης του Γιουσούφ Μπέη ήταν τέτοιος, ώστε δεν ανέστειλε σε οποιοδήποτε υλικό επίπεδο την πρόοδο του εμπορίου.

Το ύφος της αρχιτεκτονικής στη Θεσσαλονίκη είναι τελείως τουρκικό. Όπως στα Ιωάννινα, τα σπίτια των σημαντικότερων κατοίκων, Ελλήνων και Τούρκων, έχουν μικρές αυλές, συνήθως γεμάτες με δέντρα. Ωστόσο, ο τρόπος που οι φυλλωσιές ανακατεύονται εδώ με τα κτίρια δεν είναι τόσο έντονα χαρακτηριστικός όσο στα Ιωάννινα και η γενική εικόνα της πόλης παρουσιάζει μεγαλύτερη πυκνότητα και ομοιομορφία. Τα παζάρια, τα οποία βρίσκονται στο χαμηλότερο τμήμα της πόλης, είναι πολύ εκτεταμένα και σχηματίζουν μερικούς επιμήκεις, αλλά στενούς δρόμους. Όπως συνηθίζεται σε αυτή τη χώρα, οι δρόμοι σκιάζονται είτε με καφασωτά με κληματαριές είτε με ξύλινα υπόστεγα, στα ενδιάμεσα κενά των οποίων ρίχνουν σταυρωτά κλαδιά δέντρων. Οι έμποροι, όπως έχω ήδη πει, είναι κυρίως Έλληνες και Εβραίοι, με μεγάλη αναλογία των τελευταίων. Τα μαγαζιά είναι γεμάτα με μεταποιημένα αγαθά και αποικιακά προϊόντα. Ωστόσο, η επίδειξη κοσμημάτων, εσαρπών και των πλουσιότερων στοιχείων της ανατολικής ενδυμασίας, φαίνεται να υπολείπεται από τα Ιωάννινα. Κοιτάζοντας στα παζάρια παρατηρήσαμε ότι υπήρχε τεράστια αφθονία χαβιαριού, που εκτίθονταν προς πώληση σε διάφορα μαγαζιά. Ο οξύρρυγχος, από τον οποίο προέρχεται το χαβιάρι, ψαρεύεται στη Μαύρη Θάλασσα. Μεταφέρεται από εκεί σε τεράστιες ποσότητες για τον εφοδιασμό των Ελλήνων σε διάφορα σημεία της Τουρκίας, οι οποίοι τρώνε αυτό το προϊόν κατά τη διάρκεια της μακράς νηστείας που επιβάλλει η θρησκεία τους [...].

Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ίσως ξεπερνά στην παρούσα φάση τις εβδομήντα χιλιάδες ψυχές. Έχω ακούσει ότι εκτιμάται σε ενενήντα χιλιάδες, αλλά στην εκτίμηση αυτή φαίνεται ότι υπάρχει κάποια υπερβολή. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι ο αριθμός των κατοίκων έχει αυξηθεί κατά πολύ τα τελευταία χρόνια, εν μέρει λόγω της διεύρυνσης του εμπορίου της περιοχής και εν μέρει λόγω της εγκατάστασης πλήθους μεταναστών, που έχουν καταφύγει εδώ για να αποφύγουν την εξουσία ή την εκδίκηση του Αλή Πασά. Ο πληθυσμός αποτελείται από τέσσερις ξεχωριστές τάξεις: Τούρκους, Έλληνες, Εβραίους και Φράγκους. Η τελευταία περιλαμβάνει όλους τους κατοίκους που κατάγονται από άλλα μέρη της Ευρώπης, Άγγλους, Γάλλους, Γερμανούς ή Ιτα-

Γράφει ο Holland: «...Ανθρωποι πάντα έτοιμοι να αρπάξουν κάθε ευκαιρία που μπορεί να παρουσιαστεί στο εμπόριο». Καταστηματάχης ειδών από λευκοσίδηρο και πλανόδιος πωλητής. Τα περισσότερα καταστήματα των κεντρικών δρόμων μόλις και έφταναν σε εμβαδόν τα 10 τετραγωνικά μέτρα. Λήψη αρχών 20ού αιώνα (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

λούς. Οι Τούρκοι πιθανόν αποτελούν κάτι λιγότερο από το μισό του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Αν και έχουν αναμειχθεί με άλλες φυλετικές κοινότητες, διατηρούν όλα τα ιδιόρρυθμα εθνικά έθιμά τους και τα εξασκούν με περισσότερη άνεση, απ' ό,τι οι συμπατριώτες τους στα Ιωάννινα. Περιπατώντας στις συνοικίες της Θεσσαλονίκης, οι οποίες κατοικούνται κυρίως από αυτόν τον λαό, εκτεθήκαμε πάνω από μία φορά στις προσβολές των μικρών Τούρκων, οι οποίοι, εκτός από τα συνήθη υβριστικά επίθετα, διασκέδαζαν εκσφενδονίζοντας πέτρες προς εμάς. Σε μία τέτοια περίπτωση, θα ήταν άσκοπο να διαμαρτυρηθεί κανείς και επικίνδυνο να ανταποδώσει τη βία.

Υπολογίζεται ότι ο αριθμός των ελληνικών οικογενειών στη Θεσσαλονίκη είναι περίπου δύο χιλιάδες. Το μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού ασχολείται με το εμπόριο και πολλοί από τους Έλληνες εμπόρους που κατοικούν εδώ έχουν αποκτήσει σημαντικές περιουσίες από αυτή την πηγή. Το εμπόριο που διεξάγουν είναι ως έναν βαθμό εξαρτημένο από το εμπόριο των Φράγκων εμπόρων της Θεσσαλονίκης, αλλά επιπροσθέτως δια-

τηρούν ισχυρούς και ανεξάρτητους δεσμούς με τη Γερμανία, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Μάλτα και με διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Δεν έχουν τόσο μεγάλη φήμη στα γράμματα όσο οι συμπατριώτες τους στα Ιωάννινα, ίσως λόγω της διαφοράς που δημιουργεί η κατάστασή τους στη φύση των εμπορικών ασχολιών τους. Ωστόσο, έχω επισκεφθεί τα σπίτια ορισμένων εμπόρων της Θεσσαλονίκης, στα οποία υπήρχαν μεγάλες συλλογές βιβλίων, μεταξύ των οποίων περιλαμβανόταν όχι μόνο η ρωμαϊκή γραμματεία, αλλά και εκείνη άλλων περιοχών της Ευρώπης. Η Θεσσαλονίκη είναι μία από τις έδρες μητροπόλεων της ορθόδοξης εκκλησίας, στην οποία υπάγονται άλλες οκτώ επισκοπές. Οι Έλληνες έχουν πολλές εκκλησίες στην πόλη, από τις οποίες η κυριότερη ονομάζεται Ροτόντα και αποκτά ενδιαφέρον χάρη στους θόλους που υψώνονται από την οροφή της και χαρίζουν έναν αέρα μεγαλοπρέπειας στην εξωτερική όψη της.

Οι Εβραίοι αποτελούν μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού της πόλης. Ο αριθμός των σπιτιών που καταλαμβάνει αυτός ο λαός υπολογίζεται σε τρεις με τέσσερις χιλιάδες. Η κοινότητα έχει

ισπανική καταγωγή και είναι εγκαταστημένη εδώ υπό συγκεκριμένους όρους προστασίας και προνομίων, που φαίνεται ότι τηρούνται πιστά από την πλευρά των Τούρκων. Οι Εβραίοι της ανώτερης τάξης κερδίζουν τα προς το ζην κυρίως ως μεσίτες ή ως λιανέμποροι στα παζάρια. Οι περισσότεροι απασχολούνται ως αχθοφόροι στις αποβάθρες και σε άλλες παρόμοιες εργασίες. Επιδεικνύουν και εδώ την ίδια δραστήρια φιλοπονία, όπως παντού· αλλά η φήμη των δόλιων συνηθειών τους πάει μαζί με την εργατικότητα τους. Και οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζονται σε ένα ρητό της περιοχής ως λαός, τον οποίο καλό είναι κάθε ξένος να αποφεύγει¹⁶⁶.

Ο φράγκικος πληθυσμός της Θεσσαλονίκης περιορίζεται στις χαμηλότερες συνοικίες της πόλης, αλλά πρόσφατα έχει αυξηθεί, λόγω της αύξησης του εμπορίου της περιοχής. Οι Γερμανοί και Γάλλοι κάτοικοι είναι περισσότεροι από τους Άγγλους. Ειδικά οι πρώτοι έχουν ιδρύσει πολλές μεγάλες επιχειρήσεις κατά τα τελευταία δύο χρόνια, που αφορούν το διαμετακομιστικό εμπόριο με το εσωτερικό της Γερμανίας. Ο Αυστριακός πρόξενος, M. Coch, είναι ένας ευγενής που κατείχε παλαιότερα κάποιο αξίωμα στη Βενετία, αλλά υπέφερε κατά τη διάρκεια των επαναστάσεων στο κράτος αυτό και υποχρεώθηκε να αποδεχτεί την παρούσα θέση του στη Θεσσαλονίκη, όπου φαίνεται ότι τον σέβονται όσο του αξίζει. Οι Γάλλοι κάτοικοι αποτελούνται κυρίως από οικογένειες, εγκαταστημένες επί μακρόν στην Ανατολική Μεσόγειο, για λόγους επαγγελματικών ή εμπορικών. Ο πρόξενός τους αυτή την περίοδο ήταν ο κύριος *Clairembaut*, ένας αξιοσέβαστος κύριος, ο οποίος λέγεται ότι επέδειξε έντονη δραστηριότητα στην προσπάθειά του να παρακωλύσει το βρετανικό εμπόριο σε αυτό το λιμάνι, σύμφωνα με τα σχέδια της τότε γαλλικής κυβέρνησης. Υπάρχουν δύο Γάλλοι γιατροί στη Θεσσαλονίκη, εκ των οποίων ο ένας, ο κύριος *Lafond*, φαίνεται ότι χαίρει ιδιαίτερης εκτίμησης, τόσο επαγγελματικά όσο και ως μέλος της κοινωνίας, και μονοπωλεί την κυριότερη πελατεία της πόλης.

Τα σπίτια των Φράγκων κατοίκων της Θεσσαλονίκης είναι παρόμοια με εκείνα των γηγενών κατοίκων. Η απομόνωση της κοινωνίας τους από την υπόλοιπη Ευρώπη έχει καλλιεργήσει στενούς δεσμούς αναμεταξύ τους. Παρά το γεγονός ότι με τα συνήθη σφάλματα και ατυχίες της ζωής, ορισμένες ιδιωτικές διαμάχες έχουν εκφραστεί στην κοινότητα, συνολικά οι κοινωνικές σχέσεις διατηρούν τον αβρό και ευπρεπή βηματισμό τους. Οι

166. Το ρητό εκφράζει μία προειδοποίηση, «να αποφεύγεις τους Έλληνες της Αθήνας, τους Τούρκους της Εύβοιας (Negropont) και τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης».

ιδιες περιστάσεις απομόνωσης έχουν γενικώς απαλλάξει τους Φράγκους από κάθε βίαιη εκδήλωση εθνικής εχθρότητας.

Πηγή: Holland: *Travels*, 314-316, 319-321.

Παρατηρήσεις:

Ο Holland αναζητά ένα στερεότυπο οθωμανικής πόλης, με ραστώνη και ρυμοτομική αταξία, στο οποίο προσαρμόζει τη Θεσσαλονίκη. Ταυτοχρόνως, όμως, εντοπίζει και διαφορές της πόλης αυτής από το συγκεκριμένο πρότυπό του, κυρίως σε ό,τι αφορά τη ζωντάνια και την επιχειρηματικότητά της. Στα στερεότυπά του περιλαμβάνεται και η δυσπιστία προς τους Εβραίους. Κατά τα άλλα όμως οι πληροφορίες του είναι πολύ ενδιαφέρουσες. Είναι ίσως η μοναδική περιηγητική πηγή που αναφέρεται στην προεπαναστατική περίοδο ευημερίας της Θεσσαλονίκης¹⁶⁷. Επισημαίνονται οι επαφές του Holland με την ελληνική αστική τάξη της πόλης και το γεγονός ότι τον εντυπωσίασαν οι βιβλιοθήκες της. Ο Αθ. Καραθανάσης έχει ήδη δημοσιεύσει αναλυτικό κατάλογο με Θεσσαλονικείς συνδρομητές ευρωπαϊκών εκδόσεων¹⁶⁸. Το γεγονός ότι οι Έλληνες αστοί σχημάτιζαν βιβλιοθήκες επιβεβαιώνει κατά τον καλύτερο τρόπο την ακμή της Θεσσαλονίκης.

Ο αναφερόμενος ιατρός (Νέστωρ Lafont) [μάλλον αδελφός του εύπορου επιχειρηματία Félix Lafont¹⁶⁹] αργότερα εγκαταστάθηκε στην Κύπρο. Ο γιος του, Γουσταύος, έκανε αισθητή την παρουσία του στα κυπριακά γράμματα και υπήρξε πεθερός του δημοσιογράφου Παγιαρές¹⁷⁰.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Holland: *Ταξίδια*. Anonymous: *Holland's Travels*, 236-237. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ'1, 199-205.

167. Για την οποία βλ. την ειδική μελέτη Καραθανάσης: *Εν μέσω θυέλλης*.

168. Καραθανάσης: *Μακεδονικά Προσωπογραφικά*, 75-122.

169. Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 262-263.

170. Καραθανάσης: *Εν μέσω θυέλλης*, 21 και 42-43.

(1821), Pliny Fisk

Αμερικανός προτεστάντης ιεραπόστολος. Γεννήθηκε στη Μασαχουσέτη στις 24 Ιουνίου 1792 και πέθανε στη Συρία στις 23 Οκτωβρίου 1825. Το 1818 απεστάλη στην Εγγύς Ανατολή. Φοίτησε στη σχολή του Νεόφυτου Βάμβα στη Χίο και εργάστηκε αρχικώς στη Σμύρνη, όπου τον βρήκε η ελληνική επανάσταση. Από την πόλη αυτή απέστειλε αναφορές στο κεντρικό συμβούλιο των αμερικανικών ιεραποστολών οι οποίες περιλάμβαναν ειδήσεις για την επανάσταση και τα οθωμανικά μέτρα καταστολής. Ο ερευνητής Γεώργιος Χρ. Σούλης (1927-1966) εντόπισε παλαιότερα τις αναφορές αυτές. Πηγή τους ήταν οι επιστολές μη κατονομαζόμενου Βρετανού από τη Θεσσαλονίκη. Παρατίθενται όπως περικόπηκαν από τον Fisk και δημοσιεύθηκαν από τον Σούλη.

Επιλογή κειμένου:

[...] Στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης εξελίχθηκαν τρομερές σκηνές. Ακολουθεί σύντομη επιστολή Αγγλου κυρίου, η οποία χρονολογείται: Θεσσαλονίκη, 30 Ιουνίου 1821.

Μέχρι τις 12 του τρέχοντος μηνός επικρατούσε εδώ άκρα ηρεμία. Περίπου δέκα Έλληνες, κυρίως ιερείς και μοναχοί, είχαν εκτελεστεί διότι, όπως ειπώθηκε, βρέθηκαν έγγραφα που τους αφορούσαν και τους εμφάνιζαν να ετοιμάζουν επανάσταση. Στις 12 τρέχοντος ο επίσκοπος και όλοι οι άρχοντες κλήθηκαν στον μουσελίμη [ΣτΕ: αναπληρωτή διοικητή] και φυλακίστηκαν εξαιτίας της είδησης ότι μερικοί Έλληνες είχαν επαναστατήσει στον Πολύγυρο και την Καλαμαριά.

Στις 14 του μηνός τους αλυσόδεσαν και τους ανάγκασαν να καταβάλουν στο μουσελίμη 100.000 γρόσια.

Στις 15 του μηνός ο επίσκοπος έλαβε οδηγίες από τον μουσελίμη και διέταξε όλους τους Έλληνες της πόλης να μεταβούν στη μητρόπολη (την κατοικία του μητροπολίτη) και να παραμείνουν εκεί. Έτσι, συγκεντρώθηκαν 1.700 άντρες φρουρούμενοι από ένοπλους Αλβανούς. Την επόμενη μέρα ο μουσελίμης απελευθέρωσε τους κρεοπώλες και τους αρτοποιούς, αλλά 1.300 παρέμειναν.

16 Ιουνίου. Ο μουσελίμης έμαθε ότι η Κασσάνδρα, τα Βασιλικά κ.λπ. είχαν επαναστατήσει και έστειλε τον Αχμέτ μπέη με 500 ιππείς εναντίον τους. Πλήθη μουσουλμάνων χωρικών ήρθαν εκείνη τη μέρα στην πόλη για να προστατευτούν και τώρα έχουν στρατοπεδεύσει γύρω της.

17 Ιουνίου. Τρία μικρά χωριά που ανήκουν σε αυτούς τους ανθρώπους θεάθηκαν να καίγονται. Στις 19 του μηνός τρία ή τέσσερα χωριά ακόμη και στις 20 όχι λιγότερα από έξι-επτά. Υποτίθεται ότι πυρπολήθηκαν από τους Έλληνες.

Στις 21 του μηνός ο Αχμέτ μπέης έφτασε μπροστά στα Βασιλικά με 8.000 άντρες. Οι Έλληνες, τριακόσιοι στον αριθμό, οπισθοχώρησαν και οι Τούρκοι έκαψαν και λεηλάτησαν την πόλη.

Στις 24 του μηνός άλλο τουρκικό σώμα εισέβαλε στα χωριά Καραμπουρνού, Επανομή και Μεσημέρι. Δεν βρήκαν ούτε ψυχή ζώσα. Λεηλάτησαν και έκαψαν τα χωριά. Στις 28 ο Αχμέτ μπέης με ενισχυμένο στράτευμα επιτέθηκε κατά της Γαλάτιστας. Επί μία ώρα μερικές εκατοντάδες Έλληνες πολέμησαν με πείσμα και έπειτα οπισθοχώρησαν, αφήνοντας τρία κανόνια και 159 γυναικόπαιδα. Το χωριό λεηλατήθηκε και κάηκε και τα γυναικόπαιδα αιχμαλωτίστηκαν. Ο στρατός του Αχμέτ μπέη, αποτελούμενος από 20.000 άντρες, λεηλατεί τώρα και καίει όλα τα χωριά που συναντά στον δρόμο του. Την ίδια τύχη είχε και το χωριό Ζαγκλιβέρι, που δεν επαναστάτησε. Οι μοναχοί της Αγίας Αναστασίας, που άνοιξαν τις πύλες τους και υποδέχθηκαν τους Τούρκους ως ελευθερωτές τους, ως ανταμοιβή έχασαν τα κεφάλια τους. Μεγάλος αριθμός Εβραίων ακολούθησε τον τουρκικό στρατό και αγοράζει τα λάφυρα σε πολύ χαμηλές τιμές. Χιλιάδες αθώοι Τούρκοι και Έλληνες καταστράφηκαν. Οι Τούρκοι αποκεφαλίζουν ή ανασκολοπίζουν όλους τους άρρενες αιχμαλώτους [χωρίς ακρόαση] και οι Έλληνες, με τη σειρά τους, θανατώνουν, όπως λέγεται τους Τούρκους που πέφτουν στα χέρια τους. Ο Dr. de George, ένας Ναπολιτάνος γιατρός υπό γαλλική προστασία πυροβολήθηκε στον δρόμο στις 18 Ιουνίου από κάποιον Τούρκο. Δεν δόθηκε ικανοποίηση.

[Η επιστολή συνεχίζεται με ημερομηνία 31 Ιουλίου 1821].

10 Ιουλίου. Ο τουρκικός στρατός, που διοικείται τώρα από τον Μπαϊράμ πασά, αποπειράθηκε να εισβάλει στη χερσόνησο της Κασσάνδρας, τη βρήκε όμως οχυρωμένη. Έστειλε εδώ [στη Θεσσαλονίκη] για [να πάρει] πυροβολικό και αποπειράθηκε να καταλάβει τον τόπο με έφοδο. Αποκρούστηκε όμως και είχε μεγάλες απώλειες. Οι Τούρκοι κατέχουν όλη την περιοχή της Καλαμαριάς και οι Έλληνες τη χερσόνησο της Κασσάνδρας. Από την 1η μέχρι την 5η Ιουλίου 150 γυναίκες και παιδιά από τη Γαλάτιστα και 400 από τα Ραβνά [ΣτΕ: Πετροκέρασα] πουλήθηκαν εδώ με δημοπρασία. Μερικές γριές πουλήθηκαν για σαράντα ως εξήντα γρόσια, άλλες για διακόσια ή τριακόσια. Αργότερα έφεραν και πούλησαν άλλες πεντακόσιες. Ολη η επαρχία της Καλαμαριάς, που είχε πληθυσμό 60.000, ερημώθηκε και καταστράφηκε. Ο μουσελίμης και ο Αχμέτ μπέης δεν είχαν εκεί ιδιοκτησίες. Οι Τούρκοι στους οποίους ανήκε το εισόδημα των χωριών διαμαρτυρήθηκαν κατά του μουσελίμη και του Αχμέτ μπέη, διότι κατέστρεψαν την περιοχή και είπαν ότι

μόνο λίγα χωριά είχαν επαναστατήσει. Για το ζήτημα αυτό στάλθηκε διαμαρτυρία στην Κωνσταντινούπολη. Οι Εβραίοι αγόρασαν τα λάφυρα 60-80% κάτω από την πραγματική αξία τους. Οι Έλληνες εξακολουθούν να κρατούνται υπό περιορισμό. Οι πρόκριτοι είναι σιδεροδέσμοι. Η διοίκηση έχει ήδη εισπράξει από αυτούς 440.000 γρόσια. Για να συγκεντρώσουν αυτό το ποσό έχουν ήδη ενεχυριάσει τα κοσμήματά τους και τα σκεύη των εκκλησιών τους στο ήμισυ ή στο ένα τρίτο της πραγματικής αξίας τους και έλαβαν μετρητά με επιτόκιο 30%, 40% ακόμη και 50%.

21 Ιουλίου. Τρεις άνθρωποι εκτελέστηκαν, ο ένας από τους οποίους διότι είχε στο κατάστημά του ένα στέμμα σχεδιασμένο για τον Έλληνα βασιλιά. Στην πραγματικότητα ήταν απλώς μια παλαιά επισκοπική μίτρα.

29 Ιουλίου. Εκτελέστηκαν άλλοι πέντε από αυτό το μέρος και μερικοί από τα χωριά.

[Η επιστολή συνεχίζεται με ημερομηνία 24 Αυγούστου 1821].

Τη διοίκηση του στρατού ανέλαβε ο μουσελίμης και στις 3 με 4 του τρέχοντος μήνα έφθασε στον ισθμό της Κασσάνδρας. Κάθε μέρα προσπαθούσε να τον κυριεύσει, αλλά απωθούνταν πάντοτε με απώλειες. Τρία πολεμικά μπρίκια και δέκα με δώδεκα σκάφη έχουν εξοπλιστεί για να σπεύσουν σε βοήθειά του.

Αυτή ήταν και η τελευταία αυθεντική πληροφορία που είχαμε από τη Θεσσαλονίκη. Αναφέρεται ότι οι Έλληνες που βρίσκονταν στη φυλακή έχουν απελευθερωθεί.

Πηγή: Σούλης: *Η Θεσσαλονίκη*, 585-587.

Παρατηρήσεις:

Το περιεχόμενο της αναφοράς του Fisk συμπίπτει πλήρως με τις αναφορές του προξένου της Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη, Charnaud¹⁷¹. Ωστόσο, του Fisk είναι λεπτομερέστερη και προσδιορίζει τον τόπο όπου συγκεντρώθηκαν οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης και παρέμειναν φυλακισμένοι επί εβδομάδες. Ο τόπος αυτός προσδιορίζεται ως η «μητρόπολη» («metropolis» στο πρωτότυπο), με την επεξήγηση «η κατοικία του μητροπολίτη» («the bishop's residence» στο πρωτότυπο). Η κατοικία του μητροπολίτη, το επισκοπείο, δεν βρίσκεται απαραίτητα στην ίδια θέση με τον μητροπολιτικό ναό. Στη Θεσσαλονίκη επισκοπείο άρχισε να κατασκευάζεται το 1833 και ολοκληρώθηκε το 1847

171. Βακαλόπουλος Κ.: *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία*, 57-58.

(έναντι του σύγχρονου ναού του Γρηγορίου του Παλαμά, επί της σημερινής οδού Αγίας Σοφίας). Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1830, η ελληνική κοινότητα κατέβαλε ενοίκιο για το επισκοπείο. Το ίδιο συνέβαινε και για την έδρα της κοινότητας το 1792¹⁷². Έτσι δεν γνωρίζουμε πού βρισκόταν το επισκοπείο του 1821. Δεν πρέπει όμως να ήταν στην προαναφερθείσα μεταγενέστερη θέση του (δεν θα υπήρχε λόγος καταβολής ενοικίου). Η τοπική παράδοση διέσωσε την πληροφορία ότι οι Έλληνες συγκεντρώθηκαν στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου, όμως η είδηση αυτή –χωρίς να αποκλείεται– δεν διασταυρώνεται από άλλες πηγές.

Επίσης, επιβεβαιώνεται η είδηση του Fisk ότι οι Έλληνες υποχρεώθηκαν να εκποιήσουν τα ιερά σκεύη των ναών τους, αφού σχετική λογιστική σημείωση διασώθηκε στον κώδικα του Αγίου Αθανασίου¹⁷³. Ορθές είναι και οι ειδήσεις για τις πολεμικές εξελίξεις στα περικόρα της Θεσσαλονίκης και της Χαλκιδικής, όπως και για τις βιαιότητες εναντίον του ελληνικού πληθυσμού, αλλά και εις βάρος μουσουλμάνων χωρικών που δεν αναμείχθηκαν¹⁷⁴. Τον συντάκτη των προς τον Fisk επιστολών –τον μυστηριώδη «english gentleman»– δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπίσουμε. Ο Fisk ήρθε σε επαφή με διάφορα πρόσωπα στη Σμύρνη και τη Χίο, τα οποία θα μπορούσαν να είχαν σχέση με τη Θεσσαλονίκη. Ο συντάκτης θα μπορούσε να είναι κάποιος από τους μισιονάριους που εργάστηκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πριν από τον Fisk (όπως ο William Allen, ο Charles Williamson και ο William Jowwet)¹⁷⁵, αλλά για κανέναν από αυτούς δεν έχουμε μαρτυρία ότι πέρασε από τη Θεσσαλονίκη και μάλιστα το 1821. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για Αμερικανό μισιονάριο, δεδομένου ότι και εκείνοι τελούσαν υπό βρετανική προστασία μέχρι το 1830, οπότε και οι Η.Π.Α. σύναψαν διπλωματικές σχέσεις με το οθωμανικό κράτος¹⁷⁶. Ο πιθανότερος μέχρι στιγμή συντάκτης είναι ο ίδιος ο πρόξενος Charnaud. Ίσως όμως να ήταν κάποιος από τους Βρετανούς εμπόρους στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι είχαν ζητήσει την αποστολή αγγλικών πολεμικών χάριν της προστασίας τους¹⁷⁷.

172. Χεκίμογλου: *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης*, 197-198.

173. Χεκίμογλου: *Κανταντζιόγλου*, 456.

174. Βαδραβέλλης: *I.A.M.*, 437-438 και 443 αντιστοίχως.

175. Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ'2, 454, 504.

176. Erhan: *American Missionaries*, 4-5.

177. Βακαλόπουλος Κ.: *Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία*, 52.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Σιμόπουλος: *Ξένοι ταξιδιώτες*, τ. Γ'2, 498-504. Bond: *Pliny Fisk*, 108-140. Sprague: *Annals*, 623-626.

1830, Adolphus Slade

Ο Sir Adolphus Slade, Άγγλος ναύαρχος του οθωμανικού στόλου, γεννήθηκε το 1804. Εισήλθε στο Βρετανικό ναυτικό το 1815 και υπηρέτησε με επιτυχία σαν ανώτατος αξιωματικός τον στόλο της Μεσογείου. Έλαβε μέρος στη ναυμαχία του Ναυαρίνου. Από το 1829 έως το 1830 περιηγήθηκε τις επαρχίες της Οθωμανικής Ανατολής, κρατώντας σημειώσεις τις οποίες δημοσίευσε το 1832 σε ένα χρονικό με τίτλο *Records of Travels in Turkey*. Ακολούθησαν διάφορες αποστολές στην Ευρώπη και την Ανατολή.

Το 1849, με αίτημα του σουλτάνου, ο Slade αποσπάσθηκε στο οθωμανικό ναυτικό με σκοπό την πλήρη αναδιοργάνωσή του. Καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαεπταετούς παραμονής του στην Τουρκία είχε το όνομα Mushaver Pasha. Το 1873, μετά το τέλος της θητείας του στο οθωμανικό ναυτικό, επέστρεψε στη Βρετανία, όπου προήχθη σε υποναύαρχο. Πέθανε το 1877.

Ο Slade επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1830, κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου της στις επαρχίες της Τουρκίας. Μας μεταφέρει εικόνες της πόλης και γεγονότα της καθημερινής ζωής, αποσπάσματα από τα οποία δημοσιεύονται παρακάτω.

Επιλογή κειμένου:

[...] Νωρίς το επόμενο πρωί αποβιβασθήκαμε στη Θεσσαλονίκη, όπου με φιλοξένησε με ευγένεια ο εντιμότατος *James Chaurnaud*, πρόξενος της Βρετανίας. Χρειαζόμουν ανάπαυση, διότι με είχε εξαντλήσει ο διαλείπων πυρετός, που ανέβαινε κάθε 24 ώρες. Επιπλέον, η μακρά έκθεσή μου σε ανοιχτό σκάφος και η ανάγκη να παραμένω ξάγρυπνος συνεχώς, προξένησαν οξεία οφθαλμία, την οποία ο γιατρός του τόπου αντιμετώπισε κατά τρόπο ανίδεο. Ονομαζόταν *Lafont* και ήταν Γάλλος. Σύμφωνα με αυτόν, ουδείς άλλος είχε επιτύχει ποτέ τόσες πολλές θεραπείες. Σύμφωνα με τους άλλους, ουδείς είχε σκοτώσει ποτέ τόσους πολλούς. Με κράτησε σε πλήρη αγωνία επί δεκαπέντε μέρες, μέχρι που η οφθαλμία υποχώρησε. Μου ανακοίνωσε ότι θεραπεύθηκα, χωρίς

να γνωρίζει ότι η ασθένεια απλώς έλαβε πιο επικίνδυνη μορφή. Η συνέπεια ήταν να επιτρέψω στον εαυτό μου ελευθεριότητες, που τελικώς αποδείχθηκαν μοιραίες για την όρασή μου.

Όταν έφτασα στη Θεσσαλονίκη τα περικόχια μαστίζονταν από ληστές. Το θράσος τους έφτανε μέχρι σε σημείο να προβαίνουν σε λεηλασίες σε απόσταση μόλις ενός μιλίου από την πόλη και να απειλούν μάλιστα ότι θα εισβάλουν σε αυτή και ότι θα επιβάλουν δασύματα. Το υπέδαφος βρισκόταν και εκείνο σε αναταραχή. Μια μέρα, και ενώ ήμουν ξαπλωμένος στο κρεβάτι πολύ άρρωστος, ένιωσα έκπληξη βλέποντας τις πόρτες και τα παράθυρα του δωματίου μου να ανοιγοκλείνουν και να βροντούν χωρίς να τις κουνήσουν χέρια και αισθάνθηκα ότι το σπίτι γύριζε σαν πλοίο. Τα ξύλινα σπίτια δύσκολα γκρεμίζονται.

Ο Τσαμπάν (από μία χριστιανική φυλή των Αλβανών που ονομάζονται Γκέγκηδες) ήταν αρχηγός της προαναφερθείσας τολμηρής συμμορίας και κάθε άλλο παρά αρχάριος στο επάγγελμά του. Είχε ήδη λάβει αμνηστία για την παλαιότερη δράση του και έμεινε ήσυχος για μερικά χρόνια. Όταν όμως ξέσπασε ο πόλεμος με τη Ρωσία [ΣτΕ: 1828-29], επανήλθε στα παλαιά του έργα και έγινε, όπως και πρώτα, ο φόβος μεγάλου μέρους της χώρας. Η ειρήνη κατέστησε το επάγγελμά του επικίνδυνο. Έτσι έκανε κινήσεις για να λάβει και δεύτερη αμνηστία. Αλλά η Πύλη δεν τις εισάκουσε και έστειλε παντού διαταγές για τη σύλληψή του με οποιοδήποτε κόστος. Ένας ληστής, όσο ισχυρός και αν είναι, σπανίως γλιτώνει από τέτοια κρίση. Γίνεται σαν άγριο θηρίο και οι χωρικοί ευχαρίστως βοηθούν τις αρχές να βρουν τα ίχνη του. Από την περιοχή των Σερρών, όπου τον κυνήγησαν και του προξένησαν σημαντικές απώλειες, ο Τσαμπάν εφόρμησε στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Αλλά και από εκεί αναγκάστηκε να αποχωρήσει, αφού έσπειρε τον φόβο στους φιλειρηνικούς πληθυσμούς, ακολουθούμενος σε απόσταση αναπνοής από τον κεχαγιά του πασά, ο οποίος και τον πρόλαβε σε ένα χωριό δεκαπέντε μιλίων [από τη Θεσσαλονίκη]. Αρκετοί σκοτώθηκαν και πληγώθηκαν και από τις δύο πλευρές στην αναμέτρηση που ακολούθησε. Ανάμεσα στους πληγωμένους ήταν και ο Τσαμπάν, που μετά βίας διέφυγε τη σύλληψη. Ανεβασμένος σε ένα άλογο που χρησιμοποιούνταν για μεταφορές αποσκευών και υποβασταζόμενος από ένα παλικάρι σε κάθε πλευρά, κατάφερε να ξεφύγει με πενήντα οπαδούς. Από εκεί προσπάθησε να περάσει από τις χαράδρες του Ολύμπου και να φτάσει στην Ελλάδα. Αλλά και από την κατεύθυνση αυτή η υποχώρησή του είχε αποκοπεί από τους χωρικούς. Η τελευταία του ελπίδα ήταν να διαλύσει το σώμα του και να περάσει μόνος του τα βουνά για να φτάσει στην Αλβανία. Εκεί τελείωσε και η σταδιοδρομία του. Ο πασάς στο Σκούταρι, επι-

Γράφει ο Slade: «Ο τριταίος πυρετός πλήττει με μεγαλύτερη ένταση τα παιδιά και εξισορροπεί με το παραπάνω τη μεγάλη γονιμότητα των γυναικών». Στις περιηγητικές περιγραφές της Θεσσαλονίκης τα παιδιά αναφέρονται ως θύματα εξανδραποδισμών, ασθενειών και κακών εκπαιδευτικών μεθόδων. Στη φωτογραφική λήψη των αρχών του εικοστού αιώνα δύο μητέρες με τα παιδιά τους σταματούν σε ένα σουκ, στην οδό Εγνατία 243 (κοντά στα λουτρά «Παράδεισος»), για να αγοράσουν βυσσινάδα ή λεμονάδα (Συλλογή Α. Γ. Παπαιωάννου).

θυμώντας να υποχρεώσει την Πύλη σε οτιδήποτε δεν επηρέαζε τη δική του ανεξαρτησία, είχε δώσει οδηγίες να τον συλλάβουν μόλις εμφανιζόταν στην Αλβανία. Οι διαταγές του εκτελέστηκαν και ο Τσαμπάν προσκομίσθηκε ως πειθήνια προσφορά στο μεγάλο βεζίρη, η έδρα του οποίου ήταν τότε στο Μοναστήρι.

Όταν τον παρουσίασαν στην Υψηλότητα του ο ληστής δεν ήταν καθόλου καταπτοημένος. Βρισκόμουν τότε στη Θεσσαλονίκη και άκουσα εκείνους που τον είδαν να τον περιγράφουν ως πολύ όμορφο άντρα, γύρω στα 35. Προσπάθησε να δικαιολογηθεί λέγοντας ότι «είχε την πρόθεση να παραδοθεί ο ίδιος στον πασά της Θεσσαλονίκης, όταν του επιτέθηκαν οι δυνάμεις του και απλώς πολέμησε αυτοαμυνόμενος». Ο βεζίρης απάντησε ότι «δεν έχει τέτοιο σκοπό όποιος πορεύεται με πεντακόσιους άντρες και στον δρόμο λεηλατεί χωριά». «Ήμουν υποχρεωμένος να έχω

άντρες για να με προστατεύουν. Προσπάθησα να περιορίσω τις ακρότητές τους. Αυτό θα πρέπει να ληφθεί υπόψη». Ο βεζίρης παρέμεινε αμετάπειστος. Πήραν τον Τσαμπάν έξω και σαν προκαταρκτική δοκιμασία τον κρέμασαν από τα χέρια για δώδεκα ώρες. Στη συνέχεια τον πήγαν και πάλι στον βεζίρη. «Θα κάνεις λάθος αν με σφάξεις», είπε ο Τσαμπάν. «Ο θάνατός μου δεν θα σε ωφελήσει σε τίποτε. Σε αυτή τη χώρα ο παραδειγματισμός δεν έχει κανένα αποτέλεσμα. Είμαι σε θέση να σε υπηρετήσω. Ξέρω τις κρυψώνες των συμμοριών, όπως ο λαγός γνωρίζει τη φωλιά του. Θέλεις να παγιδεύσεις τους μπέηδες της Αλβανίας. Με εμπιστεύονται. Αφησέ με να δραπετεύσω και δεν θα μετανιώσεις. Σκότωσέ με και θα χάσεις κάποιον που μπορεί να φέρει αύριο στο πλευρό σου χίλια παλικάρια». Η επιχειρηματολογία του Τσαμπάν ήταν μάταιη. Ο κριτής του ήταν αμετάπειστος, δι-

ότι θεωρούσε ότι ήταν μεγάλος κακούργος για να του χαρίσει τη ζωή. Οδηγήθηκε πάλι στη φυλακή. Την επόμενη μέρα έμπηξαν ένα αγκίστρι στο πλευρό του, με το οποίο τον κρέμασαν από ένα δένδρο. Και έμεινε έτσι, για να παραταθεί η αγωνία της δίψας, μέχρι το τρίτο βράδυ, οπότε και ο θάνατος έκλεισε τη σκηνή. Όμως, μια ώρα πριν πεθάνει, τα πουλιά –θεωρώντας τον δικό τους– κάθισαν πάνω στο μέτωπό του για να ραμφίσουν τα μάτια του. Σε εκείνη τη φρικτή στιγμή δεν άρθρωσε ανανδρα παράπονα. Μόνον επανέλαβε μερικές φορές: «Αν ήξερα ότι επρόκειτο να υποφέρω αυτόν τον σατανικό θάνατο, ποτέ δεν θα έκανα ό,τι έκανα. Από τη στιγμή που άρχισα τη ζωή του κλέφτη [ελληνικά στο κείμενο] είχα το θάνατο μπροστά στα μάτια μου και ήμουν έτοιμος να τον συναντήσω. Αλλά περίμενα να πεθάνω σαν τους προγόνους μου, με αποκεφαλισμό». Ο απλός θάνατος είναι αμελητέα τιμωρία για τα μεγάλα εγκλήματα, που χρειάζεται μεγάλο θράσος για να διαπραχθούν. Αν συνδυασθεί με βασανιστήρια, εξαλείφει το θάρρος, διαφορετικά όχι.

Η αποχώρησή του έφερε ηρεμία στη Θεσσαλονίκη. Η πόλη της Θεσσαλονίκης είναι μεγάλη και καλά κτισμένη. Περιλαμβάνει περίπου εξήντα χιλιάδες κατοίκους, από τους οποίους οι μισοί περίπου είναι Εβραίοι. Θεωρείται ως η έδρα των Εβραίων της Τουρκίας. Κατά τη διάρκεια της παραμονής μου κρέμασαν έναν προμηθευτή αλεύρων, διότι εξαπάτησε το Δημόσιο. Η μοίρα του προκάλεσε αίσθηση, διότι οι Εβραίοι σπανίως θανατώνονται στην Τουρκία – είναι πολύ πονηροί. Κρεμάστηκε Παρασκευή. Και για να μην εξακολουθεί το πτώμα να κρέμεται το Σάββατο, σύμφωνα με το έθιμο, δόθηκε στον πασά ένα χρηματικό ποσό. Κακό προηγούμενο, διότι μελλοντικά όλοι οι Εβραίοι που καταδικάζονται σε θάνατο θα κρεμούνται μέρα Παρασκευή.

Πριν από είκοσι χρόνια η Θεσσαλονίκη ανταγωνιζόταν στο εμπόριο με τη Σμύρνη. Υπήρξε η έδρα πολλών Φράγκων εμπόρων, από τους οποίους έμειναν τρεις. Οι κυριότερες εξαγωγές της ήταν τα δημητριακά που παράγονταν στις εύφορες και καλά αρδευόμενες πεδιάδες της Μακεδονίας. Αλλά η καταστροφική πολιτική του σουλτάνου Μαχμούντ [ΣτΕ: 1808-1839] που μονοπώλησε την παραγωγή προκάλεσε τέτοια στασιμότητα στη γεωργία, ώστε μόλις και μετά βίας η συγκομιδή θρέφει την πόλη. Οι ιδιοκτήτες δεν έχουν συμφέρον να καλλιεργήσουν τα κτήματά τους, διότι είναι υποχρεωμένοι να πουλήσουν το προϊόν στην κυβέρνηση. Κάθε φορά που οι Τούρκοι διαθέτουν το πλεονέκτημα της ελευθερίας του εμπορίου, δείχνουν ότι δεν τους λείπει το κατάλληλο πνεύμα και ικανοποιούν τη ζήτηση των εμπόρων. Απόδειξη η ποσότητα των δημητριακών που εξήχθη από τη Θεσσαλονίκη και την Ταρσό στη διάρκεια του πολέμου [ΣτΕ: του ρω-

σοτουρκικού, 1828-1829]. Ο κανόνας της γεωργικής εκμετάλλευσης στην Τουρκία έχει ως εξής: ο ιδιοκτήτης παρέχει τον σπόρο, ο καλλιεργητής αναλαμβάνει όλα τα άλλα έξοδα και τα έσοδα μοιράζονται από μισά. Όλες οι γαίες πληρώνουν φόρο 10% του προϊόντος στο κράτος.

Η Θεσσαλονίκη έχει περίπου είκοσι τεμένη, αρκετές ελληνικές εκκλησίες, πολλές συναγωγές και δύο καθολικές εκκλησίες, που έχουν το προνόμιο να χρησιμοποιούν καμπάνες, όπως στο Πέραν και τη Σμύρνη.

[...] Τα αξιοθέατα της Θεσσαλονίκης είναι: τα αρχαία τείχη της, που αντέχουν στη δοκιμασία του χρόνου, όπως και τα τείχη της Κωνσταντινούπολης [...] και ο άμβωνας από τον οποίο ο Απόστολος Παύλος κήρυξε στους Θεσσαλονικείς. Τότε [ο άμβωνας] βρισκόταν στον δρόμο, κοντά στην εκκλησία των Αγίων Αποστόλων, και, κρίνοντας από το σχήμα του, δεν έχω αμφιβολία ότι συχνότερα χρησιμοποιούνταν για την ανάβαση σε άλογο ή άμαξα παρά για την επίδειξη ρητορικής δεινότητας. Οι μουσουλμάνοι τον σέβονται, τον θεωρούν κάτι σαν τρόπαιο και τον κρατούν στο τέμενος της Αγίας Σοφίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι όταν οι Τούρκοι μετατρέπουν εκκλησίες σε τεμένη, ουδέποτε μετονομάζουν όσες φέρουν το όνομα της Αγίας Σοφίας [...].

Η Θεσσαλονίκη έχει φήμη –και το γνωρίζω ως παθών– ως έδρα του τριταίου πυρετού που σαρώνει, λίγο ή πολύ, κάθε μέρος της Τουρκίας το καλοκαίρι και το φθινόπωρο, φυσική συνέπεια του γεγονότος ότι γαίες παραμένουν ακαλλιέργητες. Κατά τη διάρκεια της διαμονής μου, ο τριταίος πυρετός έπληξε άγρια την πόλη. Από τους οκτώ άρρηνες στο προξενείο δεν γλίτωσε κανείς. Υπήρχαν άλλες τόσες γυναίκες, μεταξύ των οποίων η κυρία και η δεσποινίς *Charnaud*, και καμία δεν ασθένησε. Αν εκτεθεί κανείς στον άνεμο που φυσά πάνω από τους βάλτους, χωρίς να φορά πανωφόρι από μαλλί ή φανέλα, είναι βέβαιο ότι θα αρρωστήσει. Μια μέρα που φυσούσε τέτοιος άνεμος, ο γιατρός είδε τον υπηρέτη μου, έναν εύσωμο αθλητικό νησιώτη, να στέκεται στο παράθυρο με το πουκάμισο και τον προειδοποίησε να αποτραβηχτεί ή να φορέσει το πανωφόρι του. «Μακάρι¹⁷⁸», αναφώνησε ο υπηρέτης. «Νομίζεις ότι είμαστε σαν εσάς, τους μαλθακούς Φράγκους; Εμείς είμαστε παλικάρια». «Μπορεί να είσαι παλικάρι», απάντησε ο γιατρός, «αλλά ο πυρετός είναι πιο παλικάρι από σένα». Το ίδιο βράδυ ο υπηρέτης ανέβασε πυρετό, καθώς και άλλες δύο φορές αργότερα, πριν φύγουμε από την πόλη.

178. Προφανώς πρόκειται για λάθος του συγγραφέα. Η λέξη «μακάρι» που παρατίθεται αυτούσια δεν έχει νόημα στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Κατά συνέπεια, οι κάτοικοι χωρίζονται σε δύο μερίδες: στους οπαδούς της κιγχόνης (του φλοιού) και στους υποστηρικτές της κινίνης (εκχύλισμα του φλοιού).

Το καθένα έχει τους υποστηρικτές και τα πλεονεκτήματά του, που αποτελούν και το θέμα βαθυστόχαστης συζήτησης. Προτιμώ την κιγχόνη. Είναι πιο αργή στη θεραπεία, αλλά τα αποτελέσματά της είναι πιο σίγουρα. Η κινίνη, αν και ρίχνει τον πυρετό σε 24 ώρες, έχει το μειονέκτημα ότι προκαλεί αφόρητο πονοκέφαλο.

Η μείωση του πληθυσμού της Τουρκίας οφείλεται αναμφίβολα σε αυτόν τον πυρετό. Δέχομαι ότι οι πόλεμοι, οι εκτελέσεις και η πανούκλα είναι σοβαροί λόγοι. Είναι όμως συγκυριακοί, ενώ ο τριταίος ενεργεί όπως η σκουριά στο μέταλλο, αργά και καταστροφικά. Πλήττει με μεγαλύτερη ένταση τα παιδιά και εξισορροπεί με το παραπάνω τη μεγάλη γονιμότητα των γυναικών. Η μητέρα δέκα παιδιών θα θεωρεί τον εαυτό της εντυχή, αν καταφέρει να μεγαλώσει τα δύο. Ο φλοιός [της κιγχόνης], η υπέρτατη θεραπεία, δεν είναι διαθέσιμος παρά μόνον στις μεγάλες παράκτιες εμπορικές πόλεις. Ελλείψει αυτού, οι ντόπιοι πίνουν μεγάλες ποσότητες καθαρού οινοπνεύματος, στο οποίο προσθέτουν πιπέρι ή χυμό λεμονιού που έχει μείνει στον ήλιο μία ολόκληρη μέρα. Συχνά η θεραπεία είναι χειρότερη από την ασθένεια. Και οι δύο μέθοδοι είναι αβέβαιες και σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να χορηγηθούν με ασφάλεια σε μικρά παιδιά. Ο χειμώνας σταματά τον πυρετό, αλλά εκείνος επιστρέφει το επόμενο καλοκαίρι. Τα παιδιά είναι πιο αδύνατα κάθε καλοκαίρι και –εκτός αν ο πυρετός υποχωρήσει γρήγορα– εμφανίζουν εντερικές διαταραχές, από τις οποίες μόνον τα πιο εύρωστα συνέρχονται. Η δύναμη του μυαλού έχει μεγάλη επίδραση σε αυτόν τον πυρετό. Άκουσα για ντόπιους που θεραπεύθηκαν πηγαίνοντας στο τέμενος ή στην εκκλησία, καλυμμένοι με φυλαχτά. Μπορώ να το πιστέψω, επειδή γνωρίζω πόσο αποτελεσματικά επιδρά –κατ’ αντίστροφο τρόπο– στους Φράγκους το μυαλό: επειδή έχουν απαλλαγεί από αυτή την προκατάληψη, που δρα ευεργετικά, παρατείνουν την αρρώστια, γιατί διακατέχονται από τη νευρική ανησυχία ότι σίγουρα θα επαναληφθεί. Είναι γελοία η ακρίβεια με την οποία ο πυρετός επιστρέφει, με προσέγγιση μισής ώρας. Ο Φράγκος βγάζει το ρολόι του, παραγγέλνει ζεστά ποτά και περιμένει τον πυρετό. Ουδέποτε ματαίως. Τον ακριβή χρόνο τα άκρα του αρχίζουν να τρέμουν και σύντομα ακολουθούν ρίγη. Από όλους τους κατοίκους της Τουρκίας οι Οσμανλήδες υποφέρουν λιγότερο από τον τριταίο πυρετό, διότι φορούν πιο ζεστά ρούχα [...].

Το ζωντανό φορτίο του μικρού σκάφους μας [που ξεκινά από τη Θεσσαλονίκη με προορισμό τη Σμύρνη...] Ένας Έλληνας έμπορος με μπάλες καπνού για το παζάρι της Σμύρνης. Μία ομάδα με Τουρ-

κάλες που πηγαίνουν στη Δαμασκό, για να ακολουθήσουν το επόμενο караβάνι για τη Μέκκα. Ένας Αιγύπτιος δουλέμπορος με εννιά μικρές νέγρες που μεταφέρει προς πώληση στη Σμύρνη, διότι δεν μπόρεσε να τις πουλήσει στη Θεσσαλονίκη. Και τέλος, αλλά όχι πιο ασήμαντοι, ένας ιεραπόστολος [ΣτΕ: ο Wolff], ένας Μαρωνίτης και ένας αξιωματικός του βρετανικού ναυτικού [ΣτΕ: ο Slade]. Αυτός ο κόσμος γέμιζε τόσο ασφυκτικά το στενό κατάστρωμα, ώστε οι δέκα πρόσχαροι Υδραίοι που αποτελούσαν το πλήρωμα, δεν είχαν χώρο να απλώσουν τα πλατιά τους πόδια [...].

Πηγή: Slade: *Records of Travels*, τ. I, 446-452, 452-453, 471-473, 475.

Παρατηρήσεις:

Για τον γιατρό Lafont υπάρχει σχόλιο στο λήμμα για τον περιηγητή Holland. Στο πρώτο εξάμηνο του έτους 1829¹⁷⁹ σημειώθηκε μεγάλος σεισμός στη Θεσσαλονίκη. Ο αναφερόμενος από τον Slade πρέπει να ήταν κάποιος μικρός σεισμός του επόμενου έτους. Σαφής είναι η πληροφορία ότι το ενδιαίτημα του Βρετανού προξένου ήταν ξύλινο. Ανήκε στον Ιωάννη Κανταντζιόγλου¹⁸⁰. Για κάποιον ληστή («κλέφτη») κάνει λόγο και ο Wolff, που διέμεινε τις ίδιες μέρες στο βρετανικό προξενείο και πρέπει να είχε τις ίδιες πηγές με τον Slade. Ο Wolff τον ονομάζει Vivante (με τον Chaban ασχολείται ο Slade). Την εποχή εκείνη πολυάριθμοι στρατιώτες από την Αλβανία είχαν στασιάσει και λεηλατούσαν τα αστικά κέντρα της Μακεδονίας. Έτσι η Πύλη επιδόθηκε στην καταστολή της αλβανικής εξέγερσης¹⁸¹. Ενδιαφέρουσα είναι η απόδοση της παρακμής της Θεσσαλονίκης στη μείωση της γεωργικής παραγωγής, εξαιτίας της κυβερνητικής πολιτικής. Εντύπωση προκαλεί η είδηση ότι υπήρχαν δύο καθολικές εκκλησίες στη Θεσσαλονίκη, ενώ για τη συγκεκριμένη εποχή μας είναι γνωστή μόνον η εκκλησία του Αγίου Λουδοβίκου, δίπλα στο γαλλικό προξενείο, που είχε κτισθεί το 1743¹⁸². Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η πληροφορία του Slade ότι ο άμβωνας της Αγίας Σοφίας (μονόλιθος, από θεσσαλικό μάρμαρο, ο οποίος από τα τέλη του 19ου αι. μεταφέρθηκε σε μουσείο της Κωνσταντινούπολης)¹⁸³ βρισκόταν άλλοτε κοντά στον ναό των Αγίων Αποστόλων. Ίσως η είδηση αυτή απηχεί κάποια τοπική παράδοση, χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε

179. Βαοδραβέλλης: *I.A.M.*, 518 και Δημητριάδης: *Τοπογραφία*, 299.

180. Χεκίμογλου: *Κανταντζιόγλου*, 460.

181. Βακαλόπουλος, Κ.: *Μακεδονία και Τουρκία*, 73-76.

182. Χεκίμογλου: *Τόποι λατρείας*, 140-141.

183. Παπαγεωργίου: *Αρχαίοι άμβωνες*, 111.

ότι πρόκειται για τον ναό του 13ου αι., που τιμούμε σήμερα στο όνομα των Αγίων Αποστόλων¹⁸⁴.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Schiffer: *Oriental Panorama*, 396-397. Levy: *The Officer Corps*. Slade: *Turkey*.

1830, Charles Phillip Yorke

Ναύαρχος του βρετανικού ναυτικού, με τον τίτλο του τέταρτου κόμη του Hardwicke. Γεννήθηκε στο Sydney Lodge του Σαουθάμπτον στις 2 Απριλίου 1799. Ήταν γιος του ναυάρχου Sir Joseph Sydney Yorke (1768-1831). Φοίτησε στη Βασιλική Ναυτική Ακαδημία και μετά το τέλος των σπουδών του υπηρέτησε σε διάφορα πολεμικά βρετανικά πλοία στην κεντρική Αμερική και τη Μεσόγειο. Το 1819 τον συναντούμε σαν ανθυποπλοίαρχο στη φρεγάτα *Phaeton* και το 1823 ως υποπλοίαρχο στη φρεγάτα *Alacrity*, στον σταθμό της Μεσογείου. Το 1825 προήχθη σε πλοίαρχο και μεταξύ των αρμοδιοτήτων του ήταν η παρατήρηση των κινήσεων του τουρκο-αιγυπτιακού στόλου και η καταστολή της πειρατείας.

Στα τελευταία χρόνια της ελληνικής επανάστασης (1828-1831) ανέλαβε τη διοίκηση του πολεμικού πλοίου *Alligator* και έλαβε μέρος σε διάφορες ναυτικές επιχειρήσεις. Στη συνέχεια και μέχρι την αποστρατεία του το 1870 με τον βαθμό του ναυάρχου, υπηρέτησε με επιτυχία τα συμφέροντα του βρετανικού στέμματος ανά την υφήλιο. Από τον γάμο του με τη Susan Liddell, απέκτησε πέντε αγόρια και τρία κορίτσια. Πέθανε στις 17 Σεπτεμβρίου 1873.

Μία από τις θυγατέρες του, η Elisabeth Philippa Yorke-Biddulph, εξέδωσε τον Ιανουάριο του 1910 τα απομνημονεύματά του, χρησιμοποιώντας ως πηγές όλες τις χειρόγραφες σημειώσεις και τα εκατοντάδες γράμματα που έστειλε στην οικογένειά του. Σύμφωνα με αυτά, ο Charles Phillip Yorke διατάχθηκε τον Σεπτέμβριο του 1830 να επισκεφθεί τον Βόλο και τη Θεσσαλονίκη και να συντάξει αναφορές σχετικές με τη δράση της

πειρατείας στην ευρύτερη περιοχή. Στον κόλπο της Θεσσαλονίκης μάλιστα καταδίωξε τον Έλληνα πειρατή Γεώργιο Μακρή με το πλοίο του. Η Elisabeth Yorke-Biddulph καταγράφει μία μικρή αναφορά της Θεσσαλονίκης, όπως την είχε σημειώσει ο πατέρας της στις χειρόγραφες σημειώσεις του.

Επιλογή κειμένου:

[...] [Η Θεσσαλονίκη είναι] καθαρά πόλη, με 70.000 περίπου κατοίκους. Τα τείχη κατασκευάστηκαν με τον τουρκικό τρόπο τοιχοδομίας και δεν διαθέτουν τάφρο. Η πόλη βρίσκεται σε μια επικλινή πεδιάδα, που κυλά μαλακά προς τη θάλασσα. Το θαλάσσιο τείχος πλαισιώνεται στα δύο άκρα του από ισάριθμους πύργους. Η γύρω περιοχή είναι επίπεδη, ενώ στο βάθος υψώνονται βουνά [...].

Υπό τις παρούσες συνθήκες η αυτοκρατορία έχει εξασθενήσει και οι Τούρκοι δεν γνωρίζουν ποια είναι η θέση τους μέσα σε αυτή. Λένε ότι ο σουλτάνος είναι «γκιαούρ» (άπιστος). Οι Τούρκοι, επίσης, φαίνεται να έχουν χάσει όλη την παλιά υπερηφάνειά τους. Οι κατώτερες τάξεις είναι φοβισμένες και οι ανώτερες δυσχεστευμένες. Η αλλαγή υπήρξε θαυμαστή και δεν είναι εύκολο να συμφιλιωθεί κανείς μαζί της. Το Κοράνι δεν αποτελεί πια τον νόμο για τη γη κι έτσι δύσκολα μπορείς να πεις ότι υπάρχουν πια Τούρκοι. Στη Θεσσαλονίκη σήμερα ένας Έλληνας από το ανεξάρτητο κράτος θεάθηκε να δέρνει έναν οπλισμένο Τούρκο στον δρόμο [...].

Πηγή: Biddulph of Ledbury: *Charles Philip Yorke* [χ.σ.]

Παρατηρήσεις:

Ο Yorke αποτυπώνει κυρίως τα αισθήματα δυσαρέσκειας των Μουσουλμάνων μετά από τη δημιουργία ξεχωριστού ελληνικού κράτους και τις μεταρρυθμίσεις του σουλτάνου Μαχμούντ Β' (1808-1839), που έθιξαν την παραδοσιακή υπεροχή τους. Η απόκτηση της ελληνικής υπηκοότητας από πολλούς πρώην ραγιάδες –και η συνεπακόλουθη αναβάθμισή τους σε ένα προνομιακό καθεστώς– δημιούργησε πολλές αντιδράσεις και οδήγησε στην αποπομπή των περισσότερων τον Σεπτέμβριο του 1836, οπότε και υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν το οθωμανικό έδαφος ή να παραμείνουν με την ιδιότητα του ραγιά¹⁸⁵. Αν το πνεύμα που κατέγραψε ο Βρετανός πλοίαρχος αποδίδει την πραγματικότητα, τότε μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η

184. Janin: *Les églises*, 352-354.

185. Ιωαννίδου-Μπιτσιιάδου: *Άγνωστες ιστορικές ειδήσεις*.

φυσική εξόντωση μεγάλου μέρους των χριστιανών αστών της Θεσσαλονίκης κατά την επανάσταση ήταν μόνον ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν την πόλη σε μαρασμό κατά τη δεκαετία του 1830 και ότι ρόλο διαδραμάτισε επίσης η απογοήτευση των μουσουλμάνων.

1830, David Urquhart

Σκωτσέζος διπλωμάτης και συγγραφέας. Γεννήθηκε στο Braelangwel του Cromarty της Σκωτίας το 1805. Με την επίβλεψη της μητέρας του σπούδασε στη Γαλλία, την Ισπανία και την Ελβετία, ενώ αργότερα παρακολούθησε μαθήματα κλασικών σπουδών στο St. John College του Καίμπριτζ. Η πτώχευση της μητέρας του και τα ποικίλα οικονομικά προβλήματα θεωρούνται ως οι αιτίες που δεν αποπεράτωσε τις σπουδές του.

Μετά το 1827 ο Urquhart εξελίχθηκε σε ένθερμο οπαδό της ελληνικής επανάστασης, με αποτέλεσμα να έρθει στην Ελλάδα και μέχρι το 1828 να πολεμήσει στο πλευρό των Ελλήνων στα Σάλωνα και τη Χίο. Παράλληλα, είχε την ευκαιρία να περιηγηθεί το εσωτερικό της χώρας, αποστέλλοντας συνεχείς αναφορές στη βρετανική κυβέρνηση. Σταδιακά γοητεύτηκε από τον τουρκικό πολιτισμό και υποστήριξε τον αγώνα των Οθωμανών εναντίων των Ρώσων. Το 1833, μετά την περιοδεία του στη σημερινή Βόρεια Ελλάδα, εξέδωσε το βιβλίο *Turkey and its Resources*, ενώ το 1838 το βιβλίο *Spirit of the East*.

Το 1835 διορίστηκε γραμματέας του Άγγλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, λόρδου Stratford Canning, αλλά ανακλήθηκε δύο χρόνια αργότερα για πολιτικούς λόγους. Διετέλεσε μέλος του αγγλικού κοινοβουλίου από το 1847 έως το 1852. Συνέγραψε πλήθος κριτικών άρθρων κατά της κυβέρνησης. Το 1854 νυμφεύθηκε τη Harriet Angelina Fortescue. Το 1855 εξέδωσε το περιοδικό *Free Press*, το οποίο μετονομάστηκε σε *Diplomatic Review* (1866). Μεταξύ των συνδρομητών του περιοδικού αναφέρεται και ο Κάρολ Μαρξ. Από το 1864 μέχρι και τον θάνατό του ασχολήθηκε με δημοσιεύσεις άρθρων, σχετικών με το διεθνές δίκαιο, ενώ παράλληλα εισήγαγε στη Βρετανία τη χρήση των οθωμανικών χαμάμ. Πέθανε στις 16 Μαΐου 1877. Ο Urquhart επισκέφθηκε το 1830 τη Θεσσαλονίκη, όπου κατέλυσε στην έπαυλη του Άγγλου προξένου Chaurnaud. Ο Urquhart δεν μας άφησε πληροφορίες για τη Θεσσαλονίκη, σε αντίθεση με

Οι χωρικοί αποτελούν δευτερεύοντες ήρωες στις περιγραφές των περιηγητών. Κρίνονται συνήθως από το πόσο δυσκολεύουν το ταξίδι και αναφέρονται με προσοχή μόνον οσάκις οι παραγωγικές τους δραστηριότητες ενδιαφέρουν τον συγγραφέα. «Μακεδόνες χωρικοί», όπως τους συνέλαβε φακός στις αρχές του 20ού αιώνα (Fraser, *Pictures from the Balkans*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης).

τα περίχωρά της, για τα οποία μας έδωσε ζωντανές περιγραφές της κοινωνικής και οικονομικής ζωής των κατοίκων της, αποσπάσματα των οποίων δημοσιεύουμε παρακάτω.

Επιλογή κειμένου:

[...] Στην Τουρκία οι αγρότες τυλίζουν μέχρι τώρα το μετάξι τους με τον άξεστο τρόπο της υπαίθρου. Ωστόσο, Ιταλοί έχουν εγκαταστήσει στη Θεσσαλονίκη μερικές εκατοντάδες αναπνηστήρια από το Πιεμόντε και πιθανώς μέχρι τώρα έχουν παραγελθεί μερικές χιλιάδες μασούρια. Η δυσκολία της εκμάθησης είναι μηδαμινή ή μικρή και η αύξηση της τιμής αναμφίβολα θα διαδώσει τη μέθοδο σε μία χώρα όπου οι κάτοικοι είναι ευφρείς και έχουν σαφή αντίληψη του κέρδους. Η δαπάνη για τις μηχανές είναι μικρή. Η μέθοδος δεν διαφέρει καθόλου από αυτή που ήδη ακολουθείται, εκτός από το γεγονός ότι απαιτεί πρόσθετη φροντίδα. Η διάμετρος που έχει το καρούλι είναι μικρότερη. Το νερό πρέπει να αλλάζει συχνότερα και γι' αυτό απαιτείται περισσότερη καύσιμη ξυλεία, χάνεται όμως λιγότερη θερμότητα. Η θερμοκρασία απαιτεί περισσότερη προσοχή, ώστε να μαλακώσει η ρητινώδης ύλη και να μην θραύεται εύκολα το μετάξι. Τα

νήματα πρέπει να τυλιχτούν ξανά και ξανά μεταξύ τους καθώς βγαίνουν από το καζάνι, έτσι ώστε οι ίνες να πάρουν στρογγυλή και συνεκτική μορφή πριν κρυνώσει η ρητινώδης ύλη. Επίσης, υπάρχει περισσότερη φύρα. Σε αντιστάθμισμα προς αυτή την πολύ ασημαντη πρόσθετη εργασία, στα 1830 το μετάξι που δουλεύτηκε με τον συγκεκριμένο τρόπο πουλήθηκε στη Θεσσαλονίκη προς 110 γρόσια την οκά, ενώ το άλλο πουλήθηκε προς εξήντα γρόσια, περίπου έξι σελίνια η λίμπρα. Το γεγονός ότι το μετάξι που αναπνιίζεται με τον αυτόν τρόπο δεν έχει αποκτήσει μεγάλη σημασία στο εμπόριο οφείλεται στις πολιτικές συνθήκες της χώρας και στην ποιοτική κατωτερότητά του.

Σε αυτόν τον κλάδο παραγωγής, ο οποίος ίσως κάποια μέρα απειλήσει ή και ξεπεράσει την ευημερία του προκατόχου του, του βαμβακιού, η μείωση της υψηλής τιμής της πρώτης ύλης αποτελεί την πλέον επείγουσα προτεραιότητα, όχι μόνον για να περιοριστεί η μεγάλη φτώχεια, αλλά και για να ευοδωθούν οι προοπτικές που έχει το μετάξι. Η ικανότητα της Τουρκίας να προμηθεύσει την πρώτη ύλη σε τόσο χαμηλή τιμή και τόσο υψηλή ποιότητα δίνει στο τουρκικό εμπόριο πρωτεύουσα σημασία, σε ό,τι αφορά τον εφοδιασμό της Ευρώπης [...].

Παράρτημα 1

Εκτίμηση του κόστους του μεταξιού στην Τουρκία, η οποία πραγματοποιήθηκε σε ένα χωριό της Χαλκιδικής το 1831.

Είκοσι μεγάλες μουριές παράγουν 6.000 οκάδες φύλλα. Αυτές αποδίδουν 75 οκάδες κουκούλια, που όταν τυλίγονταν δίνουν έξι οκάδες μετάξι. Δεν μπορώ να εγνηθώ για το ακριβές βάρος των φύλλων ή των κουκουλιών, αλλά μπορώ να μιλήσω για είκοσι δένδρα που παρήγαν δεκαπέντε λίμπρες ανεπεξέργαστο μετάξι. Τα δένδρα ήταν φυτεμένα στη σειρά, στην επάνω όχθη ενός ρυακιού που έρεε στην πλευρά ενός λόφου, με θαυμάσια θέα στον Τορωναίο Κόλπο. Δεν έβλαπταν τις καλλιέργειες του γύρω εδάφους, αλλά αν μόνον αυτά καταλάμβαναν το έδαφος, θα κάλυπταν ένα στρέμμα, δηλαδή ένα τρίτο του *acal*. Ήταν από τις καλύτερες μουριές που είχα δει ποτέ μου, λευκές και άγριες. Είχαν ανάμικτα στρογγυλά και πολύ οδοντωτά φύλλα. Οι χωρικοί μαζεύουν τα φύλλα κόβοντας τους ετήσιους βλαστούς κοντά στην κορυφή του μίσχου, πέντε πόδια από το έδαφος. Αυτό διατηρεί καλύτερα τα φύλλα, επιτρέπει τους μεταξοσκώληκες να τρέφονται ευκολότερα και τους δίνει περισσότερο αέρα, παρά αν το δένδρο απογυμνωνόταν από τα φύλλα του. Η επιμέρους δαπάνη ανήλθε σε δεκαπέντε σελίνια, από τα οποία έντεκα είναι ο φόρος στα δένδρα, και το προϊόν πουλήθηκε στην αγορά της Θεσσαλονίκης για εξήντα γρόσια την οκά, ή τέσσερις λίρες και δεκα-

οκτώ σελίνια οι δεκαπέντε λίμπρες. Η εργασία της οικογένειας προσέφερε τα υπόλοιπα. Αν υπολογίσουμε όμως την τεκμαρτή αμοιβή της εργασίας και προσθέσουμε σε αυτή το κέρδος που θα έδιναν σε άλλη περίπτωση τα δένδρα ή –μάλλον– το έδαφος που καταλαμβάνουν, μπορούμε να καταλήξουμε στο πραγματικό κόστος στο οποίο μπορεί να παραχθεί το μετάξι, αν η χώρα απαλλαχθεί από τις βιαιότητες, την παράνομη φορολογία και τα εμπορικά μονοπώλια των Εβραίων και των τραπεζιτών.

Κόστος παραγωγής	Γρόσια
Απασχόληση δύο ανδρών για έναν μήνα προς ένα γρόσι τη μέρα για να μαζέψουν τα φύλλα και να φροντίσουν τους μεταξοσκώληκες.	60
Απασχόληση κλώστριας, δεκαπέντε μέρες, δεκαπέντε γρόσια. Κοπέλα βοηθός δέκα γρόσια. Απόκτηση αναπνιστηρίου και καζανιού, γρόσια δεκαπέντε. Μεταφορά της Ξυλείας για την αναπήνιση [κουβάριασμα], πέντε γρόσια. Λοιπές εργασίες, δαπάνες, κίνδυνοι κ.λπ. δεκαπέντε γρόσια συνολικά.	60
Ενοικίαση ενός στρέμματος (ισοδυναμεί με τέσσερις λίρες το ακρ).	100
Κρατικός φόρος, δύο γρόσια ανά δένδρο.	40
Σύνολο	260

Το μετάξι αυτό πουλήθηκε προς εξήντα γρόσια την οκά (ή έξι σελίνια τη λίμπρα), ενώ μια μικρή ποσότητα που κουβαριάστηκε κατά τη μέθοδο του Πιεμόντε πουλιόταν προς 110 γρόσια την οκά (έντεκα σελίνια και έξι πένες τη λίμπρα). Ωστόσο, το επιπλέον κόστος της αναπήνισης [κουβαριάσματος] και της φύρας κατά τη μέθοδο του Πιεμόντε δεν θα μπορούσε να υπερβαίνει το ένα σελίνι και έξι πένες ανά λίμπρα. Η δαπάνη της μηχανής είναι 27 σελίνια.

Η εκτίμηση του κόστους της εργασίας, την οποία έκανα, μπορεί να φαίνεται εξαιρετικά χαμηλή, αλλά αυτές ήταν οι αμοιβές των χωρικών την εποχή εκείνη. Στη Θεσσαλονίκη, για τους καλούς εργάτες, οι αμοιβές ήταν διπλάσιες, αλλά αυτό αφορά μόνον το κουβάριασμα, που δεν κοστίζει πάνω από έξι πένες τη λίμπρα. Στη Γαλλία κοστίζει δύο σελίνια και μία πένα. Το κόστος της εργασίας, αναμφίβολα, θα αυξηθεί μαζί με τη ζήτηση, αλλά πρόκειται για εργασία που μπορούν να εκτελέσουν και γυναίκες και καλύπτει τα κενά διαστήματα ανάμεσα σε άλλες εργασίες,

ενώ στην Τουρκία δεν υπάρχουν αντιρρήσεις για την ενασχόληση με την οικοτεχνία, οι οποίες είναι τόσο ισχυρές στη Γαλλία.

Σε αυτόν τον υπολογισμό έλαβα υπόψη απλόχερες αμοιβές και μια τιμή την οποία ο παραγωγός ουδέποτε απολαμβάνει προς το παρόν. Διότι, ακόμη και αν ο τοκιστής δεν αποτρέπει την παραγωγή, ο τοπικός διοικητής συχνά αποσπά το προϊόν καταναγκαστικά από τον γεωργό, σε τιμή που την ορίζει αυθαίρετα. Είδα με τα μάτια μου –αν και επρόκειτο για εξαιρετική περίπτωση– να κατάσχεται το προϊόν στο ένα τρίτο της τιμής που υπολόγισα.

Επιβάλλεται ένας τοπικός φόρος, που αναλογεί στο ένα έκτο ή το ένα τρίτο του προϊόντος, καθώς και ένα εξαγωγικό τέλος επτάμισι γροσιών σε κάθε «τέφι» [ΣτΕ: περίπου δύο οκάδες]. Αν οι επιβαρύνσεις αυτές διατηρηθούν, θα εξαλείψουν όλες τις προσπάθειες για να ανοίξει αυτός ο νέος και σπουδαίος εμπορικός κλάδος. Αν οι επιβαρύνσεις αυτές καταργηθούν, οι δαπάνες για να μεταφερθεί το μετάξι στην αγγλική αγορά θα έχουν ως εξής:

	Λίρες	Σελίνια	Πένες
Κόστος παραγωγής ανά λίμπρα βάσει των ανωτέρω	0	4	0
Πρόσθετες δαπάνες αναπήνισης κατά τη μέθοδο του Πιεμόντε, αν καθιερωθεί σε όλη τη χώρα	0	1	6
Μέση δαπάνη μεταφοράς	0	0	2 1/2
Μεσιτικά, προμήθειες, τέσσερα γρόσια ανά τέφι	0	0	3
Αποθήκευτρα, συσκευασία, κιβώτια, φορτωτικά, φόρτωση κ.λπ.	0	0	3
Ναύλοι, ασφάλειες και φόρος πώλησης στην Αγγλία	0	0	3 1/2
Πιθανός υπολογισμός εξαγωγικού τέλους 10%, αν και η [οθωμανική] κυβέρνηση έχει ήδη λάβει υπό τύπο φόρου πάνω στις μουριές δέκα πένες	0	0	6
Συνεπώς, αν η [οθωμανική] κυβέρνηση άρει τα εμπόδια των ιδιωτικών μονοπωλίων και παύσει την υπερβολική φορολόγηση, το μετάξι της Τουρκίας μπορεί να διατεθεί στην αγορά του Λονδίνου –αναπηρμένο κατά το πρότυπο του Πιεμόντε– σε τιμή ανά λίμπρα	0	7	0

Ίδιο μετάξι πωλείται προς το παρόν προς 22 σελίνια.

Πηγή: Urquhart: *Turkey and its Resources*, 180-181 και 267-269.

Παρατηρήσεις:

Ανάμεσα σε πολλές άλλες παρατηρήσεις του για την οθωμανική πραγματικότητα, ο Urquhart παρέχει εξαιρετικά χρήσιμες ειδήσεις που μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε μερικές

όψεις της παραγωγής μεταξωτής κλωστής στη Θεσσαλονίκη. Επρόκειτο για γυναικεία εργασία, με πολύ χαμηλό κόστος. Οι αμοιβές ήταν διπλάσιες μέσα στη Θεσσαλονίκη σε σύγκριση με τα χωριά. Υπήρχαν δύο τρόποι αναπήνισης: ο παραδοσιακός και ο «σύγχρονος», δηλαδή η μέθοδος του Πιεμόντε που απέδιδε προϊόν καλύτερης ποιότητας. Ο «σύγχρονος» τρόπος επικρατούσε στη Θεσσαλονίκη ενώ ο παραδοσιακός στα γύρω χωριά. Το κυριότερο εμπόδιο για την ανάπτυξη της παραγωγής ήταν η φορολογία και η αυθαιρεσία των τοπαρχών, οι οποίοι ιδιοποιούνταν το μέγιστο τμήμα του προϊόντος μέσω φόρων, δοσιμάτων ή αναγκαστικών αγορών. Με άλλα λόγια, πίσω από την ανάπτυξη και την παρακμή της παραγωγής του μεταξιού¹⁸⁶ –που στη Μακεδονία σημειώνεται μετά την υποχώρηση της κτηνοτροφίας και της παραγωγής υφασμάτων– κρύβονται νέοι τρόποι πλουτισμού της οθωμανικής γραφειοκρατίας¹⁸⁷.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Urquhart: *The Spirit of the East*. Urquhart: *Ταξίδι στη Θεσσαλία*.

1830, Joseph Wolff

Ο Joseph Wolff γεννήθηκε το 1795 στο Weilersbach της Γερμανίας από οικογένεια ραβίνων. Ο πατέρας του, ραβίνος στο Wurttemberg (1806), τον έστειλε να σπουδάσει στο προτεσταντικό λύκειο της Στουτγάρδης, όπου προσηλυτίστηκε στη χριστιανική θρησκεία από τον επίσκοπο του Regensburg. Βαπτίστηκε το 1812 στην Πράγα. Μετά από σύντομη παραμονή στο μοναστήρι Val Sainte κοντά στο Fribourg, μετέβη στο Λονδίνο, όπου παρακολούθησε μαθήματα Θεολογίας στο πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ.

Μετά το τέλος των σπουδών του, και για μία χρονική περίοδο που διήρκεσε τριάντα περίπου έτη, πραγματοποίησε διάφορες ιεραποστολές στην Αίγυπτο, την Εγγύς Ανατολή, τη Γεωργία,

186. Federico: *An Economic History*, 18 κ.έ., 36 κ.έ. Πρβλ. Farley: *The Recourses*, 135, όπου σημειώνεται ότι η ποσότητα μεταξιού που πουλιόταν στη Θεσσαλονίκη προερχόταν από τη Ζαγορά του Πηλίου. Η τοπική παραγωγή παύει να αναφέρεται στις πηγές.

187. Για την κατάσταση των χωρικών την ίδια περίοδο, βλ. το αποκαλυπτικό χρονικό του χωριού Ορμούλια: Παπαστάθης: *Το χρονικό της Ορμούλιας*.

την Κριμαία, το Αφγανιστάν, την Ινδία, τις Ηνωμένες Πολιτείες και αλλού. Νυμφεύθηκε τον Φεβρουάριο του 1827 τη Lady Georgina Walpole, θυγατέρα του κόμη Horatio Walpole. Τα χρονικά των ιεραποστολικών του αποστολών συμπεριελήφθησαν σε δύο βιβλία, το *Journal* (Λονδίνο 1839) και το *Travels and Adventures* (Λονδίνο 1860). Πέθανε στις 2 Μαΐου 1862.

Πριν έρθει στη Θεσσαλονίκη ο Wolff είχε κηρύξει στην Κύπρο, τη Ρόδο, την Αλεξάνδρεια, την Ιερουσαλήμ, την Αδριανούπολη, την Κωνσταντινούπολη και τη Μυτιλήνη. Απευθυνόταν κυρίως στους Εβραίους και δίδασκε ότι ο Χριστός θα επέστρεφε στην Ιερουσαλήμ το 1847. Έτσι είχε αποκτήσει φήμη μεταξύ των Εβραίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που περίμεναν την έλευση του έτους εκείνου για να διαπιστώσουν αν ο ιεραπόστολος έλεγε την αλήθεια. Αλλά ελάχιστοι προσηλυτιζόνταν¹⁸⁸.

Τον Ιούλιο του 1830 ο Wolff ξεκίνησε διά θαλάσσης από την Τένεδο, με προορισμό τη Θεσσαλονίκη. Τον συνόδευαν ο Μαρωνίτης βοηθός του, ονόματι Γιοσέφ Αμπού Μανσούρ, και ο Κύπριος υπηρέτης του. Στο ύψος της Σιθωνίας τους επιτέθηκαν πειρατές. Ο υπηρέτης έμεινε στο πλοίο. Ο Wolff διέταξε τον Γιοσέφ να αφήσει τα χρήματά τους μέσα στις μπροσούρες. Οι δύο τους βγήκαν στη στεριά και ανέβηκαν στο βουνό, όπου υπέστησαν πολλές ταλαιπωρίες. Ο Wolff δεν άντεχε πια και ο βοηθός του προσευχήθηκε θερμά για τη ζωή του¹⁸⁹. Τη συνέχεια διηγείται ο ίδιος ο Wolff σε μια επιστολή που έστειλε εννιά χρόνια μετά το γεγονός στον Sir Thomas Baring¹⁹⁰.

Επιλογή κειμένου:

[...] Ξαφνικά είδαμε νερό να κυλά στην πλαγιά του βουνού. Μετά από πεζοπορία 26 ωρών ήμασταν σε θέση να σβήσουμε τη δίψα μας και λίγο μετά μπορέσαμε να βρούμε φύλλα από αγριοστάφυλα, τα οποία φάγαμε. Λίγες ώρες αφού βρήκαμε το νερό, φτάσαμε σε μία πεδιάδα κοντά στη θάλασσα και συναντήσαμε Ρουμελιώτες [ΣτΕ: εννοεί Έλληνες] βοσκούς. Τους εξηγήσαμε την κατάστασή μας. Μου έδωσαν να βάλω κάλτσες, γιατί τα πόδια και τα χέρια μου ήταν γεμάτα αγκάθια και πληγές. Μας πήγαν στους συντρόφους τους, κοντά στο κοπάδι τους. Μας έδωσαν να φάμε ψωμί και τυρί, να πιούμε ξινόγαλα και μας πήγαν στη Συκιά, έναντι ενός μικροποσού που ο Γιοσέφ έδωσε για λογαρι-

ασμό μου, περιμένοντας να του τα επιστρέψω. Καθ' οδόν προς τη Συκιά συναντήσαμε τον καπετάνιο και το σκάφος μας. Οι πειρατές πήραν ό,τι μπόρεσαν να βρουν, εκτός από τις Βίβλους, τις μπροσούρες και τα χαρτιά, που τα άφησαν άθικτα. Ζήτησα από τον καπετάνιο να μείνει έως ότου του στείλω από τη Συκιά μία επιστολή για τον κύριο Chasseaud, για τον οποίο είχα σύσταση από τον [Βρετανό πρόξενο της Αλεξάνδρειας], κύριο Briggs. Μόλις φτάσαμε στη Συκιά, ο Τούρκος διοικητής μας υποδέχθηκε με τον ευγενέστερο τρόπο. Μετά από μερικές ώρες ήρθε ο υπηρέτης μου και μου είπε αμέσως ότι οι πειρατές είχαν βρει μόνον 29 δολάρια από τα χρήματά μου, ενώ εγώ είχα μαζί μου 130 δολάρια. Αλλά έδιωξα τις υποψίες μου, διότι ήταν δύσκολο να πιστέψω –παρά την κακή έκφραση του Γιοσέφ– ότι μπορούσε να προσεύχεται κατά τρόπο τόσο πειστικό και ταυτοχρόνως να είναι κλέφτης, ψεύτης και επαίσχυντος υποκριτής, όπως αποδείχθηκε πως ήταν. Αλλά η συμπεριφορά του Γιοσέφ είχε αλλάξει. Ήταν μοντρωμένος, φουρκισμένος και αγενής. Μετά από διαμονή τριών ημερών στη Συκιά, που κατοικείται από Έλληνες και Τούρκους, ξεκινήσαμε για τη Θεσσαλονίκη. Ο Τούρκος διοικητής μας συνόδευσε με μερικούς στρατιώτες. Ο δρόμος μέσα από το βουνό ήταν πολύ επικίνδυνος, διότι πολλοί Τούρκοι, προκειμένου να μην καταταγούν στον στρατό, δραπέτευαν στα βουνά και γίνονταν ληστές των δρόμων.

Στις 27 Ιουλίου φύγαμε από τη Συκιά. Αφού είχαμε κάνει πέντε ώρες δρόμο μέσα από το βουνό, είδαμε το δάσος να καίγεται, διότι οι κάτοικοι των γειτονικών χωριών έβαλαν φωτιά στο βουνό για να διώξουν τους ληστές. Ωστόσο, περάσαμε σώοι. Όσο πλησιάζαμε στη Θεσσαλονίκη, ο Γιοσέφ Αμπού Μανσούρ γινόταν καθημερινά όλο και πιο ανήσυχος: η συνείδησή του βασάνιζε τον απατεώνα. Καθώς πλησιάζαμε στη Θεσσαλονίκη προσπάθησε να με πείσει ότι φοβόταν πως ο Τούρκος διοικητής που μας συνόδευε ήταν ληστής. Έμεινε στη Νικήτη, με την υπόσχεση να ακολουθήσει. Αφού έφυγα, του έγραψα μια επιστολή και του ζήτησα να με ακολουθήσει στη Θεσσαλονίκη.

Στις 29 Ιουλίου φτάσαμε στους Ζουμπάτες [ΣτΕ: Τρίλοφος], σε απόσταση εννιά μιλίων από τη Θεσσαλονίκη. Έστειλα τον Έλληνα υπηρέτη μου με μία επιστολή προς τον κύριο Chasseaud, τον Βρετανό πρόξενο στη Θεσσαλονίκη, και του γνωστοποίησα την ελεεινή κατάστασή μου. Καθώς είχα μείνει κυριολεκτικά γυμνός, τον παρακάλεσα να μου στείλει το επόμενο πρωί μερικά ρούχα στην πύλη της Θεσσαλονίκης.

Στις 30 Ιουλίου 1830 έφτασα στην πύλη της Θεσσαλονίκης και συναντήθηκα με πλήθη Εβραίων, που γνώριζαν ήδη τον χαρακτήρα και τη διδασκαλία μου. Κάθισα μαζί τους, περιμένοντας

188. Slade: *Records of Travels*, 457-460.

189. Slade: *Records of Travels*, 454-456, Wolff: *Journal*, 280-283.

190. Sir Thomas Baring (1772-1848), επιχειρηματίας και βουλευτής.

Χαρακτικό που πιθανώς απεικονίζει ελλειπτικά τον μαζικό εξισλαμισμό Εβραίων σε οθωμανικό περιβάλλον, με αναφορά του τίτλου στη Θεσσαλονίκη. Άτομα προσκυνούν γονυπετή τον ηγεμόνα στο κέντρο και κάποιος οδηγείται από τους γενίτσαρους για εκτέλεση (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

να έρθει κάποιος από το βρετανικό προξενείο. Λίγο μετά έφτασε ο άνθρωπος του προξένου, με ενδύματα και ένα άλογο για να ιππεύσω. Ο Βρετανός πρόξενος με υποδέχθηκε πολύ φιλόξενα. Εκεί συνάντησα και τον υποπλοίαρχο του βρετανικού ναυτικού, Slade, ο οποίος έπασχε από οφθαλμία. Ο κύριος Chasseaud είχε ήδη ετοιμάσει ένα δωμάτιο για μένα. Ο κύριος Γιοσέφ Αμπού Μανσούρ έφτασε το απόγευμα, πολύ συγχυσμένος, και το πρώτο πράγμα που έκανε ήταν να αγοράσει μία πίπα με τα λεφτά μου και να μου την πουλήσει. Εξακολουθούσα να μην τολμώ να τον υποπτευθώ. Θυμόμουν την προσευχή του πάνω στο βουνό. Κάλεσαν αμέσως έναν γιατρό για να μου βγάλει τα αγκάθια από τα πόδια. Την επομένη της άφιξής μου το δωμάτιό μου είχε γεμίσει

Εβραίους, στους οποίους κήρυξα την είδηση της σωτηρίας μέσω του Εσταυρωμένου Σωτήρα. Υπάρχουν περίπου 30.000 Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη, ισπανικής καταγωγής, εύποροι, δεξιότεχνες και τολμηροί. Η υψηλότητά του, ο πασάς, έστειλε κάποιον να πάρει Βίβλους. Ηρθαν πολλοί Τούρκοι, κυρίες και κύριοι.

[Ακολουθεί αναφορά στους ντονμέδες της Θεσσαλονίκης]. Νόμισαν στην αρχή [οι ντονμέδες] ότι ανήκω στη σέκτα τους. Οργάνωσα μια δημόσια ομιλία στην εβραϊκή γλώσσα, δίπλα στα τείχη της Θεσσαλονίκης και τους κάλεσα να πιστέψουν στον Κύριο Ιησού Χριστό. Μαζεύτηκαν περίπου 3.000 Εβραίοι. Οι Εβραίοι οργίστηκαν τόσο πολύ, ώστε πρόσφεραν για το κεφάλι μου 12.000 γρόσια, περίπου εξακόσιες λίρες. Επίσης, ο πασάς μου ζήτησε να μην το ξανακάνω.

Υπήρχε επίσης ένας περίφημος Έλληνας ληστής, ονόματι *Vivante* (;), που έδρευε στην Κατερίνη, κοντά στη Θεσσαλονίκη, σε ένα δάσος προς το όρος Ολυμπος. Μερικές φορές κάθεται σε μια ερημική θέση, δίχως συντροφιά, έχοντας στο πλάι του ένα μουσκέτο. Ένα και μόνον νεύμα του αρκεί για να μαζευτούν γύρω του εξακόσιοι οπλισμένοι Έλληνες. Ήταν ο τρόμος και ο φόβος του πασά της Θεσσαλονίκης.

Επιτέλους έφυγα από τη Θεσσαλονίκη με τον υποπλοίαρχο *Slade*, με προορισμό τη Σμύρνη. Τελικά αποδείχθηκε ότι ο Γιοσέφ Αμπού Μανσούρ έκλεψε τα χρήματά μου και ότι ήταν διαβόητος υποκριτής και απατεώνας, ο χειρότερος που γνώρισα ποτέ. Φυλακίστηκε και υποχρεώθηκε να επιστρέψει ένα μέρος από τα κλοπιμαία. Για να προειδοποιήσω τους μελλοντικούς ιεραπόστολους και περιηγητές καταγράψω εδώ ολόκληρο το όνομά του, όπως τον αποκαλούν οι Άραβες στη Βηρυτό: Χατζή Γιουσούφ Μιχαήλ Αμπού Μανσούρ. Γεννήθηκε στη Χαντάντ, κοντά στη Βηρυτό, στο όρος Λίβανος. Έχει ύψος 1,67 και ποτέ δε σε κοιτάζει κατάματα με τα μικρά μάτια του [...].

Πηγή: Wolff: *Journal*, 282-284, 285-286.

Παρατηρήσεις:

Ο Wolff συγχέει το όνομα *Chasseaud* (που ανήκε σε επιχειρηματική οικογένεια, η οποία έζησε στη Θεσσαλονίκη τουλάχιστον από τις αρχές του 18ου αι. μέχρι και τον 20ό) με το όνομα *Charneaud*, το οποίο έφεραν τρεις διαδοχικοί πρόξενοι της Βρετανίας: ο *François Charneaud* (πρόξενος 1792-1814 και 1815-1825), ο μεγαλύτερος γιος του *James Charneaud* (1825-1832) και ο μικρότερος γιος του *John Charneaud* (1832-1835)¹⁹¹. Ο Wolff εξυπηρετήθηκε και φιλοξενήθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον *James Charneaud*. Αυτό είναι βέβαιο, διότι ταυτο-

191. Βακαλόπουλος Κ.: *Το εμπόριο*, 118-119, 124, Vickers: *Cockerell*, 50, σημ. 7, Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 73.

χρόνως φιλοξενήθηκε στο προξενείο και ο *Adolph Slade* (βλ. λήμμα) που μας παραδίδει το σωστό όνομα. Ο *Slade* εντυπωσιάστηκε από την προσωπικότητα του Wolff και αφιέρωσε αρκετές (κριτικές) σελίδες¹⁹² στην περιπέτειά του και τον βίο του. Η αφήγηση του *Slade* διαφέρει από την αφήγηση του ίδιου του Wolff και είναι πιθανόν ότι ο τελευταίος διαφοροποίησε ορισμένες ειδήσεις. Για παράδειγμα, ο Wolff είχε ήδη στείλει μία επιστολή από τη Συκιά και ζήτησε βοήθεια από το βρετανικό προξενείο, την οποία έλαβε αμέσως και χάρη σε αυτή κατάφερε να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη μετά από παρέλευση τριών ημερών¹⁹³.

Αξιοσημείωτες είναι οι πληροφορίες για το ενδιαφέρον που έδειξαν οι Εβραίοι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης για το κήρυγμα του Wolff. Το ενδιαφέρον επιβεβαιώνεται και από τον *Slade*, ο οποίος σημειώνει ότι «το όνομά του ήταν ήδη γνωστό στους Εβραίους, που δεν παρέλειψαν να συγκεντρωθούν και να τον ακούσουν. Το σπίτι και οι γύρω δρόμοι γέμισαν με κόσμο. Κήρυττε με φιλοπονία δύο ή τρεις φορές ημερησίως και έκανε έντονες συζητήσεις με τους ραβίνους...»¹⁹⁴. Δε μπορούμε να προσδιορίσουμε σε ποιο σημείο «δίπλα στα τείχη της Θεσσαλονίκης» έγινε συγκέντρωση 3.000 ατόμων, αν και το βρετανικό προξενείο πρέπει να βρισκόταν στο φραγκομαχαλά, άρα κοντά σε τείχος.

Τέλος, ενδιαφέρουσες είναι οι ειδήσεις του Wolff για τη δράση των πειρατών στη Σιθωνία και την Κασσάνδρα και για τον Έλληνα «ληστή *Vivante*», που όπως φαίνεται είχε πολλούς οπαδούς.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: *Slade: Records of Travels*.

192. *Slade: Records of Travels*, 454-470.

193. *Slade: Records of Travels*, 455-456.

194. *Slade: Records of Travels*, 456.

Ο παλιός και ο νέος πολεοδομικός ιστός στην περιοχή της Ροτόντας (Λήψη Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού, 1960). Η πολεοδομική διάταξη στο πάνω μέρος της φωτογραφίας δεν είχε μεταβληθεί από τον 19ο αιώνα. Στα αριστερά της Ροτόντας διακρίνεται η διάνοιξη της νέας οδού Φιλίππου (Αρχείο Ε. Α. Χεκίμογλου).

Περίοδος τέταρτη: 1830-1888

Από την απογραφή του 1830/35 έως τη σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη

Η σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη που επιτεύχθηκε το 1888 αποτέλεσε ορόσημο για την αύξηση του αριθμού των επισκεπτών, δεδομένου ότι διευκόλυνε το ταξίδι, που ήταν εξαιρετικά κοπιώδες ελλείψει αμαξιών δρόμων. Ωστόσο, παρά τη δυσκολία προσπέλασης στην πόλη, στην περίοδο 1830-1888 εντοπίσαμε τις ακόλουθες –κυρίως αγγλικές και γαλλικές– πηγές. Με αστερίσκο σημειώνονται οι πηγές των οποίων παρατίθενται αποσπάσματα. Η χρονολογία που παρατίθεται μπροστά από το όνομα του συγγραφέα αφορά το έτος επίσκεψης στη Θεσσαλονίκη¹⁹⁵.

(1832), James Bell. Σκωτσέζος γεωγράφος. Αν και ο ίδιος δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη την περιλαμβάνει στην τετράτομη γεωγραφία του. Πηγή: Bell: *A System of Geography* (Γενική περιγραφή και πληθυσμός Θεσσαλονίκης, 568-569).

(1832), Christopher Wordsworth. Άγγλος ιερωμένος και πανεπιστημιακός καθηγητής (1807-1885). Περιηγήθηκε την Ελλάδα το 1832-1833. Δεν φαίνεται να επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, την οποία αναφέρει στο οδοιπορικό του. Πηγή: Wordsworth: *Greece* (Ιστορική αναφορά περί Θεσσαλονίκης, 7-8).

1832, W. B. Llewellyn. Άγγλος έμπορος και πρώτος Αμερικανός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη. Διορίστηκε επισήμως στις

26 Ιανουαρίου 1835 και άσκησε τα καθήκοντά του τουλάχιστον έως το 1840. Πηγή: U.S. Government Printing Office: *Public Documents* (Υπόμνημα του Llewellyn, της 28ης Αυγούστου 1832, περί της κατάστασης του εμπορίου στη Θεσσαλονίκη, 13-21). Πρβλ. Ιωαννίδου-Μπιτσιάδου: *Άγνωστες ιστορικές ειδήσεις*, 344.

1833-1837, Charles Félix Marie Texier. Γάλλος αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος (1802-1871). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα πλαίσια επιστημονικής αποστολής. Πηγή: Texier: *Description*, τ. 3, 51-79. Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 43.

(1834), Richard Burgess. Άγγλος ιερωμένος και συγγραφέας. Περιηγήθηκε το 1834 την Ελλάδα και την Ανατολή, αλλά δεν φαίνεται να επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αναφορά της οποίας γίνεται στο υπό μορφή επιστολών οδοιπορικό του. Πηγή: Burgess: *Greece and the Levant* (Χιλιόμετρικός οδηγός από Ιωάννινα στη Θεσσαλονίκη, τ. Α', 75 και από Ροδεστό στην Κέρκυρα μέσω Θεσσαλονίκης, τ. Β', 257).

***1834 & 1847, William G. Schaffler.** Αμερικανός θεολόγος και ιεραπόστολος (1798-1881). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη δύο φορές (1834 και 1847), στο πλαίσιο ιεραποστολής δράσης στην Ανατολή. Πηγή: Κισκήρα: *Η Θεσσαλονίκη στα 1834* και Κισκήρα: *Η Θεσσαλονίκη στα 1847*.

1836, Webber Smith. Άγγλος αξιωματικός και περιηγητής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στις 9 Ιουνίου 1836 στο πλαίσιο περιοδείας του στα μοναστήρια του Άθω. Πηγή: Smith: *On Mount Athos* (Αναχώρηση από την Κωνσταντινούπολη στις 17 Μαΐου 1836, 62-63. Άφιξη στις 27 Μαΐου στη Μονή Εσφιγμένου και περιήγηση στον Άθω, 64-73. Αναχώρηση από τη μονή

195. Σε παρένθεση τίθεται η χρονολογία στις εξής περιπτώσεις: (α) Αν ο συγγραφέας δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αλλά αναφέρεται σε αυτή. (β) Αν η μνεία γίνεται σε γεωγραφικό οδηγό ή εγκυκλοπαίδεια. (γ) Αν η χρονολογία επίσκεψης δεν έχει προσδιοριστεί. Στις τρεις αυτές περιπτώσεις παρατίθεται το έτος έκδοσης. (δ) Αν η χρονολογία της επίσκεψης δεν είναι επακριβώς προσδιορισμένη, προκύπτει όμως εμμέσως από τη ροή του κειμένου.

Ζωγράφου στις 7 Ιουνίου και άφιξη στη Θεσσαλονίκη στις 9 Ιουνίου 1836, 73-74).

1836, Pierre Martin Remi Aucher-Éloy. Γάλλος φαρμακοποιός και βοτανολόγος (1793-1838). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικής περιοδείας στην Ανατολή την οποία χρηματοδότησε ο γάλλος βοτανολόγος και πολιτικός Hippolyte François Jaubert, (1798-1874). Πηγή: Jaubert: *Relations de voyages*. Πρβλ. Baxmann & Heintze, *Répertoire*, 62, Eyriès: *Relations* (Το πέραςμα από Θεσσαλονίκη, 87-88).

1837, Ami Boué. Γαλλοαυστριακός γεωλόγος και περιηγητής, ιδρυτικό μέλος της Γεωλογικής Εταιρείας της Γαλλίας (1794-1881). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα πλαίσια επιστημονικών ερευνών. Πηγή: Boué: *Recueil d'itinéraires* (Χιλιόμετρικοί οδηγοί: Από Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη, τ. 1, 144-155, από το Βελιγράδι στη Θεσσαλονίκη, τ. 1, 164-214, από τη Θεσσαλονίκη στη Νις, τ. 1, 215-241, από το Μοναστήρι στη Θεσσαλονίκη, τ. 1, 270-285, από τα Γιάννενα στη Θεσσαλονίκη, τ. 2, 52-77. Περί πληθυσμού, εμπορίου, προξενείων και διοικητικής οργάνωσης της Θεσσαλονίκης, τ. 1, 153-154).

1837-1841, Adolphe Jérôme Blanqui. Πολυταξιδεμένος Γάλλος καθηγητής πολιτικής οικονομίας (1798-1854). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αναφορά της οποίας περιλαμβάνει στα μαθήματα βιομηχανικής οικονομίας που διδάσκονταν στα πανεπιστήμια της Γαλλίας τη δεκαετία του 1830. Πηγή: Blanqui: *Cours d'économie* (Περί εμπορικών σχέσεων της Μασσαλίας με τα λιμάνια της Μεσογείου, 489-521, περί Θεσσαλονίκης, 516). [Πρβλ. Coutsinas: *Missions scientifiques*, 7 [F/17/2939/C].

1838, Horace Thomas Love. Αμερικανός ιεραπόστολος, απεσταλμένος της *American Baptist Missionary Union* στην Ελλάδα. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη συνοδευόμενος από τη σύζυγό του Catharine G. Love. Παρέμεινε στην πόλη δέκα ημέρες κατά τη διάρκεια των οποίων συγκέντρωσε πληροφορίες σχετικές με την πιθανότητα ίδρυσης ιεραποστολικού σταθμού. Πηγή: Love: *Journal* (Περί Θεσσαλονίκης: τ. XVIII (1838): Επίσκεψη στον William B. Llewellyn, πρόξενο των Ηνωμένων Πολιτειών στη Θεσσαλονίκη, 279, περί Αγίου Όρους, 280-283, εθνότητες και πληθυσμός, στατιστικός πίνακας εισαγωγών και εξαγωγών από το λιμάνι της πόλης για το 1837 σε ισπανικά δολάρια, 307, συγκοινωνίες, κλίμα, κρούσματα πανώλης για το 1836 και 1837, 308, εκκλησίες, ελληνικό σχολείο με

διακόσιους σπουδαστές, δύο καθολικά σχολεία, 309, θρησκείες των Φράγκων: Καλβινιστές, επισκοπianoί, καθολικοί και προτεστάντες Άγγλοι υπήκοοι στη Θεσσαλονίκη, 309 και τ. XIX (1839): Ετοιμασία αναχώρησης από Θεσσαλονίκη, 161-162, παραχώρηση του καβάση του αγγλικού προξενείου ως συνοδού από τον πρόξενο της Αγγλίας στη Θεσσαλονίκη, 163, περιγραφή του ταξιδιού από τη Θεσσαλονίκη στην Πάτρα μέσω Βοδενών, Ιωαννίνων, Πρέβεζας, 163-167, 185-190).

1838, Karl Eduard Zacharia von Lingenthal. Γερμανός με αυστριακή υπηκοότητα, καθηγητής της νομικής και ιστορικός του δικαίου (1812-1894). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Μακεδονικές πολιτείες*, 13-87. Πρβλ. Βακαλόπουλος Α.: *Karl Eduard Zacharia*, Πιτσάκης: *Zacharia von Lingenthal*, Δήμιτσας: *Η Μακεδονία*, 416.

1838, Jacob Phillip Fallmerayer. Αυστριακός ιστορικός, πολιτικός και δημοσιογράφος (1790-1861). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Μαυρίδης & Primavera-Μαυρίδου: *Ξένοι περιηγητές*, 191-215.

1839, Heinrich August Rudolf Grisebach. Γερμανός γενετιστής και βοτανολόγος (1814-1879). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικής περιοδείας στα Βαλκάνια. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Μακεδονικές πολιτείες*, 91-162. Πρβλ. Anonymous: *Voyage en Roumelie* (Περί διαμονής στη Θεσσαλονίκη, 254-257).

***1839, J. J. Best.** Άγγλος πλοίαρχος και διπλωμάτης. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ήπειρο και τη Μακεδονία. Πηγή: Best: *Excursions in Albania*, 201-208, 209-210, 213-220.

1839, Adolphe-Napoléon Didron (Ainé). Γάλλος αρχαιολόγος, καθηγητής της βυζαντινής εικονογραφίας (1806-1867). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικής περιοδείας στα μοναστήρια των Μετεώρων και του Αγίου Όρους. Πηγή: Didron: *Voyage archéologique*, τ. 4 (1846), 69-71 (Αναφορά για τις επισκέψεις στο γαλλικό προξενείο, τον μητροπολίτη και τους Γάλλους εμπόρους. Αναφορά στη μεγάλη πυρκαγιά του Σεπτεμβρίου 1839 κατά τη διάρκεια της οποίας καταστράφηκαν 1.700 καταστήματα, η εκκλησία του Αγίου Μηνά και η εκκλησία των Λαζαριστών. Οι προσπάθειες πυρόσβεσης του γαλλικού προξενείου από τον διαχειριστή Jules Vatier de Bour-

ville, 70. Επίσκεψη στον προσωπικό γιατρό του πασά της Θεσσαλονίκης Πρασάκκη, τον πασά, τον Άγγλο έμπορο Abbott και τον μητροπολίτη, οι οποίοι του παραχώρησαν φιρμάνια και συστατικές επιστολές, 71. Αναφορά στον Παναγιώτη Καραγιάννη. Προετοιμασίες για την επίσκεψη στο Άγιο Όρος).

(1839), Gottlieb Theophilus Lucas Fridericus Tafel. Γερμανός καθηγητής Πανεπιστημίου, φιλόλογος και ιστορικός (1787-1860). Συνέγραψε στα λατινικά την ιστορία της Θεσσαλονίκης και των μνημείων της, βασιζόμενος σε ανέκδοτα αρχεία και τη δημοσιευμένη μέχρι τότε βιβλιογραφία. Ο ίδιος δεν επισκέφθηκε ποτέ τη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Tafel: *De Thessalonica*.

1843, Warrington Wilkinson Smyth. Άγγλος γεωλόγος (1817-1890). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο τετραετούς περιόδου (1840-1844) στην Ανατολή. Πηγή: Smyth: *A Year with the Turks* (Εβραίοι, 186, εθνότητες, πληθυσμός, γλώσσες, ενδυμασίες, λατρευτικά μνημεία, 187-189, Mahmoud Beg και Beykeer Aga, 189, επίσκεψη στο προξενείο της Αγγλίας, 189, το χάνι και ο κουρέας, 190-191, ενοικίαση αλόγων από αρναούτη κυρατζή έναντι ογδόντα πιάστρων, 192).

1843, Raoul de Malherbe. Γάλλος φιλόλογος, ποιητής και περιηγητής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη τον Ιούλιο του 1843, στο πλαίσιο ταξιδιού στην Ανατολή. Πηγή: Malherbe: *L'Orient* (Τοποθεσία της πόλης, τ. 1, 379, μνημεία, τ. 1, 381, επίσκεψη στην εξοχική κατοικία του Loir και τόποι αναψυχής, τ. 1, 382, στρατόπεδο Αρναούτηδων, τ. 1, 383, τεκές των Μεβλεβή δερβίσηδων-αναβολή χορού λόγω ασθένειας, τ. 1, 383-384, κατοικία του προξένου της Γαλλίας Gilet η οποία καταστράφηκε από πυρκαγιά, τ. 1, 384-385, εθνότητες, τ. 1, 386-388, περί του Aboulouboud πασά, τ. 1, 388 και περί Εβραίων, τ. 1, 389-390). Πρβλ. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 111.

1843, Philippe le Bas. Γάλλος ιστορικός, αρχαιολόγος και ακαδημαϊκός (1794-1860). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο διατεταγμένης αποστολής εκ μέρους του Υπουργείου Παιδείας της Γαλλίας. Πηγή: Le Bas: *Voyage archéologique*. Πρβλ. Δήμιτσας: *Η Μακεδονία*, 508, 512, Coutsinas: *Missions scientifiques*, 11 [F/17/2982/B].

1845, Parker. Άγγλος συνταγματάρχης για τον οποίον δεν εντοπίστηκαν βιογραφικά στοιχεία. Είναι γνωστός από μία επιστολή που απέστειλε στον Άγγλο ορνιθολόγο και

περιηγητή Arthur Edward Knox (1808-1886). Η επιστολή, απόσπασμα της οποίας παραθέτει ο Knox, περιγράφει τις κυνηγητικές εξορμήσεις αναψυχής που πραγματοποίησε ο ίδιος, συνοδεύοντας τον θείο του Sir Hyde Parker και μερικούς φίλους στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία το χειμώνα του 1844-5. Επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη περιοχή της τον Φεβρουάριο του 1845, εποχή που προσέφερε ιδανικές συνθήκες για κυνήγι μπεκάτσας. Πηγή: Knox: *Game Birds* (Περιγραφή του κυνηγίου, 43-45).

(1845), Charles Mac Farlane. Άγγλος ιστορικός και συγγραφέας (1799-1858). Δεν διαπιστώθηκε εάν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια της περιόδου του στην Ανατολή. Πηγή: Mac Farlane: *Turkey and its Destiny* (Σύλληψη, βασανισμός, μεταφορά και φυλάκιση στη Θεσσαλονίκη ρωμαιοκαθολικών χριστιανών ποιμένων, 130-133).

(1845), John Murray. Βρετανός επιχειρηματίας και εκδότης ταξιδιωτικών οδηγών (1808-1892). Είναι άγνωστο εάν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, την οποία περιλαμβάνει σε ταξιδιωτικό οδηγό. Πηγή: Murray: *A Hand-book* (Από τη Λάρισα στη Θεσσαλονίκη, 262-265, περιγραφή της Θεσσαλονίκης, 265, από τη Θεσσαλονίκη στο Άγιο Όρος διά μέσω της Κασσάνδρας και οδοιπορικές σημειώσεις για τις μονές του Αγίου Όρους, 265-271, από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη, 271-274). Πρβλ. την έκδοση του 1854 στο Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 50.

1846, Olympe Félicité Audouard. Γαλλίδα συγγραφέας και γνωστή φεμινίστρια (1832-1890). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιόδου στην Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή. Πηγή: Audouard: *L'Orient*. Πρβλ. Baxmann & Heintze, *Répertoire*, 67.

1847, Auguste Viquesnel. Γάλλος γεωλόγος και γεωγράφος (1800-1867). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικών ερευνών. Πηγή: Viquesnel: *Voyage*.

1848, Edward Lear. Άγγλος ζωγράφος και ποιητής (1812-1888). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιόδου στην Ανατολή. Πηγή: Lear: *Journals*. Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 47.

1849, Edward Mills Dodd. Αμερικανός ιεραπόστολος (†1865). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο των καθηκόντων

του. Πηγή: Anderson: *History of the Missions* Πρβλ. A.B.F.M.S.: *The Missionary Magazine* (Ειδήσεις από Θεσσαλονίκη, 58).

1849, Eliphail Maynard. Αμερικανός ιεραπόστολος (1820-1849). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο ιεραποστολικής αποστολής. Πηγή: Anderson: *History of the Missions*. Πρβλ. A.B.F.M.S.: *The Missionary Magazine* (Ειδήσεις από Θεσσαλονίκη, 58)

1849, Anonymous. Ανώνυμος ιεραπόστολος, μέλος της επιτροπής από το προτεσταντικό κολέγιο της Μάλτας, ο οποίος πραγματοποίησε μία περιοδεία στην Ανατολή. Μεταξύ των πόλεων που επισκέφθηκε ήταν και η Θεσσαλονίκη. Πηγή: Malta Protestant College: *Journal of a Deputation* (Γενική περιγραφή της Θεσσαλονίκης. Παρατίθεται εδάφιο από την περιγραφή του Henry Holland, 645-647, αρχαιότητες, Incantadas, Ροτόντα, Eski Djumna, πύλη Βαρδαρίου, εμπόριο, πληθυσμός, 647, προσπάθειες Άγγλων και Αμερικανών ιεραποστόλων για προσηλυτισμό των Εβραίων. Μουσουλμάνος έμπορος, ασπάζεται τον χριστιανισμό και μετακομίζει με την οικογένειά του στη Μάλτα, ενώ τα παιδιά του γίνονται δεκτά δωρεάν στο προτεσταντικό κολέγιο της Μάλτας, 648). Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 48.

1850, Freeman Hunt. Αμερικανός δημοσιογράφος, συγγραφέας και εκδότης. Μέλος του εμπορικού επιμελητηρίου και της Ιστορικής Εταιρείας της Νέας Υόρκης (1804-1858). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα, με σκοπό την καταγραφή των εμπορικών δραστηριοτήτων στα λιμάνια της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Πηγή: Hunt: *Trade of Salonica* (Γενικότητες, στατιστικοί πίνακες για το 1850 των εισαγωγών και εξαγωγών ανά εθνικότητα και εμπόρευμα, από και προς τα λιμάνια της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, πίνακες τιμών, 403-411).

***1850, J. Jonesco.** Γάλλος πτυχιούχος του Αγροτικού Ινστιτούτου της πόλης Roville της Γαλλίας, που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, ενδιαμέσο σταθμό της περιοδείας του στη Θεσσαλία. Πηγή: Jonesco: *De la Thessalie agricole*, 1-16.

1850, George Ferguson Bowen. Ιρλανδός καθηγητής Πανεπιστημίου και πολιτικός (1821-1899). Διετέλεσε πρόεδρος του Ιονίου Πανεπιστημίου της Κέρκυρας από το 1847 έως το 1851 και αργότερα κυβερνήτης της Νέας Ζηλανδίας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Bowen: *Mount Athos*. Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 49.

1851, J. B. Goldberg. Αμερικανός ιεραπόστολος. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο των καθηκόντων του. Πηγή: The Janus Project: *Goldberg*.

1851, Justin W. Parsons. Αμερικανός ιεραπόστολος. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο των καθηκόντων του. Πηγή: Anderson: *History of the Missions*. Πρβλ. The Janus Project: *Parsons*.

1852, Homer Bartlett Morgan. Αμερικανός ιεραπόστολος (†1865). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο των καθηκόντων του. Πηγή: Anderson: *History of the Missions*.

1852, Mrs. Sutphen. Αμερικανίδα ιεραπόστολος και μετέπειτα σύζυγος του Homer Morgan (1853). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο των καθηκόντων της. Πηγή: Anderson: *History of the Missions*.

1853, Charles Thomas Newton. Άγγλος αρχαιολόγος και καθηγητής Πανεπιστημίου (1816-1894). Το 1852 διορίστηκε υποπρόξενος της Αγγλίας στη Μυτιλήνη. Κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής του, επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Newton: *Travels & Discoveries* (C. Blunt, Incantadas, 121, αψίδα Μ. Κωνσταντίνου (Γαλερίου), 122).

1853, 1861 & 1865, Henry Fanshawe Tozer. Άγγλος καθηγητής και γεωγράφος (1829-1916). Μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας. Επισκέφθηκε τρεις φορές τη Θεσσαλονίκη: το 1853 (άφιξη από το Άγιο Όρος διά ξηράς), το 1861 (άφιξη από το Άγιο Όρος διά θαλάσσης) και το 1865 (άφιξη από το Μαυροβούνιο διά ξηράς). Οι αναφορές στο ταξιδιωτικό χρονικό δεν γίνονται με χρονολογική συνέχεια. Πηγή: Tozer: *Researches* (Επίσκεψη 1853: Περιγραφή της αναχώρησης από τη Θεσσαλονίκη στις 10 Ιουνίου, φωταψίες, τ. 2, 140-141. Επίσκεψη 1861: Γενικότητες και θριαμβικές αψίδες, τ. 1, 143-145, επίσκεψη στον πρόξενο της Αγγλίας Wilkinson και γνωριμία με τον σκωτσέζο ιεραπόστολο Grosbie, τ. 1, 145, πληθυσμός και συγκριτικά στοιχεία άλλων περιηγητών, τ. 1, 146, επίσκεψη λατρευτικών μνημείων, τ. 1, 146-147, Las Incantadas, τ. 1, 148, αναχώρηση για Κέρκυρα μέσω Μοναστηρίου, τ. 1, 149 κέ. Επίσκεψη 1865: Αναμενόμενη επιδημία χολέρας, τ. 2, 1, το Lazzaretto της Θεσσαλονίκης, τ. 2, 1-2, επίσκεψη στο αυστριακό προξενείο, τ. 2, 3, αναχώρηση για τον Όλυμπο, τ. 2, 4 κέ.).

1855 & 1863, Johann Georg von Hahn. Αυστριακός διπλωμάτης (1811-1869). Πρόξενος της Αυστρίας στα Γιάννενα το 1847, στη Σύρο το 1861 και στην Αθήνα το 1869. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στα Βαλκάνια. Πηγή: Hahn: *Reise* (Περί της διαδρομής Βοδενών - Θεσσαλονίκης, 199-205). Πρβλ. Βουέ: *Voyage de M. de Hahn*, Μαυρίδης & Primavera-Μαυρίδου: *Ξένοι περιηγητές*, 257-263.

1855, Edward Money. Άγγλος αντισυνταγματάρχης στην υπηρεσία του οθωμανικού στρατού. Χρημάτισε και διοικητής ατάκτων (Bashi-Bazouks). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο στρατιωτικής αποστολής. Πηγή: Money: *Twelve Months* (Γενικότητες περί Θεσσαλονίκης, τείχη, πληθυσμός, εθνότητες, 133-135).

(1855), Aristide Michel Perrot. Γάλλος γεωγράφος (1793-1879). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα μέσα του 19ου αι., στο πλαίσιο περιοδείας του με σκοπό τη σύνταξη χιλιομετρικών οδηγιών στην Ευρωπαϊκή Τουρκία. Πηγή: Perrot: *Itinéraire* (χιλ. οδηγοί: Από την Κωνσταντινούπολη στο Σκούταρι, 64-70, περί Θεσσαλονίκης, 67, από τη Θεσσαλονίκη στο Σκούταρι μέσω Μοναστηρίου, 77-79, από τη Θεσσαλονίκη στο Σκούταρι μέσω Καστοριάς, 80-81, από τη Θεσσαλονίκη στα Γιάννενα, 82-83, από τη Θεσσαλονίκη στο Ζητούνι μέσω Λαρίσης, 84-85, από τη Θεσσαλονίκη στη Λάρισα μέσω Γρεβενών, 86).

***1856, Herman Melville.** Αμερικανός συγγραφέας και περιηγητής (1819-1891). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πηγή: Γεωργουδάκη: *Σχόλια*.

(1857), Nassau William Senior. Άγγλος καθηγητής πολιτικής οικονομίας (1790-1864). Πραγματοποίησε το 1857 ταξίδι στην Ελλάδα και την Τουρκία, αλλά δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αναφορές της οποίας περιλαμβάνει στο χρονικό του. Πηγή: Senior: *A journal* (Αναφορά για τη μεγάλη έκρηξη και πυρκαγιά που συνέβη το 1856 στη Θεσσαλονίκη, γνωστή και ως πυρκαγιά του Σκυλίτη, 131-132 και σύγκριση των κατοίκων της Θεσσαλονίκης και της Σμύρνης από τον τέως πρόξενο της Αγγλίας στη Θεσσαλονίκη Blunt, 189-190).

1857, Charles Edouard Guys. Γάλλος διπλωμάτης και μέλος της Ακαδημίας επιστημών της Μασσαλίας. Διετέλεσε πρόξενος της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη. Κατά τη διάρκεια της εξα-

ετούς παραμονής του στην πόλη, συνέγραψε ένα ταξιδιωτικό χρονικό για τη Μακεδονία. Πηγή: Guys: *Le guide de la Macédoine* (Ιστορικά στοιχεία και μνημεία, 28-34, 36-40, 43-45, πυρκαγιές του 1839, 35, του 1856 (Σκυλίτη), 35 και του 1857, 50, πληθυσμός, 40-42, δημόσια κτίρια και τόποι αναψυχής, 46-49, φυλακές, 49, συγκοινωνίες, 51-60, σχολή Lieppman, 61, αρχαιολογική ανακάλυψη, 62-63).

1857, Ernest Joseph Delacoulonche. Γάλλος ελληνιστής, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικής αποστολής. Πρβλ. Coutsinas: *Missions scientifiques*, 8 [F/17/2953], Δήμιτσας: *Η Μακεδονία*, 416, 464, 482-483, 498.

***1858, Antonin Proust.** Γάλλος πολιτικός και δημοσιογράφος (1832-1905). Είναι γνωστός και ως Antonin Barthélemy, ψευδώνυμο που χρησιμοποιούσε ως συγγραφέας. Διατέλεσε υπουργός στη κυβέρνηση Gambetta (1881-1882). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στις 10 Μαΐου 1858, κατά τη διάρκεια περιοδείας στο Άγιο Όρος. Πηγή: Proust: *Voyage au Mont Athos*, 103-107.

1860, James Lewis Farley. Άγγλος τραπεζίτης (1823-1885). Διετέλεσε διευθυντής της Οθωμανικής τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη από το 1860 έως το 1861. Επισκέφθηκε αρκετές φορές τη Θεσσαλονίκη για επαγγελματικούς λόγους. Συνέταξε οικονομική μελέτη η οποία εκτός από τις προσωπικές παρατηρήσεις, βασίστηκε σε στοιχεία που του παραχώρησαν οι πρόξενοι των περισσότερων κρατών στις πόλεις της Ανατολής. Πηγή: Farley: *The resources of Turkey* (Εθνότητες, πληθυσμός, 132, εισαγωγές, 132, εξαγωγές, 133-135, επιστολές προξένων της Αγγλίας στη Θεσσαλονίκη: α) επιστολή της 2ας Μαΐου 1859 του Calvert, 135-136, β) επιστολή της 25ης Φεβρουαρίου 1861 του Richard Wilkinson, 137-139).

1860, Mary Adelaide Walker. Αγγλίδα περιηγήτρια, ζωγράφος και συγγραφέας. Παρέμεινε στην Ανατολή επί σαράντα χρόνια (1856-1896). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, συνοδεύοντας τον ιερωμένο αδελφό της που είχε διορισθεί στο αγγλικό προξενείο. Πηγή: Walker: *Through Macedonia* (Γενικότητες και ιστορικά στοιχεία, 30-42, λατρευτικά μνημεία, 43-52, εκδρομή στο Τσαούς Μοναστήρι, 52-54, εθνότητες, πληθυσμός και ενδυμασίες, 55-64, κηδεία νεαρής κοπέλας, 64-65, τείχη και περίχωρα, 67-68, επίσκεψη στη σύζυγο του Τούρκου κυβερνήτη Χουσνή Πασά, 68-76, ταξίδι στο Μοναστήρι, 76 κ.έ.). Πρβλ. Walker: *Διά της Μακεδονίας*.

1861, Léon Alexandre Heuzey. Γάλλος αρχαιολόγος και ακαδημαϊκός (1831-1922). Μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη με εντολή του βασιλέα της Γαλλίας Ναπολέοντα ΙΙΙ, στο πλαίσιο αρχαιολογικών ερευνών στη Μακεδονία. Πηγή: Heuzey & Daumet: *Mission archéologique*. Πρβλ. Α.Μ.Θ.: *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν*, 49-60, Δήμιτσας: *Η Μακεδονία*, 409-410, 420-421, 430, 445-446, Coutsinas: *Missions scientifiques*, 10 [F/17/2975].

1861, Pierre Gérôme Honoré Daumet. Γάλλος αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος (1826-1911). Μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο αρχαιολογικών ερευνών στη Μακεδονία. Πηγή: Heuzey & Daumet: *Mission archéologique*. Πρβλ. Α.Μ.Θ.: *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν*, 49-60.

***(1861), Adolphe Joanne.** Γάλλος δικηγόρος, δημοσιογράφος και γεωγράφος (1813-1881). Μεταξύ των ετών 1841 και 1860, πραγματοποίησε δεκάδες ταξίδια στην Ευρώπη και την Ανατολή, συγκεντρώνοντας πληροφορίες για την έκδοση ταξιδιωτικών οδηγών. Δεν γνωρίζουμε το έτος που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Μηλιαράκης: *Οδοιπορικά*, 47-50.

***(1861), Émile Isambert.** Γάλλος γιατρός και συγγραφέας περιηγητικών οδηγών (1827-1876). Μεταξύ των ετών 1841 και 1860, πραγματοποίησε δεκάδες ταξίδια στην Ευρώπη και Ανατολή, συγκεντρώνοντας πληροφορίες για την έκδοση ταξιδιωτικών οδηγών. Δεν γνωρίζουμε το έτος που επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Μηλιαράκης: *Οδοιπορικά*, 47-50.

***1861, William George Clark.** Άγγλος ιερωμένος, καθηγητής κλασικής φιλολογίας στο Καίμπριτζ (1821-1878). Πραγματοποίησε ταξίδι στην Ελλάδα. Πηγή: Clark: *From Athos*, 311-312.

1863, Adelina Paulina Irby. Αγγλίδα συγγραφέας (1831-1911). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας σε επαρχίες της Ευρωπαϊκής Τουρκίας. Πηγή: Mackenzie & Irby: *Slavonic Provinces* (γενικότητες, 54, Τσαούς μοναστήρι, 55, εκκλησίες, 56, εθνότητες και ξένοι υπήκοοι, 57-64).

1863, Georgina Mary Muir Mackenzie. Αγγλίδα συγγραφέας (1833-1874). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας σε επαρχίες της Ευρωπαϊκής Τουρκίας. Πηγή: Mackenzie & Irby: *Slavonic Provinces* (βλ. Adelina Irby).

1862, Heinrich Barth. Γερμανός αρχαιολόγος, φιλόλογος και γεωγράφος (1821-1865). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ευρωπαϊκή Τουρκία. Πηγή: Μαυρίδης & Primavera-Μαυρίδου: *Ξένοι περιηγητές*, 257. Πρβλ. Gircourt: *Henri Barth*, Anonymous: *Lettre du Dr. Barth* (Επιστολή από το Βερολίνο στις 11 Νοεμβρίου 1865).

1864, Emmanuel Clément Bénigne Miller. Γάλλος ελληνιστής και βιβλιοθηκάριος στη Βασιλική Βιβλιοθήκη των Παρισίων (1810-1886). Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Θεσσαλονίκη απέσπασε και μετέφερε στο μουσείο του Λούβρου τις «Μαγεμένες». Πηγή: Βακαλόπουλος Α.: *Ένας Γάλλος Έλγιν*. Πρβλ. Miller: *Le Mont Athos*, 336-366, 399-400, Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 55, Δήμιτσας: *Η Μακεδονία*, 408, 420, 516.

(1868), Heinrich Kiepert. Γερμανός χαρτογράφος και γεωγράφος (1818-1899). Συμπεριέλαβε τη Θεσσαλονίκη στον εκδοθέντα χάρτη της Μακεδονίας του 1868, ο οποίος επανεκδόθηκε πολλές φορές με διορθώσεις και συμπληρώματα τα επόμενα χρόνια. Πηγή: Kiepert: *Note sur des cartes*.

1868, Robert Arthur Arnold. Άγγλος συγγραφέας (1833-1902). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Arnold: *From the Levant* (Άφιξη στη Θεσσαλονίκη, μνημεία, τεμένη, τούρκικα κοιμητήρια, παζάρι, κλίμα, πληθυσμός, εμπόριο και νομίματα, 321-328).

***1874, Louis Marie Olivier Duchesne.** Γάλλος ιερωμένος και αρχαιολόγος (1843-1922). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο αρχαιολογικών ερευνών. Πηγή: Duchesne & Bayet: *Thessalonique*, 625-626. Πρβλ. Δήμιτσας: *Η Μακεδονία*, 416-417, 423, 428, 433-434, 438-440, 444-446, 450-576, Coutsinas: *Missions scientifiques*, 8 [F/17/2957/A].

***1874, Charles Marie Adolphe Louis Bayet.** Βέλγος αρχαιολόγος και ιστορικός (1849-1918). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο αρχαιολογικών ερευνών. Πηγή: Duchesne & Bayet: *Thessalonique*, 625-626.

1874, Stanislas de Nolhac. Γάλλος ποιητής και φιλόσοφος. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στο Άγιο Όρος. Πηγή: Stanislas de Nolhac: *La Dalmatie*, 220-221. Πρβλ. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 114.

1874, James Baker. Άγγλος αξιωματικός, επιχειρηματίας και πολιτικός (1830-1906). Αποφοίτησε από τη Σχολή Καλών Τεχνών του Καίμπριτζ και διετέλεσε μέλος του Athenaeum Club του Λονδίνου. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 57.

1875, Eugène-Melchior de Vogüé. Γάλλος συγγραφέας και διπλωμάτης (1848-1910). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ενδιάμεσα σταθμό της περιοδείας του στη Θεσσαλία. Πηγή: Vogüé: *La Thessalie*. Πρβλ. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 114-115.

1875, Karl Braun. Γερμανός φιλόλογος και νομικός. Υπήρξε δημοσιογράφος, εκδότης και βουλευτής (1822-1893). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Η Θεσσαλονίκη*, 13-212.

1875, Frederic Schwan. Πρόξενος της Αυστρίας στη Θεσσαλονίκη από το 1875 έως το 1878. Εξέδωσε περιηγητικό βιβλίο στο οποίο περιλαμβάνονται αναμνήσεις του από την παραμονή στην πόλη. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Η Θεσσαλονίκη*, 214-236.

1875, François Auguste Choisy. Γάλλος καθηγητής της αρχιτεκτονικής και της ιστορίας της τέχνης (1841-1909). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στη Μικρά Ασία και τη Μέση Ανατολή. Πηγή: Choisy: *L'Asie Mineure*.

1875, Charles Dudley Warner. Αμερικανός συγγραφέας (1829-1900). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Halsey: *Seeing Europe*.

(1876), Jean Jacques Élisée Reclus. Γάλλος γεωγράφος (1830-1905). Περιηγήθηκε αρκετές χώρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά δεν φαίνεται να επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη της οποίας αναφορά υπάρχει στον πρώτο τόμο της 19τομης παγκόσμιας γεωγραφίας του. Πηγή: Reclus: *Nouvelle Géographie* (Γενικές ιστορικές και εμπορικές πληροφορίες για τη Θεσσαλονίκη, 168-169). Πρβλ. Sivignon: *Géographie de la Grèce*.

1876, Pierre Loti. Ψευδώνυμο του Γάλλου αξιωματικού του Ναυτικού, μυθιστοριογράφου και ακαδημαϊκού Julien Viaud (1850-1923). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ως αξιωματικός του γαλλικού πλοίου *Gladiateur*, που κατέπλευσε στο λιμάνι της πόλης μετά από τα γνωστά γεγονότα της δολοφονίας των ξένων

προξένων. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην πόλη, γνώρισε την Hakidjé, μία νεαρή Κιρκάσια που ανήκε στο χαρέμι του Abeddin Effendi, ενός πλούσιου Τούρκου της Θεσσαλονίκης. Ο έρωτάς του για την κοπέλα, μεταφέρθηκε στην πλοκή ενός μυθιστορήματος με φανταστικούς ήρωες (η κοπέλα στο μυθιστόρημα ονομάζεται Aziyadé), αλλά πραγματικά γεγονότα. Πηγή: Loti: *Aziyadé* (Εκτελέσεις των συλληφθέντων για τη δολοφονία των προξένων, 3-5, όψεις της πόλης, 6-42).

***1876, Fanny Janet Sandison-Blunt.** Αγγλίδα σύζυγος του προξένου της Αγγλίας στη Θεσσαλονίκη (1839-1926). Έζησε αρκετά χρόνια στη Θεσσαλονίκη στο πλευρό του συζύγου της, καταγράφοντας σημαντικά γεγονότα από τη ζωή της πόλης. Πηγή: Blunt: *My reminiscences*, 128-132, 138-147.

1878, Léon Hugonnet. Γάλλος διπλωμάτης και συγγραφέας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στη Βαλκανική. Πηγή: Hugonnet: *La Turquie inconnue*. Πρβλ. Baxmann & Heintze: *Répertoire*, 816.

1880, Ignatius Valentine Chirol. Βρετανός δημοσιογράφος, ιστορικός και διπλωμάτης (1852-1929). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα και τον Βαλκανικό χώρο. Πηγή: Chirol: *Twixt Greek and Turk*.

1880 & 1888, Pierre Julien Hamard. Γάλλος κληρικός και περιηγητής με αρχαιολογικά ενδιαφέροντα. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στα Βαλκάνια. Πηγή: Hamard: *L'Adriatique*. Πρβλ. Lovinesco: *Les voyageurs français*, 186-187.

***1884, James George Cotton Minchin.** Άγγλος διπλωμάτης και συγγραφέας (1851-1933). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στη Βαλκανική. Πηγή: Minchin: *The Growth of Freedom*, 138-145.

***1885, Albert Charles Wratislaw.** Άγγλος διπλωμάτης και συγγραφέας (1862-1938). Επισκέφθηκε για πρώτη φορά τη Θεσσαλονίκη το 1885, ενώ αργότερα διετέλεσε πρόξενος της Αγγλίας (1914-1919). Πηγή: Wratislaw: *A Consul in the East*, 12-14.

1887, Vincenzo Vannutelli. Καρδινάλιος της Καθολικής Εκκλησίας και καθηγητής Θεολογίας (1836-1930). Διετέλεσε αντιπρόσωπος του Βατικανού στην Κωνσταντινούπολη. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στο Άγιο Όρος.

Πηγή: Vannutelli: *La penisola monastica* (Γενικές παρατηρήσεις περί Θεσσαλονίκης, φιλοξενία, Λαζαριστές, Ρωσικό προξενείο, 37-46). Πρβλ. LeBlanc: *Dictionnaire*, 245-247.

1887, René Millet. Γάλλος δημοσιογράφος και συγγραφέας (1849-1919). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στα Βαλκάνια, για λογαριασμό γαλλικού περιοδικού. Πηγή: Millet: *De Salonique à Belgrade*. Πρβλ. Millet: *Souvenirs des Balkans*, 1-34, Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 115-117, Millet: *La Serbie*.

1887, David George Hogarth. Άγγλος αρχαιολόγος (1862-1927). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο αρχαιολογικών ανασκαφών. Πρβλ. Δήμιτσας: *Η Μακεδονία*, 426, 430-431, 452, 470, 492-493, 501-503, 521.

1888, Paul Lindau. Πρώσος δημοσιογράφος και συγγραφέας (1839-1919). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, ως προσκεκλημένος του Κάρολου Αλλατίνι, στο πλαίσιο του εορτασμού της σιδηροδρομικής σύνδεσης της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Η Θεσσαλονίκη*, 259-275.

1888, Émile Paul Constant Ange le Camus. Γάλλος ιερέας και θεολόγος (1839-1906). Πρωτοστάτησε για τον διαχωρισμό κράτους και εκκλησίας. Επισκέφθηκε το 1888 τη Θεσσαλονίκη, στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία. Πηγή: Camus: *Voyage aux sept églises*, 283-305. Πρβλ. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 117-118.

Οι 81 περιηγητικές πηγές, σε σύγκριση με την προηγούμενη χρονική περίοδο είναι τριπλάσιες. Η μεγάλη αυτή αύξηση θα πρέπει να αποδοθεί περισσότερο στη σύσφιξη των οικονομικών σχέσεων μεταξύ της Βρετανίας και της Γαλλίας (από όπου προέρχεται η πλειονότητα των περιηγητών) με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και λιγότερο στον ίδιο το ρόλο της Θεσσαλονίκης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εκδηλώθηκε από Αυστριακούς και Γερμανούς ταξιδιώτες, καθώς και από Αμερικανούς ιεραποστόλους, στον βαθμό που ενισχύθηκε στην ίδια περίοδο το αμερικανικό ενδιαφέρον για τη Μέση Ανατολή. Μέχρι και την τρίτη περίοδο του παρόντος έργου, η ανθολόγηση κειμένων από το σύνολο των περιηγητικών πηγών έγινε σε ποσοστό 50% επί του αριθμού των πηγών. Στην παρούσα περίοδο, όμως, από

81 συνολικώς κείμενα που εντοπίσαμε περιοριζόμαστε στην παρουσίαση μόνον των 12, για λόγους που σχετίζονται με την οικονομία του έργου αλλά και με την ιστορική ποιότητα των ειδήσεων. Όχι διότι οι ειδήσεις δεν είναι ενδιαφέρουσες, αλλά διότι διαθέτουμε πλέον περισσότερες και πληρέστερες τοπικές πηγές. Επίσης, διότι διαθέτουμε πληρέστερες ιστοριογραφικές μελέτες για την περίοδο μετά την ελληνική επανάσταση. Έτσι, παρά το ενδιαφέρον τους, οι ειδήσεις των περιηγητών μετά το 1830 δεν έχουν πλέον τη σημασία που χαρακτήριζε τις ειδήσεις από τις προηγούμενες περιόδους. Ωστόσο, χάρη στη βοήθεια ειδικών που εργάστηκαν πριν από εμάς, εντοπίσαμε τις εξαιρέσεις που ακολουθούν.

Ο ιεραπόστολος Schauffler μεταφέρει πληροφορίες για τα σχολεία της Θεσσαλονίκης, που δεν μας δίνουν άλλες πηγές, παρά το γεγονός ότι η ιστοριογραφία για την τοπική εκπαίδευση έχει προχωρήσει πάρα πολύ τα τελευταία χρόνια. Μάλιστα ο ιεραπόστολος αυτός –που εντόπισε και μετέφρασε η Κωνσταντίνα Κίσκηρα– επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη δύο φορές (1834 και 1847), καταθέτοντας ισάριθμες αναφορές. Το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να αντιληφθούμε πολλές αλλαγές που συνέβησαν στην πόλη στην περίοδο μεταξύ των επισκέψεών του. Ο αξιωματικός Best παραδίδει καταλυτικές ειδήσεις για την οθωμανική δικαιοσύνη και την κατάσταση στο στρατό. Ο Jonesco –τον οποίο εντόπισε η Χριστίνα Πολέζε σε σπανιότατη έκδοση που επέχει θέση χειρογράφου– μαρτυρεί τόσο για την επιχειρηματική προσωπογραφία όσο και για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης. Ο Herman Melville, περίφημος Αμερικανός συγγραφέας –και δημιουργός του «Μόμπι Ντικ»– πέρασε και εκείνος από τη Θεσσαλονίκη. Η μαρτυρία του επισημάνθηκε και μεταφράστηκε από την Αικατερίνη Γεωργουδάκη. Η μαρτυρία του Proust έχει σημασία γιατί απαντά στο ερώτημα πώς ήταν η κατάσταση στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης τέσσερις δεκαετίες μετά την επανάσταση. Η μαρτυρία των Joanne & Isambert εντοπίστηκε πριν από πολλά χρόνια από τον Αντώνιο Μηλιαράκη (1841-1905) και προέρχεται από τουριστικό οδηγό της εποχής. Καταγράφει, συνεπώς, μια ευρύτερη «τυπική» εικόνα για τη Θεσσαλονίκη του 1861 (ιστορία, δρόμοι, μνημεία). Άγνωστος από άλλες πηγές, ο W. G. Clark (καμία σχέση με τον Edward Clarke) γνώρισε έναν μεγιστάνα της Θεσσαλονίκης: τον Ροβέρτο Άββοττ. Ο ιερέας Duchesne διέδωσε εικόνες της Θεσσαλονίκης κατά την κρίσιμη πολεοδομική στιγμή της κατεδάφισης του παραθαλάσσιου τείχους. Η Fanny Blunt, σύζυγος και κόρη Βρετανών προξένων, επιφυλάσσει στον αναγνώστη πολύ ενδιαφέρουσες ειδήσεις –αλλά και ερωτηματικά– για την υπόθε-

ση της «σφαγής των προξένων». Τον Άγγλο διπλωμάτη James Minchin είχε εντοπίσει προ ολίγων ετών ο Βασιλης Γούναρης: παραθέτει πολύ ενδιαφέρουσα περιγραφή του κολαστηρίου του «Λευκού Πύργου». Η αναφορά του αποφεύγει να θίξει τις αδυναμίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως και του επόμενου συγγραφέα, του επίσης Βρετανού διπλωμάτη Wratlslaw.

1834, William G. Schauffler

Ο William G. Schauffler είχε γερμανική ιθαγένεια και αμερικανική υπηκοότητα. Υπήρξε από τους πρωταγωνιστές της προσπάθειας που κατέβαλε η *American Board of Commissioners for Foreign Missions* να προσηλυτίσει μουσουλμάνους και ισπανόφωνους, κυρίως, Εβραίους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Schauffler γεννήθηκε στη Στουτγάρδη της Γερμανίας το 1798. Μετά τη γέννησή του, οι γονείς του μετακόμισαν στη γερμανική παροικία της Οδησού της Ρωσίας, απ' όπου, μετά από μία σύντομη παραμονή, μετανάστευσαν οριστικά στη Βοστώνη των Ηνωμένων Πολιτειών. Ο νεαρός Schauffler παρακολούθησε μαθήματα στη Θεολογική Σχολή της Andover και το 1831 μετέβη στο Παρίσι, όπου εντρύφησε στη μελέτη των ανατολικών γλωσσών και της φιλολογίας. Το 1832 προσεβλήθη από χολέρα και αναγκάστηκε να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη, όπου μετά από έναν χρόνο (1833) δημιουργήθηκε ο ιεραποστολικός σταθμός της *American Board* για τις περιοχές της ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας (Turkey Mission).

Παρ' όλο που επικρίθηκε σκληρά από τους ραβίνους για το προσηλυτιστικό έργο του, συνέχισε τις προσπάθειές του στη Θεσσαλονίκη, όπου μετέβη για πρώτη φορά το 1834, συνοδεύοντας τον ιεραπόστολο H. G. O. Dwight (1803-1862). Στη Θεσσαλονίκη κατέλυσαν στο σπίτι του Αμερικανού προξένου Llewellyn. Κατά το διάστημα της παραμονής τους, επιδόθηκαν στον προσηλυτισμό Εβραίων Σεφαραδίμ, χωρίς αξιόλογα αποτελέσματα. Ο Schauffler και ο Dwight συνέταξαν επίσης και διάφορες επιστολές υπό μορφή ημερολογίου, σχετικά με την πορεία των προσπαθειών τους, τις οποίες και έστειλαν στην εκτελεστική επιτροπή της *American Board* στη Βοστώνη. Οι επιστολές αυτές δημοσιεύθηκαν το 1836 στο περιοδικό *Missionary Herald* και μας αποκαλύπτουν μία άλλη όψη της πόλης, πολύ διαφορετική από αυτή που παρουσιάζεται σε κείμενα άλλων περιηγητών.

Οι προσπάθειες του Schauffler και των άλλων μισσιονάριων δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα και η Κεντρική Επιτροπή αναγκάστηκε να κλείσει αρχικά τον σταθμό της Θεσσαλονίκης (1852) και λίγο αργότερα και της Κωνσταντινούπολης (1856). Ο Schauffler μετέφρασε και εξέδωσε στα ισπανοεβραϊκά πλήθος μελετών και βιβλίων, θεολογικού κυρίως περιεχομένου. Πέθανε το 1881.

Η Κωνσταντίνα Κίσκηρα δημοσίευσε αποσπάσματα του ημερολογίου των δύο ιεραποστόλων που αναφέρονται στη Θεσσαλονίκη, επιλογή των οποίων παραθέτουμε παρακάτω.

Επιλογή κειμένου:

Άφιξη στη Θεσσαλονίκη. Το πρωί βρεθήκαμε στα ανοιχτά του κόλπου της Θεσσαλονίκης. Στην αρχή η θαλάσσια αύρα ήταν μέτρια, κατόπι γύρισε κι έγινε ευνοϊκή και έτσι γλιστρούσαμε σιγά σιγά. Ο καπετάνιος μας, επειδή φοβόταν τους πειρατές που δρούσαν συχνά στον Θερμαϊκό, διέταξε να ετοιμαστούν τα πυροβόλα. Φύσηξε πιο πολύ και πλέαμε κανονικά. Η μικρή χερσόνησος της αρχαίας Παλλήνης, που χώριζε τους δύο κόλπους της Θεσσαλονίκης και της Κασσάνδρας, διακρινόταν από μακριά άγωνα και τραχιά. Καθώς όμως παραπλέαμε τις ακτές της Χαλκιδικής, το τοπίο γινόταν όλο και πιο ήμερο. Αντίθετα, μας φόβιζαν οι απέναντι ακτές της Θεσσαλίας και της Πιερίας, οι οποίες δεν είχαν κανένα απαγκιο αραξοβόλι (ιδιαίτερα μάλιστα όταν φυσάει ο θυελλώδης βοριάς), γι' αυτό παραπλέαμε τις ακτές της Χαλκιδικής που είναι γεμάτες ορμίσκους. Ο άνεμος δυνάμωσε, πλέαμε γρήγορα, ώσπου στις έξι ώρα το απόγευμα αντικρίσαμε τη Θεσσαλονίκη. Ο άνεμος όμως τότε έπεσε· κάναμε σχεδόν δύο ώρες ώσπου να αγκυροβολήσουμε μπροστά στο θαλάσσιο τείχος της πόλης.

Κλίμα. Προϋποθέσεις για τη λειτουργία ιεραποστολικού σταθμού. Τοπογραφικές παρατηρήσεις. Η ατμόσφαιρα στη Θεσσαλονίκη είναι γενικά ευχάριστη και υγιεινή. Οι ξένοι επισκέπτες, όμως, πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί το καλοκαίρι, όταν τρώνε φρούτα. Πρέπει να μην εκθέτουν τον εαυτό τους στη βραδινή υγρασία (αγιάζι). Ακόμη, να μη κοιμούνται με ανοιχτό παράθυρο, όταν κάνει ζέστη. Επειδή όμως συχνά παραβιάζουν αυτούς τους κανόνες υγιεινής, αρρωσταίνουν από εποχιακούς πυρετούς και θέρμες.

Τα νοίκια των σπιτιών στη Θεσσαλονίκη είναι φθηνά. Έτσι, ένα σπίτι στην Κωνσταντινούπολη που έχει νοίκι 8.000-10.000 γρόσια, στη Θεσσαλονίκη έχει μόνο 1.200 γρόσια και μάλιστα μπορεί να είναι μεγαλύτερο και πιο βολικό. Η τιμή αυτή φαίνεται ίσως

Γράφει ο Schaffler: «Επταπύργιο, το κάστρο που δεσπόζει στην πόλη». Το γεγονός ότι το υψηλότερο τμήμα της πόλης παρέμεινε αδόμητο μέχρι τα μέσα του 19ου αι. και ότι το κατώτερο τμήμα είχε αραή δόμηση και χαμηλά οικήματα εδραίωνε την πεποίθηση ότι το «κάστρο δέσποζε στην πόλη». Λεπτομέρεια χαρακτηριστική από το βιβλίο των Mackenzie & Irby, Λονδίνο 1877 (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

απίθανη, αλλά είναι αληθινή. Τα τρόφιμα έχουν τη μισή τιμή κι ακόμα λιγότερη απ' ό,τι στην Κωνσταντινούπολη. Απλά έπιπλα μπορούν να κατασκευασθούν στη Θεσσαλονίκη, ενώ έπιπλα πολυτελείας μπορούν εύκολα να εισαχθούν. Αισθητή είναι η απουσία καλού Ευρωπαίου γιατρού. Η πόλη υδρεύεται από τα βουνά γύρω από τη Θεσσαλονίκη· το νερό είναι πόσιμο. Ο αγωγός που φέρνει το νερό στην πόλη περνάει από το Επταπύργιο, το κάστρο που δεσπόζει στην πόλη.

Η Θεσσαλονίκη περιβάλλεται από τείχη που διατηρούνται ακόμη σε πολύ καλή κατάσταση. Αν και η οικοδομημένη πόλη είναι εκτεταμένη, υπάρχουν ακόμη αρκετοί χώροι χωρίς σπίτια μέσα στον περίβολο των τειχών. Η αμφιθεατρική διάταξη του πολεοδομικού ιστού κάνει τη Θεσσαλονίκη εντυπωσιακή, ιδιαίτερα όταν την αντικρίζεις από την πλευρά της θάλασσας. Οι δρόμοι της είναι αρκετά φαρδείς και, για τα δεδομένα των οθωμανικών πόλεων, αρκετά καθαροί. Ο Φραγκομαχαλάς βρίσκεται

κοντά στο λιμάνι κι αυτό είναι μια ευκολία για τους ξένους. Το ταχυδρομείο συνδέει τακτικά τη Θεσσαλονίκη με την Κωνσταντινούπολη, την Αδριανούπολη και με την κεντρική Ευρώπη.

Χώρος αναψυχής. Πληθυσμός. Εμπόριο και βιοτεχνίες.
20 Μαΐου 1834. Βορειοδυτικά της πόλης, κατά μήκος της παραλίας, πέρα από τις επιχωματώσεις του λιμανιού του Μεγ. Κωνσταντίνου, υπάρχει ένας θαυμάσιος χώρος για αναψυχή και άσκηση. Το βραδάκι συνοδέψαμε εκεί τη σύζυγο του προξένου μας, τα παιδάκια τους και μια άλλη ντόπια κυρία. Άνθρωποι κάθε είδους ήταν συγκεντρωμένοι στον τόπο αυτό.

Ο συνωστισμός ήταν μεγαλύτερος από τον συνηθισμένο, διότι το τακτικό ιππικό έκανε ασκήσεις ιππασίας εκείνη την ημέρα, κατά μήκος της παραλίας. Αυτός ο χώρος αναψυχής είναι στην πραγματικότητα ένα μεγάλο άλσος. Ένα βρώμικο τούρκικο καφενείο ή καλύτερα κάτι σαν καλύβα-καφενείο, η μοναδική αν-

θρώπινη επέμβαση στον χώρο, προσφερόταν για να καθίσουμε. Η φύση όμως χάρισε απλόχερα τα δώρα της σ' αυτόν τον χαριτωμένο χώρο, έτσι ώστε να μη φαίνεται καθόλου η έλλειψη της ανθρώπινης εξυπνάδας και εναισθησίας. Ο τόπος όμως γίνεται το βραδάκι ιδιαίτερα επικίνδυνος, επειδή η θάλασσα είναι κοντά. Τότε μπορείς εύκολα να κρυολογήσεις, καθώς κάθεσαι κάτω από τα θελκτικά δέντρα.

Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης ήταν πολύ σημαντικό, αλλά από τότε που διακόπηκε το χερσαίο εμπόριο με τη Γερμανία έχασε τη σημασία του. Ύστερα όμως από τις διοικητικές μεταβολές και την εντατική καλλιέργεια της ενδοχώρας γύρω από τη Θεσσαλονίκη, που μόλις έχει αρχίσει, θα ενδυναμωθεί ξανά. Η θέση κι η φύση του λιμανιού της κι η εύφορη ενδοχώρα της θα βοηθήσουν να διατηρηθεί ζωντανό το εμπόριο. Η Θεσσαλονίκη δεν πρόκειται ποτέ να ερημώσει. Η θέση του λιμανιού κι η ιστορία του, ανάμεσα στις σκάλες της Ανατολής, το εγγυώνται, αν και σήμερα οι γειτονικές ακτές έχουν εγκαταλειφθεί. Οι πιο σημαντικοί επιχειρηματίες στη Θεσσαλονίκη είναι οι Εβραίοι. Καμιά εμπορική πράξη δεν μπορεί να γίνει χωρίς αυτούς, επειδή ο αριθμός τους κι η επιρροή τους είναι σημαντικός παράγοντας στην κοινωνία της πόλης. Τα κύρια εξαγόμενα προϊόντα είναι: βαμβάκι, καπνός, μαλλί και σιτάρι.

Οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης ασχολούνται και με τη μεταξουργία. Τα λεπτά μεταξωτά που υφαίνουν στους αργαλειούς τους – με αυτά ράβουν ελαφριές καλοκαιρινές πουκαμίσες – έχουν μεγαλύτερη εκτίμηση στην Κωνσταντινούπολη από τα ανάλογα της Προύσας. Η πιο σημαντική όμως βιοτεχνία της Θεσσαλονίκης είναι ένα μεγάλο βυρσοδεψείο (ταμπάκινο). Το μονοπώλιό του διατηρεί ακόμη ο δεύτερος λόχος των Γενίτσαρων. Το ταμπάκινο ανήκει ακόμη στα ίδια άτομα, αν και έχουν αποβάλει πια το όνομα του Γενίτσαρου. Η βιοτεχνία όμως αυτή, που βρίσκεται στα δυτικά της πόλης, κοντά στην παραλία, ενοχλεί τους γείτονες κι επιβαρύνει την ατμόσφαιρα.

Η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Οι Αρμένιοι. Ο Έλληνας επίσκοπος της Θεσσαλονίκης είναι μητροπολίτης. Οι επίσκοποι της μητροπόλεως είναι επτά. Ο σημερινός μητροπολίτης είναι ένας καλοκάγαθος, αλλά αδιάφορος άνθρωπος. Δείχνει να μην ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την εκπαίδευση και τον εκσυγχρονισμό των μελών της ελληνικής κοινότητας. Τελείως διαφορετικός είναι όμως ο νεαρός βοηθός του, ο επίσκοπος Κασσανδρείας. Δεν έχει αυστηρή εμφάνιση, είναι ζωντανός και έξυπνος, στοιχεία που τον κάνουν ευχάριστο συνομιλητή. Ήταν κρίμα που δεν ήταν δυνατό να έχουμε πιο πολλές συζητήσεις μαζί του.

Πληροφορήθηκα ότι η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης ίδρυσε με δική της πρωτοβουλία ένα Αλληλοδιδασκτικό Σχολείο. Πήρα έναν οδηγό και το επισκέφθηκα. Στην τάξη υπήρχαν μόνο δύο δείγματα της Λαγκαστεριανής μεθόδου «γραφεία διάμια» και λίγες «πινακίδες» για την ανάγνωση, κρεμασμένες στους τοίχους. Γρήγορα αντιλήφθηκα ότι αυτό δεν ήταν το σχολείο που αναζητούσα, αλλά ένα άλλο, ιδιωτικό. Ο δάσκαλος πληρωνόταν μια «μικρή ελεημοσύνη» από τους γονείς των μαθητών του. Ήταν, όμως, ελεύθερος να χρησιμοποιεί τον δικό του τρόπο διδασκαλίας. Τον ρώτησα γιατί δεν είχε υιοθετήσει επακριβώς την αλληλοδιδασκτική μέθοδο στη διδασκαλία του. Στην απάντησή του επισήμανε τη φτώχεια τη δική του, αλλά και των γονιών των μαθητών, που αδυνατούσαν να εξοπλίσουν κατάλληλα το σχολείο. Στη συνέχεια ρώτησα για τις αντιδράσεις των γονιών των μαθητών στο καινούριο σύστημα διδασκαλίας. Μου απάντησε ότι παρόλο που λίγοι το γνώριζαν, το δέχονταν, εφ' όσον ο σχολικός χώρος ήταν κατάλληλα εξοπλισμένος από κάποιους χορηγούς. Στη συνέχεια με πληροφόρησε ότι και σε άλλες συνοικίες της Θεσσαλονίκης λειτουργούσαν λίγες παρόμοιες τάξεις διδασκαλίας (ιδιωτικές), ενώ τα σχολεία της κοινότητας ήταν δύο: το Ελληνικό Σχολείο και το Λαγκαστεριανό, τα οποία επισκεφθήκαμε στη συνέχεια.

Το Ελληνικό Σχολείο λειτουργούσε σ' ένα μεγάλο κτίριο, νομίζω κατάλληλο για σχολείο. Εκτός από τις αίθουσες διδασκαλίας το κτίριο είχε και κοιτώνες, γιατί λειτουργούσε και ως οικοτροφείο για μαθητές που διέμεναν εκτός Θεσσαλονίκης. Αν θυμάμαι καλά, οι μαθητές ήταν τότε περίπου εκατό. Επισκεφθήκαμε μια σχολική τάξη, όπου ο σχολάρχης δίδασκε σε μια ομάδα από είκοσι ή πιο πολλούς μαθητές Φιλοσοφία (Μεταφυσική). Ήταν ηλικιωμένος, τραχύς στους τρόπους του. Ήταν, όμως, σοβαρός και έξυπνος. Μας χαιρέτησε ευγενικά, όταν μπήκαμε, παρακάλεσε να καθίσουμε και συνέχισε το μάθημά του μπροστά μας με τη χαρακτηριστική ειλικρίνεια και απλότητα των αρχαίων φιλοσόφων. Το αναγνωστικό του ήταν Πλάτωνας. Διάβαζε ένα χωρίο από το πρωτότυπο, το ερμήνευε στη συνέχεια και το ανέλυε στη γλώσσα που μιλούσαν οι μαθητές. Ταξίδεψα με τη φαντασία μου κάπου 2.000 χρόνια πίσω· φαντάστηκα τον εαυτό μου σ' ένα παρόμοιο σχολείο να παρακολουθεί μαθήματα Μεταφυσικής από αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους. Η τάξη που προανέφερα αποτελούνταν από νεαρούς, δεκαπέντε έως είκοσι χρονών και μερικοί ήταν μεγαλύτεροι. Οι πιο πολλοί φορούσαν ευρωπαϊκά ρούχα, ενώ λίγοι ήταν ιερωμένοι, όπως φαινόταν από τα ρούχα τους. Δεν ήταν δυνατό να διακόψω και να συνομιλήσω με τον γηραιό δάσκαλο, που ήταν αφοσιωμένος με την

ψυχή του στο διδακτικό έργο του· σιωπηλά λοιπόν εγκατέλειψε την αίθουσα διδασκαλίας.

Τέλος, βρήκα το Λαγκαστεριανό Σχολείο, που ήταν ο κύριος στόχος των εκπαιδευτικών μου αναζητήσεων. Η αίθουσα διδασκαλίας ήταν ευρύχωρη και είχε τον κατάλληλο εξοπλισμό (θρανία κ.ά.). Οι μαθητές ήταν περίπου ογδόντα, αν και η χωρητικότητα της αίθουσας αναλογούσε σε διπλάσιο αριθμό μαθητών. Αυτό μπορεί εύκολα να διορθωθεί, όταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος γίνει περισσότερο γνωστή. Ο δάσκαλος ήταν έξυπνος, δραστήριος, νέος. Μάλιστα πρόσφατα είχε έρθει από τη Σύρο. Επιτέλους, ένα σχολείο που εφαρμόζει επακριβώς την αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Όπως πληροφορήθηκα, η ευθύνη για τη λειτουργία του ανήκει στην ελληνική κοινότητα· δεν επιχορηγείται από άλλους πόρους.

Ενθουσιάστηκα όταν είδα ότι τα ράφια πίσω από το γραφείο του δασκάλου ήταν γεμάτα βιβλία του τυπογραφείου της Μάλτας. Ανάμεσα σ' αυτά διέκρινα πολλά αλφαβητάρια που είχαν τυπωθεί στο Andover (Η.Π.Α.) και την Καινή Διαθήκη, έκδοση της Αγγλικής Βιβλικής Εταιρείας.

Είναι παράξενο ότι δεν υπάρχουν Αρμένιοι σ' ένα εμπορικό κέντρο όπως η Θεσσαλονίκη. Αυτή όμως είναι η πραγματικότητα. Σε δείγμα 100.000 κατοίκων δε βρίσκεις ούτε μια αρμενική οικογένεια.

Το τούρκικο σχολείο της Πύλης του Γιαλού. Το εβραϊκό σχολείο Ταλμούδ-Τορά. Κοντά στην παραλία βρίσκεται ένα τούρκικο σχολείο για αγόρια· έχει περίπου ογδόντα μαθητές· το επισκεφθήκαμε το απόγευμα. Ο ηλικιωμένος δάσκαλος καθόταν στο κεφαλόσκαλο. Στη γωνιά δίπλα του υπήρχαν αρκετά όργανα σχολικής πειθαρχίας, π.χ. φάλαγγες κ.ά. Οι μαθητές κάθονταν σε σειρές, η μία ήταν πίσω από την άλλη ή αντικριστά. Στην αρχή κάθε σειράς καθόταν ο υποδιδάσκαλος. Τα αναγνωστικά που χρησιμοποιούσαν ήταν υποτυπώδη αλφαβητάρια και αποσπάσματα από το Κοράνι, τα οποία εντυχώς ίσως δεν καταλάβαιναν οι μαθητές. Η ζέστη ήταν αποπνικτική στη μικρή αυτή αίθουσα διδασκαλίας. Οι μαθητές διάβαζαν δυνατά κι η φασαρία ήταν φοβερή. Είναι θαύμα που τα παιδιά αυτά δεν πεθαίνουν, πριν να μάθουν να γράφουν το όνομά τους.

Είδαμε το τούρκικο σχολείο και συγχυστήκαμε με την κατάσταση των φτωχών μικρών μαθητών που ήταν στοιβαγμένοι εκεί. Δε βρίσκω, όμως, λέξεις να εκφράσω τα αισθήματά μου, ύστερα από την επίσκεψή μας στο Ανώτερο Σχολείο των Εβραίων (Ταλμούδ Τορά). Καθώς πλησιάζαμε κοντά στο δρόμο όπου βρίσκεται, οι απόμακρες κραυγές, οι γρυλλισμοί, τα μουρμουρητά

που έβγαιναν από τους μαυρισμένους τοίχους του Ταλμούδ Τορά διαπερνούσαν τα αυτιά μας. Φτάσαμε. Ήταν ένα τετράγωνο οικοδόμημα με μία κεντρική εσωτερική αυλή. Στην πραγματικότητα είναι σαν ένα δώροφο τούρκικο χάνι. Οι μαθητές κάθονταν κυκλικά γύρω από τους δασκάλους τους ή τους βοηθούς των δασκάλων τους, κάτω στην αυλή και στις διάφορες γωνίες και τους διαδρόμους του κτιρίου. Στον δεύτερο όροφο πάλι μερικοί κάθονταν στον διάδρομο, ενώ άλλοι σε δωμάτια. Δεν μπορώ να δώσω μια ακριβή εικόνα του σχολικού χώρου. Ας υπολογίσουμε ότι ήταν περίπου χίλιοι μαθητές χωρισμένοι σε διαφορετικές τάξεις και περίπου είκοσι δάσκαλοι. Οι δάσκαλοι κρατούσαν βέργες και τις χτυπούσαν πάνω στα θρανία και τα γραφεία, όπου υπήρχαν. Δάσκαλοι και μαθητές ξεφώνιζαν καθώς απάγγειλαν τις συλλαβές, τις λέξεις και τις προτάσεις ανάλογα με το μάθημά τους. Η προσπάθεια των μαθητών να φωνάξουν δυνατά αλλοίωσε τα χαρακτηριστικά των προσώπων τους, ενώ τα μάτια των δασκάλων πετάγονταν έξω.

Ο ιδρώτας, πάλι, ανακατωμένος με τη σκόνη που κυριαρχούσε στην ατμόσφαιρα του βρώμικου κτιρίου, τους έλουζε όλους. Η σκόνη που σηκωνόταν από τα πατήματα κολλούσε στο πρόσωπο και στα λαρύγγια των δασκάλων, αλλά και των μαθητών. Μερικοί περιηγητές ονόμαζαν το σχολείο αυτό Ανώτερο Σχολείο (Γυμνάσιο), ίσως επειδή στον δεύτερο όροφο μελετούν το Ταλμούδ σε μερικές τάξεις. Σφάλλουν, όμως, τελείως, όταν λένε ότι το σχολείο έχει διακόσιους δασκάλους. Οι δάσκαλοι είναι μόνο είκοσι. Στο κεφαλόσκαλο μια ομάδα μαθητών κάθονταν στο χώμα, ο βοηθός του δασκάλου συζητούσε μ' έναν μαθητή που καθόταν μπροστά του για το ιερό βιβλίο (Ταλμούδ). Σε μια απόμερη γωνία είδαμε έναν ραβίνο μαζί με μια ομάδα προχωρημένων μαθητών του [...]. Τίποτε δεν ήταν πιο αξιοθρήνητο από την ατμόσφαιρα αυτού του σχολείου. Η παρατηρητικότητα, η κριτική σκέψη, η αγάπη για τη μάθηση, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη σχολική ατμόσφαιρα, έλειπαν ολότελα απ' αυτό τον χώρο, που έμοιαζε με τρελοκομείο.

Οι δάσκαλοι χτυπούσαν τους μαθητές, χωρίς να υπολογίζουν που έπεφταν τα βαριά χτυπήματά τους. Οι υποδιδάσκαλοι, πάλι, αντλούσαν το κύρος τους από τις βέργες και τα μαστίγια που χρησιμοποιούσαν για να τυραννήσουν τους πιο μικρούς μαθητές. Να λοιπόν το Γυμνάσιο των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη! Ταλαίπωροι μαθητές! Μακάρι ο μεγάλος Φίλος των παιδιών να αλλάξει την κατάστασή σας! Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν ακόμη δύο ή τρία εβραϊκά σχολεία, αλλά μικρά.

Πηγή: Κισκήρα: Η Θεσσαλονίκη, 125-140.

Παρατηρήσεις:

Αναλυτικό σχολιασμό του κειμένου πραγματοποίησε η Κωνσταντίνα Κισκήρα¹⁹⁶. Επισημαίνουμε εδώ τις χαμηλές τιμές στέγης και τροφίμων, ένδειξη για ατονία της αγοράς. Τον συντάκτη του κειμένου δεν ενδιαφέρουν ούτε οι ειδήσεις για την κυριαρχία του εμπορικού ελληνικού ναυτικού στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, ούτε οι δυσμενείς για την τοπική οικονομία εξελίξεις, που οφείλονταν στην οθωμανική διοίκηση και μας είναι γνωστές από αναφορές –της ίδιας εποχής– του προξενικού πράκτορα Liewellyn¹⁹⁷, δηλαδή του προσώπου που φιλοξένησε τον Schauffler. Προφανώς το ενδιαφέρον του τελευταίου επικεντρωνόταν στο εβραϊκό στοιχείο, το οποίο επιθυμούσε να προσηλυτίσει. Αξιολογες είναι οι ειδήσεις του Schauffler για τα σχολεία, αν και η περιγραφή της αταξίας του εβραϊκού σχολείου φαίνεται υπερβολική. Η ακρίβεια των ειδήσεων του τίθεται σε αμφιβολία από τον ισχυρισμό του ότι στο ελληνικό σχολείο φοιτούσαν εκατό μαθητές (ο Zacharia είχε βρει στα 1838 μόνον είκοσι)¹⁹⁸. Επίσης, είναι αδύνατον να χωρούσε το αλληλοδιδασκτικό 160 μαθητές, διότι το εμβαδόν του κτιρίου δεν υπερέβαινε τα 123 τετραγωνικά μέτρα. Τέλος, ενώ τα δύο σχολεία βρίσκονταν στο ίδιο οικόπεδο, ο Schauffler δεν φαίνεται να το κατάλαβε¹⁹⁹. Ας σημειώσουμε ότι ο διδάσκαλος της ελληνικής σχολής ονομαζόταν Αστέριος και του αλληλοδιδασκτικού Χριστόδουλος (ο δεύτερος έμεινε μόνον τρία χρόνια στη Θεσσαλονίκη, ενώ ο πρώτος αποδείχθηκε μακροβιότερος)²⁰⁰. Ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στο άλσος των «Επτά Πλατάνων» (Μπερς Τσινάρ), που φαίνεται ότι ήδη αποτελούσε τόπο αναψυχής των Θεσσαλονικέων το 1834. Τέλος, μοναδική είναι η πληροφορία του Schauffler ότι παρά τη διάλυση του σώματος των Γενίτσαρων, ο δεύτερος ορτάς εξακολουθούσε να κατέχει το μονοπώλιο της βυρσοδεψίας. Αυτό δείχνει ότι η κατάργηση του μονοπωλίου στα επόμενα χρόνια έγινε μέσα από μηχανισμούς της αγοράς και όχι εξαιτίας της διάλυσης των Γενίτσαρων.

196. Ο.π.

197. Ιωαννίδου-Μπιτσιάδου: *Άγνωστες ιστορικές ειδήσεις*.

198. Βακαλόπουλος Α.: *Karl Eduard Zacharia*, 146

199. Βλ. αναλυτικώς Χεκίμογλου: *Συμβολή στην τοπογραφία*, 103-104. Για το εμβαδόν του κτιρίου βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου: *Κατάστιχον*, 413.

200. Ζιώγου-Καραστεργίου: *Κατάστιχον*, 379-381.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Anderson: *History of the Missions*. Κισκήρα: *Το περιοδικό*. Κισκήρα: *Προτεστάντες*. *The Missionary Herald*, 1836: Schauffler ημερολόγιο της Θεσσαλονίκης: 5/1836, 169-170, 7/1836, 246, 248-250, 8/1836, 284-285.

1839, J. J. Best

Άγγλος πλοίαρχος για τον οποίο δεν εντοπίσαμε βιογραφικά στοιχεία. Είναι γνωστό μόνον ότι υπηρέτησε επί εξαετία υπό τον Άγγλο διοικητή της Κέρκυρας, Sir Howard Douglas. Το 1838, με έγκριση του τελευταίου, πραγματοποίησε δύο ταξίδια στην ευρύτερη περιοχή της Αλβανίας και Μακεδονίας, συνοδούμενος από τους αξιωματικούς Murray, Cunynghame και Shaw. Κατά τη διάρκεια του πρώτου ταξιδιού επισκέφθηκε τα Γιάννενα, ενώ κατά τη διάρκεια του δεύτερου ακολούθησε το πέρασμα του Μετσόβου και μέσω της Θεσσαλίας, επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη (1839), την εποχή που Άγγλος πρόξενος στην πόλη ήταν ο Charles Blunt. Ακολούθως, κατευθύνθηκε στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί, μέσω Δούναβη, Βουδαπέστης και Τεργέστης επέστρεψε στην Κέρκυρα.

Το 1842 εξέδωσε το χρονικό των δύο ταξιδιών σε ένα βιβλίο, το οποίο αφιέρωσε στον Howard Douglas. Αποσπάσματα από την επίσκεψη στη Θεσσαλονίκη δημοσιεύονται παρακάτω:

Επιλογή κειμένου:

[...] Το κατάλυμά μας στη Θεσσαλονίκη ήταν ασφαλώς χωρίς έπιπλα, διότι στις χώρες αυτές, που πλήττονται από την πανούκλα, κανένας δεν μπορεί να είναι βέβαιος ότι αν κάνει χειραψία με τον φίλο του, δε θα του μεταδοθεί κάποια ασθένεια, που ίσως επιφέρει φρικτό θάνατο. Γι' αυτό καθένας φοβάται τους γείτονές του. Κατά συνέπεια, τόσο αυτός που εκμισθώνει καταλύματα όσο και εκείνος που μισθώνει προσέχουν εξίσου, ώστε κανένας ευπαθές αντικείμενο να μην παραδοθεί από τον πρώτο ή να χρησιμοποιηθεί από τον δεύτερο. «Τι τρομερή κατάσταση!», θα αναφωνήσει κάποιος. «Τι; Πρέπει να φοβάμαι να κάνω χειραψία με οποιονδήποτε, διότι ενδέχεται να μολυνθώ; Και ο φίλος μου θα με αποφεύγει για τον ίδιο λόγο;». Ναι, και ακόμη χειρότερα. Όταν η πανούκλα βρίσκεται σε έξαρση, οποιοσδήποτε ενδιαφέρεται κάπως για τη ζωή του δε θα δεχθεί στο σπίτι του ακόμη και

Γράφει ο Best: «...διέταξε να εξετασθούν όλα τα πρόσωπα που κατοικούσαν στον δρόμο όπου διαπράχθηκε το έγκλημα και αν ήταν απαραίτητο να βασανιστούν». Φωτογραφία από την αραιά κατοικημένη περιοχή κοντά στον Πύργο του Τριγωνίου. Σε έναν τόσο μικρό δρόμο είναι δύσκολο να συμβεί κάτι χωρίς να προσελκύσει την προσοχή των περιοίκων (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

τον προσφιλέστερο φίλο του, εκτός και αν εκείνος υποστεί τη διαδικασία της απολύμανσης: δηλαδή, να μισοπνιγεί μέσα σε ένα κλειστό κουτί, στο οποίο καίγονται κάτω από τη μύτη του θειάφι και άλλα ενοχλητικά υλικά, προκειμένου να καθαριστούν τα ρούχα του. Αλλά και αφού υποστεί αυτή την τρομερή διαδικασία, θα του επιβληθεί αυστηρή απομόνωση. Κανείς δεν κάνει χειραψία με τον ατυχή και ξεροψημένο, ενώ κάθε ευπαθές αντικείμενο αφαιρείται από το διάβα του. Άκουσα για ανθρώπους που γευματίζουν μαζί κατά τον τρόπο αυτόν, όταν η πανούκλα βρίσκε-

ται σε έξαρση, σε αυστηρή απομόνωση, χωρίς τραπεζομάντιλα, αποφεύγοντας προσεκτικά να αγγίξουν ο ένας τον άλλον ή τα ύποπτα αντικείμενα. Πρέπει να αναφερθεί, για την ενημέρωση όσων δεν είναι εξοικειωμένοι με την καραντίνα, ότι η ασθένεια δεν μεταδίδεται με τα τρόφιμα. Το μόνο απαγορευμένο είναι, νομίζω, το πολύ φρέσκο ψωμί.

Ίσως πολλοί αναρωτιούνται πώς μπορεί κανείς να ταξιδεύει σε μία τέτοια χώρα, όπου –καθώς νομίζουν– ο καθένας πρέπει να φοβάται για τη ζωή του από το πρωί μέχρι το βράδυ. Σας εξομολογούμαι ότι μερικές φορές σκέφτηκα –αφού είχα περπατήσει στα πολυσύχναστα παζάρια, ή είχα ακουμπήσει σε αυτά διάφορα αντικείμενα– ότι αν υπήρχε εκεί το μικρόβιο της πανούκλας, θα βρισκόμουν σε δύσκολη και δυσάρεστη θέση. Αλλά μετά από μερικές μέρες συνήθισα και ειλικρινώς πιστεύω ότι ο κόσμος εδώ σπανίως σκέπτεται το ζήτημα, εκτός αν η πανούκλα βρίσκεται σε μεγάλη έξαρση.

Μεταξύ άλλων επισκέψεων στις τοπικές αρχές, ο κύριος Blunt μας σύστησε στον επικεφαλής συνταγματάρχη του πυροβολικού, τον Mussago (;) μπέη, που φαινόταν πολύ έξυπνος και εργατικός τύπος. Μας ρώτησε πολλά πράγματα και μας πήγε να δούμε όλα τα όπλα, τα πυροβόλα και τις αποθήκες του. Έβγαλε, επίσης, το πυροβολικό για επιθεώρηση, προκειμένου να το δούμε. Βέβαια, έπρεπε να καπνίσουμε πολλές πίπες. Στην πραγματικότητα, τίποτε δεν μπορεί να γίνει στην Τουρκία χωρίς να καπνίσεις πίπα. Αλλά η πιο διασκεδαστική σκηνή που θυμάμαι ήταν κατά την επιθεώρηση του πυροβολικού: επρόκειτο για την παρέλαση μπροστά στο διοικητή της φρουράς και σε μας, όταν τελείωσε η άσκηση. Οι άντρες βάδισαν σωστά και παρουσίασαν σωστά τα όπλα τους, ο αξιωματικός έριξε εγκαίρως το σπαθί του και όλα τα στοιχεία της εμφάνισης των επιθεωρουμένων ήταν άψογα. Αλλά πρέπει να λέγεται η αλήθεια; Κοκκινίζω και ντρέπομαι για τη στρατιωτική φήμη μου όταν εξομολογούμαι πού βρισκόμουν, τι έκανα και πώς το αυτοκρατορικό τουρκικό πυροβολικό επιθεωρήθηκε από δύο ανάξιους εκπροσώπους του βρετανικού στρατεύματος. Πρέπει να παραδεχθώ ότι ενώ οι άντρες του πυροβολικού έβραζαν όλοι κάτω από τον ζεστό ήλιο καθώς διεξήγαν την άσκησή τους και παρέλαυναν κατά τον στρατιωτικό τρόπο, προκειμένου να μας ψυχαγωγήσουν και να μας διαπαιδαγωγήσουν, εμείς, οι επιθεωρούντες αξιωματικοί, αποτελούμενοι από τον επικεφαλής συνταγματάρχη του τουρκικού πυροβολικού, δύο Βρετανούς αξιωματικούς εν στολή και τον πρόξενο της Α.Μ. της Βρετανίας (ο φρουρός του οποίου, οπλισμένος μέχρι τα δόντια, στεκόταν πίσω από το αφεντικό του, με όλη τη μεγαλοπρέπεια και την έπαρση που έχουν τα όργανα της τάξης στην Ανατολή), καθόμασταν

κάτω από ένα υπόστεγο, καπνίζοντας πίπες μήκους δύο μέτρων, με στόμια από κεχριμπάρι, στολισμένο με διαμάντια, και πίναμε σερμπέτια και λεμονάδα. Θα έπρεπε να μας δουν τίποτε καλοί σκιτσογράφοι! Ο στρατιωτικός κώδικάς μας απαγορεύει να καπνίζουν οι αξιωματικοί όταν φέρουν στολή. Αναρωτιέμαι ποια τιμωρία θα αξίζαμε ο λοχαγός Spence και εγώ για μία τόσο αντιστρατιωτική ενέργεια: να καθόμαστε ατάραχοι και να καπνίζουμε μία πίπα που έμοιαζε με λεύκα, ενόσω επιθεωρούσαμε ένα σύνταγμα να παρελαύνει.

Στην Τουρκία τα πράγματα γίνονται διαφορετικά. Όλοι οι παριστάμενοι κάπνιζαν κι έτσι ήμασταν υποχρεωμένοι να συμμορφωθούμε με τη συνήθεια.

Θα προτιμούσα να ήταν καλύτερες οι άμαξες και τα κάρα –πάνω στα οποία ήταν τοποθετημένα τα όμορφα χάλκινα πυροβόλα για την εκτέλεση ελιγμών– αλλά είχα ήδη εκπλαγεί με την εμφάνιση αυτού του σώματος των ανδρών, οι οποίοι πραγματοποίησαν την άσκησή τους πολύ καλύτερα από ό,τι περίμενα.

Φαίνεται ότι στην Τουρκία έχουν έναν εξαιρετικό τρόπο επιλογής προσώπων για την άσκηση των απαιτούμενων καθηκόντων. Μία μέρα, αυτός ο συνταγματάρχης του πυροβολικού, που είχε αποδείξει ότι ήταν ένας ευσυνειδητός και φιλόπονος αξιωματικός, προς μεγάλη του έκπληξη έλαβε από την Κωνσταντινούπολη τη διαταγή να ναυπηγήσει ένα κανονιοφόρο πλοίο. Υποθέτω ότι δεν θα είχε νόημα να διαμαρτυρηθεί και να εξηγήσει ότι δεν γνώριζε τίποτε περί ναυπηγικής. Φαίνεται ότι στο κεφάλι εκείνων που έστειλαν τη διαταγή ποτέ δεν εισέδυσε το ερώτημα κατά πόσον [ο αξιωματικός] είχε τα προσόντα να την εκτελέσει. Αρκούσε ότι την έλαβε και έπρεπε να υπακούσει. Έτσι, σαν αληθινός μουσουλμάνος, εκείνος υποτάχθηκε στη μοίρα του και έγινε ναυπηγός. Πήγα να δω το κανονιοφόρο πλοίο του, για το οποίο ο *Mussago* μπέης ήταν πολύ υπερήφανος, και, στον βαθμό που μπορώ να κρίνω, θα έλεγα ότι –έστω και αν ο *Sir Wm. Symonds*²⁰¹ θα είχε ναυπηγήσει καλύτερο– ο συνταγματάρχης του πυροβολικού άξιζε συγχαρητήρια.

Οι πυροβολαρχίες της Θεσσαλονίκης, αν και οι ίδιες είναι ανυπεράσπιστες, έχουν σχηματισθεί με τρόπο που προσδίδει τακτική και φροντισμένη εμφάνιση. Τα πυροβόλα, τα περισσότερα χάλκινα και πολύ φίνα –ιδιαίτερα δύο τεραστίου διαμετρήματος, κατασκευασμένα για να εκσφενδονίζουν λίθινα βλήματα– ήταν

καλά γυαλισμένα και φαίνονταν ότι μπορούσαν να λειτουργήσουν.

Περάσαμε μια μέρα στη Θεσσαλονίκη, κάνοντας μια σειρά επισκέψεων. Πρώτα συναντήσαμε τον Έλληνα αρχιερέα, ένα πρόσωπο καλοκάγαθο, στρογγυλό, γελαστό, παχύ, με χαρούμενη όψη, που μας υποδέχθηκε με μεγάλη ευγένεια και ήταν πολύ εκφραστικός. Έπειτα επισκεφθήκαμε τον καϊμακάμη, δηλαδή τον αναπληρωτή διοικητή της Θεσσαλονίκης, τον *Izzeh Mehemet* πασά, πασά με δύο ιππουρίδες, ο οποίος, καθώς ήταν στρατιωτικός, έφερε και τον βαθμό του φερικ, δηλαδή του ταξίαρχου²⁰². Ο άμεσος προϊστάμενός του ήταν ο Μουσταφά, πασάς των *Ιωαννίνων*.

Είναι μάλλον καλοστεκούμενος άντρας, αλλά με έκλυτο παρυσιαστικό και κόκκινα μάτια. Σηκώθηκε κατά την άφιξή μας, αλλά έμεινε καθιστός κατά την αποχώρησή μας. Έπειτα επισκεφθήκαμε τον Χατζή Αχμέτ μπέη, μιν-αλαϊ, δηλαδή συνταγματάρχη επικεφαλής όλων των στρατευμάτων. Ανακάλυψα ότι τον είχα ξαναδεί κατά την πρώτη επίσκεψή μου στα *Ιωάννινα*. Μπήκε στην αίθουσα όπου περιμέναμε την άφιξή του, ντυμένος θαυμάσια, με ένα κόκκινο ένδυμα τύπου ουσάρων, καλυμμένο εντελώς με χρυσά κορδόνια και σιρίτια, και μπλε παντελόνι με χρυσό σιρίτι.

Σε κάθε ένα από αυτά τα σπίτια παραμείναμε από μισή ως μία ώρα, χρόνος που πέρασε καπνίζοντας, πίνοντας καφέ, σερμπέτι ή λεμονάδα είτε τρώγοντας γλυκά, που συνήθως προσφέρονται στις επίσημες επισκέψεις. Πιστεύω ότι αρχικώς ήταν τουρκικό έθιμο, το οποίο υιοθέτησαν και οι Έλληνες. Γύρω-γύρω περνά ένας δίσκος με μερικά ποτήρια με κρύο νερό και ένα ή δύο πιάτα με ένα είδος γλυκού. Κάθε επισκέπτης παίρνει ένα κουτάλι, το βουτά σε όποιο γλυκό προτιμά, παίρνει όση ποσότητα μπορεί και το βάζει στο στόμα του. Αφού το καταπιεί, παίρνει ένα ποτήρι νερό για να κατέβει το γλυκό και αφήνει το πιρούνι που χρησιμοποίησε μέσα στο ποτήρι. Όταν ακουμπά το ποτήρι, όπως και όταν επιστρέφει στον υπηρέτη το φλιτζάνι του καφέ αφού τον πει, είναι έθιμο να κάνει μία κλίση του κεφαλιού ή μια ελαφρά υπόκλιση προς τον οικοδεσπότη. Λαμβάνοντας, συνεπώς, υπόψη ότι καπνίζαμε πίπα, πίναμε καφέ, λεμονάδα και σερμπέτι και τρώγαμε γλυκά επί αρκετές ώρες εκείνη την ημέρα των επισκέψεων, μπορείτε να φαντασθείτε την ποσότητα των υγρών που αναγκασθήκαμε να καταναλώσουμε. Ευτυχώς, κανένα από τα

201. Ο *Sir William Symonds* (1782-1856) διατέλεσε Επιθεωρητής του Βρετανικού Ναυτικού, ήταν δηλαδή αρμόδιος για την εποπτεία της ναυπηγικής πλοίων και των ναυπηγείων. Επέφερε πολλές αλλαγές στο σχεδιασμό των αγγλικών πολεμικών πλοίων.

202. Φερικ ονομαζόταν ο διοικητής σαντζακίου. Βλ. Βακαλόπουλος Κ.: *Μακεδονία και Τουρκία*, 83.

ποτά δεν περιείχε οινόπνευμα, διότι δε θα μπορούσαμε ποτέ να φτάσουμε στο κατάλυμά μας.

[...] Στη Θεσσαλονίκη είχαμε την τύχη να μπούμε σε μερικά τεμένη [...] Ένα από αυτά τα τεμένη ήταν ελληνική εκκλησία, αφιερωμένη στον Άγιο Δημήτριο, στον οποίο τον τάφο, που βρίσκεται μέσα στην εκκλησία, ένα λυχνάρι διατηρείται πάντοτε αναμμένο, έστω και από τους Τούρκους, παρόλο που πρόκειται για Άγιο των Ελλήνων. Ο δραγουμάνος του προξένου που μας συνόδευε έμοιαζε να πιστεύει ανεπιφύλακτα όλες τις θαυμάσιες ιστορίες που ο χατζής διηγήθηκε για τον τάφο του Αγίου, τον οποίο πολλοί επισκέπτονται πλέον. Αυτός ο χατζής μας διαβεβαίωσε κατά κατηγορηματικό τρόπο ότι ποτέ δεν αφήνουν το λυχνάρι να σβήσει, διότι όταν οι Τούρκοι μετέτρεψαν την εκκλησία σε τζαμί, ο υπεύθυνος δεν μπορούσε να κοιμηθεί από τους θορύβους και τα βογκητά που προέρχονταν από τον τάφο. Αλλά μόλις έβαζε ένα καντήλι, όλα ησύχαζαν αμέσως. Ρίγησε από φρίκη όταν τον ρωτήσαμε αν άφησε ποτέ το φως να σβήσει. «Βογκητά», είπε, «θα ανέβουν από τον τάφο, βογκητά που αρκούν για να κάνουν και την πιο γενναία καρδιά να τρέμει». Παρατήρησα ότι το τέμενος μύριζε απαίσια από τα ποντίκια. Ίσως είχαν παίξει και εκείνα κάποιο ρόλο στη διατάραξη του ύπνου του άξιου χατζή.

[...] Λίγο καιρό πριν από την άφιξή μας στη Θεσσαλονίκη διαπράχθηκε ένα βάρβαρο έγκλημα. Μία γυναίκα, τα δύο παιδιά και η ανιψιά της, η οποία ήταν σύζυγος αξιωματικού του τουρκικού στρατού, βρέθηκαν δολοφονημένες στην κατοικία τους, σε έναν μικρό δρόμο μέσα από τα τείχη της Θεσσαλονίκης. Δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος για τον ένοχο αυτού του αιματηρού έργου ούτε και δημιουργήθηκε υποψία για κανέναν. Ο καϊμακάμης ή ο πασάς θεώρησε ότι όλες οι έρευνες απέτυχαν και διέταξε να εξετασθούν όλα τα πρόσωπα που κατοικούσαν στον δρόμο όπου διαπράχθηκε το έγκλημα και αν ήταν απαραίτητο να βασανιστούν, με σκοπό να αποσπασθεί από αυτούς κάποια ομολογία, η οποία θα μπορούσε να διαφωτίσει το μυστήριο. Μερικοί άτυχοι άνθρωποι βασανίστηκαν, σύμφωνα με τη διαταγή, αλλά απελευθερώθηκαν, διότι φάνηκε κατά θετικό τρόπο ότι δεν υπήρχαν λόγοι να εγερθεί οποιαδήποτε υποψία εις βάρος τους.

Μερικών η κράτηση συνεχίστηκε και μάθαμε ότι κάθε βράδυ γίνονταν εις βάρος τους ανήκουστες αγριότητες, με σκοπό να αποσπαστούν οι ομολογίες τους. Ακούγοντας αυτά, ο λοχαγός Spence και εγώ αποφασίσαμε να καταβάλουμε φιλότιμες προσπάθειες για να δούμε αυτοπροσώπως τους κρατούμενους και, αν ήταν δυνατόν, να επιβεβαιώσουμε ή να διαψεύσουμε την είδηση που είχαμε ακούσει.

Μακάρι να μην είχα ποτέ προσπαθήσει να ικανοποιήσω την

περιέργειά μου. Ναι, ομολογώ εντίμως ότι η περιέργεια με ώθησε να ερευνήσω τα μυστικά μιας τουρκικής φυλακής. Θα είχα καλύτερη γνώμη για την ανθρώπινη φύση εν γένει και ειδικώς των Τούρκων, αν το τρομερό θέαμα, του οποίου υπήρξα μάρτυρας, χανόταν από τα μάτια μου. Μέχρι που το είδα, δεν πίστευα ότι υπήρχαν στον κόσμο δαίμονες με ανθρώπινη μορφή, που ικανοποιούνται όταν υποφέρει κάποιος συνάνθρωπός τους και που στις καρδιές τους ουδέποτε έγινε δεκτό το αίσθημα της συμπόνιας.

Ένα ασημένιο κλειδί ανοίγει κάθε κλειδαριά στην Τουρκία, όπως και σε άλλα μέρη του κόσμου. Έτσι, δεν δυσκολευτήκαμε να συμφωνήσουμε με τον τσαούση, δηλαδή τον λοχία, που υποσχέθηκε να βρει τρόπο να μπούμε στη φυλακή όπου κρατούνταν οι δυστυχείς αυτοί άνθρωποι. Φορέσαμε ρούχα που δεν τραβούσαν την προσοχή και φτάσαμε εκεί περίπου στις εννιά το πρωί. Περάσαμε από ένα είδος αυλής και ανεβήκαμε μερικά σκαλοπάτια που οδηγούσαν σε έναν μεγάλο εξώστη, στον οποίο έβλεπαν παράθυρα από διαφορετικά δωμάτια, ασφαλισμένα με σιδερένιες βέργες. Εκεί μας τράβηξε αμέσως την προσοχή η τρομερή σκελετωμένη εμφάνιση τριών ανδρών. Δεν μπορούσα να πιστέψω τη μαρτυρία των ίδιων μου των αισθήσεων. Νόμιζα ότι εξακολουθούσα να ονειρεύομαι. Ήταν τρεις άτυχοι Αλβανοί, σε όρθια στάση, αλυσοδεμένοι στις βέργες τριών παραθύρων με ένα πολύ βαρύ σιδερένιο περιλαίμιο ο καθένας –πλάτους περίπου τριών ιντσών– δεμένο γύρω από τον λαιμό του και με μία αλυσίδα τόσο κοντή, ώστε ο ατυχής κρατούμενος δεν μπορούσε να ξαπλώσει, να σκύψει ή να αλλάξει θέση χωρίς να υποφέρει έντονα. Τα μέλη τους δεν είχαν δύναμη να κρατήσουν το βάρος των σωμάτων τους και κάθε στιγμή υποχωρούσαν, με συνέπεια να τεντώνεται η αλυσίδα και να τους σφίγγει το περιλαίμιο γύρω από τον λαιμό τους, αναγκάζοντάς τους αμέσως να καταβάλουν έντονη προσπάθεια να ανακτήσουν την προηγούμενη στάση τους, η οποία ήταν βέβαια άκρως ενοχλητική, αλλά οπωσδήποτε πονούσε λιγότερο από το βαρύ κολάρο που έσφιγγε δυνατά το λαιμό. Αλλά η συνεχής υποχώρηση των καταπονημένων άκρων τους τους ανάγκαζε συνεχώς να βιώνουν τον πόνο από το κολάρο. Σε αυτή την κατάσταση καταπόνησης και μαρτυρίου είχαν μείνει επί δώδεκα ημέρες.

Ασφαλώς, σκέφτηκα, οι άνθρωποι αυτοί πρέπει να είχαν ομολογήσει κάποια συμμετοχή στο έγκλημα και ο λόγος του μαρτυρίου ήταν να τους αναγκάσουν να προβούν σε περαιτέρω ομολογίες, πριν τους επιβληθεί η θανατική ποινή. Αλίμονο, όχι! Ο βασανισμός, τιμωρία αυστηρότερη κατά τη γνώμη μας από εκείνη που θα επέβαλε και το ειδεχθέστερο έγκλημα, επιβαλλόταν σε

εκείνους τους δυστυχείς όχι επειδή είχαν ομολογήσει, όχι επειδή υπήρχαν εναντίον τους έστω και οι ασθενέστερες υποψίες, αλλά επειδή συνέβη να έχουν την ατυχία να κατοικούν στον δρόμο όπου διεπράχθη το έγκλημα.

Βαδίσσαμε στον εξώστη και μπήκαμε σε μία αίθουσα, όπου ένας άνδρας –που βρισκόταν σε ακόμη πιο τρομερή, αν ήταν δυνατόν, κατάσταση απίσχνανσης και φαινόταν να πονά πολύ έντονα– ήταν αλυσοδεμένος από τους αστραγάλους σε ένα δοκάρι στο κέντρο. Ένα σχοινί ήταν δεμένο γύρω από τη μέση του και στήριζε το πάνω μέρος του σώματός του, εμποδίζοντάς το να λυγίσει προς τα εμπρός ή να πέσει στο πάτωμα, όπως ήταν επόμενο να συμβεί επειδή ήταν εξαιρετικά κουρασμένος και εξαντλημένος και δεν ήταν σε θέση να κρατηθεί όρθιος. Όταν τον είδαμε εμείς, το σώμα του κρατιόταν σχεδόν αποκλειστικά από το σχοινί. Η είσοδός μας τον αφύπνισε. Φαινόταν αναζωογονημένος από την παρουσία ξένων και κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια για να κρατηθεί όρθιος και να μας πει τη μελαγχολική ιστορία του. Μιλούσε με μεγάλη δυσκολία, αλλά και πάλι έδειξε σταθερότητα και αποφασιστικότητα.

Του κάναμε πολλές ερωτήσεις μέσω του προξενικού δραγουμάνου που μας συνόδευε, διότι ο κρατούμενος μιλούσε μόνο την αλβανική γλώσσα. Ήταν παρόντες δύο χωροφύλακες, που φαίνονταν να είναι υπεύθυνοι για τον κρατούμενο και που θα ήταν ευτυχείς αν μπορούσαν να διαψεύσουν την ιστορία του. Ο άνθρωπος αυτός, που ονομαζόταν Αλή, ήταν δεμένος στη στάση αυτή επί δώδεκα μέρες. Κάθε νύχτα, μερικοί Εβραίοι, που είχαν προσληφθεί γι' αυτόν τον σκοπό, πήγαιναν και τον βασάνιζαν. Τα βασανιστήρια υπερέβαιναν ακόμα και την πιο τρομερή και επονειδιστή περιγραφή. Υπό την επίδραση των βασανιστηρίων και προκειμένου να σωθεί, όπως είπε, και από άλλους βασανισμούς, ομολόγησε ότι εκείνος είχε διαπράξει το επίμαχο έγκλημα, και ότι ο αξιωματικός, του οποίου η σύζυγος δολοφονήθηκε, ήταν συνεργός του. Είπε ότι δεν γνώριζε για το ζήτημα περισσότερα από όσα θα γνώριζε ένα αγέννητο παιδί, αλλά λόγω των βασανιστηρίων ένιωσε πως η ζωή του είχε καταντήσει τόσο ανυπόφορη, ώστε νόμισε ότι με την ομολογία του θα έπειθε τους βασανιστές του να τον σκοτώσουν αμέσως και να θέσουν τέρμα στη δυστυχή ύπαρξη του. Αλλά σε αυτό έπεσε έξω, διότι όταν διαπράχθηκε ο φόνος κλάπηκε και κάποιο χρηματικό ποσό. Κι έτσι τον βασάνισαν και άλλο, για να τον αναγκάσουν να ομολογήσει τι έγιναν τα χρήματα. Αλλά αυτό, ασφαλώς, δε μπορούσε να το κάνει. Μπορούσε να ομολογήσει έναν φόνο που δεν είχε διαπράξει, αλλά δεν μπορούσε να πει πού ήταν κρυμμένα χρήματα, τα οποία ουδέποτε είχε δει. Μας είπε, με τη μεγαλύτερη ηρεμία, ότι δεν γνώρι-

ζε απολύτως τίποτε για το ζήτημα και ότι ήλπιζε να θανατωθεί αμέσως.

Έπειτα εξετάσαμε τον λαιμό του, ο οποίος ήταν τυλιγμένος με επίδεσμο. Όταν ξετύλιγα τον επίδεσμο μπορούσα να φανταστώ την κατάσταση, αλλά αδυνατώ να την περιγράψω. (Οι βασανιστές του) είχαν κάψει και δέσει γύρω από τον λαιμό του ένα μεγάλο σιδερένιο περιλαίμιο. Όταν κρύωσε, το αφαίρεσαν. Αυτό επαναλαμβανόταν κάθε βράδυ. Μας έδειξε το στήθος του, που έφερε ανάλογα σημάδια από κάψιμο, τα οποία –όπως καταλάβαμε– προκλήθηκαν, όταν τον ανάγκασαν να ξαπλώσει ανάσκελα και άναψαν πάνω στο στήθος του φωτιά με κάρβουνα. Το ένα πόδι του είχε υποστεί τρομερά εγκαύματα και είχε πρηστεί φοβερά. Εκτός από τις βαρβαρότητες αυτές, που διαπράττονταν επάνω του κάθε νύχτα, οι βασανιστές του συνήθιζαν να πιέζουν τους κροτάφους του με έναν κοχλία και να κεντρίζουν τα πιο ευαίσθητα σημεία του σώματός του με ερυθροπυρωμένες βελόνες. Πολύ λογικά ο Αλή μας είπε ότι το μόνο που επιζητούσε ήταν να πεθάνει, διότι το σώμα του είχε ακρωτηριαστεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε δεν μπορούσε πια να ζήσει και μας ikέτεψε να τον απαλλάξουμε από τη δυστυχή του ύπαρξη [...].

Πηγή: Best: *Excursions in Albania*, 201-208, 209-210, 213-220.

Παρατηρήσεις:

Ο Best προσφέρει μια άμεση μαρτυρία για την κατάσταση που επικρατούσε στις οθωμανικές φυλακές και για το είδος των βασανιστηρίων στα οποία υποβάλλονταν οι κρατούμενοι. Σύμφωνα με τη συνέχεια της διήγησής του, ο ίδιος και ο συνάδελφός του εξέθεσαν την κατάσταση στον πρόξενο Charles Blunt και εκείνος προέβη σε επίσημο διάβημα, με αποτέλεσμα οι δυστυχείς κρατούμενοι να ελευθερωθούν²⁰³. Ενδιαφέρουσες είναι και οι ειδήσεις του για τον τρόπο συμπεριφοράς που εθεωρείτο ενδεδειγμένος, προκειμένου να αποφευχθεί η μετάδοση της πανούκλας, η οποία είχε κάνει θραύση στη Θεσσαλονίκη τα προηγούμενα χρόνια. Το 1837 μόνο στη Θεσσαλονίκη τα θύματα της πανδημίας ήταν 10.000, περίπου το ένα τέταρτο του πληθυσμού της πόλης. Οι περισσότεροι κάτοικοι είχαν εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη. Περίπου την εποχή της επίσκεψης του Best ιδρύθηκε το πρώτο λοιμοκαθακτήριο στην πόλη²⁰⁴. Μόλις πριν από μερικούς μήνες, τον Μάιο του 1838, είχε εκδοθεί το

203. Best: *Excursions in Albania*, 223-224.

204. Θεμοπούλου: *Οι επιδημίες*, 288-292.

φερμάνι για την επιβολή αποκλεισμού για απολύμανση από την πανούκλα²⁰⁵. Το λοιμοκαθατήριο αυτό βρισκόταν στη θέση της μετέπειτα Σχολής Τυφλών. Ακολούθησαν και άλλα νεότερα.

Ο τόπος που έγιναν οι ασκήσεις του πυροβολικού πρέπει να ήταν το σημερινό Πεδίο του Άρεως, δεδομένου ότι την εποχή της επίσκεψης του Best το μοναδικό γνωστό στρατόπεδο βρισκόταν στη θέση του μετέπειτα Γ' Σώματος Στρατού και για στρατωνισμό χρησιμοποιούνταν όλη η ακάλυπτη περιοχή, μέχρι τη θάλασσα.

Ο μητροπολίτης που επισκέφθηκαν οι Βρετανοί ήταν ο Μελέτιος Πάγκαλος, ο οποίος ποιότανε τους Θεσσαλονικείς στη διάρκεια της δύσκολης περιόδου 1831-1841²⁰⁶. Πάντως ο Βρετανός πρόξενος Charles Blunt έγραφε γι' αυτόν σε αναφορά του (11 Σεπτεμβρίου 1840) ότι παρουσιάζεται «μάλλον ως διώκτης, παρά ως υπερασπιστής των ραγιαδών»²⁰⁷.

Ο διερμηνέας του βρετανικού προξενείου που συνόδευσε τον Best παραμένει άγνωστος, διότι το όνομά του δεν αναφέρεται στους καταλόγους διερμηνέων του έτους 1840²⁰⁸.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Anonymous: *Excursions in Albania*, 369-371.

1847, William G. Schaffler

Ο William G. Schaffler επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη για δεύτερη φορά το 1847. Είχε προηγηθεί η επίσκεψή του το 1834 (βλ. Schaffler, 1834) και με την ιδιότητά του πλέον, ως υπευθύνου της αποστολής προσηλυτισμού των Εβραίων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, απέστειλε μία επιστολή στην εκτελεστική επιτροπή της *American Board* στη Βοστώνη, η οποία δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Missionary Herald* τον Δεκέμβριο του 1847. Όπως σημειώνει η Κ. Κισκίρα, η οποία δημοσίευσε σε ελληνική μετάφραση την επιστολή που αναδημοσιεύεται παρακάτω,

205. Βασδραβέλλης: *I.A.M.*, 529.

206. Λέτσας: *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, τ. 2, 161.

207. Βακαλόπουλος Κ.: *Το εμπόριο*, 167.

208. Βασδραβέλλης: *I.A.M.*, 530-540.

ο λόγος της σύνταξής της ήταν η ίδρυση ενός ιεραποστολικού σταθμού στη Θεσσαλονίκη για τους Σεφαραδίτες Εβραίους της πόλης.

Ο σταθμός ιδρύθηκε το 1849, αλλά διέκοψε οριστικά τη λειτουργία του το 1852.

Η περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1847 παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις από αυτή του 1834, αφού, όπως φαίνεται από τα περιεχόμενα των επιστολών, η πρώτη εστιάζει περισσότερο στην εβραϊκή κοινότητα της πόλης και λιγότερο στις γενικές περιγραφές της πόλης, που σημειώνονται στην τελευταία.

Επιλογή κειμένου:

Κωνσταντινούπολη, 10 Αυγούστου 1847.

Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης. Οι διάφορες εθνότητες.
Την Τρίτη 6 Ιουλίου, μόλις είχα φθάσει στη Θεσσαλονίκη, ζήτησε να με συναντήσει ο κ. Blunt, πρόξενος της Αγγλίας. Τον είχαμε πρωτογνωρίσει, ο κ. Dwight κι εγώ, στην Αδριανούπολη το 1834, όταν υπηρετούσε εκεί ως πρόξενος. Όσο καιρό παρέμεινα στη Θεσσαλονίκη, δειπνούσα καθημερινά μ' αυτόν και την οικογένειά του. Έτσι, συγκέντρωσα πολύτιμες πληροφορίες απ' αυτόν για την πόλη. Ο κ. Blunt ζούσε στην Ανατολή πολλά χρόνια. Στη Θεσσαλονίκη ήταν πρόξενος της Αγγλίας από το 1835 και έμενε εδώ μόνιμα με την οικογένειά του.

Οι παρατηρήσεις μου, όπως είναι εύλογο, θα περιορισθούν κυρίως στην κατάσταση των Εβραίων και των «Ντονμέδων». Παρ' όλα αυτά, θα σημειώσω και μερικές σύντομες, γενικές στατιστικές πληροφορίες για όλες τις εθνότητες που κατοικούν στη Θεσσαλονίκη. Τις πληροφορίες αυτές τις οφείλω στο κ. Blunt, ο οποίος μου επέτρεψε να τις αντιγράψω από μια επιστολή που έστειλε, πριν έναν χρόνο, σε κάποιο κληρικό στην Αγγλία. Σκοπός της επιστολής ήταν να κεντρίσει το ενδιαφέρον για να ανυψωθούν πνευματικά οι λίγοι προτεστάντες κάτοικοι της Θεσσαλονίκης, ώστε να συμβάλουν στη σωτηρία των χιλιάδων ανθρώπων που ζούσαν μέσα στην άγνοια σ' αυτή την πόλη.

Σύμφωνα λοιπόν με τις πληροφορίες του κ. Blunt στη Θεσσαλονίκη ζουν: 30.000 Εβραίοι, 15.000 Τούρκοι, περίπου 13.000 Έλληνες και 5.000 «Ντονμέδες». Ζουν ακόμη περίπου πενήντα οικογένειες ρωμαιοκαθολικών και περίπου χίλιοι Φράγκοι από διάφορες εθνότητες. Δεν υπάρχουν Έλληνες καθολικοί, ούτε Αρμένιοι αλλά ούτε και Γερμανοεβραίοι (Ασκεναζίμι). Προτεστάντες είναι ο κ. Blunt και τα παιδιά του και δύο οικογένειες από την Ελβετία. Προτεστάντες είναι επίσης και οι δύο γιοι του δικού μας πρόξενου,

ενώ ο πατέρας τους, ο πρόξενός μας R. Abbott, είναι ορθόδοξος.

Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν 56 συναγωγές, τρεις Αρχιεραβί-
νοι, τετρακόσιοι χαχάμηδες και 21 σχολεία βασικής εκπαίδευ-
σης. Υπάρχουν δώδεκα ελληνικές (ορθόδοξες) εκκλησίες, ένας
Αρχιεπίσκοπος, οκτώ Επίσκοποι, σαράντα ιερείς, πέντε σχολεία
βασικής εκπαίδευσης, ένα σχολείο όπου διδάσκονται τα αρχαία
ελληνικά, δύο μοναστήρια και 21 μοναχοί.

Συμπληρώνοντας τον κατάλογο με τους τόπους λατρείας και
τα σχολεία, προσθέτουμε ότι υπάρχουν 25 τζαμιά, 45 ιμάμηδες,
5.000 ουλεμάδες, δεκαοκτώ σχολεία, δεκαοκτώ δάσκαλοι και πε-
ρίπου πενήντα μαθητές σε κάθε σχολείο.

Η κατάσταση των Εβραίων. Η πρώτη εντύπωση που σχημα-
τίζει ο ιεραπόστολος, ο υπεύθυνος για τον προσηλυτισμό των
Εβραίων, όταν φθάνει στη Θεσσαλονίκη από την Κωνσταντινού-
πολη, είναι η εξής: οι Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη είναι διάσπαρτοι
σ' ολόκληρη την πόλη. Δεν είναι περιορισμένοι στους «εβραϊ-
κούς μαχαλάδες», όπως στην Κωνσταντινούπολη. Δεν υπάρχει
σχεδόν κανένα μέρος στη Θεσσαλονίκη, όπου οι Εβραίοι να μην
αισθάνονται σαν στο σπίτι τους, όπου τα παιδιά τους να μην παί-
ζουν ελεύθερα, οι άνδρες να δουλεύουν ανενόχλητοι κι οι γυναί-
κες να πλένουν και να μαγειρεύουν. Αυτό το πλεονέκτημα κάνει
την επικοινωνία τους με τις άλλες εθνότητες της πόλης συνεχή
και αναπόφευκτη. Δεν είναι λοιπόν περίεργος ο συγχρωτισμός
Εβραίων με τους Φράγκους. Οι Εβραίοι πρόθυμα υπηρετούν ως
βοηθητικό προσωπικό τις χριστιανικές οικογένειες, όπου και δι-
αμένουν ή γυρίζουν πίσω το βράδυ σπίτι τους. Οι «παραμάνες»
είναι συνήθως Εβραίες. Τα παιδιά που κάνουν μικροθλήματα
είναι Εβραίοπουλα. Εβραίοι είναι κι οι πλανόδιοι μικροεπαγγελ-
ματίες. Εβραίοι είναι και πολλοί τεχνίτες. Επόμενο είναι λοιπόν
οι Εβραίοι να έχουν επαφή με όλες τις κοινωνικές τάξεις. Τίπο-
τε ανάλογο όμως δεν συμβαίνει στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί
ο ιεραπόστολος μπορεί να έχει ζήσει 25 χρόνια, χωρίς να έχει
επικοινωνήσει ακόμη με τους Σεφαραδίτες Εβραίους, εκτός από
τους μικροπραγματευτές που χτυπούν τις πόρτες μας.

Στη Θεσσαλονίκη όμως ο ιεραπόστολος συναντά καθημερινά
Εβραίους απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις. Εύλογο είναι λοιπόν
ο σαλονικιός Εβραίος να μη ντρέπεται, όταν συναντά Χριστιανό
ή Φράγκο, αλλά ούτε και να θεωρείται ύποπτος, όταν συχνάζει
καθημερινά σε φράγκικα σπίτια.

Οι Εβραίοι όμως έχουν γίνει πιο φιλικόι με μας από τότε που
απέκτησαν την μετάφρασή μου της Παλαιάς Διαθήκης. Η μετά-
φραση αυτή, στα ισπανοεβραϊκά, τυπώθηκε στη Βιέννη... Δεν
πρέπει βέβαια να παραβλέπουμε το γεγονός ότι το επίκεντρο

της ραβινικής σοφίας είναι η Θεσσαλονίκη. Αν λοιπόν οι ραβίνοι
της Θεσσαλονίκης συμφωνήσουν με την ορθότητα της μετάφρα-
σής μου –πράγμα δύσκολο– η εντύπωση που θα προκληθεί στην
Εβραϊκή Διασπορά και κυρίως στους Εβραίους της Θεσσαλονί-
κης, θα είναι ευνοϊκή.

Η εβραϊκή κοινοτική εκπαίδευση, αν και σε παρακμή, αρχίζει
σιγά-σιγά να καλυτερεύει. Υπάρχουν δηλαδή τώρα αρκετές επί-
σημες εβραϊκές οικογένειες, που επειδή είναι καλύτερα ενημε-
ρωμένες από τις υπόλοιπες, έχουν οργανώσει δύο μικρά σχολεία
για να προσφέρουν στα παιδιά τους καλύτερη μόρφωση. Στα
σχολεία αυτά μαθαίνουν ξένες γλώσσες και διδάσκονται κάποια
στοιχειώδη μαθήματα. Την Κυριακή 10 Ιουλίου επισκέφθηκα την
πιο επίσημη απ' αυτές τις οικογένειες μαζί με τον Άγγλο πρόξε-
νο. Την άλλη μέρα, τα δύο αδέρφια, οι συνεταίροι της εμπορικής
εταιρείας, ανταπόδωσαν ευγενικά την επίσκεψή μας. Η συζήτη-
ση αποδείχθηκε περισσότερο φιλική από ό,τι συνηθίζουν οι Ισπα-
νοεβραίοι. Μάλιστα, το ένα από τα δύο αδέρφια, ο πιο φανατικός
Εβραίος, εξέφρασε αργότερα την επιθυμία στον κ. Blunt να πα-
ραμείνω μαζί τους.

Υπάρχει πια γενικά η πεποίθηση ανάμεσα στους Εβραίους της
Θεσσαλονίκης ότι πρέπει να γίνει μεγάλη προσπάθεια για την
πολιτιστική και οικονομική ανόρθωσή τους, ιδιαίτερα τώρα που
αρχίζει η εμπορική δραστηριότητα στην πόλη. Έτσι, αν και δεν
υπάρχει αρμενική κοινότητα στη Θεσσαλονίκη, κάποιοι μεμονω-
μένοι εργατικοί Αρμένιοι έχουν υποκαταστήσει τους Εβραίους
σε αρκετές επικερδείς δουλειές. Οι Εβραίοι λοιπόν αντιλαμβάνο-
νται ότι χάνουν το παιχνίδι, εκτός, βέβαια, αν γίνει κάτι που
θα συμβάλει στην αποκατάσταση των νεαρών Εβραίων. Εκτός
όμως από την κατάσταση των Εβραίων, θα πρέπει να σημειώσου-
με τη μεγάλη αύξηση του αγγλικού εμπορίου στη Θεσσαλονίκη
και την αυξανόμενη σημασία της αγγλικής γλώσσας που γίνεται
απαραίτητη καθημερινά, ιδιαίτερα σε όσους ασχολούνται με το
εμπόριο.

Γνωρίζετε, βέβαια, ότι οι Εβραίοι στην Οθωμανική Αυτοκρατο-
ρία βρίσκονται κάτω από την «επίσημη» προστασία του Άγγλου
πρεσβευτή. Στόχος του είναι να έχει φιλικές σχέσεις μαζί τους
και να τους προστατεύει από την καταπίεση. Αυτό το γνωρίζουν
οι Εβραίοι και το χαίρονται. Όλοι οι Άγγλοι πρόξενοι έχουν πάρει
διαταγή να δείχνουν ενδιαφέρον για τους Εβραίους.

Τα ευνοϊκά αποτελέσματα αυτής της σχέσης των Εβραίων με
την Αγγλία είναι ευδιάκριτα παντού και ιδιαίτερα στη Θεσσα-
λονίκη. Επομένως, νομίζω ότι οι Εβραίοι δεν θα δυσαρεστούσαν
έναν τόσο γενναιόδωρο φίλο τους και φυσικά δεν θα τον έκαναν
εχθρό τους. Ευχαριστήθηκα όταν κατάλαβα ότι αυτή η σχέση

έγινε καλά κατανοητή μεταξύ των Εβραίων της Θεσσαλονίκης και ακόμα ότι οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης εκτιμούσαν το προνόμιο της αγγλικής προστασίας.

Οφείλω να προσθέσω ότι οι αρχές της ελευθερίας της συνείδησης και της θρησκευτικής ελευθερίας, που έχουν γίνει αποδεκτές στην αυτοκρατορία, παρ' όλο που δεν τηρούνται προσεκτικά, όπως θα έπρεπε, έχουν επηρεάσει την κοινή γνώμη στο εσωτερικό της χώρας, ιδιαίτερα μάλιστα τη συμπεριφορά των δημόσιων λειτουργών. Εν τούτοις, πιστεύω ότι στα τουρκικά δεν υπάρχει λέξη που να αντιστοιχεί στην αγγλική λέξη «αρχή». Ενώ λοιπόν δεν υπάρχει καμιά αντιστοιχία ανάμεσα στις αρχές και στην εφαρμογή τους από την κυβέρνηση, πολλά μπορούν να γίνουν από εμάς τους προτεστάντες που είμαστε φίλοι των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Έτσι π.χ. ένας άνδρας σαν τον κ. Blunt μπορεί να αποτρέψει διώξεις και ιδίως εναντίον ανθρώπων που υποστηρίζει.

Πλεονεκτήματα της Θεσσαλονίκης για να ιδρυθεί ιεραποστολικός σταθμός. Από το 1834 έχουν σημειωθεί πολλές μεγάλες αλλαγές στη Θεσσαλονίκη. Όλες αυτές οι αλλαγές συμβάλλουν στην απόφαση της ίδρυσης του ιεραποστολικού σταθμού. Τότε η πόλη είχε ανατολίτικο χαρακτήρα, τα τουρκικά και τα εβραϊκά ήθη πρυτάνευαν. Γι' αυτό τον λόγο η διαμονή μας είχε πολλές δυσκολίες.

Φοβόμουν ακόμη ότι η δύναμη του εβραϊκού πληθυσμού ή μάλλον των ραβίνων μπορούσε να εξαναγκάσει τον μισιονάριο να εγκαταλείψει την πόλη. Η κοινή γνώμη και οι κυβερνητικές θέσεις για θρησκευτικά θέματα δεν εννοούσαν τότε τις ιεραποστολικές δραστηριότητες. Ακόμη, οι δυτικές επιρροές σχετικά με την ελευθερία της συνείδησης δε μετρούσαν καθόλου. Από τότε όμως πέρασαν δεκατρία χρόνια κι ολόκληρη η οθωμανική επικράτεια, όπως και η Θεσσαλονίκη έχει αλλάξει.

Τώρα οποιαδήποτε άνεση της καθημερινής ζωής μπορεί να βρεθεί στη Θεσσαλονίκη. Έτσι, μπορεί να βρει κάποιος ευρωπαϊκά καταστήματα, φραγκοράπτες, παπουτσήδες κι άλλους τεχνίτες. Πρόκειται ν' ανοίξει ένα αγγλικό πανδοχείο. Υπάρχουν αξιόλογοι γιατροί και καλοί φαρμακοποιοί. Το εξωτερικό εμπόριο άρχισε να αυξάνει. Πέρσι ναυλόχησαν περίπου τριάντα αγγλικά πλοία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Φέτος ως το τέλος του Ιουνίου, ο αριθμός τους αυξήθηκε, ήταν περισσότερα από πενήντα. Η ενδοχώρα γύρω από τη Θεσσαλονίκη αρχίζει να καλλιεργείται, η περιουσία αρχίζει να γίνεται ασφαλής. Τα προϊόντα της ενδοχώρας συγκεντρώνονται στην αγορά της Θεσσαλονίκης, για να μεταφερθούν από εδώ στο εσωτερικό και το εξωτερικό της

χώρας. Η αγγλική γλώσσα αρχίζει να γίνεται περιζήτητη, γιατί είναι χρήσιμη στις εμπορικές ανταλλαγές. Η κοινή γνώμη δέχεται αυτές τις αλλαγές ευνοϊκά.

Ο ιεραπόστολος που είναι υπεύθυνος για τη μεταστροφή των Εβραίων, όταν φθάνει τώρα στη Θεσσαλονίκη τους βρίσκει πιο φιλικούς από ό,τι πριν λίγα χρόνια. Έχουν χάσει το κύρος τους από τις αλλαγές των περιστάσεων και αρκετά πλούτη από τις πυρκαγιές. Αισθάνονται ότι πρέπει να αλλάξουν το εκπαιδευτικό τους σύστημα. Οι ραβίνοι τους δεν τους επηρεάζουν ολοκληρωτικά, όπως στο παρελθόν. Λίγες επίσημες και πιο καλά πληροφορημένες οικογένειες έχουν οργανώσει, όπως αναφέραμε, δύο μικρά σχολεία για τα παιδιά τους με καλύτερα εκπαιδευτικά προγράμματα. Αυτές οι οικογένειες, που είναι και οι πιο φιλελεύθερες, με την επιρροή τους θα διασπάσουν τη συμπαγή παράταξη του ταλμουδισμού που κυριαρχούσε στην κοινωνία των σαλονικίων Εβραίων. Αναμφίβολα, λοιπόν, θα συμβάλουν στην ανύψωση της εβραϊκής κοινωνίας. Αν και ο αριθμός των Εβραίων λέγεται ότι αυξήθηκε πολύ μέσα σε δέκα χρόνια, οι υπεύθυνοι του φιλανθρωπικού τομέα της εβραϊκής κοινότητας με διαβεβαίωσαν ότι η κατανάλωση ποτών μειώθηκε περίπου στο μισό αυτή την περίοδο. Η πληροφορία είναι ακριβής, διότι τα μισά έσοδα από την πώληση των ποτών διανέμονταν στους φτωχούς Εβραίους. Παρ' όλα αυτά, η θλιβερή συνήθεια να μεθούν είναι διαδεδομένη ανάμεσά τους.

Σχετικά με το κόστος ζωής στη Θεσσαλονίκη, οι πληροφορίες μου με οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι τιμές είναι όπως στην Προύσα ή στην Τραπεζούντα. Ένα σπίτι που νοικιάζεται για 3.000 γρόσια τον χρόνο καλύπτει τις ανάγκες μιας οικογένειας ιεραποστόλων. Οι υπηρέτες αμείβονται με λιγότερα χρήματα, σχεδόν τα μισά απ' ό,τι στην Κωνσταντινούπολη. Τα είδη πρώτης ανάγκης έχουν σχεδόν μισή τιμή. Απ' όλα αυτά συμπεραίνουμε ότι η Θεσσαλονίκη έχει γίνει ακριβότερη από ό,τι ήταν πριν δεκατρία χρόνια. Ιδιαίτερα μάλιστα σημειώθηκε αύξηση στα νοίκια εξαιτίας των πυρκαγιών των τελευταίων ετών. Το κάτω τμήμα της πόλης δείχνει να είναι λιγότερο υγιεινό. Ο κ. Blunt, ο Αγγλος πρόξενος, με πληροφόρησε ότι οκτώ χρόνια τώρα μένει στην Ανω Πόλη κι όλη η οικογένειά του είναι καλά στην υγεία της.

Πηγή: Κισκήρα: Η Θεσσαλονίκη στα 1847, 107-122.

Παρατηρήσεις:

Αναλυτικό σχολιασμό της επιστολής δημοσίευσε η Κωνσταντίνα Κισκήρα. Προσθέτουμε ότι στην προσπάθειά του να πείσει για τη σκοπιμότητα της ίδρυσης ιεραποστολικού σταθμού,

ο Schauffler δίνει μεγάλη έμφαση στις αλλαγές που προέκυψαν από την προηγούμενη επίσκεψή του (1834) και ιδιαίτερα στη διαφαινόμενη τάση εκδυτικισμού. Οι διαπιστώσεις του απηχούν αλλαγές στο εξωτερικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης. Πράγματι η αξία και ο όγκος του αυξήθηκαν σημαντικά ιδιαίτερα στην περίοδο που συμπίπτει με την άφιξη του ιεραποστόλου. Κυρίως η Θεσσαλονίκη εξήγε δημητριακά, λόγω της καλής εσοδείας. Επίσης, εξήγε κουκούλια και εισήγε βαμβακερά²⁰⁹. Οι διαφοροποιήσεις αυτές σημειώνονται μετά από την κατάρρευση του εξωτερικού εμπορίου και της παραγωγής, που ήταν αποτελέσματα της συντριβής της ελληνικής επανάστασης.

Ο τύπος του εξωτερικού εμπορίου που επικράτησε, αντιστοιχούσε σε έναν τύπο παραγωγής σαφώς κατώτερο από τον προεπαναστατικό. Τα βρετανικά βαμβακερά πήραν τη θέση των εγχώριων μάλλινων προϊόντων, λόγω της συρρίκνωσης της παραγωγής μαλλιού και της πτώσης της τοπικής βιοτεχνίας. Ήταν επόμενο οι εξελίξεις αυτές να ενθουσιάσουν τον C. Blunt, τον Βρετανό πρόξενο, που αποτέλεσε την πηγή ενημέρωσης του Schauffler, διότι συνοδεύθηκαν από αύξηση των βρετανικών εισαγωγών. Οι προσδοκίες του προξένου και των Βρετανών εμπόρων επρόκειτο να διαψευστούν το 1847, όταν οι αυξανόμενες μέχρι τότε βρετανικές εισαγωγές εκμηδενίστηκαν²¹⁰. Το ίδιο διαψεύστηκαν και οι ελπίδες του Schauffler να προσηλυτίσει τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης

Ενδεικτική βιβλιογραφία: Anonymous: *Dr. Schauffler*.

1850, J. Jonesco

Ο J. Jonesco, πτυχιούχος του Αγροτικού Ινστιτούτου της πόλης Roville της Γαλλίας, πραγματοποίησε το 1850 ένα ταξίδι στη Θεσσαλία, μετά από παρότρυνση του Μεγάλου Βεζίρη Reşid Pasa. Σκοπός της επίσκεψής του ήταν η μελέτη της αγροτικής βιομηχανίας και της δυνατότητας για την ίδρυση συνεταιρισμών με σκοπό την αύξηση του πλούτου τόσο της Θεσσα-

209. Βλ. αναλυτικά για τις οικονομικές εξελίξεις της περιόδου στο Βακαλόπουλος Κ.: *Οικονομική λειτουργία*, 16-17, 62 κ.έ.

210. Αυτόθι, 67.

λίας, όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γενικότερα.

Ο Jonesco διαβεβαιώνει στη μελέτη του ότι αν λαμβάνονταν τα κατάλληλα μέτρα, η αυτοκρατορία θα ήταν σε θέση να εξάγει προϊόντα υψηλής ποιότητας και χαμηλής τιμής. Το έργο του, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1851 με τίτλο *Η αγροτική Θεσσαλία όπως είναι και όπως μπορεί να γίνει*, περιλαμβάνει και μία αναφορά για τη Θεσσαλονίκη, στην οποία παρέμεινε λίγες ημέρες κατά τη μετάβασή του στη Θεσσαλία. Στην αναφορά γίνεται μνεία στο λιμάνι, τα κλωστήρια μεταξιού, τους Έλληνες, Εβραίους και ξένους εμπόρους, καθώς και στο πρόβλημα των μολυσματικών ασθενειών.

Η έκδοση του έργου έγινε στην Κωνσταντινούπολη και ο Jonesco το αφιέρωσε στον Reşid Pasa, σε ένδειξη σεβασμού, ευγνωμοσύνης και βαθιάς αφοσίωσης.

Επιλογή κειμένου:

[...] Το πρώτο πράγμα που μας εντυπωσίασε σ' αυτό το θαλάσσιο λιμάνι [της Θεσσαλονίκης] της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι ότι οι προσπάθειες των ξένων εμπόρων εξυπνήτησαν την αύξηση του πλούτου του. Οι έμποροι είναι οι πλέον δραστήριοι παράγοντες του πολιτισμού. Με την κοσμοπολίτικη και φιλελεύθερη ιδιοφυΐα τους επέστρεψαν στην Ανατολή ό,τι δανείστηκε από αυτή η Ευρώπη από την εποχή των Σταυροφοριών. Υπό τη σκέπη της πολιτικής ελευθερίας, που είναι πλέον εξαπλωμένη στην Τουρκία περισσότερο από οπουδήποτε αλλού, οι ξένοι έμποροι ήρθαν να βρουν έναν κόκκο σιταριού και εισήγαγαν όχι μόνο μία αξία αλλά και ένα ιδεώδες. Σήμερα η Ανατολή προσφέγγει στην Ευρώπη και στο λίκνο του πολιτισμού για να αναζητήσει σωτήριες ιδέες. Αυτό ώθησε τον καθηγητή κύριο Dumas, με την ιδιότητά του ως υπουργού Γεωργίας και Εμπορίου, να προτρέψει τους νέους της Ανατολής –στη διάρκεια των επίσημων εξετάσεων της εμπορικής σχολής του δασκάλου μας κυρίου Blanqui– να χρησιμοποιούν τις ιδέες που έχουν δεχθεί, ιδέες που η Ευρώπη δανείστηκε από τη χώρα στην οποία οι ίδιοι καλούνται να μεταφέρουν.

Αυτή η ανταλλαγή των ιδεών, αυτές οι αμοιβαίες ανταλλαγές των προϊόντων του εδάφους ή του πνεύματος παράγουν –από ηθικής πλευράς– ευημερία και ευτυχία, των οποίων η χρησιμότητα έχει αναγνωριστεί και έχει εκτιμηθεί στην υλική της πλευρά, χάρη στις προσπάθειες των εμπόρων. Αυτοί οι αξιοσέβαστοι παραγωγοί του πλούτου και ιδιαιτέρως οι διαμεσολαβητές στη διεθνή ανταλλαγή των προϊόντων πραγματοποιούν τα πλέον ριψοκίνδυνα ταξίδια, αφήφούν τις πιο επικίνδυνες θάλασσες, αποβιβάζονται στις πιο απροσπέλαστες και αφιλόξενες ερήμους.

Χάρη στις διομολογήσεις που αποτελούν μία επιπλέον απόδειξη της μουσουλμανικής φιλοξενίας, το εμπόριο της Θεσσαλονίκης ανθεί.

Διότι ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής δεν είχε ανάγκη να φανεί υποδεέστερος μπροστά στους ξένους. Ήταν αρκετά ισχυρός ώστε να προκαλεί τον σεβασμό. Ο,τι έκανε, δεν είχε άλλο κίνητρο από την ευμένεια και το ενδιαφέρον του για το εμπόριο και τους ξένους εμπόρους. Οι διομολογήσεις προσέλκυσαν τους ξένους στη Θεσσαλονίκη. Πολλοί εγκαταστάθηκαν εκεί και είναι ευτυχείς που ακολουθούν και υποβοηθούν με όλες τους τις δυνάμεις την προοδευτική κίνηση που η μεταρρυθμιστική κυβέρνηση – ο κύριος στυλοβάτης των μεταρρυθμίσεων – διοχετεύει στην παραγωγή, στο μεγαλείο, και στην ευημερία της Αυτοκρατορίας.

Τις λίγες μέρες που περάσαμε στη Θεσσαλονίκη μπορέσαμε να γνωρίσουμε και να εκτιμήσουμε την προσήλωση αυτών των ξένων στην υπόθεση του πολιτισμού της Ανατολής. Ο καθένας, μέσα στο πλαίσιο της δραστηριότητάς του, υπηρετεί τα συμφέροντα του εμπορίου της Αυτοκρατορίας με τόση αφοσίωση, σαν η Τουρκία να ήταν η πατρίδα του. Δεν πρόκειται για εμπόρους που συζητούν μαζί σας μόνον για τις προσωπικές εμπορικές τους δραστηριότητες ή που σας κρύβουν ό,τι γνωρίζουν, προκειμένου να μην επωφεληθούν απ' αυτό οι άλλοι. Δεν πρόκειται για εκείνους τους ανθρώπους που εγγράφονται μόνον στα μεγάλα λογιστικά βιβλία της Αυτοκρατορίας και παραμένουν ανυπόληπτοι, προσπαθώντας να παίρνουν πάντοτε χωρίς ποτέ να δίνουν οτιδήποτε.

Στις μέρες μας οι αριθμοί είναι δύναμη, «στον κόσμο βασιλεύουν οι αριθμοί», όπως ειπώθηκε εδώ και πολύ καιρό. Οι αριθμοί του εμπορίου φωτίζουν το παρόν και χαράζουν τον δρόμο που αρμόζει να ακολουθήσουμε στο μέλλον. Βρήκαμε στη Θεσσαλονίκη ξένους που έχουν τους μεγαλύτερους εμπορικούς οίκους, όπως οι αδελφοί Abbot και ο κύριος Farneti. Θέλησαν ευχαρίστως να μας μεταφέρουν την εμπειρία τους, που αποκόμισαν στην πράξη, και να μας την εκφράσουν σε αριθμούς. Ιδιαίτερα ο κύριος Farneti με το διεισδυτικό του πνεύμα, κατάφερε να αναλύσει τους αριθμούς και να στηριχθεί πάνω τους, ώστε να αναχθεί σε αρχές, οι οποίες αφορούν το γενικό συμφέρον για την ευημερία του εμπορίου της Αυτοκρατορίας.

Η Θεσσαλονίκη όμως μας προξένησε μία ακόμη μεγαλύτερη έκπληξη. Συναντήσαμε στο λιμάνι της ένα άτομο το οποίο, καθώς ήταν ο αρχαιότερος ανάμεσα στους συναδέλφους του στη πόλη και καθώς αντιπροσώπευε διάφορες κυβερνήσεις, ήταν ο πλέον ενδεδειγμένος να παρατηρεί την εμπορική κίνηση στο λιμάνι αυτής της επαρχίας. Ωθούμενος αφενός από το ενδιαφέρον

Γράφει ο Jonesco: «Οι αδιάβατοι δρόμοι και τα κατεστραμμένα γεφύρια...» Εξήντα πέντε χρόνια μετά τις διαπιστώσεις του Jonesco οι δρόμοι εξακολουθούσαν να είναι αδιάβατοι. Όταν ο αγγλικός στρατός έφερε στη Μακεδονία μεταφορικά αυτοκίνητα διαπίστωσε ότι δεν μπορούσε να τα χρησιμοποιήσει ελλείψει δρόμων. Επιστρατεύθηκαν έτσι οι αγρότισσες των γύρω χωριών για να σπάσουν πέτρα, προκειμένου να στρωθούν οι λασπωμένοι δρόμοι με χαλίκι (Collinson Owen, *Salonica and after*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης).

του να ασχοληθεί με εργασίες που αναπτύσσουν τις πλουτοπαραγωγικές πηγές μιας χώρας αφετέρου από υποχρέωση έναντι των κυβερνήσεων της Ολλανδίας, της Δανίας και της Τοσκάνης, αλλά και από αφοσίωση στην υπόθεση του πολιτισμού, ο ιππότης κύριος Carboneri συνέταξε με σπάνια ακρίβεια, αντοχή και ακούραστη επιμονή πίνακες σχετικούς με την εμπορική κίνηση από το 1837 μέχρι τις μέρες μας (1851). Αυτοί οι πίνακες είναι ένα μόνιμο σχολείο, όπου η εμπειρία διδάσκει και μορφώνει τον παραγωγό και θα μας χρησιμεύσουν ως βάση για όλα όσα πρόκειται να πούμε. Πριν αρχίσουμε, αισθανόμαστε την ανάγκη να εκφράσουμε τη βαθιά μας ευγνωμοσύνη στον συγγραφέα που είχε την καλοσύνη να θέσει τους πίνακες υπόψη μας και να μας καταστήσει με τον τρόπο αυτόν χρήσιμους.

Επίσης, να επιστήσει την προσοχή στην σπουδαιότητα του λιμανιού της Θεσσαλονίκης όλων όσοι ενδιαφέρονται για την ανάπτυξη του δημόσιου πλούτου της Αυτοκρατορίας και όλων όσοι επιδίδονται στην ανταλλαγή των προϊόντων ανάμεσα σε διάφορες χώρες. Στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης κάθε ξένος μπορεί να

βρει στο σπίτι του κυρίου *Farneti* την πιο συγκινητική φιλοξενία και στο σπίτι του κυρίου *Carboneri* τα πλέον σπουδαία έγγραφα.

Η Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της Μακεδονίας, βρίσκεται στο βάθος του Θερμαϊκού κόλπου. Είναι μία πόλη που εξακολουθεί να διατηρεί μεγάλο αριθμό αρχαίων μνημείων, κυρίως ρωμαϊκών, τα οποία μαρτυρούν το μέλλον που μπορεί να έχει, όταν οι σπόροι του πλούτου –που βρίσκονται μέσα στο έδαφος της Μακεδονίας–βρουν τις κατάλληλες και ευνοϊκές συνθήκες για να αναπτυχθούν. Ήδη στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης ολοκληρώνονται εμπορικές συναλλαγές που έχουν μεγάλη σπουδαιότητα, επειδή ασκούν επιδράσεις στην παραγωγή. Πολλοί εμπορικοί οίκοι ιδρύθηκαν στη Θεσσαλονίκη, εκ των οποίων οι πιο ονομαστοί είναι των κυρίων *Allatini* και *Modiano*, *Elia Fernandés* και των αδελφών *Abbott*.

Προκειμένου να σχηματίσουμε μία ιδέα για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, αρκεί να αναδράμουμε στο έτος 1847. Η εσωτερική παραγωγή της Μακεδονίας, στερημένη από οτιδήποτε θα μπορούσε να την αξιοποιήσει και κυρίως από οδούς επικοινωνίας, προμήθευσε το 1847 ποσότητα δημητριακών αξίας 66.869.033 πιαστρών. Αυτός ο χωρίς προηγούμενο αριθμός είναι εύλωτος. Κάθε ξένος συγκινείται επισκεπτόμενος αυτό το λιμάνι και κάθε κυβέρνηση πρέπει να αποφασίσει να εξοπλίσει το λιμάνι και την επαρχία που τροφοδοτεί, με όλα όσα είναι αναγκαία. Οι αδιάβατοι δρόμοι και τα κατεστραμμένα γεφύρια των ποταμών εμποδίζουν αυτή τη στιγμή την εξέλιξη που μπορεί να έχει ένα αξιόλογο προϊόν όπως τα δημητριακά. Οι ιδιώτες έκαναν ό,τι μπορούσαν για να συμβάλουν στην ευημερία του λιμανιού της Θεσσαλονίκης. Είναι γνωστό ότι τα πλοία συρρέουν σε εκείνα τα λιμάνια, όπου είναι βέβαιο ότι θα βρουν τρόφιμα και κυρίως έτοιμο φορτίο. Σύμφωνα με τις συστάσεις ξένων που ενδιαφέρονται τόσο για την ευημερία της χώρας όσο και για το γενικό εμπόριο της αυτοκρατορίας, ο ιθαγενής Γιουσούφ πασάς [*Yusuf paşa*] ήταν ο πρώτος που έκτισε μία αποθήκη και έδωσε το καλό παράδειγμα, το οποίο από τότε ακολούθησαν πολλοί άλλοι. Οι αποθήκες που υπάρχουν τώρα στη Θεσσαλονίκη εξασφαλίζουν ανά πάσα στιγμή τη φόρτωση σε δέκα τουλάχιστον πλοία.

Αν μετά τη διακοπή των εργασιών στους αγρούς τα προϊόντα μπορούν να φορτωθούν ανά πάσα στιγμή, τα έξοδα μειώνονται. Η μείωση μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνον αν είναι βατοί οι δρόμοι και οι γέφυρες, η έλλειψη των οποίων εμποδίζει και δυσχεραίνει την κυκλοφορία. Επειδή η επαρχία της Μακεδονίας βρέχεται από το Αρχιπέλαγος, μπορεί να εξασφαλίσει στις άλλες επαρχίες της Ευρωπαϊκής Τουρκίας σίγουρη πρόσβαση στη Θεσσαλονίκη. Οι δρόμοι που συνδέουν τη Θεσσαλονίκη και

το Μοναστήρι μπορούν να καταστήσουν την πρώτη λιμάνι πολύ σπουδαιότερο από όλα όσα βρέχει τη Μαύρη Θάλασσα. Τα πλοία που πηγαίνουν μέσω της Μαύρης Θάλασσας να φορτώσουν προϊόντα στην Ασία, στην Ευρώπη και στις παραδουνάβιες επαρχίες, δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν παρά μόνον δύο ταξίδια το χρόνο, κυρίως στα λιμάνια που βρίσκονται στις όχθες του Δούναβη, ενώ στη Θεσσαλονίκη μπορούν να κάνουν έξι ταξίδια. Δεν υπάρχουν ούτε οι αντίθετοι άνεμοι που εμποδίζουν τα πλοία να διασχίσουν τη διώρυγα των Δαρδανελίων, ούτε τα αβαθή που τα εμποδίζουν να φτάσουν στον Σουλινά²¹¹, ούτε το πάγωμα των νερών του Δούναβη που να τα ακινητοποιεί επί τέσσερις τουλάχιστον μήνες το χρόνο. Φορτώνοντας στη Θεσσαλονίκη, τα πλοία μπορούν να κάνουν έξι ταξίδια και να κερδίσουν έξι φορές περισσότερο απ' ό,τι θα κέρδιζαν αν φόρτωναν στα άλλα λιμάνια πάνω από τα Δαρδανέλια. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος, είναι απαραίτητο να βελτιωθεί η παραγωγή των δημητριακών τα οποία στη Μακεδονία είναι πολύ πιο ευνοημένα απ' ότι στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, στη Βουλγαρία και τη Σερβία και, κατά συνέπεια, μπορούν να έχουν καλύτερη ποιότητα και τιμή. Πρέπει, τέλος να διευκολυνθεί η διοχέτευσή τους από το εσωτερικό προς το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Αντιμετωπίζοντας αυτή την κατάσταση δεν πρέπει να υποχωρούμε μπροστά σε καμία θυσία για την κατασκευή των δρόμων. Κυρίως στη Θεσσαλία βρήκαμε ακόμα και στην ορεινή περιοχή, ίχνη από παλιούς δρόμους τους οποίους κατασκεύασαν οι αρχαίοι σκάβοντας τα βουνά. Σ' έναν μεγάλο αριθμό αγροκτημάτων που διασχίσαμε μέσω αυτής της αρχαίας οδού, βρήκαμε γέφυρες που κατασκευάστηκαν πολύ παλιά και, παρ' ότι πέρασαν τόσοι αιώνες, εξακολουθούν να χρησιμεύουν ακόμα και σήμερα στη συγκοινωνία. Οι παραγωγοί αυτών των χωρών, ελλείψει δρόμων, μεταφέρουν όλα τα τρόφιμα στις ράχες των ζώων. Και όμως οι δρόμοι, σε ορισμένα σημεία, απαιτούν ελάχιστες επισκευές για να διοχετεύουν στο εμπόριο προϊόντα καλοδιατηρημένα και επί πλέον με λίγα έξοδα. Όμως θα επανέλθουμε σ' αυτό το σημαντικό θέμα το οποίο αγγίξαμε πολύ επιφανειακά, προκειμένου να μην αφήσουμε κενά στην εργασία μας σχετικά με τη σπουδαιότερη διέξοδο της Μακεδονίας.

Μετά τα δημητριακά που μεταφέρονται στο εξωτερικό μέσω της Θεσσαλονίκης και των οποίων η σπουδαιότητα δεν έχει ανάγκη από εναργέστερες αποδείξεις, το προϊόν που αποδείχθηκε πραγματικά χρήσιμο είναι το μετάξι. Οφείλεται στις προσπάθειες των ξένων, οι

211. Σουλινάς (Sulina). Πόλη στη δεξιά όχθη του μέσου βραχίονα του Δούναβη. Ιδρύθηκε από Έλληνες το 1848.

οποίοι εισήγαν στη Θεσσαλονίκη το πλέξιμο με τη μέθοδο του Πιεμόντε. Το 1847 εξήχθη από τη Θεσσαλονίκη μεταξύ αξίας 3.664.350 πιαστρών. Η φύση λειτούργησε έτσι ώστε να σημειωθεί σ' αυτό το προϊόν μία ανάπτυξη δίχως προηγούμενο. Δεν υπάρχει στον κόσμο καλλιέργεια πιο παραγωγική από τη μουριά στη Θεσσαλονίκη. Τημπολιάζουν και την κλαδεύουν ολόκληρη κάθε χρόνο.

Στις 18 Σεπτεμβρίου οι μουριές ήταν ήδη καλυμμένες με τόσο πλούσιο προϊόν σε φύλλωμα, όσο εκείνο που μόλις είχαν δώσει. Η κυρία Καρμπονέρι, η οποία ασχολείται με την εκτροφή των μεταξοσκωλήκων, με διαβεβαίωσε ότι είχε σημειώσει λαμπρά αποτελέσματα σε ένα πείραμα που είχε κάνει για να επιτύχει δεύτερη φθινοπωρινή εκτροφή, με την ίδια ποσότητα κουκουλιών. Ίσως να μπορούσαμε να έχουμε στη Θεσσαλονίκη και μία δεύτερη ετήσια παραγωγή, αντί να παράγουμε μετάξι που πωλείται 150 γρόσια την οκά. Οι ξένοι επιτυγχάνουν 330 γρόσια την οκά καθαρές, έχοντας αφαιρέσει τα έξοδα από τη Μασσαλία. Αξίζει να σημειώσουμε ένα ακόμα γεγονός, ότι δηλαδή ο εισαγωγέας της νηματουργίας στη Θεσσαλονίκη – ο πρώτος ενεργέτης αυτής της βιομηχανίας – ατύχησε, ενώ αυτοί που τον ακολούθησαν επωφελήθηκαν από τις ατυχίες του και συμβάλλουν σήμερα στην ευημερία αυτής της βιομηχανίας. Στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν δεκαοκτώ έμποροι νημάτων που έχουν συνεταιριστεί μεταξύ τους και λειτουργούν 25 νηματουργίες, των οποίων η ετήσια απόδοση ανέρχεται από 28.000 έως 30.000 οκάδες μετάξι. Οι καλύτερες ποιότητες μεταξίου είναι εκείνες που παράγει η νηματουργία του κυρίου Ragot. Όλοι τους πωλούν το μετάξι τους στη Μασσαλία και εκείνο του κυρίου Ragot πέτυχε 33½ φράγκα το μισό κιλό, του κυρίου Αργύρη Ματθαίου 31½ φράγκα, του κυρίου Vachelini 30 και του κυρίου Χαρίση 29 φράγκα.

Ανάμεσα στην ποιότητα του μεταξίου που παράγεται στη Γαλλία, στην Arles κοντά στη Nîmes, και το οποίο κοστίζει εκατό φράγκα το μισό κιλό και εκείνο της Γεωργίας που κοστίζει μόνο τέσσερα, έρχεται να παρεμβληθεί το μετάξι της Μακεδονίας που κοστίζει μόνο είκοσι φράγκα και εκείνο των νηματουργείων στην περιοχή του Πιεμόντε που κοστίζει τριάντα. Από τα τριάντα έως τα εκατό φράγκα υπάρχει μεγάλη διαφορά που η μεταξουργία καλείται να καλύψει για να εξακολουθήσει να κερδίζει τα εβδομήντα φράγκα που μένουν από κάθε οκά καλά κλωσμένο μετάξι. Σήμερα πρέπει να στοχεύουμε σε μία τελειοποιημένη νηματουργία και να παράγουμε μετάξι ομαλά κλωσμένο, λαμπερό, γερό και ελαστικό. Η ποιότητα του κλωσμένου μεταξίου, που ο γιατρός κύριος Nicod είχε την καλοσύνη να μου δώσει, εκτιμήθηκε και προκάλεσε το ενδιαφέρον των παραγωγών στους οποίους το έδειξα. Είναι ένα νήμα μεγάλης καθαρότητας που ο γιατρός κύ-

ριος Nicod έκλωσε ο ίδιος και το οποίο είναι ιδιαίτερος περιζήτητο στα εργοστάσια μεταξίου με μηχανική λειτουργία. Κυρίως ο κύριος Vachelini μου εξέφρασε την επιθυμία να το παράγει. Όμως αυτός ο αξιότιμος νηματουργός είχε καταστραφεί την εποχή της πτώσης του μεταξίου στη Γαλλία και προσπαθεί τώρα να ανακάμψει. Εργάζεται με είκοσι αργαλειούς τύπου Πιεμόντε και ο Θεός θα τον ανταμείψει φέτος με κέρδος μεγαλύτερο από 10.000 γρόσια, τα οποία ελπίζει να εισπράξει. Είναι ένας άνθρωπος που, όταν τα οικονομικά το επιτρέψουν, δεν θα παραλείψει σίγουρα να στήσει ένα τελειοποιημένο κλωστήριο και να το θέσει σε λειτουργία με ατμό.

Από τότε που εισήχθησαν κλωστήρια στη Θεσσαλονίκη μέσω του εμπορικού οίκου του κυρίου Vianelo, χιλιάδες ελληνικές και εβραϊκές οικογένειες που άλλοτε διαβιούσαν μέσα σε φρικτή δυστυχία, σήμερα απολαμβάνουν οικονομική άνθιση. Μια εργάτρια πληρώνεται έως και πέντε γρόσια. Η τιμή του κουκουλιού ανέρχεται σε δεκατέσσερα γρόσια. Βάζοντας δεκαπέντε έως δεκαοκτώ οκάδες κουκούλια για μία οκά μεταξίου, τα 25 κλωστήρια της Θεσσαλονίκης μπορούν να παράξουν ετησίως μέχρι και 10.000.000 γρόσια, πουλώντας τις 30.000 οκάδες μεταξίου προς 330 γρόσια την οκά. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος – και για να καταφέρουν να βάζουν μόνον δέκα ή δώδεκα οκάδες κουκούλια σε κάθε οκά μεταξίου, δηλαδή να εξοικονομούν κουκούλια (συνεπώς με 36 οκάδες κουκούλια να παράγουν τρεις οκάδες μεταξίου αντί δύο) – είναι απαραίτητο να ενθαρρυνθούν, να απολαύσουν διευθετήσεις και διευκολύνσεις: αυτές που η κυβέρνηση μπορεί να κάνει στη βιομηχανία, η οποία δεν παραλείπει να αμείβει και με το παραπάνω όσους τη συντηρούν και την υπηρετούν.

Το βαμβάκι που εξήχθη από τη Θεσσαλονίκη το 1847 είχε αξία 8.805.357 γροσιών και το μαλλί 1.416.980 γροσιών. Η συνολική αξία των αγροτικών προϊόντων που εξήχθησαν από τη Θεσσαλονίκη – με 1.373 πλοία – ανήλθε το 1847 σε 87.429.974 γρόσια. Στο ποσό αυτό τα δημητριακά αντιπροσωπεύουν τις 66.869.083 γρόσια. Ο καπνός ακολουθεί αμέσως μετά τα δημητριακά με 5.174.560 γρόσια.

Αραγε δεν αξίζει να εξοπλισθούν – με οτιδήποτε μπορεί να καταστήσει γονιμότερη την παραγωγή και να διευκολύνει τις μεταφορές – το κλίμα και το έδαφος μέσα στα οποία ευδοκιμούν τα δημητριακά, ο καπνός και τα μετάξια και τα οποία δίνουν προϊόντα αξίας 100.000.000 περίπου; Να μην ικανοποιηθούν οι ανάγκες των ξένων, αφού τα προϊόντα αυτά έχουν προσφέρει την άνεση και την ευημερία στους ντόπιους παραγωγούς; Όταν η δεκάτη εισπράττεται σε ολόκληρη την εσοδεία, είναι βέβαιο ότι όσο πλουσιότερη είναι η εσοδεία τόσο μεγαλύτερη θα είναι και η

δεκάτη! Η γη δεν είναι ποτέ αχάριστη: όποιος σπέρνει λίγα, θερίζει λίγα όποιος σπέρνει καλά, λιπαίνει καλά και καλλιεργεί καλά, εκείνος και θερίζει πολλά. Από τα έγγραφα που έχουμε μπροστά μας εξάγουμε τις πλέον ενδιαφέρουσες πληροφορίες και συμπεράσματα.

Υστερα από μία πρώτη μελέτη των πινάκων του κυρίου Carboneri είμαστε βαθιά πεπεισμένοι ότι από τότε που η αυτοκρατορία διάγει εν ειρήνη και κυρίως μετά την ανάρρηση στον θρόνο του σεπτού και σώφρονα Ηγεμόνα, του σουλτάνου Αμπντούλ Μετζίντ²¹², και ύστερα από την εξαγγελία του διατάγματος του Γκιουλ Χανέ, ο δημόσιος πλούτος και η ευημερία των διαφόρων πληθυσμών συνεχώς αυξάνονται και το εμπόριο της Θεσσαλονίκης ευημερεί από χρόνο σε χρόνο. Άλλοτε οι εισαγωγές, ή μάλλον τα χρηματικά ποσά που ο ξένος κατέβαλε ετησίως στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης δεν έφταναν ούτε το ένα τέταρτο του αντίστοιχου σημερινού ποσού. Σ' αυτή την ανοδική πορεία, την οποία κατευθύνει το σώφρον και στιβαρό αυτοκρατορικό χέρι, διαπιστώνουμε ότι υπάρχει μία οδός κλειστή στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων της Θεσσαλονίκης με τα άλλα λιμάνια των διαφόρων κρατών της Ευρώπης. Η προσπάθεια δεν τέλειωσε. Με το Τανζιμάτ πρέπει να εναρμονιστούν οι μέθοδοι παραγωγής! Διότι, όταν θεσπίζεται ένας νέος νόμος, δεν είναι δυνατόν οι παραγωγοί να ακολουθούν τις παραδοσιακές μεθόδους παραγωγής. Στη νέα νομοθεσία αντιστοιχούν νέοι τρόποι παραγωγής, που θα εδραιώσουν την υλική ευημερία των πληθυσμών, προσφέροντας πολύ μεγαλύτερο όφελος για την αυτοκρατορία, τόσο όσο δεν είχε προσφέρει η ικανοποίηση των πνευματικών και κοινωνικών αναγκών τους. Η ενίσχυση της μεταρρύθμισης είναι πολύ δυσκολότερη από τη θέσπισή της, όπως η εφαρμογή είναι σπουδαιότερη και δυσκολότερη από τη θεωρία.

Στις εισαγωγές της Θεσσαλονίκης –οι οποίες το 1849 άγγιξαν το ποσό των 44.831.394 γροσιών– η Αγγλία εμφανίζεται με 19.029.490 γρόσια που προέρχονται από αποικιακά και βιομηχανικά προϊόντα, η Γαλλία με 2.146.000 γρόσια από αποικιακά είδη και η Αυστρία με 529.500 γρόσια από βιομηχανικά προϊόντα. Η Ρωσία εμφανίζεται με 1.240.006 γρόσια από σίδηρο και σαπούνι. Ωστόσο, το σπουδαιότερο εμπόριο που πραγματοποιείται στη Θεσσαλονίκη προέρχεται από τις άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κατά το έτος 1849 η αξία των συναλλαγών που πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικώς μέσω ατμόπλοιων ανάμεσα στη Θεσσαλονίκη και στις διάφορες επαρχίες της Αυτοκρατορίας άγγιξε

212. Βασίλευσε 1839-1861.

το ποσό των 12.721.474 γροσιών, ενώ προϊόντα αξίας 10.049.090 γροσιών εισήχθησαν στη Θεσσαλονίκη με ιστιοφόρα.

Το δίδαγμα που προσφέρουν στην συνολική οικονομία της Τουρκίας αυτοί οι αριθμοί εξάγεται από μόνο του. Το εσωτερικό εμπόριο της Αυτοκρατορίας είναι εξίσου σπουδαίο προς το εμπόριο με τις ξένες χώρες, κατά συνέπεια αξίζει όλη την ευνοια και την προστασία που απολαμβάνει το εξωτερικό εμπόριο. Η αποκατάσταση των συγκοινωνιών, προκειμένου να διευκολυνθεί η παραγωγή, θα εξυπηρετήσει τον στόχο της ανάπτυξης του εξωτερικού εμπορίου μέσα από τη στήριξη του εσωτερικού εμπορίου. Μόλις τελείωσε μια σπουδαιότατη μελέτη που αφορά τη Θεσσαλονίκη, εκ μέρους της Αγγλίας. Η υδρογραφική μελέτη του κόλπου της Θεσσαλονίκης ολοκληρώθηκε σε δύο διαφορετικές φάσεις από πλοία αυτής της τεράστιας ναυτικής δύναμης. Γι' αυτό τον σκοπό χρησιμοποιήθηκαν διαδοχικά το αγγλικό πλοίο «Volage», υπό τις διαταγές του πλοιάρχου Graves²¹³ και το κοπίδι «Research» υπό τις διαταγές του Λόρδου Brown. Δεν θα αργήσουν να δοθούν στη δημοσιότητα τα αποτελέσματα της κοπιαστικής εργασίας τους. Θα έχουν μεγάλη επίδραση στο μέλλον των εμπορικών σχέσεων με μια χώρα, που με τις εξαγωγές της και τις εισαγωγές της προκάλεσε ήδη την προσοχή όλων όσοι ενδιαφέρονται για τις ανταλλαγές προϊόντων. Για μας αυτή η εργασία αποτελεί μία επιπλέον απόδειξη την οποία μας δίνει η Αγγλία χάριν της αρχής της αλληλεγγύης ανάμεσα στις δυνάμεις.

Η εμπορική κίνηση στο εσωτερικό της Τουρκίας σκοπό έχει την αύξηση της ευημερίας όλων των επαρχιών που κατέχει η Αυτοκρατορία στην Ευρώπη, στην Ασία και στην Αφρική. Η ατμοπλοϊκή συγκοινωνία ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη είναι τακτική. Η αξία των εμπορευμάτων που διακινήθηκαν ανάμεσα σ' αυτά τα δύο λιμάνια της Αυτοκρατορίας ανήλθε το 1849 σε 12.107.890 γρόσια. Τα ατμόπλοια της Εταιρείας Lloyd πραγματοποίησαν μεταφορές εμπορευμάτων και από το παραπάνω ποσό είχαν μερίδιο ύψους 8.291.080 γροσιών, ενώ τα ατμόπλοια της Οθωμανικής Εταιρείας 4.430.394 γροσιών. Αν δεν κάνουμε λάθος, η πρώτη εταιρεία πραγματοποιεί τέσσερα ταξίδια, ενώ η δεύτερη μόνο δύο. Φέτος, στις αντίστοιχες μετα-

213. Ο πλοίαρχος Thomas Graves F.R.G.S. διορίστηκε τον Απρίλιο του 1847 υπεύθυνος για γεωγραφική έρευνα με το πλοίο *Ceylon* (βλ. *The Navy List*, έκδοση John Murray, Albemarle Str. Booksellers to the Admiralty, London 1848). Το 1848 συνέταξε χάρτη της νήσου Σαντορίνης, ως πλοίαρχος πλέον του H.M.S. *Volage* (βλ. *The Journal of the Royal Geographical Society*, τ. 20, 1850). Το 1849 ασχολήθηκε με τη χαρτογράφηση της Κύπρου, πάλι με το ίδιο πλοίο (*Bibliothèque de l'école des Chartes*, τ. 13, Paris 1863).

φορές τα ατμόπλοια του Lloyd εμφανίζονται με 6.520.190 γρόσια και εκείνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με 3.587.700 γρόσια.

Ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης, χάρη στο εμπορικό πνεύμα με το οποίο είναι προικισμένος, διάκειται ευμενώς σε οτιδήποτε αφορά από τη φύση του την ανάπτυξη των συναλλαγών. Η Θεσσαλονίκη είναι η πόλη που κατ' εξοχήν προτιμούν οι Εβραίοι, όχι όμως οι Εβραίοι της Πολωνίας ή του βορρά, οι οποίοι σ' ότι αφορά τον πλούτο των ιδιωτών είναι οι χειρότερες βδέλλες, αλλά οι Εβραίοι από την Ισπανία και τη Δύση, που πάντοτε διακρίνονταν για την εντιμότητά τους κατά την πραγματοποίηση των μεγάλων συναλλαγών. Οι μικρές συναλλαγές που πραγματοποιούνται από τους μικρούς δίνουν ακόμα κι εδώ αφορμή για δυσaréσκεις. Οι Εβραίοι, οι οποίοι εκδιώχθηκαν από παντού είναι πανεντυχείς στην Τουρκία. Μέσα σ' έναν αριθμό 80.000 κατοίκων της Θεσσαλονίκης υπολογίζουμε πάνω από 30.000 ως 35.000 Εβραίους. Βλέποντας αυτόν τον πληθυσμό ανεμπόδιστα του ευχόμεστε την επίλυση αυτού του κοινωνικού προβλήματος: να είναι πραγματικοί πολίτες της Αυτοκρατορίας χωρίς να πάψουν να είναι Εβραίοι. Ο Μωσαϊκός νόμος παραγγέλλει τη μεγαλύτερη εντιμότητα στις κοινωνικές συναλλαγές. Λέει συγκεκριμένα: «Δεν πρέπει να εξαπατούμε οποιονδήποτε». Όσο για την τοκογλυφία, αναφέρεται το Δευτερονόμο: «Να παίρνεις τόκο από τους ξένους, αλλά όχι από τους αδελφούς σου»²¹⁴. Παρά τις σοφές συμβουλές εκ μέρους των πλέον αξιότιμων και των πλέον σοφών ισραηλιτών που δεν του έλειψαν ποτέ, τα υπολείμματα αυτού του αρχαίου λαού επιδίδονται στην τοκογλυφία, παίρνοντας έως και 30% από τις συναλλαγές που είναι δυνατόν να κάνουν. Ζώντας έτσι, τοποθετούνται στην ολέθρια θέση στην οποία οδηγούν όλες οι δυστυχίες, όλες οι καταστροφές, όλες οι απορρίψεις, όλες οι ταπεινώσεις που υπέστησαν και από τις οποίες τους έχει απαλλάξει η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η υγειονομική κατάσταση της Θεσσαλονίκης πάσχει πολύ από την εγγύτητα των ελών και των βάλτων που βρίσκονται προ των πυλών της πόλης. Οι βάλτοι από την πλευρά του κάστρου και πέρα από το Μπεχελίνι και τα έλη δίπλα στην πύλη του Βαρδάρη, είναι δυνατόν να αποξηρανθούν. Έτσι θα εξέλπει η αιτία των πυρετών και η γεωργία θα είχε να κερδίσει τεράστιες εκτάσεις γης. Αυτές θα αύξαναν την ευρωστία και την ευημερία του δυστυχισμένου πληθυσμού, που υποφέρει παρ' ότι κατοικεί σε μία πόλη που βρίσκεται σε μία από τις πιο υπέροχες περιοχές [...].

214. Δευτερονόμιο, 15, 2-3.

Πηγή: Jonesco: *De la Thessalie agricole*, 1-16 (Εισαγωγικά σχόλια-Μετάφραση: Χριστίνα Πολέζε, Λάρισα).

Παρατηρήσεις:

Η μαρτυρία του Jonesco είναι πολύ ενδιαφέρουσα για δύο λόγους. Αφενός μαρτυρεί για πρόσωπα εντελώς άγνωστα από άλλες πηγές (όπως οι Farneti και Vachelini), καθώς και για την ανάπτυξη της μεταξουργίας στη Θεσσαλονίκη. Αφετέρου εκφράζει μια απροκάλυπτα απολογητική στάση υπέρ της οθωμανικής κυβέρνησης.

Πίσω όμως από την εξύμνηση της οθωμανικής εξουσίας περιγράφει με σαφήνεια τις συνέπειες της έλλειψης οδικού δικτύου, που θα επέτρεπε την εμπορευματοποίηση του αγροτικού προϊόντος της ενδοχώρας, όπως και το υγειονομικό πρόβλημα της πόλης. Και τα δύο προβλήματα είχαν ως αναγκαία προϋπόθεση για την επίλυσή τους την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων, τα οποία ουδέποτε πραγματοποίησε η οθωμανική εξουσία. Ενδιαφέρουσα είναι και η είδηση του Jonesco για τη βυθομέτρηση του Θεωραϊκού Κόλπου που πραγματοποίησαν βρετανικά πλοία.

Σχετικά με την ανάπτυξη της μεταξουργίας, γνωρίζουμε ότι το 1840 λειτουργούσαν στη Θεσσαλονίκη είκοσι εργαστήρια²¹⁵. Συνεπώς, στα 1851 συνεχίζονταν η άνθιση της μεταξουργίας, αν κρίνουμε από την αύξηση του αριθμού των εργαστηρίων σε 25. Η περιγραφόμενη μέθοδος κλάδευσης της μουριάς δύο φορές ετησίως είχε εφαρμοστεί ήδη στην Ιταλία και τη Γαλλία, αλλά επέφερε εξασθένηση του δένδρου, με επακόλουθο τον θάνατό του²¹⁶. Ίσως αυτό εξηγεί την επακόλουθη εξαφάνιση της αναφοράς σε μουριές από τις πηγές, όπως και την εξαφάνιση της σηροτροφίας.

Για τα αναφερόμενα πρόσωπα και τοπωνύμια, σημειώνουμε τα εξής:

Ragoŭ: Πρόκειται πιθανώς για το όνομα Ρογκότης. Γνωρίζουμε ότι, μεταξύ άλλων δραστηριοτήτων του²¹⁷, ο Ιάκωβος Ρογκότης (1820-1883) ήταν μαζί με άλλους συγγενείς του ιδιοκτήτης μεταξουργείου, με ετήσια παραγωγή 2.000 χιλιόγραμμα ετησίως, η οποία διοχετευόταν στη Λυών και τη Μασσαλία²¹⁸, ακριβώς όπως και ο «Ragoŭ».

Carboneri: Ήταν πρόξενος της Ολλανδίας και της Τοσκάνης

215. Βακαλόπουλος Κ.: *Το εμπόριο*, 171.

216. Βλ. λήμμα «μορέα» στην *Εγκυκλοπαίδεια Δρανδάκη*.

217. Για την οικογένεια Ρογκότη και τις επιχειρηματικές δραστηριότητες των μελών της βλ. Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 188-195.

218. Βακαλόπουλος Κ.: *Οικονομική λειτουργία*, 52.

(οι οθωμανικές πηγές τον αναφέρουν περί το 1838 ως Τζίμη Καμπονέλ) και κατείχε δύο οικίες στο Φραγκομαχαλά. Πέθανε γύρω στα 1870, διότι αντικαταστάθηκε στα καθήκοντα του προξένου τον Ιούλιο του ίδιου έτους²¹⁹.

Ματθαίου: Ο Αργύρης Ματθαίου ήταν προστατευόμενος της Γαλλίας. Έκανε εισαγωγές καφέ, ζάχαρης και υφασμάτων, αγγλικών και γαλλικών. Αντίστοιχα, εξήγε σουσάμι, βαμβάκι και δημητριακά. Ήταν ιδιοκτήτης ενός μεταξουργείου, με ετήσιο προϊόν 1.500 χιλιόγραμμα, το οποίο εξήγε στη Μασσαλία και το Λονδίνο²²⁰. Επίσης, έκανε εμπόριο δερμάτων. Κατοικούσε στην ενορία της Νέας Παναγίας. Ήταν απόγονος γηγενούς οικογένειας και προσέφερε χρηματικά ποσά υπέρ των χριστιανικών σχολείων της πόλης²²¹.

Βιανέλο: Η οικογένεια Βιανέλο απαντά στη Θεσσαλονίκη από τα τέλη του 18ου αι. Στα 1840 ζούσαν οι Αντώνιος Βιανέλο, γαιοκτήμονας που διέθετε την αυστριακή προστασία. Γιος του ήταν ο Τζόρτζης Βιανέλο, πρόξενος της Σαρδηνίας²²².

Χαρίσης: Πρόκειται για τον Θεαγένη Χαρίση –δωρητή του Θεαγενείου Νοσοκομείου– ο οποίος είχε μεταξουργική επιχείρηση με τον Ιωάννη Παυλίδη²²³.

Elia Fernandes: Αυστριακός υπήκοος, ένα από τα πολλά οικονομικώς ενεργά μέλη της οικογένειας Φερναντέζ²²⁴.

Μπεχελίνι: Ίσως πρόκειται για παραφθορά της ονομασίας «Μπες Τσινάρο» σε συνδυασμό με τη λέξη échelle (σκάλα). Στην περιοχή έξω από το «κάστρο» του Τοπχανέ προς τα δυτικά (δηλαδή το λιμανάκι του Μπες Τσινάρο) εξέβαλαν μικροί χείμαρροι συσσωρεύοντας στάσιμα νερά.

1856, Herman Melville

Από τους σημαντικότερους και πιο ρομαντικούς Αμερικανούς συγγραφείς του 19ου αι., ο Herman Melville γεννήθηκε

219. Βασδραβέλλης, *I.A.M.*, 536 και 562.

220. Βακαλόπουλος Κ.: *Οικονομική λειτουργία*, 50.

221. Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 247.

222. Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 228.

223. Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 242-243.

224. Βλ. Βασδραβέλλης, *I.A.M.*, 540 και Βακαλόπουλος Κ.: *Το εμπόριο*, 165.

την 1η Αυγούστου 1819 στη Νέα Υόρκη των Ηνωμένων Πολιτειών από μεγαλοαστική οικογένεια. Ήδη από μικρή ηλικία τον συνάρπαζε η ιδέα των ταξιδιών, γεγονός που τον ώθησε να μπαρκάρει –μετά τις σπουδές του– ως ναύτης σε διάφορα πλοία. Από το 1839 μέχρι το 1849 πραγματοποίησε διάφορα ταξίδια, συλλέγοντας εμπειρίες και καταγράφοντας στη μνήμη του εικόνες που του διεύρυναν τη φαντασία. Ταξιδεύοντας από τις Αμερικανικές ακτές μέχρι το ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας και από τη Χαβάη μέχρι τις ακτές της Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής, συγκέντρωσε έναν μεγάλο αριθμό σημειώσεων, στις οποίες στηρίχθηκε η έκδοση των οκτώ συνολικά μυθιστορημάτων και ποιητικών συλλογών που ακολούθησαν.

Από το 1856 μέχρι το 1857 πραγματοποίησε ένα επίπονο και πολυδάπανο ταξίδι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου, μεταξύ των πόλεων που επισκέφθηκε, συμπεριέλαβε και τη Θεσσαλονίκη, στην οποία έφθασε τον Δεκέμβριο του 1856. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού κατέγραφε τις εντυπώσεις του σε ένα ημερολόγιο, το οποίο πραγματοποίησε τρεις διαφορετικές εκδόσεις (1935, 1955, 1989) πολλά χρόνια αργότερα, με τον τίτλο *Journals*.

Πέθανε στις 28 Σεπτεμβρίου 1891 στη Νέα Υόρκη και ετάφη στο κοιμητήριο Woodlawn Cemetery του Μπρονξ.

Το σχετικό απόσπασμα από το ημερολόγιο του Melville²²⁵ - που αφορά τη Θεσσαλονίκη- επιλέχθηκε και μεταφράστηκε από την Αικατερίνη Γεωργουδάκη.

Επιλογή κειμένου:

Παρασκευή, 5 Δεκεμβρίου. Στις 2 π.μ. [το πλοίο] σήκωσε άγκυρα για τη Σαλονίκη. Πέρασε από διάφορα νησιά. Συνάντησε την πρώτη κακοκαιρία από τότε που έφυγε από την Αγγλία. Βροχή & αέρας. Το δειλινό μπήκε από ένα πολύ στενό πέρασμα στον Κόλπο της Σαλονίκης. Στην καμπίνα είχε επιβάτες έναν Έλληνα & τη σύζυγό του· με δώδεκα ή δεκαπέντε Έλληνες για επιβάτες καταστρώματος. Έπλεε αργά κατά τη διάρκεια της νύχτας, για να φτάσει στο λιμάνι την ώρα που έπρεπε το πρωί (σ. 54).

Σάββατο, 6 Δεκεμβρίου. Τα ξημερώματα με ξύπνησε ο καπετάνιος για ν' ανέβω στο κατάστρωμα. Το έκανα. Είδα τον Ολυμπο, σκεπασμένο με χιόνι στην κορυφή & με ιδιαίτερα μεγάλο-πρεπή εμφάνιση την αυγή. Η Όσσα και το Πήλιο στον Νότο. Ο Ολυμπος 10.000 πόδια ύψος, σύμφωνα με τον χάρτη του καπετά-

225. Melville: *Journals*, 54-57.

Γυναίκες με καλυμμένα πρόσωπα. Όλες μεγάλης ηλικίας. Καμία νέα. Ο Melville αποκτά την ίδια ακριβώς εντύπωση με τον λιθογράφο που επεξεργάστηκε –σχεδόν σαράντα χρόνια μετά– φωτογραφική λήψη που διακοσμεί το βιβλίο του Fetzer. Και ο λιθογράφος είδε τις γυναίκες μεγάλης ηλικίας και καταφανώς άσχημες. Οι θαμώνες των καφενείων κοιτάζουν τον φωτογραφικό φακό (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

νιου. Η Ο[σσα] & το Π[ήλιο] περίπου 4 ή 5.000. Μακριές σειρές λόφων κατά μήκος των ακτών της Σαλονίκης. Ο Αθως (μάλλον κωνικός) στην απέναντι ακτή. Στις 9 η ώρα περίπου αγκυροβόλησαμε στη Σαλονίκη. Μια περιτειχισμένη πόλη στην πλαγιά ενός λόφου. Το τείχος κτίστηκε από Γενοβέζους. Μιναρέδες & κυπαρίσσια τα πιο ευδιάκριτα αντικείμενα. Τα τουρκικά πολεμικά στο λιμάνι. Ο Όλυμπος απέναντι από την πόλη πέρα από τη θάλασσα, φαίνεται καθαρά. Πήγα με τον καπετάνιο με έγγραφα στην каранτίνα. Εντάξει & ανταλλάξαμε χειραψία (Συ-

νηθισμένη ιεροτελεστία υποδοχής). Πήγαμε στους Άμποτ, τους πράκτορες του πλοίου. Μας υποδέχτηκαν με ευγένεια. Ένας από τους υπαλλήλους με πήγε βόλτα στην πόλη. Μπήκα στα τζαμιά. Τάφος ενός παλιού Έλληνα αγίου σ' ένα υπόγειο. Πολλά τζαμιά ήταν πρώτα ελληνικές εκκλησίες, αλλά μετά από την τουρκική κατάκτηση απέκτησαν τον σημερινό τους χαρακτήρα. Ένα απ' αυτά κυκλικό & με τεράστια δύναμη. Η οροφή μωσαϊκό. Γυάλινο. Κομμάτια πέφτουν συνεχώς στο πάτωμα. Πήρα μαζί μου αρκετά. Είδα τα ρωμαϊκά ερείπια μιας θριαμβικής αψίδας έναν δρόμο πα-

Σαλόني πλοίου. Δεκαετία 1870 (Brassey, *Voyages d'une famille*, Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης).

ρακάτω. Θαυμάσια γλυπτά στη βάση της που αναπαριστάνουν σκηνές μάχης. Ευδιάκριτος ο ρωμαϊκός αετός. Γύρω απ' την αψίδα, άθλια ξύλινα κτίρια. Ένα τουρκικό καφενείο κοντά σε μια αποβάθρα. Είδα επίσης τα ερείπια ενός επιβλητικού ελληνικού οικοδομήματος. 3 κίονες, & λπ. χρησιμεύουν σαν πύλη & υποστήριγμα της προέκτασης της κατοικίας ενός Εβραίου. Πήγα στο παζάρι. Αρκετά μεγάλο, αλλά ρυπαρό. Όλοι οι δρόμοι στενοί, σαν δρομάκια για αγελάδες, & μυρίζουν σαν αχυρώνες. Πολύ ήσυχος. Γυναίκες με καλυμμένα πρόσωπα. Όλες μεγάλης ηλικίας. Καμία νέα. Πολλοί Εβραίοι που περπατούν ντυμένοι με μακριές ρόμπες

& μανδύες. Επίσης Έλληνες ανακατεμένοι με τους Τούρκους. Η όψη των δρόμων σαν εκείνη των χαλασμένων σπιτιών των Πέντε Σημείων. Μυρωδιά σάπιου ξύλου. Πριν από τρεις μήνες μια μεγάλη φωτιά έκαψε πολλά στρέμματα. Δεν ξανακτίστηκαν. 60 άτομα σκοτώθηκαν από έκρηξη πυρίτιδας σε μια ελληνική αποθήκη, –δεν ήξεραν ότι είχε πυρίτιδα εκεί.

Κυριακή, 7 Δεκεμβρίου. Σκόπενα να πάω με τον καπετάνιο Τάιτ στους προτεστάντες ιεραποστόλους αλλά έμαθα ότι απουσίαζαν στην Κασσάνδρα. Ο Ντάκγοουρθ, ο Άγγλος διπλωματικός

αντιπρόσωπος, ήρθε νωρίς. Τον μίλησα. Είπε ότι πήγε για κυνήγι μιας ημέρας στην Κοιλιάδα των Τεμπών –Ω, Θεοί! Να μαζεύει μύρτιλλο στον Όλυμπο, & λπ. –Βγήκα στην ακτή με τον καπετάνιο. Ξεκινήσαμε έφιπποι από του Άμποτ μ' έναν οδηγό & φρουρό για το σπίτι του Άμποτ τρία μίλια στην ενδοχώρα. Βγαίνοντας από την πύλη συναντήσαμε το πρώτο κοπάδι καμήλες. Περάσαμε ένα τεράστιο νεκροταφείο. Ταφόπετρες με τουρμπάνια. Περάσαμε με τα άλογα από γυμνούς λόφους –καθόλου πρασινάδα– εδώ & εκεί κάποια γέριχη συκομουριά. Ένας ίσκιος με βρύση, & επιγραφή από το Κοράνι. Περάσαμε από μερικά αμπέλια. Το σπίτι του Άμποτ περικυκλωμένο από έναν ψηλό παχύ πέτρινο τοίχο. Χτυπήσαμε και, μετά από αρκετή ώρα, άνοιξε η πύλη, & μας απώθησαν. Αλλά δείξαμε το γράμμα. Φρουροί με τουφέκια ήρθαν τρέχοντας. Επιτέλους ένας όμορφος, ευγενικός Έλληνας διάβασε το γράμμα και μετά μας οδήγησε μέσα από το κτήμα. Ανατολίτικο στυλ. Πολύ όμορφο. Θερμοκήπια & σιντριβάνια & δικτυωτά πλέγματα & αναρίθμητα δέντρα. Γηραλέες συκομουριές.

Μας κέρασαν γλυκίσματα & λικέρ & καφέ. Λουτρά. Διάτροφος ο χοντρός τρούλος –φως αλλά όχι θερμότητα. – Επιστρέψαμε στις 3 μ.μ. & δειπνήσαμε στο πλοίο. – Είδαμε πολλά κοπάδια πρόβατα & βοσκούς στους λόφους. Μακριά δοκάρια, εμπορεύματα & λπ. Σκηνή στην πύλη. – Το βράδυ ο καπετάνιος είπε μια ιστορία για τον σωρό των όπλων που επηρέασε την πυξίδα. Όμορφος καιρός όλη την ημέρα, & καταπληκτικά ξάστερη νύχτα (σ. 55-56).

Δευτέρα, 8 Δεκεμβρίου. Όμορφη μέρα. Αποβιβάστηκα & επισκέφθηκα τα τείχη. Ένας στρατιώτης που αρνήθηκε χρήματα με έδιωξε από έναν πύργο. Διέσχισα τα παζάρια. Στην αποβάθρα παρακολούθησα για μια ή δύο ώρες ένα μεγάλο πλήθος & τον θόρυβο. Μόλις μπήκε στο λιμάνι ένα Αυστριακό ατμόπλοιο από την Κωνσταντινούπολη, μ' ένα μεγάλο λεφούσι από φτωχούς επιβάτες καταστρώματος, Τούρκους, Έλληνες, Εβραίους, & λπ. Έφθασαν στην ακτή με βάρκες, φορτωμένες με παλιές σκονισμένες αποσκευές από τις οποίες έμοιαζε να βγαίνει η πανούκλα. Μεγάλη φασαρία από τους αχθοφόρους & κανγιάς για τις αποσκευές. – Φαντάσου μια πελώρια συσσώρευση των κουρελιών όλων των εθνών, & όλων των χρωμάτων να πέφτει επάνω σ' έναν πυκνό όχλο, όπου όλοι τσακώνονται για τεράστια δέματα και μπόγους κουρελιών, χειρονομούν με κάθε είδους χειρονομίας & λογομαχούν σε όλες τις γλώσσες. Τσαλαβουτούν μέσα στο νερό από τις προσαραγμένες βάρκες. – Μετά το δείπνο στο πλοίο, πολλοί επιβάτες καταστρώματος ήρθαν σε μας για να πάνε στην Κωνσταντινούπολη.

Τουρκάλες μεταξύ άλλων. Πήγαν κατευθείαν στο κατάστρωμα & άπλωσαν τα χαλιά τους. Μία προσευχόταν, σκύβοντας το κεφάλι της. Δύο νέγρες, με σκεπασμένα πρόσωπα, για να κρύβουν την ομορφιά τους. Όλα τα όπλα μεταφέρθηκαν κάτω στην καμπίνα, αφού τα άδειασαν. – Μέσα στην οχλαγωγία της αποβίβασης ο Όλυμπος φαινόταν από μακριά κρύος & χιονισμένος. Εκπληκτικό που οι Θεοί δεν ενδιαφέρονταν γι' αυτό το πράγμα. Θα μπορούσε τουλάχιστον να κινήσει τη συμπάθειά τους. – Άκουσα μια φήμη μέσω Τριέστης ότι είχε δολοφονηθεί ο Λουδοβίκος Ναπολέον. – Ξέχασα να αναφέρω τον άμβωνα του Αγίου Παύλου στην αυλή ενός τζαμιού. Όμορφα γλυπτά – όλα μια πέτρα. Σκαλιά & λπ. Αυτό είναι το κύριο λιοντάρι της Σαλονίκης (σ. 56).

Τρίτη, 9 Δεκεμβρίου. Έμεινα στο πλοίο, παρατηρώντας την άφιξη επιβατών καταστρώματος για Κωνσταντινούπολη. Ήταν πολλοί, με κάθε είδους ενδυμασία. Μεταξύ άλλων δύο «εφέντηδες μπέηδες» με μακριές κίτρινες ρόμπες με γούνα, που έμοιαζαν με γάτους. Είχαν μαζί τα χαρέμια τους. Όλοι στο κατάστρωμα. Σηκώσαμε άγκυρα στη 1 ½ μμ. Όμορφη μέρα. Γαλήνη. Το πλοίο σταθερό σαν σπίτι. Σαν μαγιάτικη μέρα. Ακολούθησε μια νύχτα με φεγγάρι. Περάσαμε τον Όλυμπο που γυάλιζε στην κορυφή από τον πάγο. Όταν τον αφήσαμε αρκετά πίσω, η γραμμή του χιονιού έδειχνε σαν λουρίδα από λευκό σύννεφο στο φεγγαρόφωτο. Έμοιαζε ψεύτικος – αλλά ήταν εκεί (σ. 56-57).

Πηγή: Γεωργουδάκη: Σχόλια, 80-83.

Παρατηρήσεις:

Ο τάφος του Αγίου στο υπόγειο: εννοεί τον τάφο του Αγίου Δημητρίου. Το κυκλικό τζαμί: εννοεί τη Ροτόντα. Η θριαμβική αψίδα: είναι η πύλη του Γαλερίου. Τα ερείπια που υποστηρίζαν το εβραϊκό σπίτι: οι Ινκαντάδας. Το σπίτι των Άμποτ εκτός πόλεως: η έπαυλη του Τζέκυ Άμποτ στο Ρετζίκι. Η πυρκαγιά: πράγματι μαρτυρείται το 1856 μεγάλη πυρκαγιά στις αποθήκες του Σκυλίτση στο λιμάνι. Ο Μέλιβιλ δεν είδε με συμπάθεια τον «εξωτισμό» της πόλης, που περιγράφει με λέξεις «πανούκλα», «λεφούσι», «συσσώρευση κουρελιών», «πυκνός όχλος», «τσακώνονται και λογομαχούν»²²⁶.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Allen: *Melville*. Arvin: *Herman Melville*. Georgoudaki: *Djekis Ab-*

226. Βλ. αναλυτικά για τα σχόλια αυτά και άλλα, Αικ. Γεωργουδάκη, ό.π. 83-89, όπου και η πλήρης σχετική βιβλιογραφία.

bot. Georgoudaki: *Herman Melville*. Gilman: *Melville's*. Howard: *Herman Melville*. Horsford: *Journal*, 69-74. Leyda: *The Melville*. Minnigerode: *Some Personal*.

1858, Antonin Proust

Γάλλος πολιτικός, δημοσιογράφος και συγγραφέας. Γεννήθηκε στη Niort της Γαλλίας το 1832. Είναι γνωστός και ως Antonin Barthélemy, ψευδώνυμο που χρησιμοποιούσε σαν συγγραφέας. Από τα σημαίνοντα πρόσωπα της πολιτικής της Γαλλίας στο δεύτερο μισό του 19ου αι. Διετέλεσε υπουργός πολιτισμού στην κυβέρνηση Gambetta (14 Σεπτεμβρίου 1881-26 Ιανουαρίου 1882). Έγραψε πολλά περιηγητικά έργα για την Ελλάδα. Πέθανε στο Παρίσι το 1905.

Ο Α. Proust επισκέφθηκε το Άγιον Όρος τον Μάιο του 1858, ακολουθώντας την διαδρομή Κωνσταντινούπολη – Θεσσαλονίκη με πλοίο και Θεσσαλονίκη – Άγιο Όρος με καραβάνι. Συνοδεύονταν από τον φωτογράφο Schranz και τον Έλληνα υπηρέτη Βούλγαρη. Στη Θεσσαλονίκη έφθασε στις 10 Μαΐου 1858. Κατά το διάστημα της τετραήμερης παραμονής του στην πόλη, μας δίνει εικόνες της ζωής των κατοίκων της και περιγράφει τα διάφορα μνημεία της. Αναχώρησε από την πόλη στις 14 Μαΐου 1858.

Επιλογή κειμένου:

[...] Από την άφιξή μας στη Θεσσαλονίκη δεν ακούγαμε να μιλούν παρά μόνο για τα κατορθώματα ενός Αλβανού ληστή που ονομαζόταν Ραμποττάς και λεηλάτησε τη Χαλκιδική. Μερικά από τα κατορθώματά του, που θρυλούνταν στα καφενεία, δεν ήταν καθόλου καθησυχαστικά. Όλοι όμως συμφωνούσαν ότι ήταν τίμιος άνθρωπος. Η ιδιότητα του τίμιου ανθρώπου σε αντιπαραβολή προς την ιδιότητα του ληστή ακούγεται στα αυτιά μας κάπως αταίριαστη. Στην Τουρκία αυτό το συνονθύλευμα επιθέτων φαίνεται πολύ φυσικό και αποτελεί πραγματικότητα. Πρέπει να γνωρίζει κανείς ότι ο ραγιάς είναι για τον Οθωμανό ότι ήταν περίπου ο είλωτας για τον Σπαρτιάτη. Συνεπώς, ο ραγιάς ο οποίος δεν μπορεί να αντέξει ούτε τους βαρείς φόρους ούτε την αρπαγή της κόρης του ή της γυναίκας του ούτε οποιαδήποτε ύβρη αυτού του είδους, καταφεύγει στα βουνά για να αποφύγει την καταπίεση. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, ο άνθρωπος

Μεγίστη Λαύρα. Τοιχογραφία στην τράπεζα. Χαρακτικό με βάση φωτογραφία του Schranz από την αποστολή του Proust στο Άγιον Όρος. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Le tour du monde*, 1861 (Ιδιωτική συλλογή).

είναι τίμιος. Είναι όμως αναπόφευκτο να μη μπορεί να ζήσει σ' έναν άγονο βράχο μόνον με αέρα. Γι' αυτό ληστεύει τα καραβάνια, αποσπά χρήματα από τα χωριά και η ελευθερία του διακυβεύει την ελευθερία πολλών άλλων. Έτσι συγκαταλέγεται στην κατηγορία των ληστών. Αυτοί οι ληστές ώθησαν την Ελλάδα για πρώτη φορά στην αντίσταση και κατά πάσα πιθανότητα θα την ωθήσουν και πάλι. Ως τότε, η σύνεση επιβάλλει όταν ταξιδεύει κανείς να προφυλάγεται. Γι' αυτό ο πασάς μας παραχώρησε ως συνοδούς δύο ζαπτιέδες από τη φρουρά του –ή βασιβουζούκους– και η Πύλη προσέθεσε δύο ένοπλους άνδρες για να προστατέψει τα άλογά της. Η αναχώρησή μας ορίστηκε για τις 14 Μαΐου. Ένας Χιώτης έμπορος που πήγαινε για δουλειές στο όρος Άθω, μας ζήτησε την άδεια να προσχωρήσει στην ομάδα μας. Τον δώσαμε την άδεια, αλλά επειδή μας έλειπε ένα άλογο αναγκαστήκαμε ν' αρνηθούμε την ίδια χάρη σε κάποιον καλόγερο που προερχόταν από το Σινά και επιθυμούσε να επιστρέψει στη Θηβαΐδα. Δεν το μετανιώσαμε, διότι ο Πατέρας Γεδεών ήταν [...] «ο ανάξιος

Ο ναός των Δώδεκα Αποστόλων. Λόγω της έκκεντρης γεωγραφικής θέσης του ανάμεσα σε μουσουλμανικές συνοικίες τον ναό αυτό δεν επισκέφθηκαν πολλοί περιηγητές. Αναφέρεται στις ταξιδιωτικές περιγραφές μόλις τον 19ο αι. Η φωτογραφική λήψη έγινε μετά το 1912 (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

καὶ ἀνωφελὴς ἱερομόναχος, ὁ ἀνυπόδητος καὶ ρακένδυτος τῶν ἀλόγων ἀλογώτερος» καὶ σίγουρα δεν εἶχε σκεφτεῖ τα λόγια του ἁγίου Ἀμβροσίου: «Ἡ καθαρότητα του προσώπου σου, των χειρῶν σου καὶ των ενδυμάτων σου ας εἶναι ἐνδειξη ἀγνότητος της ψυχῆς σου καὶ αθωότητος της ζωῆς σου».

[...] Μετά από επίπονη πεζοπορία τριών ωρών μέσα στην άμμο, κάτω από τον δυνατό ήλιο, φτάσαμε στο καραβάν σεράι των Βασιλικών. Τα Βασιλικά είναι χωριό, με 10-12 σπίτια το πολύ, τα οποία χτίσθηκαν πάνω στα ερείπια που άφησε το 1821 ο Αχμέτ μπέης. Κατοικείται από μερικές ελληνικές οικογένειες. Το έδαφος είναι πλούσιο και εύφορο, φντεμένο με αμπέλια και συκιές, με νερά που τρέχουν άφθονα από το βουνό [...].

Πηγή: Proust: *Voyage au Mont Athos*, 103-107.

Παρατηρήσεις:

Ο Proust ερμηνεύει το φαινόμενο της ληστείας και τις αντιφάσεις που τη χαρακτηρίζαν, ως προϊόντος της καταπίεσης που ασκούσαν οι Οθωμανοί εις βάρος των Ελλήνων χωρικών. Επισημαίνεται η είδηση ότι 37 χρόνια μετά την καταστροφή τους, κατά την επανάσταση, από τον οθωμανικό στρατό, τα Βασιλικά κα-

Ο ναός των Δώδεκα Αποστόλων (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

τοικούνταν μόνον από 10-12 ελληνικές οικογένειες. Τέλος, αξιόλογη είναι η πληροφορία ότι το χωριό διέθετε καραβάν σεράι.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Prest: *Antonin Proust*. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 111-112.

1861, Adolphe Joanne & Émile Isambert

Ο Adolphe-Laurent Joanne υπήρξε δημοσιογράφος και γεωγράφος. Γεννήθηκε στη Ντιζόν της Γαλλίας το 1813 και πέθανε το 1881. Μετακόμισε το 1827 στο Παρίσι και παρακολούθησε μαθήματα στη Νομική Σχολή. Δεν εξάσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου, αφού ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία και τις περιηγήσεις. Από το 1841 μέχρι το 1860 πραγματοποίησε δεκάδες ταξίδια στη Γαλλία και την Ευρώπη, καταγράφοντας τα ιστορικά, αρχαιολογικά και σύγχρονα αξιοθέατα κάθε πόλης που επισκεπτόταν, δημιουργώντας έτσι τους περίφημους τουριστικούς οδηγούς που έφεραν το όνομά του (*Guides Joanne*). Μέχρι το 1860 οι οδηγοί αριθμούσαν ήδη 120 τίτλους, ενώ ο γιος του, Paul-Bénigne Joanne, συνέχισε το έργο του, επανεκδίδοντας

Σχέδιο της οπίσθιας όψης του ναού των Δώδεκα Αποστόλων. Απόδοση σε χαρακτικό (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Η συνοικία των Εξοχών και τα πρώτα «εξοχικά σπίτια» κατά μήκος της παραλιακής οδού (προδρόμου της λεωφόρου Βασιλίσσης Όλγας) (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

καινούριους τίτλους και συμπληρώνοντας τους παλαιότερους. Το 1916 οι οδηγοί αυτοί μετονομάστηκαν σε «Μπλε οδηγοί» (Guides Bleus), ονομασία που διατηρούν μέχρι σήμερα.

Ο Dr. Émile Isambert γεννήθηκε το 1827 και πέθανε το 1876. Διετέλεσε καθηγητής στην Ιατρική Σχολή των Παρισίων και δημιούργησε την πρώτη λαρυγγολογική πανεπιστημιακή κλινική στη Γαλλία. Παράλληλα με την ιατρική, πραγματοποίησε δεκάδες ταξίδια στην Ανατολή και ασχολήθηκε με τη συγγραφή ταξιδιωτικών οδηγών, που εντάχθηκαν στη συλλογή Guides Joanne. Εκτός από τους τουριστικούς οδηγούς, δημοσίευσε πολλές ιατρικές μελέτες και έργα περιηγητικού περιεχομένου.

Το 1861 οι Joanne και Isambert εξέδωσαν από κοινού στο Παρίσι (Εκδόσεις Hachette) έναν τουριστικό και χιλιομετρικό οδηγό (Itinéraire) για τις χώρες της Ανατολής. Το 1873 ο Émile Isambert, βασιζόμενος στη συλλογική έκδοση του 1861, δημιούργησε ανεξάρτητους τόμους-οδηγούς για τις χώρες της Ανατολής, οι οποίοι πραγματοποίησαν αλληπάλληλες εκδόσεις μέχρι το 1882. Σε ανεξάρτητο τόμο περιλαμβάνονται η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Τουρκία. Στο κεφάλαιο για τη Μακεδονία προστέθηκαν τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ανασκαφών των

Γάλλων αρχαιολόγων Meziers και Heuzey. Το 1878 ο Αντώνιος Μηλιαράκης μετέφρασε και εξέδωσε σε περίληψη, τα κεφάλαια των οδοιπορικών του Isambert, που αφορούσαν τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία, απ' όπου και το απόσπασμα που ακολουθεί.

Επιλογή κειμένου:

Θεσσαλονίκη (τουρκ. Σελανίκ), καλουμένη το πάλαι Θέρμην ως εκ των περι αυτήν θερμών υδάτων, κληθείσαν δε Θεσσαλονίκην υπό του Κασσάνδρου, δόντος αυτή το όνομα της γυναικός του, αδελφής του Μ. Αλεξάνδρου.

Η θέσις της πόλεως και το αυτόθι ενεργούμενον εμπόριον κατέστησαν αυτήν μίαν των σημαντικωτέρων των μερών τούτων. Μετά την εν Πύδνα μάχην υπετάχθη εις τους Ρωμαίους και εγένετο υπ' αυτούς πρωτεύουσα απάσης της Μακεδονίας. Κατά τας τρεις πρώτας εκατ. μ.Χ. και μετά τη θεμελίωσιν της Κωνσταντινουπόλεως υπήρξε πρωτεύουσα των χωρών των μεταξύ του Αδριατικού και του Ευξείνου, ο δε πληθυσμός αυτής ανήλθε μέχρι 220.000. Κατά την 3ην εκατ. εγένετο αποικία ρωμαϊκή όπως

χρησιμεύη ως προμαχών κατά των εισβολών των βαρβάρων. Γνωστή δ' εκ της ιστορίας η υπό του αυτοκράτορος Θεοδοσίου διαταχθείσα φοβερά σφαγή των κατοίκων αυτής. Κατά την 6ην και 7ην εκατ. υπέστη αιματηρούς αγώνας και δηώσεις φοβεράς υπό των Σλαύων. Τω 904 εάλω υπό των Σαρακηνών, τω δε 1185 υπό των Νορμανδών. Εν αρχή της 13ης εκατοντ. Περιήλθεν εις χείρας του Μαρκησίου Μοντφερράτου. Επί τέλους εκυριεύθη υπό των Τούρκων τω 1430, αφαιρεσάντων αυτήν από της εξουσίας των Ενετών, εις ούς περιήλθεν εξ αγοράς.

Ο Απόστολος Παύλος εδίδαξεν ενταύθα το Ευαγγέλιον. Η Θεσσαλονίκη, θεωρουμένη ως πρωτεύουσα του Χριστιανισμού εν τη Ανατολή, εκλήθη κατ' εξοχήν πόλις ορθόδοξος. Ο περιίδοξος δ' Ευστάθιος, ο σχολιαστής του Ομήρου, υπήρξεν αρχιεπίσκοπος αυτής τω 1185.

Η Θεσσαλονίκη κείται εις τον μυχόν του ομωνύμου κόλπου μεταξύ των ακρωτηριών Βαρδάρ και Καραβουρνού. Υπέρκειται δε αμφιθεατρικώς της θαλάσσης έχουσα από ταύτης θέαν γραφικωτάτην, ουδόλως αναλογούσαν και προς την εσωτερικήν αυτής κατάστασιν. Ως εκ της γεωγραφικής αυτής θέσεως και του ασφαλούς λιμένος είναι τα νυν το επίγειον της Μακεδονίας και εν των σπουδαιότερων εμπορείων της Ανατολής. Περιέχει 100.000 κατοίκους, Έλληνας, Τούρκους, Βουλγάρους, Εβραίους. Οι Βούλγαροι είναι γεωργοί και ιπποτρόφοι. Οι Εβραίοι, καταγωγής ισπανικής, αποτελούσι σχεδόν το ήμισυ του πληθυσμού. Το

κλίμα της πόλεως είναι νοσηρόν των πολλών ένεκα περί αυτήν ελών.

Την πόλιν διατέμνει πλατεία οδός παραλλήλως τη θαλάσση, μεγάλη οδός καλουμένη, διερχομένη προς Δ. παρά την Πύλην του Βαρδαρίου, ούσα προέτασις της Εγνατίας οδοῦ.

Τα τείχη της Θεσσαλονίκης χρονολογούμενα από του μέσου αιώνος έχουσι περίμετρον 8 περίπου χιλιομέτρων. Κατασκευάσθησαν δε από συντριμμάτων αρχαίων παντός είδους και ερείδονται επί κυκλωπέων θεμελίων. Η πόλις ασφαρίζεται εξ ανατολών και μεσημβρίας υπό δύο βαθέων ρευμάτων, άτινα εκ της ακροπόλεως κατέρχονται μέχρι θαλάσσης.

Εκ των οικοδομημάτων της πόλεως ταύτης άξια μνείας είναι το:

Καραβάν-σεράϊ, ούτινος την κτίσιν ανάγουσιν εις τον Μουράτ Β'. Ο Τεξιέ (Archit. Byzant. σελ. 143) θεωρεί αυτό κτίσμα των βυζαντινών αυτοκρατόρων, όπερ ανακαίνισαν οι Τούρκοι.

Η Ακρόπολις (τουρκιστί Γεδί-Κουλελέρ-Καλεσί, ό έστι φρούριον των επτά πύργων. Μετάφρασις του ελληνικού ονόματος Επταπύργιον). Κείται προς τα άνω της πόλως, υπερκειμένη αυτής. Έχει αρχαιοτάτην καταγωγήν. Οι αυτοκράτορες Ιουστινιανός και Ζήνων επήνεγκον εις αυτήν πολλάς επιδιορθώσεις.

Τα Τζαμία της Θεσ. ών τα κυριώτερα ήσαν το πριν εκκλησάι, παριστώσι σύνολον αρχιτεκτονικής βυζαντινής τοσοῦτον πλουσίας, υπό τινας επόψεις ώστε υπερτερούσι τα της Κωνσταντινου-

Γράφει ο Clark: «Διαγκωνιστήκαμε ανάμεσα σε μια πυκνή ανθρώπινη μάζα, χρησιμοποιώντας εν μέρει φυσική και εν μέρει ηθική βία μέχρι τον επικεφαλής του τελωνείου». Ο αιδεσιμότατος Clark επικαλείται το στερεότυπο ότι στην Ανατολή λείπει η τάξη. Στη φωτογραφία απεικονίζονται το τελωνείο και η αγορά δημητριακών στο λιμάνι (Ιστιρά) κατά το 1897 (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

πόλεως. Τοιαύτα είναι ο Αγ. Γεώργιος ή η Ροτόντα (τουρκ. Ορτά σουλτάν Οσμάν – Τζαμισί), κοινώς καλουμένη Ορτατζι – Εφένδη. Λέγεται ότι εκτίσθη επί Μεγ. Κωνσταντίνου.

Εσκι – Τζουμά, η πρώτη εκκλησία της Θεσσαλονίκης η μετατραπέισα εις τζαμίον.

Αγ. Δημήτριος (Κασμιμιέ). Η εκκλησία αυτή, ωκοδομημένη ούσα επί του τάφου του Αγ. Δημητρίου, μετεβλήθη εις τζαμίον τω 1397 υπό Βαγεζίτ, είτα απεδόθη εις τους Έλληνας, αφηρέθη δε πάλιν τω 1480. Οι Τούρκοι επιτρέπουσιν εις τους Έλληνας να προσέρχωνται εις τον εντός κείμενον τάφον του Αγίου Δημητρίου και ν' ανάπτωσι λαμπάδας.

Αγία Σοφία, αρχαία μητρόπολις της Θεσσαλονίκης κτισθείσα, καθά λέγεται, επί του Ιουστινιανού επί του σχεδίου της εν Κωνσταντινουπόλει υπό του αρχιτέκτονος Ανθεμίου κατά τον 1]3 όμως μικροτέρα. Εγένετο τζαμίον υπό του Ρακτούβ – Ιμπραΐμ Πασά.

Άγιοι Απόστολοι (Σουούκ–Σού–Τζαμισί). Αγ. Ηλίας (Σαραλί–τζαμισί), εκτίσθη τω 1012, και ετέρα εκκλησία μεταβληθείσα εις Τζαμίον (Καζαντζιλάρ–Τζαμισί), κτισθείσα τω 987.

Πλήν τούτων δε η πόλις αυτή είναι αξιοσημείωτος και διά τας αρχαιότητας αυτής, ών περιγραφάς έγραψαν πολλοί των αρχαιολόγων και περιηγητών.

Πηγή: Μηλιαράκης: *Οδοιπορικά*, 47-50.

Παρατηρήσεις:

Κείμενο προσανατολισμένο στα μνημεία της πόλης. Αν και πρόκειται για τουριστικό οδηγό λείπουν ειδήσεις για τα καταλύματα και τις ψυχαγωγίες.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Isambert: *Itinéraire*, 712-719, Michelant: *Adolphe Joanne*. Joanne & Isambert: *Itinéraire*, 406-408.

1861, W. G. Clark

Δε στάθηκε δυνατόν να διασταυρώσουμε από άλλη πηγή το πλήρες όνομα και τα βιογραφικά στοιχεία του W. G. Clark. Πιθανόν να πρόκειται για τον William George Clark, καθηγητή κλασικής φιλολογίας του Trinity College της Οξφόρδης (1821-1878), συγγραφέα του βιβλίου *Greece and the Greeks, Peloponnesus* που εκδόθηκε το 1858.

Όπως αναφέρεται στα εισαγωγικά σχόλια του άρθρου, ο Clark, επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη το 1861, προερχόμενος από το Άγιο Όρος, συνοδευόμενος από έναν Γάλλο φίλο του και έναν Έλληνα.

Επιλογή κειμένου:

[...] [Με αφετηρία το Άγιο Όρος]: Φθάσαμε έφιπποι στη Θεσσαλονίκη, παρακάμπτοντας μερικά αμπέλια στον δρόμο μας. Κάθε περαστικός ταξιδιώτης μπορεί να κόψει όσα φρούτα μπορεί να καταναλώσει επί τόπου. Αλλά το να τα πάρει μαζί του θεωρείται κλοπή. Για να είμαστε ήσυχοι με τη συνείδησή μας, φάγαμε όσα είχαμε κόψει. Η όψη της πόλης είναι πολύ εντυπωσιακή. Τείχη με επάλξεις, σε σχήμα τετραγωνικό –και πλάτος υπερβολικά μεγάλο για τη συρρικνωμένη πόλη– περιβάλλουν έναν χώρο με έκταση ίσως δύο τετραγωνικών μιλίων. Ο χώρος καταλαμβάνει έναν γυμνό λόφο που κατηφορίζει απότομα προς την ακτή. Πάνω υψώνεται η ακρόπολη, που στη σύγχρονη εποχή ονομάζεται «επταπύργιο» και χωρίζεται με ένα εγκάρσιο τείχος από την κάτω πόλη. Στις δύο παραθαλάσσιες γωνίες του τείχους βρίσκονται λευκοί στρογγυλοί πύργοι. Σε μικρή απόσταση πριν φτάσουμε στην πύλη, προσπεράσαμε ένα τεράστιο στρατόπεδο

που είχε εν μέρει καεί πριν από τρία χρόνια και, κατά την τουρκική συνήθεια, είχε έκτοτε εγκαταλειφθεί εντελώς. Για ποιον λόγο οι Τούρκοι ουδέποτε επιδιορθώνουν οτιδήποτε;

Μετά από λίγα λεπτά φθάσαμε στην πύλη. Έπρεπε, ωστόσο, να διασχίσουμε κατά πλάτος την πόλη πριν φτάσουμε στο σπίτι του Βρετανού προξένου. Μια επιμήκης και σχετικά ευρεία οδός, από πύλη σε πύλη, διατηρεί τη χάραξη της ρωμαϊκής Εγνατίας οδού. Ανάμεσα στην οδό αυτή και το λιμάνι οι δρόμοι είναι ελικοειδείς και ο πληθυσμός πυκνός. Προς τα πάνω τα σπίτια αραιώνουν ολοένα και περισσότερο, τα ίχνη ερειπίων γίνονται όλο και πιο σπάνια, μέχρι που φτάνει κανείς στον ανοιχτό χώρο που μεσολαβεί ανάμεσα στην πόλη και την ακρόπολη. Ο σύντροφός μου κατέλυσε στο σπίτι του προξένου μας, ενώ εγώ πήγα να αναζητήσω τον κύριο Robert A., εύπορο Άγγλο έμπορο, για τον οποίο είχα συστατική επιστολή. Ο κύριος A. ήταν ίσως, μετά τον πασά, ο σημαντικότερος άνθρωπος στη Θεσσαλονίκη. Μιλούν γι' αυτόν μόνον με το όνομα «Μπόμπι» και έτσι τον αποκαλούν. Για τους Εβραίους είναι ο «Ελ σενιόρ Μπόμπι», για τους Έλληνες ο «κύριος Μπόμπι» και για τους Τούρκους ο «Μπόμπι εφέντη». Τον βρήκα σε ένα μεγάλο κτίριο, που είναι ταυτοχρόνως λογιστήριο και αποθήκη. Με κάλεσε να με φιλοξενήσει, πρόταση που αποδέχθηκα ευχαρίστως. Έτσι, αφού είδα μερικά από τα αξιοθέατα της πόλης, με οδήγησαν σε ένα ευχάριστο εξοχικό σπίτι στην ακτή, με ένα διόλου ανατολίτικο παϊτόνι που έτρεχε με τη διόλου ανατολίτικη ταχύτητα των 10 μιλίων την ώρα.

Η αφθονία που χαρακτηρίζει το αγγλικό τραπέζι του δείπνου παρουσίασε αντίθεση έντονη (θα θεωρηθώ άραγε ηδυπαθής, αν προσθέσω και «ευχάριστη») προς τη σαρακοσιανή δίαιτα των μοναχών του Άθω. Μετά το σούρουπο αναπαυθήκαμε στον εξώστη και κοιτάξαμε στην άλλη πλευρά του κόλπου, την πόλη που παρουσίαζε ένα παράξενο και όμορφο θέαμα. Ήταν η παραμονή των γενεθλίων του Προφήτη και όλοι οι μιναρέδες ήταν φωτισμένοι με φανάρια, κρεμασμένα κυκλικά γύρω από τους εξώστες. Μπορούσε κανείς να τα φαντασθεί σαν φωτεινά στεφάνια, τόσα πολλά, που στέκονταν στον αέρα πάνω από τους ιερούς τόπους της πόλης. Στο λιμάνι ένα τουρκικό πολεμικό ήταν στολισμένο με φανάρια, στο σκαρί και τα ιστία. Πού και πού μια φωτοβολίδα εκσφενδονιζόταν μέσα στη νύχτα και έπεφτε κάτω σαν καταιγισμός χρυσής βροχής. Η αντανάκλαση του καταιονισμού ορθωνόταν από τα βάθη του νερού και συναντούσε τη βροχή στην ήρεμη, γυάλινη επιφάνειά του.

Το επόμενο πρωί, 17 Σεπτεμβρίου, ξυπνήσαμε τα χαράματα από τις ομοβροντίες των κανονιών που ανήγγειλαν την εορτή. Διέσχισα νωρίς το λιμάνι με τον κύριο A. πάνω στο πλοίο του,

Γράφει ο Duchesne: «...είχε μείνει ανάμεσα στα ερείπια ένας σημαντικός αριθμός θραυσμάτων». Την κατεδάφιση των ανατολικών τειχών ακολούθησε η οικοδόμηση της λεωφόρου Χαμιδιέ, από ιδιωτική εταιρεία στην οποία ήταν μέτοχος ο σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίντ. «Οι κατοικίες που εκτείνονται από τον Λευκό Πύργο μέχρι την Πύλη της Καλαμαριάς και που χτίστηκαν από το Ταμείο Αυτοκρατορικών Οικοδομών, καθώς και οι κατοικίες που χτίστηκαν στον ίδιο τόπο από ιδιώτες ιδιοκτήτες, είναι αληθινά εντυπωσιακές. Κατασκευάστηκε [...] ένα πλατύ βουλεβάρτο, μήκους ενός χιλιομέτρου και πλάτους είκοσι πέντε μέτρων, το οποίο φέρει το τιμημένο όνομα της Α.Μ. του Σουλτάνου», σημειώνει η επετηρίδα του βιλαετίου Θεσσαλονίκης του έτους 1890 (Συλλογή İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi).

ένα μικρό σκάφος με το οποίο διακινδυνεύει και ταξιδεύει ακόμη και με τον χειρότερο καιρό. Δεν είχε περάσει ούτε μήνας που το σκάφος ανατράπηκε από ένα ξαφνικό μπουρίνι καθώς επέστρεφε από την πόλη και ο ίδιος επιβίωσε, επειδή κρατιόταν επί δύο ώρες από το σκαρί που επέπλεε. Τελικώς, διασώθηκε από ένα πολεμικό πλοίο. Ανάμεσα στα πλοία που ήταν αγκυροβολημένα στο λιμάνι, ήταν και το γαλλικό ατμόπλοιο, με το οποίο επρόκειτο να ταξιδέψω το ίδιο βράδυ με προορισμό τα Δαρδανέλια. Πρότεινα να αφήσω αμέσως τις αποσκευές μου στο πλοίο, αλλά ανακάλυψα ότι αυτό δε μπορούσε να γίνει χωρίς ειδική άδεια. Για τον σκοπό αυτόν, όταν αποβιβασθήκαμε, διαγκωνιστήκαμε ανάμεσα σε μια πυκνή ανθρώπινη μάζα, χρησιμοποιώντας εν μέρει φυσική και εν μέρει ηθική βία (διότι ποιος θα έσπρωχνε ή θα εμπόδιζε τον κάτοχο μισού εκατομμυρίου;) μέχρι τον επικεφαλής του τελωνείου. Εκείνος κάπνιζε ήσυχα τσιμπούκι

Ο «νέος δρόμος που εξέρχεται από την πύλη της Καλαμαριάς και κατευθύνεται προς τα ανατολικά», όπως αναφέρει ο Duschesne, ακολούθησε τα χνάρια της μεταγενέστερης οδού Δεσπερέ. Η πύλη της Καλαμαριάς είχε μόλις κατεδαφιστεί. Βρισκόταν σχεδόν εμπρός στον έφιππο αγωγιάτη στο ύψος της σημερινής οδού Κωνσταντίνου Μελενίκου (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

ανάμεσα σε ένα θορυβώδες πλήθος ανθρώπων που διατύπωναν αιτήματα. Έδωσε αμέσως την έγκρισή του να φορτωθούν οι αποσκευές μου στο ατμόπλοιο χωρίς να ελεγχθούν. Εκτός και αν δινόταν αυτή η ειδική άδεια, όλες οι αποσκευές που μεταφέρονταν από το λιμάνι ελέγχονται, διότι επιβάλλεται σε όλα τα αγαθά εξαγωγικός δασμός 12%, είτε στέλλονται σε ξένο λιμάνι είτε σε τουρκικό.

[Έπεται σχόλιο για το δασμολογικό καθεστώς].

Απαλλαγμένος από τα «βάρη» μου πήγα στο σπίτι του Βρετανού προξένου. Τον βρήκα να παίρνει το πρωινό του μαζί με τον κύριο S. Ο πρόξενος επρόκειτο να ταξιδέψει με το επόμενο ατμό-

πλοιο στο Άγιο Όρος, όπου είχε προσκληθεί για να ενεργήσει ως μεσολαβητής στη μεγάλη διαφορά για το νερό που είχε ανακύψει μεταξύ των μονών Κουτλουμουσίου και Παντοκράτορος. Ο κύριος S. αποφάσισε να επιστρέψει μαζί του, για να δει όσα μοναστήρια δεν είχαμε επισκεφθεί [...].

[Ακολουθεί επίσκεψη στα μνημεία της πόλης με τη συνοδεία του ιεραποστόλου Β. που κατοικούσε πολλά χρόνια στην πόλη και είχε Αγγλίδα σύζυγο].

Πηγή: Clark: *From Athos*, 311-312.

Σύγχρονη λήψη της ίδιας περιοχής (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

Παρατηρήσεις:

Η χρονολογία της επίσκεψης του Clark συμφωνεί με τη σύμπτωση των ημερομηνιών (17/9=«γενέθλια του προφήτη»= 17 Rabi Al Awwal, Εγίρας κατά τους Σίτες). Ο εύπορος κύριος Robert A., που κατοικούσε εκτός της πόλεως και πήγαινε στο γραφείο του με πλοίο, ήταν προφανώς ο *Ρόμπερτ Άββοττ*, αδελφός και συνεταιίρος του Τζέκι Άββοττ. Διετέλεσε επί σειρά ετών έφορος των ελληνικών εκπαιδευτηρίων της Θεσσαλονίκης, των οποίων ήταν και δωρητής.

Πέθανε στον Βόλο το 1874. Σύζυγός του ήταν η Αικατερίνη (1814-1903)²²⁷. Η αναφορά στην «κατοχή μισού εκατομμυρίου»

συμφωνεί με την είδηση της ίδιας εποχής ότι οι αδελφοί Άββοττ είχαν από κοινού κεφάλαιο 1.500.000 φράγκων²²⁸. Στις αρχές του εικοστού αιώνα υπήρχαν ιδιοκτησίες της οικογένειας Άββοττ στην περιοχή Ιστιρά (λιμάνι), όπου ίσως η αναφερόμενη αποθήκη-λογιστήριο και στην περιοχή Χαμδή Μπέη (Λαογραφικό Μουσείο), όπου ίσως η αναφερόμενη κατοικία.

227. Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*, 260.

228. Βακαλόπουλος Κ.: *Οικονομική λειτουργία*, 71, βλ. αυτόθι και 49-50.

1874, Louis Marie Olivier Duchesne & Charles Marie Adolphe Louis Bayet

Ο Louis Duchesne υπήρξε ιερέας και αρχαιολόγος. Γεννήθηκε στο Saint-Servan της Γαλλίας στις 13 Σεπτεμβρίου 1843 από οικογένεια ναυτικών. Η παιδική ηλικία του σημαδεύθηκε από τον θάνατο του πατέρα του, έμπειρου καπετάνιου, που «χάθηκε» σε ναυάγιο το 1849. Σπούδασε θεολογία και μαθηματικά στο Παρίσι και επί αρκετό διάστημα αμφιταλαντεύτηκε ως προς την καριέρα που θα ακολουθούσε. Τον κέρδισε τελικά η ιεροσύνη και το 1867 χειροτονήθηκε ιερέας. Από το 1873 έως το 1876 παρακολούθησε μαθήματα στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή της Ρώμης, στην οποία το 1895 ορίστηκε γενικός διευθυντής.

Ο Duchesne, αν και ξεκίνησε ως ερασιτέχνης αρχαιολόγος, εξελίχθηκε σε ειδικό επί θεμάτων χριστιανικής αρχαιολογίας και πραγματοποίησε πολλές επιστημονικές αποστολές στη Μακεδονία, το Άγιο Όρος και τη Μικρά Ασία. Τα αποτελέσματα των ερευνών του που δημοσιεύθηκαν ήταν πρωτοποριακά και ασυνήθιστα για την εποχή, αφού επρόκειτο για κράμα αρχαιολογίας, θρησκευτικής ιστορίας, τοπογραφίας, γεωγραφίας και περιηγητικής φιλολογίας. Εξέδωσε ένα τρίτομο μνημειώδες έργο για την ιστορία της χριστιανικής εκκλησίας, το οποίο όμως θεωρήθηκε ότι περιείχε εξαιρετικά μοντέρνες απόψεις για την καθολική εκκλησία, με αποτέλεσμα το Βατικανό να το κατατάξει (1912) στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων²²⁹.

Διετέλεσε μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας Γραμμάτων και Επιγραφών (1888), καθώς και πολλών ξένων Ακαδημιών (Βερολίνου, Τορίνου, Ρώμης, Göttingen). Στις 26 Μαΐου 1910 εκλέχθηκε μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας, ενώ αργότερα τιμήθηκε με το μετάλλιο της Λεγεώνας της Τιμής. Πέθανε στη Ρώμη στις 21 Απριλίου 1922.

Ο Charles Bayet υπήρξε διακεκριμένος αρχαιολόγος και ιστορικός. Γεννήθηκε το 1849 στη Λιέγη του Βελγίου. Στη διάρκεια των σπουδών του στην École Normale Supérieure (που άρχισαν το 1868) επιστρατεύθηκε στον πόλεμο του 1870 και του απονεμήθηκε ο βαθμός του υπολοχαγού και η γαλλική υπηκοότητα. Έλαβε διδακτορικό δίπλωμα στη φιλοσοφία, διετέλεσε κοσμητορας στη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου της Lille, επι-

θεωρητής δημοτικής εκπαίδευσης (1896), μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Ρώμης και των Αθηνών, καθώς και της Ακαδημίας Γραμμάτων και Επιγραφών της Γαλλίας. Δημοσίευσε πλήθος μελετών με θέμα τη βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη. Κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, μετά τον θάνατο του γιου του, κατετάγη στη Στρατιά της Ανατολής. Προσεβλήθη από ελονοσία και επέστρεψε στην Γαλλία, όπου νοσηλεύτηκε σε νοσοκομείο της Τουλόν. Εκεί πέθανε στις 7 Σεπτεμβρίου 1918.

Ο Duchesne με τον Bayet επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη το 1873-1874. Αποστολή τους ήταν η μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων που προέκυψαν κατά την κατεδάφιση τμήματος των τειχών και την επέκταση της κεντρικής οδού (Εγνατία) εκτός των ορίων της περιτείχισης.

Επιλογή κειμένου:

Κατά την άφιξή μας στη Θεσσαλονίκη, τον Μάρτιο του 1874, πραγματοποιούσαν την κατεδάφιση των τειχών της κάτω πόλης και την κατασκευή προκυμαίας σε όλο το πλάτος από τον δυτικό πύργο μέχρι τον πύργο Kalli koule. Ήδη ο εξωτερικός τοίχος αυτής της αποβάθρας κατά μεγάλο μέρος είχε τελειώσει και το μέρος του τείχους που περιζωνε η θάλασσα είχε εξαφανιστεί.

Η πύλη Kalli koule έπεφτε από τις αξίνες των κατεδαφιστών, που είχαν ήδη κατεδαφίσει την αψίδα του θριάμβου της Πύλης του Βαρδάρη, καθώς και την ίδια την πύλη επίσης κατεδάφισαν τη Χρυσή Πύλη και την Πύλη της Καλαμαριάς, στις ανατολικές άκρες των δύο μεγάλων δρόμων που διέσχιζαν την πόλη, από δυτικά προς τα ανατολικά.

Τα συντρίμια των κατεδαφισμένων τειχών, μνημεία κάθε είδους που είχαν τοποθετηθεί άλλοτε για να ανοικοδομηθούν οι πύλες του κάτω μέρους της πόλης, χρησιμοποιήθηκαν αμέσως για την κατασκευή της νέας προκυμαίας.

Κατά την άφιξή μας είχε μείνει ανάμεσα στα ερείπια ένας σημαντικός αριθμός θραυσμάτων από αναθηματικές στήλες, επιστήλια κ.λπ. που έφεραν επιγραφές. Βαλθήκαμε να τις μεταγράψουμε αμέσως, εν ανάγκη να τις αποτυπώσουμε σε σκίτσο. Δεν υπήρχε χρόνος για χάσιμο, επειδή οι εργάτες που συναρμολογούσαν τις πέτρες εργάζονταν δραστήρια για να επιδιορθώσουν όλα αυτά τα μάρμαρα και να τα στείλουν στα εργοτάξια της προκυμαίας. Ήδη έχουμε σώσει όσα μπορούσαμε, αλλά ποιος θα μπορούσε να μας διαβεβαιώσει για όσα ήδη είχαν χαθεί μέσα στις νέες κατασκευές;

Οι εργασίες κατασκευής του νέου δρόμου που εξέρχεται από την πύλη της Καλαμαριάς και κατευθύνεται προς τα ανατολι-

229. Το 1973 με απόφαση του Βατικανού, το βιβλίο ανακλήθηκε από τον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων.

κά, μας οδήγησαν στην ανακάλυψη ενός σημαντικού αριθμού θαμμένων σαρκοφάγων, που η μία βρισκόταν δίπλα στην άλλη, σε απόσταση διακοσίων μέτρων από τα σημερινά τείχη. Κάναμε αντίγραφα των επιγραφών που απεικονίζονταν σ' αυτές.

Εκτός από αυτά τα μνημεία, τα οποία εδώ και πολύ καιρό δεν είχαν εκτεθεί στα βλέμματα των περιηγητών, απέμειναν ακόμα πολλές επιγραφές προς αποκατάσταση σε βρύσες που βρίσκονται σε σταυροδρόμια, σε ιδιωτικές κατοικίες και σε τεμένη. Παρά τις λεπτομερείς έρευνές μας, πρέπει να μας διέφυγαν πολλές, ειδικά στα πλακόστρωτα δάπεδα των τεμενών, που συνήθως καλύπτονται με ψάθες [...].

Πηγή: Duchesne & Bayet: *Thessalonique*, 625-626.

Παρατηρήσεις:

Το απόσπασμα αυτό, μέρος του οποίου είχε δημοσιευτεί από τον Χ. Μπακιτζή²³⁰, χρονολογεί με ακρίβεια την κατεδάφιση του θαλάσσιου τείχους και των πυλών της πόλης για την κατασκευή νέων οικοπέδων με έμπληση της θάλασσας²³¹. Η αναφερόμενη «Χρυσή» πύλη στο ανατολικό άκρο της πόλης είναι η ψευδοχρυσή της οδού Αγίου Δημητρίου («Τελί Καπί»). Ο Χατζή Ιωάννου σημειώνει «αγνώω τίνος διαστροφέως της γεωγραφίας εισηγήσει, ονομάζουσι [ταύτην] Χρυσήν πύλη. Η Χρυσή πύλη είναι δυτική»²³². Ο νέος δρόμος από την Πύλη της Καλαμαριάς, με κατεύθυνση προς τα ανατολικά, είναι το δυτικό –και καταργηθέν το 1959– τμήμα της Λεωφόρου Στρατού, το οποίο διερχόταν από τον χώρο της σημερινής Έκθεσης Θεσσαλονίκης²³³.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

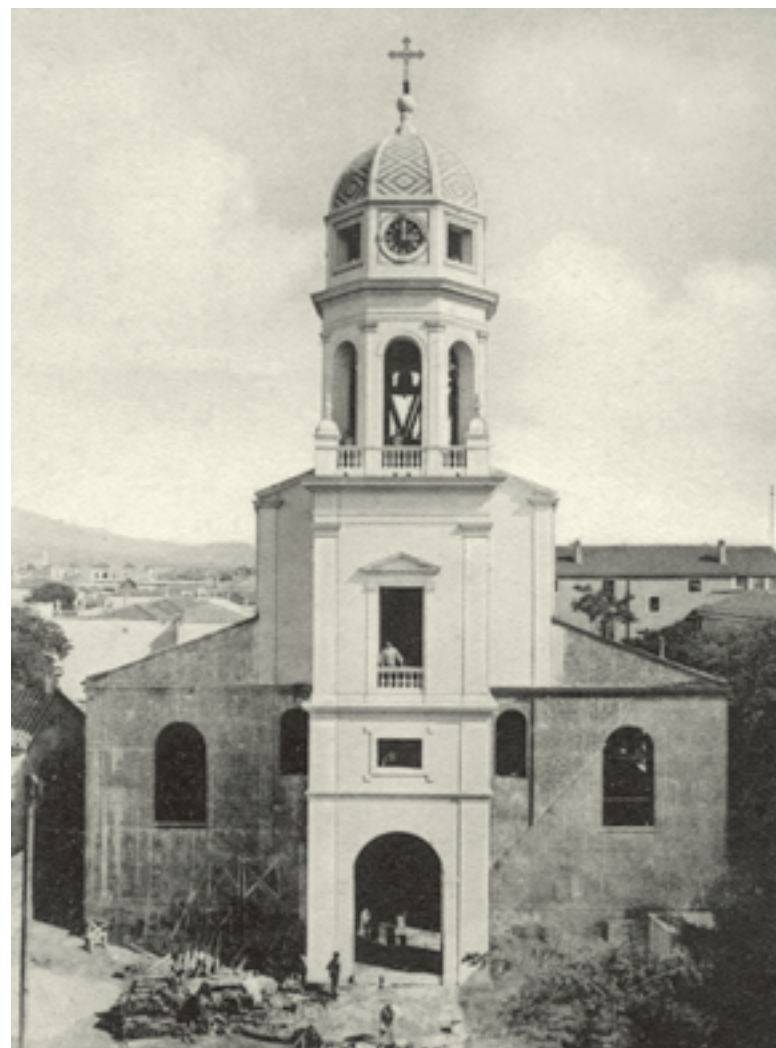
Duchesne & Bayet: *Mission*. Duchesne & Bayet: *Mémoire*. Radet: *Charles Bayet*.

230. Μπακιτζής: *Η θαλάσσιο οχύρωση*, 300.

231. Yerolympos: *Changing Uses of City Walls*, 118-120 και της ίδιας: *Urban Transformations*, 61-70.

232. Χατζή Ιωάννου: *Αστυγραφία*, 29.

233. Yerolympos: *Urban Transformations* 69 και 91, Χεκίμογλου & Ρούπα: *Δ.Ε.Θ.*, 76-78.

Ο νέος ρωμαιοκαθολικός ναός που αντικατέστησε εκείνον στον οποίον κηδεύτηκε ο πρόξενος Moulin. Η ανέγερσή του άρχισε, στην ίδια θέση με τον προηγούμενο, το 1897. Στη φωτογραφική λήψη, που έγινε κατά την περίοδο της ανέγερσης, όπως δείχνουν τα οικοδομικά υλικά και τα ημιτελή παράθυρα, διακρίνεται στα δεξιά μεγάλο κτίριο. Ενδέχεται να ήταν το Αλλατίνη Χαν, όπου βρισκόταν το βρετανικό προξενείο (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

1876, Fanny Janet Sandison - Blunt

Η Fanny Janet Sandison δεν ήταν περιηγήτρια με την ευρύτερη έννοια του όρου, αλλά εθνομόλος. Πέρασε τα περισσότερα χρόνια της ζωής της συντροφεύοντας τον διπλωμάτη σύζυγό της στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γεννήθηκε το

Το τέμενος Σαατλί στο οποίο δολοφονήθηκαν οι δύο πρόξενοι από τον όχλο, χωρίς να μπορέσει να τους προστατεύσει ο πασάς και η παρενρισκόμενη αστυνομική δύναμη (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

1839 στη Θεράπεια της Κωνσταντινούπολης. Ήταν θυγατέρα του αντιπροσώπου της *East India Company* στην Τουρκία και μετέπειτα Βρετανού προξένου στη Σμύρνη Donald Sandison και της Mery Zohrab. Κατά τη διάρκεια ενός ταξιδιού που πραγματοποίησε στο Μοναστήρι για να επισκεφθεί την αδελφή της Sophie, συζύγου του Βρετανού προξένου Longworth, γνωρίστηκε με τον υποπρόξενο του βρετανικού προξενείου στα Σκόπια John Blunt, τον οποίο και παντρεύτηκε στο Μοναστήρι στις 25

Νοεμβρίου 1858. Από τον γάμο τους απέκτησαν έναν γιο, τον Osmond Donald Blunt, ανώτερο αξιωματικό του βρετανικού ναυτικού (Αδριανούπολη, 1870 – Μάλτα, 1915). Η Fanny Blunt υιοθέτησε αργότερα και ένα κορίτσι, την Jenne Blunt.

Ο John Blunt, γόνος βρετανικής οικογένειας διπλωματών, γεννήθηκε στην Αδριανούπολη το 1832 και πέθανε στη Floriana της Μάλτας το 1916. Ήταν γιος του Charles Blunt, Βρετανού προξένου αρχικώς στη Θεσσαλονίκη και αργότερα στη Σμύρνη, και της Caroline Vitalis, θυγατέρας του Βρετανού προξένου στην Τήνο. Υπηρέτησε το βρετανικό στέμμα ως διπλωμάτης για περισσότερα από πενήντα χρόνια στα Σκόπια, το Βελιγράδι, την Αδριανούπολη, το Μοναστήρι και τη Θεσσαλονίκη. Στην τελευταία υπηρέτησε ως πρόξενος από το 1876 έως το 1899.

Το 1899 η Fanny Blunt εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη και εγκαταστάθηκε στη Βοστώνη των Ηνωμένων Πολιτειών, όπου ο σύζυγός της είχε διορισθεί πρόξενος. Προηγουμένως είχε εκδώσει στο Λονδίνο (1878) ένα βιβλίο, όπου συγκέντρωσε παρατηρήσεις σχετικές με τα εθνολογικά, κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (*The People of Turkey*). Το 1902, όταν ο σύζυγός της συνταξιοδοτήθηκε, εγκαταστάθηκε μαζί του μόνιμα στη Μάλτα. Μετά τον θάνατο του συζύγου της το 1916, άρχισε να συγκεντρώνει τις προσωπικές της αναμνήσεις, οι οποίες εκδόθηκαν στο Λονδίνο δύο χρόνια αργότερα (*My reminiscences*). Πέθανε στη Floriana της Μάλτας στις 25 Μαΐου 1926.

Το προσωπικό αρχείο του John Blunt περιλαμβάνει χειρόγραφα έγγραφα που αφορούν την οικονομική, θρησκευτική και κοινωνική κατάσταση της Μακεδονίας των ετών 1870-1900. Βρίσκεται από το 1994 στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Μπέρμιγχαμ.

Παρακάτω δημοσιεύονται οι αναμνήσεις της κυρίας Blunt για τα γεγονότα της δολοφονίας των προξένων της Γερμανίας και Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1876.

Επιλογή κειμένου:

[...] Το 1872 ο σύζυγός μου διορίσθηκε πρόξενος της Α.Μ. στο Μοναστήρι (παλαιότερα Μπιτόλια). Ο διορισμός ήταν μεγάλο πλήγμα για μένα, διότι σήμαινε επιστροφή στην αγριότητα της Μακεδονίας, εκ νέου αποκοπή από τον πολιτισμένο κόσμο και εγκατάλειψη σε αυτή την άχαρη πόλη, που είχε γίνει ακόμη πτωχότερη όταν αποσύρθηκε ο τουρκικός στρατός. Δεν μου ήταν δυσάρεστο να ακούω τη μουσική, άγρια και απαλή, της ορχήστρας του τουρκικού στρατού την εποχή που ήμουνα στο Μοναστήρι, πριν από τον γάμο μου. Και όταν έπαιζε το «Ο Θεός Σώζει την

Βασίλισσα» και άλλους ξένους εθνικούς ύμνους, άγγιζε τις καρδιές και έφερνε δάκρυα στα μάτια όσων βρίσκονταν μακριά από τα σπίτια τους, όπως εμείς.

Και μόνον η σκέψη αυτής της μετακίνησης αρκούσε για να συντρίψει όλες τις ελπίδες για μία ευχάριστη ζωή. Ωστόσο έβαλα τα δυνατά μου για να φαίνομαι ικανοποιημένη, για το καλό του συζύγου μου και του μικρού αγοριού μου, η παρουσία του οποίου στο σπίτι μας ήταν σαν ακτίνα του ήλιου. Πουλήσαμε τα περισσότερα έπιπλά μας, γιατί ήταν δύσκολο να τα μεταφέρουμε στους κακούς δρόμους και τις κατεστραμμένες γέφυρες, που αφθονούσαν στη διαδρομή προς το Μοναστήρι.

Ο σύζυγός μου προηγήθηκε από μένα και το αγόρι μας, προκειμένου να εξασφαλίσει μία αξιοπρεπή κατοικία και να την προετοιμάσει όσο μπορούσε περισσότερο μέχρι την άφιξή μας. Λόγω του παιδιού μου, που ήταν τώρα ενάμισι έτους, αναγκάστηκα να κάνω το ταξίδι μέσω Θεσσαλονίκης πάνω σε μία ταλικά, ένα άβολο όχημα χωρίς ελατήρια, από το οποίο συχνά ήμουν υποχρεωμένη να κατεβαίνω και να περπατώ. Έμεινα στη Θεσσαλονίκη μόνο μία μέρα, ευχόμενη από καρδιάς να μέναμε εκεί μόνιμως. Κοντά στα Βοδενά μας έπληξε μία τρομερή καταιγίδα, που ίσα-ίσα μας άφησε χρόνο να περάσουμε τον πλημμυρισμένο χείμαρρο που καταποντιζόταν από μεγάλο ύψος, ενώ η ταλικά είχε πλημμυρίσει μέχρι το κάθισμα, αναγκάζοντάς με να κρατώ το παιδί πάνω στους ώμους μου. Η ανάβαση στον λόφο ήταν εξίσου δύσκολη και επικίνδυνη. Ευτυχώς κατέβηκα και περπάτησα μέχρι την κορυφή του λόφου, ενώ η βροχή έπεφτε δυνατή, και κάθισα σε μία μεγάλη πέτρα, κρατώντας το μωρό μου στην αγκαλιά μου και περιμένοντας την ταλικά. Ξαφνικά, με μεγάλο τρόμο την είδα να κυλά πίσω προς τον γκρεμό, με τα άλογα και τον οδηγό. Με θέλημα Θεού σταμάτησε πάνω σε μερικά βράχια που προεξείχαν. Αλλά χρειάστηκε περισσότερο από μία ώρα για να ξεκολλήσει και στη διάρκειά της εγώ καθόμουν πάνω στην πέτρα, πιέζοντας στο στήθος μου το μωρό μου, αληθινή εικόνα απόγνωσης. Η δυνατή βροχή δεν σταματούσε, οι κερανοί συγκρούονταν πάνω από τα κεφάλια μας και διχαλωτές αστραπές διαδέχονταν η μία την άλλη σε μία θαυμάσια επίδειξη πάνω από τους λόφους και την κοιλάδα που απλώνονταν κάτω. Δεν μπορώ να θυμηθώ άλλη καταιγίδα τόσο τρομερή ούτε τόσο όμορφη και άγρια τη διάθεση της φύσης. Αν υπήρχε κάποιος καλλιτέχνης να ζωγραφίσει όλο το τοπίο, με εμένα και το παιδί σαν ζεύγος απελπισίας στο κέντρο αυτού του άγριου περιβάλλοντος, θα είχε κάνει μία εκπληκτική εικόνα. Ευτυχώς σταδιακά η καταιγίδα μαλάκωσε και καταφέραμε να φτάσουμε πριν σκοτεινιάσει σε ένα μίζερο καταφύγιο, όπου πέρασα τη νύχτα σε ένα είδος αχυράνα,

ανοικτού από όλες τις πλευρές. Την επόμενη ημέρα φτάσαμε στο Μοναστήρι, όπου μέσα στο λυκόφως μπόρεσα να δω την όψη της παρακμής που είχε πάρει η πόλη στον κεντρικό δρόμο της. Πολλά από τα άλλοτε ωραία σπίτια απέμειναν χωρίς ενοίκους και είχαν αφεθεί στη φθορά. Τα καταστήματα ήταν σχεδόν γυμνά, αφού τα αγαθά δεν χρειάζονταν πλέον. Και οι ντόπιοι φαίνονταν πιο αξιολύπητοι και δυστυχείς από ό,τι στο παρελθόν. Ο σύζυγός μου είχε εξασφαλίσει για τη στέγαση του προξενείου το καλύτερο από τα εγκαταλειμμένα παλαιά κονάκια. Επιλέξαμε το μικρότερο δωμάτιο και εγκατασταθήκαμε εκεί, αφήνοντας το υπόλοιπο μεγάλο κτίριο στους αρουραίους και τα ποντίκια, για να περιδιαβαίνουν ελεύθερα και ασφαλή.

[...] Ημασταν μόλις μερικούς μήνες στο Μοναστήρι και δεν είχα τελειώσει ακόμη την τοποθέτηση των κουρτινών. Καθώς καθόμουν στην κορυφή της σκάλας διορθώνοντας κάποια κουρτίνα, ο σύζυγός μου όρμησε στο δωμάτιο κρατώντας στο χέρι του ένα ξεδιπλωμένο έγγραφο και λέγοντας: «Το προξενείο του Μοναστηρίου καταργείται και εγώ διορίζομαι πρόξενος στη Θεσσαλονίκη».

[...] Πριν φύγουμε από το Μοναστήρι επισκέφθηκα μερικά από τα παλιά λημέρια μου, σε ανάμνηση της ωραίας εποχής που πέρασα με την αδελφή μου και τον σύζυγό της, τον κύριο και την κυρία Longworth. Υπήρχαν επίσης και μερικοί γνωστοί που έπρεπε να επισκεφθώ, όπως ο χονδρός γηραιός Ντερβίς Πασάς, που δεν ήταν μόνον ο ευγενέστερος των ευγενών Τούρκων, αλλά και ένας έξυπνος και διασκεδαστικός υποκριτής. Ένα απόγευμα, καθώς οδηγούσα την άμαξα πηγαίνοντας προς το σπίτι, και ακριβώς τη στιγμή που η άμαξα προσπέρασε την πόρτα του κонаκιού όπου κατοικούσε ο Ντερβίς Πασάς, κάποιος «περισάν» (φανατικός θρησκόληπτος) με άγρια όψη, με μαλλιά και γένια που δεν είχαν γνωρίσει ούτε βούρτσα ούτε χτένα, όρμησε έξω από την πύλη και με έναν πήδο βρέθηκε πάνω στην άμαξα. Κάθισε δίπλα μου, κοιτάζοντας με άγρια με τα κόκκινα μάτια του και μουρμουρίζοντας λέξεις που δεν καταλάβαινα. Φοβισμένη και τρομοκρατημένη, διότι αισθανόμουν τον εαυτό μου να βρίσκεται στο έλεος αυτού του τρελού κτήνους, προσπάθησα να κατέβω. Τότε εκείνος άρπαξε το χέρι μου και το κρατούσε σφίγγοντας σαν μέγγενη, ενώ ο Χουσεΐν [ΣτΕ=ο καβάσης της] έκανε ό,τι μπορούσε για να ρίξει τον άνθρωπο αυτόν κάτω από την άμαξα. Ο Ντερβίς Πασάς παρακολουθούσε όσα διαδραματιζόνταν κάτω από το παράθυρό του και αισθάνθηκα αηδία όταν μου είπε να μη δώσω σημασία, διότι ο περισάν ήταν πολύ άγιος άνθρωπος και ήταν βέβαιο ότι το άγγιγμά του θα μου έφερνε καλή τύχη. Αυτοί οι υποτιθέμενοι ιεροί σαλοί, προς τους οποίους τότε οι Τούρκοι έτρεφαν μεγάλο σεβασμό,

αποτελούσαν τρομερή μάστιγα για τον κόσμο που κυκλοφορούσε στους δρόμους, λόγω της έκλυτης εμφάνισης και συμπεριφοράς τους, χωρίς κανείς από αυτούς να τιμωρηθεί ποτέ [...].

Τρία γεγονότα μεγάλης σημασίας μας συνέβησαν το 1876. Τα δύο πρώτα, δηλαδή η τοποθέτηση του συζύγου μου στο Μοναστήρι και στη συνέχεια στη Θεσσαλονίκη, ήταν ιδιωτικού ενδιαφέροντος. Το τρίτο, η σφαγή των προξένων στη Θεσσαλονίκη ήταν μία τραγωδία στην οποία αναμείχθηκαν πολλά πρόσωπα.

Η ζύμωση της δυσαρέσκειας στη Θεσσαλονίκη ήταν πολύ μεγάλη, αλλά δεν φαινόταν εύκολα. Μου θύμιζε ποταμό βαθύ και ορμητικό, ήρεμο στην επιφάνεια, που έφτανε σε ένα σημείο όπου τα νερά αναταράσσονταν. Τότε φυσαλίδες δυσαρέσκειας και διχόνοιας ανέβαιναν στην επιφάνεια και ξαφνικά η αίσθηση της ηρεμίας εξαφανιζόταν.

Ο άνδρας μου προσπαθούσε να μειώσει τη σημασία διαφόρων φημών που κυκλοφορούσαν και, παρά το γεγονός ότι ήταν νέος στη Θεσσαλονίκη, επιχειρούσε με τη διακριτική και ορθή συμπεριφορά του να απωθήσει την αποφράδα ημέρα της σφαγής χριστιανών από τους Τούρκους, όταν ξαφνικά ένα γεγονός, μικρής σημασίας καθ' εαυτό, αποτέλεσε το έναυσμα για τη δολοφονία δύο αθώων, του κυρίου Moulin, προξένου της Γαλλίας, και του γαμπρού του, του κυρίου Henry Abbott, προξένου της Γερμανίας. Ένα κορίτσι αγροτικής οικογένειας που ανήκε στην ορθόδοξη εκκλησία, από ένα χωριό της ενδοχώρας, αγαπούσε κάποιον μουσουλμάνο και προκειμένου να μπορέσει να τον παντρευτεί, αποφάσισε να αποδεχθεί την ισλαμική πίστη και ήρθε στη Θεσσαλονίκη για να ασπασθεί τη νέα θρησκεία της. Το κορίτσι συνάντησε τυχαίως τη μητέρα του στο τρένο καθ' οδόν προς τη Θεσσαλονίκη και επακολούθησε μεγάλη φιλονικία μεταξύ τους. Η μητέρα έχασε κάθε ελπίδα ότι θα κρατούσε την κόρη της στην ορθόδοξη πίστη και τηλεγράφησε από έναν σταθμό, όπου σταμάτησε ο συρμός, στους Έλληνες φίλους της στη Θεσσαλονίκη, ικετεύοντάς τους να σώσουν την κόρη της μόλις θα έφτανε το τρένο. Συνέπεσε να είναι η εορτή του Αγίου Γεωργίου, γενική αργία, και όλος ο ελληνικός πληθυσμός, ίσως διότι δεν είχε να κάνει τίποτε καλύτερο, συγκεντρώθηκε γύρω από τον σιδηροδρομικό σταθμό. Μόλις έφτασε το τρένο, έπιασαν το κορίτσι και το έριξαν μέσα στην άμαξα του κυρίου Λαζάρου [ΣτΕ: Χατζή Λαζάρου], ενός Έλληνα κυρίου που ήταν πρόξενος της Αμερικής. Ο αμαξάς έλαβε την εντολή να μεταφέρει το κορίτσι στη μητρόπολη [το επισκοπείο], αλλά αντ' αυτού το πήγε στο αμερικανικό προξενείο. Επειδή ο κύριος Λάζαρος δεν βρισκόταν στο προξενείο, το κορίτσι μεταφέρθηκε σε ένα σπίτι στην ελληνική συνοικία.

Εκείνο το βράδυ πραγματοποιήθηκε μία συγκέντρωση των

Ελλήνων και αποφασίσθηκε να μην παραδοθεί το κορίτσι στις τουρκικές αρχές, διότι υπήρχε η ελπίδα ότι με τον τρόπο αυτόν θα εμποδιζόταν ο προσηλυτισμός της στον ισλαμισμό.

Ο κύριος Henry Abbott, πρόξενος της Γερμανίας, και η αδελφή του, που είχε παντρευτεί τον κύριο Moulin, τον πρόξενο της Γαλλίας, αν και κατά το ήμισυ Έλληνες ήταν Βρετανοί υπήκοοι. Φαίνεται ότι τόσο ο κύριος Abbott όσο και ο κύριος και η κυρία Moulin είχαν υποστηρίξει την κράτηση του κοριτσιού.

Συνάντηση όμως πραγματοποίησαν και οι Τούρκοι και αποφάσισαν να πάρουν στα χέρια τους την κοπέλα. Έτσι άρχισε η σύγκρουση.

Πρέπει να προστεθεί ότι η διένεξη ξεκίνησε επειδή θεωρήθηκε ότι η κοπέλα ήταν ανήλικη και συνεπώς υπό την κηδεμονία των γονέων της. Αργότερα, όταν εμφανίσθηκε στο δικαστήριο και με πρόταση του κυρίου Blunt –την οποία υποστήριξε ο κατής και ο αρχιεπίσκοπος– της ζήτησαν να ανεβάσει το πέπλο της, διαπιστώθηκε ότι ήταν γυναίκα 22 ή 23 ετών και ασφαλώς ελεύθερη να πράξει ό,τι επιθυμούσε. Αλλά τα σοβαρά ζητήματα χρειάζονται μόνον μία σπίθα. Αυτό το επεισόδιο με τη νεαρή αγρότισσα ήταν μία σπίθα επαρκής να προκαλέσει την έκρηξη, η οποία υπέβασκε επί πολύ χρόνο.

Την επομένη της άφιξης του κοριτσιού στη Θεσσαλονίκη, όταν βρισκόταν στα χέρια της ελληνικής κοινότητας, ο κύριος Blunt δεν έδωσε σημασία στην υπόθεση και νωρίς το απόγευμα έφυγε από το προξενείο, χωρίς να πει πού πήγαινε. Κατά την απουσία του τα πράγματα άρχισαν να σοβαρεύουν. Μετά από την άρνηση των Ελλήνων να παραδώσουν το κορίτσι, ένα σώμα φανατικών Τούρκων, οπλισμένων με κάθε είδους όργανα, ξεχύθηκαν στον κεντρικό δρόμο και κατέλαβαν όλες τις θέσεις, με τις πλάτες στον τοίχο, περιμένοντας οδηγίες, ενώ οι μουεζίνηδες από τους μιναρέδες καλούσαν τους πιστούς να υπερασπίσουν τον ισλαμισμό.

Βγήκα στον εξώστη, που έβλεπε και πέρα από την πύλη του προξενείου, και είδα τους προξένους της Γαλλίας και της Γερμανίας, τον κύριο Moulin και τον κουνιάδο του κύριο Henry Abbott, μαζί με τους καβάσηδες τους [τους φρουρούς τους] να ανηφορίζουν τον δρόμο προς την κατεύθυνση του Διοικητηρίου, που ήταν ακριβώς απέναντι από το τέμενος και το τηλεγραφείο. Ο Διοικητής, το νομαρχιακό συμβούλιο και πολλός κόσμος είχαν συγκεντρωθεί στο τέμενος. Παραμένει άγνωστο κατά πόσον ο κύριος Moulin και ο κύριος Abbott μπήκαν στο τέμενος ή τους έβαλαν μέσα με τη βία, αλλά η παρουσία τους εκεί διατυπώθηκε με μερικές γραμμές. Ο κύριος Abbott έστειλε στον αδελφό του κύριο Alfred Abbott ένα σημείωμα που έλεγε: «Μας κρατούν εδώ αιχμα-

Η περιοχή του τεμένους όπως είναι σήμερα. Το κτίριο του Διοικητηρίου ανεγέρθηκε μεταξύ των ετών 1891 και 1895 (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

λώτους. Καλύτερα να στείλετε το κορίτσι στις Αρχές, γιατί αυτή είναι η τελευταία μας ευκαιρία». Δεν μπορώ να πω πόση ώρα πέρασε από την παραλαβή αυτού του σημειώματος μέχρι ο κύριος Alfred Abbot να μπορέσει να βρει τον σύζυγό μου, που δεν είχε ακόμη επιστρέψει. Περίπου την ίδια ώρα ο Χουσεΐν αγάς ήρθε να μας πληροφορήσει ότι οι πρόξενοι κρατούνταν όμηροι στο τέμενος και ότι αν το κορίτσι δεν παραδιδόταν στις αρχές μέσα σε δύο ώρες, θα τους δολοφονούσαν. Τον καθορισμένο χρόνο άκουσα πυροβολισμούς. Υπήρχε έντονη κίνηση στους Τούρκους που ήταν στους δρόμους.

Ένας ευπρεπής Εβραίος κύριος, ο κύριος Allatini, άνθρωπος με μεγάλη επιρροή, του οποίου το γραφείο βρισκόταν στην αυλή

του προξενείου, διέταξε να κλείσουν τις πόρτες του προξενείου, κατά τη διάρκεια της απουσίας του συζύγου μου. Του έγραψα και τον ρώτησα εάν είναι δυνατόν να ξανανοίξουν, ώστε να δώσουμε τη δυνατότητα να εισέλθουν όσοι θα αναζητούσαν προστασία κάτω από τη βρετανική σημαία. Ήταν μία παρακινδυνευμένη πράξη την οποία έπρεπε να κάνω, αλλά ένιωθα ότι όλη η πόλη και ιδιαίτερα εμείς, περνούσαμε μεγάλη κρίση, που απαιτούσε ηρεμία και ωριμότητα σκέψης. Ο Χουσεΐν με ενημέρωσε ότι οι πρόξενοι δολοφονήθηκαν και ότι ο ερεθισμένος όχλος εγκατέλειπε το τζαμί και κατευθυνόταν στην ελληνική συνοικία για να διαπράξει σφαγές, αρχίζοντας από το σπίτι του κυρίου Λαζάρου. Αμέσως αποφάσισα να στείλω το μικρό παιδί μου στο σπίτι του

κυρίου *Allatini*, όπου πίστευα ότι θα ήταν ασφαλές, ενώ εγώ παρέμεινα στο προξενείο, περιμένοντας νέα από τον πιστό μου φύλακα Χουσεΐν αγά.

Λίγο αργότερα επέστρεψε ο σύζυγός μου και άκουσε έκπληκτος και τρομαγμένος αυτά που είχαν συμβεί. Αμέσως έστειλε ένα επιτακτικό σημείωμα στον κύριο *Alfred Abbott*, που ήταν Βρετανός υπήκοος, διατάσσοντάς τον παραδώσει αμέσως το κορίτσι στον Χουσεΐν αγά και στο μικρό αστυνομικό σώμα που τον συνόδευε.

Ήταν έτοιμος να βγει έξω για να προστρέξει σε βοήθεια των συναδέλφων του, εάν παρ' ελπίδα ήταν ακόμα ζωντανοί, όταν τον φώναξα από το μπαλκόνι να μην φύγει ή έστω να φορέσει τον προξενικό του σκούφο με την ελπίδα ότι θα τον αναγνωρίσουν. Μάταιος κόπος. Μου είπε «όλα θα πάνε καλά» και κατευθύνθηκε προς το τζαμί.

Εν τούτοις, κάποιος από το οπλισμένο πλήθος των Τούρκων τον αναγνώρισε και τον παρακάλεσε να μη επιχειρήσει να εισέλθει στο τζαμί, γιατί ήταν σίγουρο ότι θα τον δολοφονούσαν, όπως τους συναδέλφους του. Ο τρόπος που [ο *Blunt*] τους απάντησε είχε θετικό αποτέλεσμα, διότι μερικοί προθυμοποιήθηκαν και τον συνόδευαν στο τέμενος. Εκεί βρήκε τον πασά και όλα τα μέλη του νομαρχιακού συμβουλίου (*Mejlis*), που έβγαιναν από το τζαμί πανικόβλητοι και τρομοκρατημένοι από την πρόσφατη τραγωδία. Όλοι εν σώματι εναντιώθηκαν στην είσοδο του κυρίου *Blunt*, διότι οι συνάδελφοί του, τους οποίους ήθελε να βοηθήσει δεν χρειάζονταν πλέον βοήθεια (είχαν πεθάνει). Ο ίδιος ο πασάς, που έτρεμε σύγκορμος, παρακάλεσε τον σύζυγό μου να τον ακολουθήσει στο Διοικητήριο. Ο σύζυγός μου συγκατατέθηκε σ' αυτό, υπό τον όρο ότι θα γινόταν δεκτός στα διαμερίσματα του χαρεμιού, όπου πίστευε ότι θα μπορούσε να βρει ηρεμία και ασφάλεια για να σκεφθεί τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για την ασφάλεια της πόλης. Προτού να πάει στο διοικητήριο, πήγε στο τηλεγραφείο και έστειλε ένα μήνυμα στην Αθήνα, να σταλούν αμέσως ένα ή δύο πολεμικά πλοία. Επίσης, έστειλε ένα μήνυμα και σε μένα λέγοντας ότι είναι ασφαλής.

Καθώς μπήκε στο χαρέμι, συνάντησε πλήθος γυναίκες που ούρλιαζαν, τρομαγμένες στη θέα ενός άγνωστου άνδρα. Μερικές κάλυψαν τα πρόσωπά τους, άλλες προσπάθησαν να τρέξουν μακριά, αλλά μπήκε ο πασάς που τις συγκέντρωσε σαν κοπάδι με τρομαγμένα πρόβατα και τις έστειλε στα ενδότερα του χαρεμιού.

Όσο γίνονταν αυτά, ο Χουσεΐν αγάς και η αστυνομία ανακάλυψαν τη νεαρή γυναίκα και την οδηγούσαν στις αρχές, όταν, θεία χάριτι, συνάντησαν τους αιμοδιψείς μουσουλμάνους που πήγαι-

ναν στο σπίτι του κυρίου Λαζάρου, με σκοπό να διαπράξουν σφαγές κατά των Ελλήνων. Στην αρχή δεν πείσθηκαν για την ταυτότητα της κοπέλας και πυροβόλησαν κατά του Χουσεΐν. Αλλά κάποιος από τη συμμορία την αναγνώρισε και έπεισε το πλήθος ότι εκείνη αναζητούσαν. Την οδήγησαν στο Διοικητήριο, όπου ο σύζυγός μου εξηγούσε στον πασά και τα μέλη του συμβουλίου τη σοβαρότητα των επιπτώσεων που θα υπήρχαν, αν αποτύγχαναν να λάβουν άμεσα μέτρα για να αποτρέψουν και άλλα πλήγματα, από τη στιγμή που το κορίτσι θα βρισκόταν στα χέρια τους. Εκείνοι, συνειδητοποιώντας την κατάσταση, ζητούσαν οδηγίες σαν τρομαγμένα σχολιαρόπαιδα.

Στο μεταξύ η κυρία *Moulin* και ο αδελφός της ο κύριος *Alfred Abbott*, μαθαίνοντας τη δολοφονία του κυρίου *Moulin* και του κυρίου *Henry Abbott* κυριεύθηκαν από φόβο και θλίψη. Η κυρία *Moulin* σε μία κρίση υστερίας απείλησε να πέσει από το παράθυρο, αν δεν έφερναν το πτώμα του συζύγου της στο σπίτι. Πήγα και προσπάθησα να ηρεμήσω την κυρία *Moulin*. Καθ' οδόν προς το γαλλικό προξενείο βρέθηκα πρόσωπο με πρόσωπο με μία ομάδα δολοφόνων, που ήταν λερωμένοι με αίματα. Συνέχισα να περπατώ επιφανειακά ήρεμη και αδιάφορη, όταν ένα από τα άγρια κτήνη, σε απόσταση ενός μέτρου από εμένα, όπλισε το όπλο του και το έστρεψε επάνω μου. Σταμάτησα και του έριξα ένα βλέμμα περιφρόνησης, τέτοιο που νομίζω ότι εμπνέει ο πραγματικός κίνδυνος και φόβος. Εκείνος κατέβασε το πιστόλι του και μουρμούρισε κάποια λόγια που δεν κατάλαβα. Θεώρησα καλύτερο να φέρω την κυρία *Moulin* στο προξενείο μας. Λίγα λεπτά αργότερα όταν εμφανίστηκε ο σύζυγός μου, η κυρία *Moulin* έχασε και πάλι κάθε αυτοέλεγχο και ούρλιαζε απαιτώντας εκδίκηση και επιμένοντας να της φέρουν το πτώμα του άνδρα της. Μετά από μία ώρα περίπου, η κυρία *Moulin* θέλησε να επιστρέψει στο σπίτι της, όπου και τη συνόδεψα. Πέρασα τη νύκτα παρακολουθώντας την, με τα αυτιά μου τεντωμένα για να ακούσω τυχόν θορύβους από το δρόμο, με τον φόβο ενδεχόμενης επίθεσης.

Το επόμενο πρωί, φεύγοντας από το γαλλικό προξενείο, πετάχτηκα στο σπίτι του κυρίου *Allatini* για να δω το μικρό μου αγόρι, προτού επιστρέψω στο βρετανικό προξενείο. Διαπίστωσα ότι στους δρόμους επικρατούσε αναβρασμός. Οι Τούρκοι φαίνονταν άγριοι και θυμωμένοι, οι χριστιανοί πράοι και τρομοκρατημένοι ενώ μερικοί ξένοι πρόξενοι που τόλμησαν να βγουν στο δρόμο, λοιδωρήθηκαν από το πλήθος. Ο σύζυγός μου, γενναίος και ατρόμητος όπως συνήθως, δεν είχε επιστρέψει από την επιθεώρηση που είχε πραγματοποιήσει κατά τη διάρκεια της νύκτας μέσα στο σκοτάδι, και ολομόναχος, στις τουρκικές συνοικίες. Τριγύρισε όλους τους δρόμους για να εξακριβώσει ότι, όπως του είχε

υποσχεθεί ο διοικητής, κάθε δρόμος θα εφρουρείτο από στρατιώτες για την αποφυγή άλλων προβλημάτων. Επιστρέφοντας στο προξενείο ο σύζυγός μου παρατήρησε ένα πυκνό πλήθος δίπλα στις πύλες, που έμοιαζε να έχει δολοφονικές διαθέσεις. Προχώρησε σπρώχνοντας στο κέντρο του πλήθους και διαπίστωσε ότι υπήρχε ένας γάιδαρος φορτωμένος με ξύλα που είχε πέσει κάτω και έμενε εκεί ξαπλωμένος κλείνοντας τον δρόμο. [O Blunt] διέλυσε το πλήθος και εισήλθε στο προξενείο, όπου όλοι οι Βρετανοί υπήκοοι, πολύ ανήσυχoi, περίμεναν την επιστροφή του για να τους δώσει οδηγίες ως προς τα μέτρα που θα έπρεπε να λάβουν, προκειμένου να αποφευχθούν νέα προβλήματα. Ο σύζυγός μου τους οδήγησε όλους στη βεράντα και τους έδειξε τα κανόνια του πλοίου «H.M.S. Swiftsure», που σημάδευαν ακριβώς την τουρκική συνοικία. Ταυτοχρόνως τους περιέγραψε τον πανικό από την πτώση του γάιδαρου και τόσο διασκέδασε τους φόβους του, ώστε εκείνοι –με πρόσωπο ντροπιασμένο– αισθάνθηκαν ανακούφιση και έσπευσαν στα σπίτια τους για να διαβεβαιώσουν τις γυναίκες ότι ο κίνδυνος είχε περάσει.

Το βράδυ Γάλλοι μοναχοί έφεραν το πτώμα του κυρίου Moulin στο γαλλικό προξενείο και επειδή η κυρία Moulin επέμενε στην επιθυμία της να δει τη σορό του συζύγου της, έφερα τον γιατρό του γαλλικού πλοίου Stationnaire, που είχε καταπλεύσει από την Αθήνα, για να κάνει παρουσιάσιμο το καημένο το πτώμα, μετά από τον τρομερό ακρωτηριασμό του στο τζαμί. Η καημένη κυρία Moulin ηρέμησε γρήγορα όταν είδε το σώμα του συζύγου της και άρχισε να αποδέχεται το μοιραίο. Έμεινα κατάπληκτη από την οδύνη της κυρίας Moulin, η οποία την απορρόφησε σε τέτοιο σημείο, ώστε δεν απηύθυνε μία λέξη ευχαριστίας ούτε σε μένα ούτε σε μερικούς άλλους, οι οποίοι διακινδύνειψαν τη ζωή τους στην προσπάθεια να τη βοηθήσουν τις κρίσιμες ώρες.

Κατά τη διάρκεια των στιγμών της δοκιμασίας δεν είχα κανένα νέο από τον σύζυγό μου, που κατά τα φαινόμενα βρισκόταν παντού εκτός από το σπίτι. Ένωσα περήφανη για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε στον χειρισμό των ζητημάτων. Έτσι πήρα κουράγιο και αποφάσισα να αντιμετωπίσω τα ταραγμένα πλήθη στους δρόμους προκειμένου να πάω και να συναντήσω την καλή μου φίλη, την κυρία Henry Abbott, που κατοικούσε στην άλλη άκρη της πόλης. Το κατακρεουργημένο πτώμα του κυρίου Henry Abbott είχε μεταφερθεί στο σπίτι του και εκεί συνάντησα τη χήρα μητέρα του, ήσυχη και υπομονετική, σαν Ελληνίδα μητέρα της αρχαίας εποχής, που αποδεχόταν τις επιταγές της Νέμεσης. Η νύφη της, η κυρία Henry Abbott, από τις πιο αγαπημένες μου φίλες, ένα ικανό και χαρισματικό νεαρό κορίτσι, μέλος της οικογενείας Καραθεοδωρή, καθόταν δίπλα της, σύμφωνα με το ελληνικό έθιμο.

Σπρωγμένη από τη βαθιά της θλίψη έπεσε στην αγκαλιά μου, σαν τραυματισμένο πουλί. Τα πτώματα του συζύγου της και του κυρίου Moulin μεταφέρθηκαν με ευλάβεια στην ελληνική μητρόπολη και στην ρωμαιοκαθολική εκκλησία αντιστοίχως, για να αποδοθούν οι τιμές της νεκρώσιμης ακολουθίας.

Τόσο η κυρία Abbott όσο και η κυρία Henry Abbott έλαβαν από τις τουρκικές αρχές μεγάλες αποζημιώσεις και σύντομα εγκατέλειψαν τη Θεσσαλονίκη, στην οποία δεν επέστρεψαν ποτέ. Η κυρία Henry Abbott εγκαταστάθηκε στην Αγγλία μαζί με μία αδελφή της, όπου ίσως να τη συναντήσω κάποτε.

Η παρουσία του «H.M.S. Swiftsure» μπροστά από την τουρκική συνοικία, με τα κανόνια έτοιμα να ρίξουν, εάν υπήρχε ανάγκη, οδήγησε σύντομα τη διαμάχη στο τέλος της. Προκειμένου να επιδείξουν ευαισθησία οι τουρκικές αρχές πρόβησαν σε μερικές συλλήψεις, στην προσπάθειά τους να κατασιγάσουν την αναταραχή και τον θυμό του ισλαμικού πληθυσμού.

Οι περισσότερες ξένες πρεσβείες έστειλαν αντιπροσώπους στη Θεσσαλονίκη, ενώ ο σύζυγός μου, με τη βοήθεια του κυρίου Henry Elliot [ΣτΕ: Βρετανού πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη], τήρησε σταθερή στάση και διευθέτησε αυτή την περίπλοκη υπόθεση, χωρίς να τεθεί η Θεσσαλονίκη υπό την κατοχή των ξένων δυνάμεων, όπως επιθυμούσαν ορισμένοι. Η καθαίρεση του πασά και η φυλάκισή του, μαζί με μερικούς άλλους που ενεπλάκησαν στην υπόθεση, καθώς και η θανατική ποινή που επιβλήθηκε σε υποθετικούς ή πραγματικούς δολοφόνους, ήταν όλα όσα κρίθηκαν απαραίτητα να γίνουν. Ένας από τους δολοφόνους που απαγχονίστηκαν ήταν ένας γιγαντόσωμος νέγρος, ο οποίος λίγους μήνες νωρίτερα, όταν φτάσαμε στη Θεσσαλονίκη, είχε κουβαλήσει μερικές από τις πιο βαριές βαλίτσες μας. Η γυναίκα του ήταν παρούσα εκείνη τη στιγμή. Έβαλε τα χέρια της στο στήθος της, σε ένδειξη ικανοποίησης και τη στιγμή εκείνη φώναξε «Och olsoun» («Σου άξιζε»).

Έτσι τελείωσε η τραγική δολοφονία των προξένων. Πολλοί άνθρωποι, ανάμεσά τους χριστιανοί και Τούρκοι, κατέληξαν στο συμπέρασμα πως, χάρη στη διακριτικότητα και τα δραστήρια μέτρα του συζύγου μου, η Θεσσαλονίκη γλίτωσε από γενική σφαγή [...].

Πηγή: Blunt: *My reminiscences*, 128-132, 138-147.

Παρατηρήσεις:

Τα γεγονότα της 6ης Μαΐου 1876 έχουν εξετασθεί αναλυτικά σε μονογραφία του μακαριστού Απόστολου Βακαλόπουλου που

Ρετουσαρισμένη φωτογραφική λήψη του Λευκού Πύργου, 12-13 χρόνια μετά την επίσκεψη του Minchin (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

δημοσιεύθηκε το 1951²³⁴. Η εργασία εκείνη έλαβε υπόψη έγγραφα των αρχείων των Η.Π.Α., της Γαλλίας, της Ιταλίας, του Ηνωμένου Βασιλείου και της Αυστρίας. Σε σύγκριση με τα επίσημα αυτά τεκμήρια, η αφήγηση της συζύγου του προξένου της Βρετανίας φαίνεται απλοϊκή και γεμάτη κενά. Δε μένει αμφιβολία στον αναγνώστη ότι σκοπός της συγγραφέως ήταν να τονίσει τον θετικό ρόλο του συζύγου της και τη δική της συμβολή.

Ωστόσο, η μαρτυρία της Λαίδης Blunt προσθέτει μερικές λεπτομέρειες στο μωσαϊκό της περίπλοκης υπόθεσης της δολοφονίας των προξένων, διότι καταχωρίζει λεπτομερειακώς τις κινήσεις

του Βρετανού προξένου κατά το κρίσιμο 24ωρο. Είναι εμφανές ότι ούτε η σύζυγος του προξένου γνώριζε το μεγαλύτερο μέρος των κινήσεων αυτών ή δεν θέλησε να τις αποκαλύψει έστω και δεκαετίες μετά από τα γεγονότα. Ιδιαίτερη σημασία έχει η μυστηριώδης «εξαφάνιση» του Blunt, που «νωρίς το απόγευμα έφυγε από το προξενείο» χωρίς να πει πού πήγαινε. Το ίδιο έκανε και ο Moulin²³⁵. Έκθεση του Αυστριακού προξένου (το αυστριακό προξενείο βρισκόταν απέναντι από το Καραβάν Σεράϊ) αναφέρει ότι στις 2.30 μ.μ., δηλαδή όχι πολύ μετά την αναχώρηση του Blunt από το προξενείο του, φάνηκαν να κατευθύνονται προς το

234. Βακαλόπουλος Α.: *Τα δραματικά γεγονότα*, 193-262.

235. Βακαλόπουλος Α.: *Τα δραματικά γεγονότα*, 210.

Η παραλιακή λεωφόρος και ο Λευκός Πύργος (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

Διοικητήριο ο Moulin και ο Abbott, για να κάνουν διάβημα προς τον διοικητή, αλλά χωρίς καβάσηδες²³⁶. Ωστόσο, η Blunt γράφει ότι συνοδεύονταν από τους καβάσηδες τους όταν πέρασαν από το ύψος του σπιτιού της, που βρισκόταν οπωσδήποτε νοτιότερα από το αυστριακό προξενείο (μάλλον δίπλα στην κατοικία των Allatini, στη συμβολή των οδών Συγγρού και Βαλαωρίτου). Τι έκανε λοιπόν ο πρόξενος Blunt όσο οι συνάδελφοί του συνεννοούνταν για να πραγματοποιήσουν διάβημα στον διοικητή; Δεν είναι περίεργο που δεν απαίτησε νωρίτερα από τον Alfred Abbott να παρουσιάσει το κορίτσι; Πού βρισκόταν ο ίδιος όταν οι άλλοι δύο πρόξενοι πήγαν στο τέμενος; Η κυρία Blunt δεν θεώ-

ρησε σκόπιμο να παραθέσει κάποια εξήγηση, ακόμη και πολλά χρόνια μετά από το γεγονός. Έτσι, οι αναμνήσεις της παρέχουν έδαφος για ερωτήματα, στα οποία ίσως μία επανεξέταση του ζητήματος μπορεί να απαντήσει.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

Kostova: *Travel*. Blunt: *The People of Turkey*. University of Birmingham: *Sir John Elijah Blunt*. Eynaud: *Famous people*, 16-17.

236. Αυτόθι.

Το νοσοκομείο Γκουραμπά, δίπλα στον Λευκό Πύργο. Ο αξιωματικός χαιρετά ενώπιον του φωτογραφικού φακού στην είσοδο του νοσοκομείου. Λήψη 1897 (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

1884, James George Cotton Minchin

Ο James Minchin υπήρξε Άγγλος διπλωμάτης και συγγραφέας (1851-1933). Δεν γνωρίζουμε εκτενή βιογραφικά στοιχεία, παρά μόνο το γεγονός ότι, παρά την αγγλική του υπηκοότητα, υπηρέτησε την κυβέρνηση της Σερβίας, ως πρόξενός της στο Λονδίνο. Επισκέφθηκε τα Βαλκάνια τη δεκαετία του 1880 και κατέγραψε εικόνες από την κοινωνική και την πολιτιστική ζωή των κατοίκων της. Στη

Θεσσαλονίκη έφθασε σιδηροδρομικώς το 1884, προερχόμενος από τα Σκόπια και παρέμεινε σ' αυτή αρκετές ημέρες. Αποσπάσματα από την περιήγησή του στην πόλη παρουσιάζονται παρακάτω.

Επιλογή κειμένου:

[...] Η απόσταση από τα Σκόπια ως τη Θεσσαλονίκη είναι 150 μίλια. Το τρένο φεύγει από τα Σκόπια δύο φορές την εβδομάδα στις 6.30 το πρωί και φτάνει στη Θεσσαλονίκη περίπου την ίδια

ώρα το βράδυ. Δεν μπορείς να μείνεις πολύ στη Θεσσαλονίκη χωρίς να παρατηρήσεις τις βελτιώσεις που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια στην πόλη αυτή. Περπατάς κατά μήκος μίας παραλίας με καλή λιθόστρωση, στο ένα άκρο της οποίας υπάρχουν δημόσιοι κήποι και στο άλλο ένας μεγάλος λευκός πύργος. Ο πύργος λεγόταν άλλοτε Πύργος του Αίματος, λόγω του μεγάλου αριθμού των Ελλήνων που αποκεφαλίστηκαν εκεί στη διάρκεια της επανάστασής τους. Κανένας υπήκοος του σουλτάνου δεν μπορεί πλέον να εκτελεστεί χωρίς ιραδέ από την Κωνσταντινούπολη. Λέγεται ότι ο τωρινός σουλτάνος δεν έχει υπογράψει καμία εντολή εκτέλεσης από τότε που επιβλήθηκε θανατική ποινή με απαγχονισμό σε 32 Βουλγάρους στην Αδριανούπολη το έτος 1877. Μόλις το 1884 ο σουλτάνος ανακάλυψε το όνομα που έφερε αυτή η φυλακή. «Είναι δυνατόν», ρώτησε, «να υπάρχει στην επικράτειά μου ένας πύργος που να ονομάζεται 'πύργος του αίματος';». Έπειτα διαβίβασε τηλεγραφικώς τις διαταγές του στη Θεσσαλονίκη να ασπριστεί ο πύργος και εφεξής να ονομάζεται λευκός. Αυτό έγινε πάραυτα. Όμως ακόμα και όλοι οι ασπριτζήδες της Θεσσαλονίκης δε θα μπορούσαν να ξεπλύνουν το αθώο αίμα που χύθηκε εδώ. Ελπίζοντας, πάντως, να δω τα πράγματα όπως ήταν τότε, αποφάσισα να εξασφαλίσω μια άδεια και να μπω στην τουρκική φυλακή. Κατευθύνθηκα στο κονάκι, που βρίσκεται δίπλα στο περίφημο τέμενος, όπου οι άτυχοι πρόξενοι της Γαλλίας και της Γερμανίας είχαν την απερισκεψία να μπουνε και συνάντησαν τον θάνατο. Και οι δύο αυτοί πρόξενοι ήταν Έλληνες ως προς τα συναισθήματά τους –ο ένας Έλληνας στη θρησκεία και ο άλλος σύζυγος μίας Ελληνίδας– και στην πράξη ήταν με το μέρος των ομοθρήσκων τους στη διένεξη που είχαν με τους Τούρκους. *Cherchez la femme, et vous la trouverez partout* [Αναζητήστε τη γυναίκα και θα τα βρείτε όλα]. Στην περίπτωση αυτή η γυναίκα δεν είχε καμία αξία. Αμφότεροι οι πρόξενοι δολοφονήθηκαν. Αλλά τι θα λέγαμε στην Αγγλία, αν δύο ξένοι πρόξενοι αναμειγνύονταν σε μία κομματική διαμάχη στο Μπέλφαστ και πέθαιναν με βίαιο θάνατο; Πρέπει να περιμένουμε περισσότερα από τα αποβράσματα μίας ανατολίτικης πόλης από όσο από τους ελεύθερους και ανεξάρτητους εκλογείς ενός ιρλανδικού ή αγγλικού Δήμου;

Το 1884 γενικός διοικητής της Θεσσαλονίκης ήταν ο Γκαλίμπ πασάς. Δεν είμαι υποστηρικτής της τουρκικής κυριαρχίας σε ευρωπαϊκό έδαφος. Η περίφημη φράση για την οποία τόσο γενναίοι άνδρες έχουν χύσει αίμα, η ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εμένα δε με προσελκύει. Η παρακμή και η πτώση αυτή της αυτοκρατορίας χρονολογείται από τότε που αποσύρθηκε η τουρκική φρουρά από το κάστρο του Βελιγραδίου και το

γεγονός αυτό είναι από τα ενδοξότερα στη σύγχρονη ιστορία. Ωστόσο, σε όλους τους κανόνες υπάρχουν εξαιρέσεις και ανάμεσα στους Τούρκους πασάδες υπάρχουν άνθρωποι τόσο ενάρετοι, τόσο δίκαιοι και τόσο πατριώτες, που σχεδόν σε πείθουν να γίνεις τουρκόφιλος. Αν ο Λωτ μπορούσε να είχε σώσει τα Σόδομα, τότε ο Γκαλίμπ πασάς θα μπορούσε να διατηρήσει τη Θεσσαλονίκη στην αυτοκρατορία. Θα δώσω μόνον ένα παράδειγμα για το πόσο δίκαιος είναι. Το καλοκαίρι του 1884 μερικοί Τούρκοι από ένα γειτονικό χωριό άρπαξαν μια νεαρή χριστιανή από το βουλγαρικό χωριό Τουκοβίτζα της περιοχής των Βοδεών. Ισχυρίστηκαν ότι υπήρχε κάποιο μυστικό ανάμεσα σε αυτούς και το κορίτσι. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη Μακεδονία οι Βούλγαροι γονείς διαπραγματεύονται για τα κορίτσια τους, που συχνά αργούν να παντρευτούν, λόγω της αδυναμίας των χωρικών να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις αυτές. Κάτι ανάλογο συμβαίνει σε ορισμένες περιπτώσεις στην Αγγλία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο γενικός διοικητής κάλεσε το κορίτσι ενώπιον του συμβουλίου του, όπου ήταν παρών ο Έλληνας αρχιεπίσκοπος. Απαντώντας στις ερωτήσεις του, εκείνη εξέφρασε την επιθυμία να γίνει μουσουλμάνη. Ο Γκαλίμπ πασάς θεώρησε ότι το ζήτημα ήταν πολύ σοβαρό για να αποφασιστεί εκείνη τη στιγμή. Την έστειλε στο χαρέμι του, όπου είχε άφθονες ευκαιρίες να συναντήσει τους γονείς της. Στην αρχή δεν ήθελε να ακούσει τις παρακλήσεις των γονέων της, αλλά τελικά κάμφθηκε από την ασυνήθιστη καλοσύνη του πασά και της συζύγου του και τους συνάντησε. Αμέσως επανήλθε στους κόλπους των χριστιανών. Το χαρέμι του Γκαλίμπ πασά είναι ενδιαίτημα μιας συζύγου. Ίσως το ποσοστό των μουσουλμάνων της Θεσσαλονίκης που έχουν πάνω από μία σύζυγο δεν ξεπερνά το 2%. Η πολυγαμία είναι νόμιμη στην Τουρκία, αλλά εφαρμόζεται ολοένα και λιγότερο χρόνο με τον χρόνο.

Τον Σεπτέμβριο του 1884, εξαιτίας μίας βουλγαρικής γιορτής, συνέρευσαν στη Θεσσαλονίκη πολλοί χωρικοί. Ήταν η πρώτη χρονιά που επισκέφθηκαν την πόλη τόσο πολλοί μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο [ΣτΕ: 1877-1878]. Την παραμονή της γιορτής είδα με τα μάτια μου Εβραίο και Βούλγαρο να χορεύουν χέρι-χέρι. Θα συνέβαινε κάτι τέτοιο στη Ρωσία; Σε αυτή την κοσμοπολιτική πόλη ανάμεσα στους μουσουλμάνους και τους Φράγκους βασιλεύει πλήρης αρμονία, διότι όλοι αισθάνονταν ίση εμπιστοσύνη προς την εξουσία του Γκαλίμπ πασά. Όταν με ανήγγειλαν στον πασά, με υποδέχθηκε με εκείνη την ευγένεια που σε έναν Τούρκο, ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση του, φαίνεται ότι είναι έμφυτη και όχι επίκτητη. Μου έδωσε αμέσως άδεια να επισκεφθώ τον Πύργο του Αίματος και έστειλε έναν αξιωματικό της αστυνομίας να με συνοδεύσει εκεί. Αυτό είναι από μόνο του αξι-

οσημείωτο. Έθιμο των Τούρκων αξιωματούχων –στην πραγματικότητα όλων– είναι όταν δέχονται παρόμοιες αιτήσεις, να ορίζουν μία μελλοντική ημερομηνία στην οποία μπορείς να επισκεφθείς τη φυλακή, αν και η μελλοντική ημερομηνία καθιστά την άδεια άνευ περιεχομένου. Οι δεσμοφύλακες ειδοποιούνται για την άφιξή σου και τα τακτοποιούν όλα εξαιτίας της. Στην περίπτωση μου, κατευθυνθήκαμε απευθείας από το κονάκι στη φυλακή και δε μπορούσε να σταλεί ειδοποίηση για την επίσκεψή μας.

Την ημέρα της επίσκεψής μου στον Λευκό Πύργο υπήρχαν 380 κρατούμενοι, που όλοι σχεδόν –κατά την αναφορά– ήταν ληστές και δολοφόνοι. Οι Τούρκοι δέχθηκαν ότι υπήρχαν 35 πολιτικοί κρατούμενοι. Πιθανώς να υπήρχαν πολλοί περισσότεροι, καθώς οι Τούρκοι συμφωνούν με τον Dr. Johnson ότι ο πατριωτισμός αποτελεί το ύστατο καταφύγιο για έναν παλιάνθρωπο. Η βρετανική κυβέρνηση κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για να πετύχει την αποφυλάκιση ορισμένων από τους άτυχους αυτούς κρατούμενους, ενώ η κατάσταση όσων παρέμειναν φυλακισμένοι βελτιώθηκε. Όταν κατέβηκα από την άμαξά μας στον Λευκό Πύργο, είχα μία πολύ αόριστη ιδέα για τον τρόπο με τον οποίο οι κρατούμενοι τελούσαν σε περιορισμό. Πίστευα ότι θα τους έβλεπα πίσω από τα κάγκελα. Μόλις μπήκαμε στον χώρο της φυλακής μας ερευνήσαν μήπως κρύβαμε όπλα. Από τον αξιωματικό που μας συνόδευε αφαιρέθηκε το ξίφος. Αυτή η απλοϊκή φροντίδα για τους εγκληματίες μάλλον μας διασκέδασε. Έπειτα ακολουθήσαμε τον αξιωματικό, ενώ πίσω μας βάδιζε ένας δεσμοφύλακας.

Ανηφορίσαμε τον πύργο, ανεβαίνοντας από το ένα πάτωμα στο άλλο και μερικές φορές κινούμενοι αργά μέσα σε κάποιο κελί. Όταν είχαμε φτάσει στη μέση της ανόδου ρώτησα αν οι άνδρες γύρω μας (οι οποίοι δεν ήταν αλυσωμένοι) ανήκαν στους κατάδικους που επεδείκνυαν καλή συμπεριφορά και –σε καταφατική περίπτωση– που ήταν οι εγκληματίες. Τότε πληροφορήθηκα ότι βρισκόμασταν ανάμεσα στους δολοφόνους και ότι όσοι ήταν κλεισμένοι στην κορυφή του πύργου είχαν καταδικαστεί για λιγότερο σοβαρά αδικήματα. Ομολογώ ότι αν γνώριζα ότι θα έθετα τον εαυτό μου στη διάθεση τριακοσίων καταδίκων αυτού του είδους, δολοφόνων ως επί το πλείστον, δεν θα έσπενδα τόσο βιαστικά να εισχωρήσω στο ενδιαίτημά τους. Τι ευκολότερο για τους δολοφόνους που με περιέβαλαν από το να κατακρεουργήσουν τους δεσμοφύλακες τους και να απαιτήσουν αμνηστία, προκειμένου να με απελευθερώσουν; Στη χειρότερη περίπτωση θα τους πυροβολούσαν οι στρατιώτες. Και τι σήμαινε η απώλεια της ζωής για ανθρώπους φυλακισμένους ισόβια ή το λιγότερο για είκοσι χρόνια; Όχι! Η ανθρώπινη φύση είναι σίγουρα καλύτερη από όσο θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε μερικοί φιλόσοφοι, οι οποίοι γνωρίζουν μό-

νον το τμήμα της κοινωνίας που βρίσκεται εκτός φυλακών. Και τι έβλεπε κανείς σε αυτή τη φωλιά των κλεφτών και των δολοφόνων; Είναι αλήθεια ότι μερικά πρόσωπα ήταν τρομερά. Αλλά εν γένει διακρίναμε καθαρότητα, κοσμιότητα και ένα πνεύμα ευγένειας. Σε κάθε πάτωμα που μπαίναμε οι φυλακισμένοι σηκώνονταν και μας χαιρετούσαν. Η αβρότητα αυτή δεν προερχόταν από την επιβαλλόμενη πειθαρχία της φυλακής. Το σιτηρέσιο που παρέχει η κυβέρνηση είναι φτωχό: μόνο ψωμί και νερό. Αλλά οι φτωχοί κρατούμενοι –Εβραίοι, Τούρκοι, Αλβανοί, Βούλγαροι, Σέρβοι, Βλάχοι και Έλληνες– βοηθούνται από τις κοινότητές τους, οι οποίες τους προμηθεύουν κρέας και καφέ. Κύπελλα και σκευή υπήρχαν άφθονα και κάθε φυλακισμένος είχε το στρώμα ή την κουβέρτα του. Λαμβάνοντας υπόψη από τι είδους σπίτια προέρχονταν αυτοί οι άνθρωποι, ήταν ασφαλώς καλύτερα στη φυλακή του σουλτάνου παρά στα χωριά τους. Αλλά, βέβαια, όσο και αν είναι ταπεινό, δεν υπάρχει μέρος σαν το σπίτι μας. Κι εγώ, ο ταξιδιώτης, ελεύθερος να επιστρέψω στο σπίτι μου στην Αγγλία ή να πάω οπουδήποτε θα με πήγαιναν το βαλάντιο και η επιθυμία μου, αισθανόμουν βαριά την καρδιά μου σκεπτόμενος τους πολιτικούς κρατούμενους της Παλαιάς Σερβίας, οι οποίοι μαράζωναν στη φυλακή όχι για άλλο έγκλημα παρά γιατί αγάπησαν την ελευθερία και τη φυλή τους. Η Παλαιά Σερβία δεν υπάγεται στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης και έτσι αυτοί οι Σέρβοι κρατούμενοι δεν υπάγονται στη δικαιοδοσία του Γκαλίμπ πασά. Αν οι πολιτικοί κρατούμενοι είναι σαν αετοί σε κλουβί, έχουν τουλάχιστον καθαρό, ευρύχωρο και σχεδόν ευγενικό κλουβί. Αυτή η φυλακή θα ικανοποιούσε τον John Howard ή τον δεινό εγκωμιαστή του, τον Jeremy Bentham²³⁷. Η θέα από τα παράθυρά της, που έβλεπαν τη γαλάζια Μεσόγειο μέχρι τον χιονοσκεπή Όλυμπο, ήταν υπέροχη [...]. Έχοντας από κάτω τη θάλασσα, τον μεγαλύτερο εξαγνιστή, οι κρατούμενοι ζουν σε μία από τις καλύτερες ατμόσφαιρες του κόσμου. Ο Λευκός Πύργος δεν στερείται λουλουδιών, που ανθίζουν ασφαλώς τόσο για τους δίκαιους όσο και για τους άδικους. Δίπλα στη φυλακή υπάρχει ένα νοσοκομείο και θα αερίζεται ασφαλώς καλύτερα. Αδελφές του Ελέους επισκέπτονται συνεχώς τους ασθενείς και γίνονται δεκτές με σεβασμό και στρατιωτικές τιμές από τους μουσουλμάνους φρουρούς. Εφοδιάζουν τους φυλακισμένους με βελόνες και κλωστές, με τις οποίες κατασκευάζουν μικρούς σκούφους και –δεν χρειάζεται να προστεθεί– οι μοναχές δεν κάνουν φυλετικές ή θρησκευτικές διακρίσεις. Το δημοτικό νοσοκομείο είναι καθαρό και τακτικό [...].

237. Jeremy Bentham (1748-1832): Άγγλος φιλόσοφος και μεταρρυθμιστής.

Πηγή: Minchin: *The Growth of Freedom*, 138-145.

Παρατηρήσεις:

Ο Minchin δεν κρύβει τη συμπάθειά του προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τον διοικητή της Θεσσαλονίκης, ούτε για τη Βουλγαρία. Ο εξωραϊσμός των φυλακών, που φτάνει σε σημεία γελοιοτήτας, δεν τον καθιστά αντικειμενικό παρατηρητή. Γι' αυτό οι ειδήσεις του για τους Έλληνες έχουν ιδιαίτερη σημασία. Το ίδιο και το γεγονός ότι διασώζει την παράδοση για μαζικές θανατώσεις χριστιανών στον Λευκό Πύργο κατά την επανάσταση, παράδοση που δυστυχώς δεν διασώθηκε από άλλη πηγή.

Η «παραλία με καλή λιθόστρωση, στο ένα άκρο της οποίας υπάρχουν δημόσιοι κήποι και στο άλλο ένας μεγάλος λευκός πύργος» δεν είναι μία οδός, αλλά δύο. Ο Minchin εννοεί πρώτον την οδό 26ης Οκτωβρίου που έφτανε ως τον δημόσιο κήπο [γνωστό από το παλαιότερο τοπωνύμιο Μπερ Τσιναρ = Πέντε Πλάτανοι] και εν συνεχεία τον άξονα των σημερινών λεωφόρων Κουντουριώτη-Νίκης. Την ίδια ακριβώς περιγραφή (μόνον που ως ανατολικό όριο αντί του πύργου θέτει τον παλαιό μύλο Αλλατίνη, στη σημερινή οδό Λύτρα) κάνει και η επετηρίδα του βιλαετίου της Θεσσαλονίκης του έτους 1890²³⁸. Το αναφερόμενο χωριό Τουκόβιτσα δεν εντοπίστηκε²³⁹.

Ο Αμπντουλλάχ Γκαλίμπ πασάς (1829-1905) διατέλεσε διοικητής του βιλαετίου της Θεσσαλονίκης από το 1882 ως το 1885 και από το 1886 ως το 1891²⁴⁰. Υπήρξε δηλαδή ο μακροβιότερος βαλής. Περιλαμβάνεται στους εκσυγχρονιστές λειτουργούς που προσπάθησαν να εφαρμόσουν τα μέτρα μεταρρύθμισης του οθωμανικού κράτους ως περιφερειακοί διοικητές²⁴¹. Αναφέρεται πολλές φορές στον ελληνικό τύπο της πόλης με κολακευτικά σχόλια²⁴². Επί των ημερών του διασπάσθηκε η ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης και απορρίφθηκε, μετά από απόφαση του εμπορικού επιμελητηρίου, η σιδηροδρομική σύνδεση με την Ελλάδα. Στην πρώτη περίπτωση ο ρόλος του Γκαλίμπ δεν είναι διευκρινισμένος (δεν αναμείχθηκε πάντως άμεσα), ενώ στη δεύτερη είναι βέβαιο ότι εκμαίευσε την αρνητική απόφαση, βάσει οδηγιών της Πύλης²⁴³. Επίσης, επί των

Ο Wratishlaw διατέλεσε γενικός πρόξενος της Μεγάλης Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Οι Άγγλοι και Γάλλοι στρατιωτικοί αντιμετώπισαν αφ' υψηλού τον τοπικό πληθυσμό, όπως αναπαριστά χαρακτηριστικά ο πίνακας: Ο αξιωματικός κοιτάζει περιφρονητικά τους διερχόμενους. Οι ντόπιοι είναι πωλητές, οι ξένοι στρατιωτικοί αγοραστής. Αυτό ήταν το επικρατούν κλίμα όταν ο Wratishlaw έγραψε το βιβλίο του. Ο πίνακας φιλοτέχνησε το εξώφυλλο του έργου του C. Altam, *Un Parisien à Salonique*, 1919 (Αρχείο Ε. Α. Χεκίμογλου).

ημερών του συνέβη η τρομερή πυρκαγιά του 1890 –ένεκα της οποίας χάθηκαν σημαντικοί χριστιανικοί θησαυροί– και αναρμυτομήθηκε τμήμα του κέντρου της πόλης (μείωση εμβαδού οικοπέδων κατά 18%). Τέλος, επί των ημερών του πραγματοποιήθηκε (1890, επίσης) και στη Θεσσαλονίκη το κλείσιμο των ορθοδόξων εκκλησιών, όπως και σε άλλες μεγάλες πόλεις του οθωμανικού κράτους²⁴⁴.

238. Χεκίμογλου & Danacioğlu: *Το μετέωρο βήμα*, 25.

239. Δεν περιλαμβάνεται στα εγκαταλειμμένα χωριά. Βλ. Υπουργείον Οικονομικών: *Εκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων*.

240. Περί Γκαλήπ πασά βλ. στο [http://www.ottomanbiography.net].

241. Yerolympos: *Urban Transformations*, 62.

242. Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα: *Ο Τύπος*, 119-120 και 122-123.

243. Χεκίμογλου: *Τρικούπης*, 554-556.

244. Ι.Μ.Θ.: *Κώδιξ 554*, 32-47.

Για τον αναφερόμενο Dr. Howard υπάρχει αντίστοιχο λήμμα στον παρόντα τόμο. Ο Minchin δεν γνώριζε ότι είχε επισκεφθεί τη Θεσσαλονίκη και προσπάθησε να εξετάσει τις φυλακές της.

Τέλος, είναι πιθανότερο ότι το νοσοκομείο που αναφέρει είναι το νοσοκομείο «Γκουραμπά», που λειτουργούσε με χρηματοδότηση του Δήμου και υπό στρατιωτική διοίκηση και βρισκόταν περίπου στο μικρό «παρκάκι» μεταξύ Λευκού Πύργου και οδού Παύλου Μελά²⁴⁵. Θα μπορούσε, βέβαια, με βάση την αφήγηση να υπάρχει κάποιο αναρρωτήριο για τους κρατούμενους μέσα στον περιβόλο²⁴⁶, αλλά μάλλον οι διαστάσεις του δεν το επέτρεπαν²⁴⁷.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: -

1885, Albert Charles Wratislaw

Αγγλος διπλωμάτης που γεννήθηκε το 1862 και πέθανε το 1938. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, εισήλθε στο διπλωματικό σώμα και υπηρέτησε τη βρετανική κυβέρνηση στην Ανατολή από το 1888 έως και το 1920. Εργάστηκε ως υποπρόξενος στα προξενία της Σμύρνης (1888-1892) και της Φιλιππούπολης (1892-1896) και ως πρόξενος σε αυτά της Basra (πόλη του νοτίου Ιράκ, 1896-1903), της Tabriz (πόλη του δυτικού Ιράκ, 1903-1909), της Κρήτης (1903-1913), της Θεσσαλονίκης (1914-1919) και της Βηρυτού (1919-1920).

Κατά τη διάρκεια της θητείας του στη Σμύρνη νυμφεύθηκε τη Gertrude Evelyn. Από τον γάμο τους γεννήθηκε ο Harry Wratislaw, που κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους στην Εγγύς Ανατολή. Ο Albert Charles Wratislaw δημοσίευσε το 1924 τις αναμνήσεις του από τη θητεία του στις χώρες της Ανατολής. Στη Θεσσαλονίκη, εκτός από το διάστημα που διετέλεσε πρόξενος (1914-1919), είχε

245. Χεκίμογλου & Danacıoğlu: *Το μετέωρο βήμα*, 26 (φωτογραφία), 44 (αναφορά στην επετηρίδα του βιλαετίου του 1890) και 122-123 (αναφορά σε χάρτη της εποχής).

246. Υπόθεση που διατυπώνει ο Γούναρης: *Εντός του Λευκού Πύργου*, 102, υποσημ. 21.

247. Η βάση του περιβόλου, ο οποίος κατεδαφίστηκε το 1911, ανασκάφηκε το έτος 2005 και διασώθηκε.

υπηρετήσει το 1885, υπό τον John Blunt. Ακολουθεί απόσπασμα που αφορά εκείνη την περίοδο.

Επιλογή κειμένου:

[...] Το 1885 η Θεσσαλονίκη ήταν πολύ διαφορετική από την πόλη που τα στρατεύματά μας γνώρισαν με λύπη τους τριάντα χρόνια αργότερα. Το τεχνητό λιμάνι δεν είχε καν σχεδιαστεί και τα πλοία έριχναν άγκυρα στο αραξοβόλι ή έδεναν με την πρύμνη στην προκουμαία. Η προκουμαία, πάλι, ήταν στενή και πλημμελώς λιθωστρωμένη και δεν είχε ακόμη οικοδομηθεί κατά το μεγαλύτερο τμήμα της. Ο Λευκός Πύργος εξακολουθούσε να περιβάλλεται από περιτείχισμα και χρησιμοποιούνταν ως φυλακή, ενώ αμέσως έξω από αυτόν το παλαιό τείχος της πόλης διέτρεχε την απόσταση από τη θάλασσα ως το Γεντί Κουλέ. Δεν υπήρχε τραμ, ούτε ηλεκτρισμός, ούτε καν αέριο. Η μοναδική σιδηροδρομική γραμμή πήγαινε στα Σκόπια. Η σιδηροδρομική γραμμή Μοναστηρίου, όπως και η σύνδεση με την Κωνσταντινούπολη, δεν υπήρχαν. Ολόκληρη η πόλη απλωνόταν μέσα στα τείχη και μιάδυο μεμονωμένες επαύλεις αντιπροσώπευαν αυτό που τώρα είναι η πολυπληθής και μοντέρνα συνοικία της Καλαμαριάς [ΣτΕ: εννοεί τη συνοικία των Εξοχών]. Οι εμπορικές δραστηριότητες της πόλης ήταν όμως μεγαλύτερες από τις σημερινές, διότι λειτουργούσε ως σταθμός και αποθήκη για ολόκληρη της Μακεδονία και το μεγαλύτερο μέρος της Αλβανίας.

Ο πληθυσμός της πόλης εκτιμάτο ως τάξη μεγέθους σε 120.000. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν γινόταν κανονική απογραφή. Όχι ότι πίστευαν ότι ο Αλλάχ θα είχε καμία αντίρρηση για να καταμετρηθούν οι άνθρωποι που πίστευαν στο Γιαχβέ, αλλά με τον ανάμεικτο χαρακτήρα του πληθυσμού και την ύπαρξη τεράστιων περιοχών με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα, το έργο θα ήταν ακόμη πιο δύσκολο και δαπανηρό με τα περιορισμένα μέσα που διέθετε η διοίκηση, σε σύγκριση με το αποτέλεσμα που μπορούσε να εγγυηθεί. Το περισσότερο που έγινε ποτέ ήταν να μετρούν τα σπίτια σε μία πόλη ή περιοχή και να εξάγουν μία κατά προσέγγιση εκτίμηση του πληθυσμού, υπολογίζοντας έναν μέσο αριθμό ενοίκων σε κάθε σπίτι, γενικώς πέντε ή έξι. Οι διάφορες μη μουσουλμανικές κοινότητες είχαν μία περίπου ακριβή ιδέα για τον πληθυσμό τους, τον οποίο έτειναν να περιορίζουν στο ήμισυ, όταν επρόκειτο να υπολογιστούν φόροι, και να τον διπλασιάζουν, όταν διεκδικούσαν εθνικά δίκαια.

Όποιοι και αν ήταν οι ακριβείς αριθμοί, δεν υπήρχε αμφιβολία για τον ετερογενή χαρακτήρα του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης. Η πλειονότητα ήταν Εβραίοι, απόγονοι προσφύγων από την Ισπανία που οδηγήθηκαν στην εξορία λόγω των διωγμών του

Επέκταση της προκουμαίας. Ως τεχνικό έργο ήταν αναγκαίο διότι η παλαιά στενή προκουμαία ήταν σαθρή και υπήρχε κίνδυνος να καταρρεύσει. Η επέκταση ξεκίνησε το 1903 και διήρκεσε μέχρι το 1908 (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας κατά τον 15ο αι. Η γλώσσα τους εξακολουθεί να είναι η ισπανική, την οποία γράφουν με εβραϊκούς χαρακτήρες. Την εποχή εκείνη ζούσαν περίπου εβδομήντα χιλιάδες στην πόλη, χωρίς να τους ενοχλεί κανείς από τους Τούρκους. Επονταν ως προς την αριθμητική σημασία οι Τούρκοι, ως πούμε είκοσι πέντε χιλιάδες. Οι Έλληνες δεν μπορούσαν να ξεπερνούν τους δέκα χιλιάδες, αλλά εξισορροπούσαν την ένδεια των αριθμών με ισχυρισμούς.

Άλλο αξιοσημείωτο πληθυσμιακό στοιχείο ήταν οι Ντονμέδες, από τους οποίους πρέπει να υπήρχαν οκτώ ή δέκα χιλιάδες. Αυτή η ενδιαφέρουσα σέκτα αποτελείται από απογόνους των Εβραίων που πριν από δύο ή τρεις αιώνες προσχώρησαν επιφανειακά στο Ισλάμ, αλλά –όπως γενικώς πιστεύεται– παρέμειναν Εβραίοι στην καρδιά. Ελάχιστα όμως είναι γνωστά για τις πραγματικές δοξασίες τους. Δεν έρχονται σε επιγαμία ούτε με τους Εβραίους ούτε με τους Τούρκους και κρατιούνται σε απόσταση από αμφότερους.

Το συνολικό άθροισμα συμπλήρωναν Αλβανοί και Βούλγαροι και δύο ως τρεις χιλιάδες ξένοι υπήκοοι.

Η Μεγάλη Βρετανία αντιπροσωπευόταν επαξίως σε αυτή τη Βαβέλ από τον κύριο John Blunt, ο οποίος είχε εγκατασταθεί εδώ προ μίας δεκαετίας, αρχικά ως πρόξενος και έπειτα ως γενικός πρόξενος. Ο πατέρας του είχε διατελέσει πρόξενος εδώ παλαιότερα και ο ίδιος είχε γεννηθεί στην Τουρκία και είχε ζήσει όλη τη ζωή του στη χώρα αυτή, με εξαίρεση μερικά χρόνια που πέρασε σε σχολείο στην Αγγλία. Ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του στη δημόσια υπηρεσία ως διερμηνέας του λόρδου Lucan, διοικητή του βρετανικού ιππικού στην Κριμαία, και με την ιδιότητα αυτή είχε παρακολουθήσει την επέλαση της ελαφράς ταξιαρχίας στη Balaclava, εμπειρία για την οποία ήταν δίκαια υπερήφανος. Δεν έχω συναντήσει ποτέ μου Αγγλο που να ασκεί περισσότερη επιρροή στους Τούρκους από ό,τι εκείνος. Επειδή γνώριζαν ότι είχε ειλικρινή και καλή πρόθεση απέναντί τους και αναγνώριζαν την εντιμότητα και την ευθύτητά του, πάντοτε άκουγαν με σεβασμό

Η συνοικία των εξοχών. Χαρακτική απεικόνιση με βάση φωτογραφική λήψη του 1897. Ο φωτογράφος στάθηκε σε κάποιο από τα μικρά ακρωτήρια που σχηματίζονταν ανάμεσα στον Λευκό Πύργο και τον Μύλο Αλλατίνη, ίσως στο ύψος του σημερινού Λαογραφικού Μουσείου (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

τις συχνές προειδοποιήσεις του και συνήθως ακολουθούσαν τις συμβουλές του. Το αποτέλεσμα ήταν ότι κατά τη διετή παραμονή μου στη Θεσσαλονίκη, η διοίκηση της περιοχής διεξαγόταν χωρίς σκάνδαλα και κατά τρόπο εύτακτο, όσο ήταν δυνατό στο χρεοκοπημένο οθωμανικό κράτος. Η κυρία Blunt ήταν με τον τρόπο της τόσο αξιόλογη όσο και ο σύζυγός της [...].

Πηγή: Wratislaw: *A Consul in the East*, 12-14.

Παρατηρήσεις:

Τα στοιχεία του Wratislaw πρέπει να διαβάζονται με προσοχή, διότι δεν είναι απαλλαγμένα από τις σκοπιμότητες του επαγγελματίου του και τη θητεία του ως γενικού προξένου στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επιβε-

βαιώνει ότι δεν υπήρχαν –ούτε μπορούσαν να υπάρχουν– ακριβείς πληθυσμιακές καταγραφές, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος διεκδικεί για τον εαυτό του το δικαίωμα να παραθέσει στατιστική πληθυσμού για το έτος 1885.

Οπωσδήποτε η εικόνα που δίνει αντανακλά τη βρετανική εξωτερική πολιτική εκείνης της εποχής (ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας), αλλά και τις βλέψεις της εποχής που ο Wratislaw ήταν γενικός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη (1914-1919). Σ' αυτά οφείλεται η δεδηλωμένη αμφισβήτηση του ελληνικού στοιχείου της Θεσσαλονίκης. Τέλος, υπερτονίζει τον ρόλο του προκατόχου του (και άλλοτε προϊσταμένου του) John Blunt στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: Wratislaw: *Βιογραφικό*.

Περίοδος πέμπτη: 1888-1930

Από τη σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη έως το 1930

Η περίοδος αυτή αρχίζει από τη σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με την Ευρώπη και τελειώνει με τη συμπλήρωση πέντε αιώνων από την άλωση της πόλης. Από την άποψη των ιστορικών γεγονότων, το σημαντικότερο ασφαλώς ήταν η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης και η ένταξή της στο ελληνικό κράτος. Έπεται η κατάληψη της πόλης από αγγλικά και γαλλικά στρατεύματα κατά την περίοδο του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και η καταστροφή της από την πυρκαγιά της 5/18 Αυγούστου 1917.

Για την περίοδο από το 1888 μέχρι το 1930 καταγράψαμε τις ακόλουθες –κυρίως αγγλικές και γαλλικές– πηγές. Με αστερίσκο σημειώνονται οι πηγές των οποίων παρατίθενται αποσπάσματα. Η χρονολογία που παρατίθεται μπροστά από το όνομα του συγγραφέα αφορά το έτος επίσκεψης στη Θεσσαλονίκη²⁴⁸.

1889, Juliette Lambert-Adam. Γαλλίδα συγγραφέας και εκδότρια γνωστή με το ψευδώνυμο Paul Vasili (1836-1936). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Μακεδονία. Πηγή: Vasili: *La Macédoine* (Ατμοσφαιρική περιγραφή της πόλης, περί πολιτικής στα Βαλκάνια, αναφορά στον Γκαλήπασά, τον πληθυσμό, τη σιδηροδρομική συγκοινωνία, 43-46).

1890, Karl Frederik Kinch. Δανός αρχιτέκτονας (1853-1921). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικής

αποστολής. Πηγή: Kinch: *L'arc de triomphe*. Πρβλ. Δήμιτσας: *Η Μακεδονία*, 411, 441, 530-531.

1892, Otto Kern. Γερμανός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου (1863-1942). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στο Άγιο Όρος. Πηγή: Μαυρίδης & Primavera-Μαυρίδου: *Περιηγητές στη Θεσσαλονίκη*, 40, σημ. 41, 41-56.

1893, Colmar Freiherr von der Goltz. Γερμανός στρατηγός και ιστορικός (1843-1916). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Κωνσταντινούπολη και τη Μακεδονία. Πηγή: Goltz: *Ein Ausflug* Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 61.

1894, Philippe Berger. Γάλλος θεολόγος και συγγραφέας (1846-1912). Διετέλεσε καθηγητής Εβραϊκών στη Φιλοσοφική Σχολή Προτεσταντών των Παρισίων. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο ταξιδίου αναψυχής στις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου. Πηγή: Berger: *Notes de voyage*. Πρβλ. Baxmann & Heintze: *Répertoire*, 189.

1894, Kronprinz Rupprecht. Γερμανός στρατηγός γιος του βασιλέα της Βαυαρίας Λουδοβίκου Γ' (1869-1955). Διετέλεσε ανώτατος διοικητής της 6ης Γερμανικής στρατιάς στη Λωρραίνη της Αλσατίας το 1914. Επισκέφθηκε σε νεαρή ηλικία τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στα Βαλκάνια. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Μακεδονικές πολιτείες*, 163-204.

1894, Auguste Charles Raymond Guillaume Jacques de Dalmas. Γάλλος ευγενής και περιηγητής, μέλος της Γεωγραφικής εταιρείας των Παρισίων (γεν. 1862). Κληρονομώντας αμύθητη

248. Σε παρένθεση τίθεται η χρονολογία στις εξής περιπτώσεις: (α) Αν ο συγγραφέας δεν επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, αλλά αναφέρεται σε αυτή. (β) Αν η μνεία γίνεται σε γεωγραφικό οδηγό ή εγκυκλοπαίδεια. (γ) Αν η χρονολογία επίσκεψης δεν έχει προσδιοριστεί. Στις τρεις αυτές περιπτώσεις παρατίθεται το έτος έκδοσης. (δ) Αν η χρονολογία της επίσκεψης δεν είναι επακριβώς προσδιορισμένη, προκύπτει όμως εμμέσως από τη ροή του κειμένου.

περιουσία από τον πατέρα του, κόμη Albert de Dalmas (1821-1891), ανάλωσε τη ζωή του σε ταξίδια ανά την υφήλιο. Περιηγήθηκε την Ευρώπη, Αφρική, Νότια Αμερική και την Ασία φθάνοντας μέχρι την Κίνα και την Ιαπωνία. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο κρουαζιέρας στην ανατολική Μεσόγειο με την ιδιόκτητη θαλαμηγό *Chazalie*. Πηγή: Dalmas: *Croisière*. Πρβλ. Baxmann & Heintze: *Répertoire*, 440.

1894, Henri Louis Didon. Γάλλος δομινικανός μοναχός και παιδαγωγός (1840-1900). Υπήρξε εμπνευστής των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων και φίλος του Pierre de Coubertin. Το 1894 με ομάδα μαθητών πραγματοποίησε εκπαιδευτικό ταξίδι στη Θεσσαλονίκη. Πηγή: *Dominicains d'Arcueil: Constantinople*. Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά Μνημεία*, πίν. 62, Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 117.

1894, Paul Perdrizet. Γάλλος αρχαιολόγος (1870-1938). Διετέλεσε καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Νανσύ και του Στρασβούργου. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο αρχαιολογικών ερευνών. Πηγή: Perdrizet: *Voyage dans la Macédoine*.

1894, William C. Miller. Άγγλος ιστορικός. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο αποστολής στη Βαλκανική χερσόνησο. Πηγή: Miller W.: *Travels and Politics*. Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 63, Miller W.: *Salonika*.

1895, Jules Claudin Gervais-Courtellemont. Γάλλος συγγραφέας, εκδότης και φωτογράφος (1863-1931). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο ταξιδιού στη Μέκκα της Σαουδικής Αραβίας. Πηγή: Gervais-Courtellemont: *Mon voyage*. Πρβλ. Baxmann & Heintze: *Répertoire*, 704.

(1895), Marius Bernard. Γάλλος περιηγητής και συγγραφέας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στα μέσα της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αι. στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα. Πηγή: Bernard: *Autour de la Méditerranée*. Πρβλ. Lovinesco: *Les Voyageurs français*, 185-186, Baxmann & Heintze: *Répertoire*, 193.

(1896), Émile Laurent. Γάλλος γιατρός. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο τέλος του 19ου αι. στο πλαίσιο περιοδείας στη Μέση και την Εγγύς Ανατολή. Πηγή: Laurent: *Sensations d'Orient*. Πρβλ. Baxmann & Heintze: *Répertoire*, 970.

(1897), Victor Berard. Γάλλος γεωγράφος και συγγραφέας (1864-1931). Φοίτησε στην *École française d'Athènes* και διετέλεσε καθηγητής γεωγραφίας σε Πανεπιστήμια της Γαλλίας. Επισκέφθηκε αρκετές φορές τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο δημοσιογραφικών αποστολών. Πηγή: Berard: *La Macédoine*. Πρβλ. Berard: *Τουρκία και Ελληνισμός*, Berard: *De Londres*.

(1897), Louis de Launay. Γάλλος γεωλόγος. Επισκέφθηκε πολλές φορές τη Θεσσαλονίκη μεταξύ του 1887 και 1894, στο πλαίσιο επιστημονικών αποστολών. Πηγή: Launay: *Chez les Grecs*. Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά Μνημεία*, πίν. 65, Coutsinas: *Missions scientifiques*, 11 (F/17/2981/B).

1897, Karl Adolf Fetzer. Γερμανός ελληνοιστής και δημοσιογράφος. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο δημοσιογραφικής αποστολής. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία*, 107-122. Πρβλ. Fetzer: *Aus dem Thessalischen*.

1897, Henri Turot. Γάλλος δημοσιογράφος και ανταποκριτής γαλλικών περιοδικών. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο δημοσιογραφικής αποστολής. Πηγή: Turot: *L'Insurrection Crétoise*. Πρβλ. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 119.

1898, H. de Saint-Germain (Le P. Cogniard). Γάλλος προσκυνητής και περιηγητής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ανατολή. Πηγή: Saint-Germain: *L'Orient*. Πρβλ. Ταμπάκη: *Λατρευτικά μνημεία*, πίν. 67, Baxmann & Heintze: *Répertoire*, 1381.

1898, Alphonse Gosset. Γάλλος αρχιτέκτονας (1835-1914). Διετέλεσε μέλος της ακαδημίας της Reims. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ελλάδα που οργάνωσε το περιοδικό *Revue générale des sciences*, επ' ευκαιρία του εορτασμού των 50 χρόνων λειτουργίας της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Πηγή: Gosset: *En Grèce* (Ομιλία του Alphonse Gosset με περιεχόμενο τις εντυπώσεις από το ταξίδι στην Ελλάδα). Πρβλ. Lovinesco: *Les Voyageurs français*, 206-207.

1899, F. de l' Harpe. Γάλλος αξιωματικός. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο ταξιδιού αναψυχής στην κεντρική Ασία. Πηγή: Harpe: *De Marseille*. Πρβλ. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 120-121.

1899 & 1912, Louis René Bréhier. Γάλλος ιστορικός και καθηγητής Πανεπιστημίου (1868-1951). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικής αποστολής. Πρβλ. Le Goff: *Missions scientifiques* [F/17/17268], Coutsinas: *Missions scientifiques*, 15 [F/17/17268].

1900, George Frederic Abbott. Άγγλος συγγραφέας, δημοσιογράφος και πολεμικός ανταποκριτής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη ως απεσταλμένος του πανεπιστημίου Καίμπριτζ, με σκοπό τη συλλογή λαογραφικού υλικού. Πηγή: Άμποτ: *Ένας Άγγλος* (περί Θεσσαλονίκης, 32-56).

1901 & 1903, Adolf Struck. Γερμανός βιβλιοθηκάριος (1877-1911) που εργάστηκε στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο των Αθηνών. Εργάστηκε και ως υπάλληλος σιδηροδρόμων στη Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 1903. Πηγή: Struck: *Makedonische Fahrten*. Πρβλ. Γκλαβέρης: *Ο Κάμπος*, Regelsperger: *Adolf Struck*.

1902, Julius von Stepski. Αυστριακός διπλωμάτης, πρόξενος της Αυστροουγγαρίας στη Θεσσαλονίκη και πολύ αργότερα ηγετικό στέλεχος του Εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος της Γερμανίας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο διπλωματικής αποστολής. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία*, 86-103.

***1902, Albert Malet.** Γάλλος ανταποκριτής του περιοδικού *Le tour du monde*. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο δημοσιογραφικής αποστολής. Πηγή: Malet: *En Macédoine*, 1-2.

***1902, Maurice Pottecher.** Γάλλος δημοσιογράφος, θεατρικός συγγραφέας και ποιητής (1867-1960). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο δημοσιογραφικής αποστολής. Πηγή: Pottecher: *En Macédoine*, 194-197, 228-232.

1903, Henry Spont. Γάλλος συγγραφέας, δημοσιογράφος και πολιτικός ανταποκριτής εφημερίδων και περιοδικών. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο δημοσιογραφικής αποστολής στα Βαλκάνια. Πηγή: Spont: *Salonique*. Πρβλ. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 122, Spont: *Une Macédoine*.

1905, Vladimir Giesl. Αυστριακός βαρόνος, στρατηγός του ιππικού και στρατιωτικός ακόλουθος της πρεσβείας της Αυστροουγγαρίας στην Αθήνα. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο διπλωματικής αποστολής. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία*, 59-76.

1905-1912, Marcel Le Tourneau. Γάλλος αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος (1874-1912). Εργάστηκε στη Θεσσαλονίκη για λογαριασμό της Γαλλικής κυβέρνησης από το 1905 μέχρι τον θάνατό του. Πηγές: Diehl & Le Tourneau & Saladin: *Les monuments*, Diehl & Le Tourneau: *Saint-Démétrius*, Brehier: *Salonique*. Πρβλ. Coutsinas: *Missions scientifiques*, 15-16 [F/17/17275].

1907-1912, Charles Diehl. Γάλλος βυζαντινολόγος και αρχαιολόγος (1859-1944). Διετέλεσε μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Εργάστηκε στη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο αρχαιολογικών αποστολών. Πηγές: Diehl: *Mosaïques*, Diehl & Le Tourneau: *Saint-Démétrius*, Diehl & Le Tourneau & Saladin: *Les monuments*, Diehl: *Η Θεσσαλονίκη*, Diehl: *L'Orient*, Brehier: *Salonique*.

***1907, Erneste Fréville.** Γάλλος δημοσιογράφος και ανταποκριτής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο δημοσιογραφικής αποστολής συνοδεύοντας τον διευθυντή των σιδηροδρόμων *Jonction Salonique Constantinople*. Πηγή: Fréville: *Une pointe en Macédoine*, 108-110.

***1907, John Foster Fraser.** Σκωτσέζος δημοσιογράφος και συγγραφέας (1860-1936). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Μακεδονικού αγώνα. Πηγή: Fraser: *Pictures from the Balkans*, 183-191.

1907-1912, Henri Saladin. Γάλλος βυζαντινολόγος και αρχαιολόγος (1851-1924). Εργάστηκε στη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο αρχαιολογικών αποστολών. Πηγή: Diehl & Le Tourneau & Saladin: *Les monuments*, Bréhier: *Salonique*.

1910, Edouard Alfred Martel. Γάλλος δικηγόρος, γεωγράφος και σπηλαιολόγος (1859-1938). Θεωρείται ο ιδρυτής του επιστημονικού κλάδου της σπηλαιολογίας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικής περιοδείας στη Μικρά Ασία. Πηγή: Martel: *Souvenirs de 1910*. Πρβλ. Γρηγορίου: *Γάλλοι ταξιδιώτες*, 123.

1911, Charles Picard. Γάλλος αρχαιολόγος και ιστορικός (1883-1965). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο αρχαιολογικών ερευνών στη Μακεδονία και τη Θράκη. Πηγή: Picard: *Inscriptions* (Αρχαιολογικά ευρήματα Θεσσαλονίκης και επιγραφές, 84-154).

1912, Montprofit. Γάλλος καθηγητής ιατρικής στη σχολή της Angers. Ως εθελοντής επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο επιστημονικής αποστολής, που είχε ως σκοπό την οργάνωση του ελληνικού νοσοκομείου της πόλης. Πρβλ. Le Goff: *Missions medicals* [F/17/17280].

(1913), Maurice Rondet-Saint. Γάλλος συγγραφέας και ποιητής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στις αρχές της δεκαετίας του 1920 στο πλαίσιο περιοδείας στην Ευρώπη και την Ασία. Πηγή: Rondet-Saint: *Aux confins de l'Europe*. Πρβλ. Baxmann & Heintze: *Répertoire*, 1352.

(1913), Y. M. Goble. Γάλλος δημοσιογράφος. Επισκέφθηκε τα Βαλκάνια το 1912-13, αλλά δεν είναι βέβαιο εάν ήρθε στη Θεσσαλονίκη την οποία περιγράφει. Πηγή: Goble: *Les Balkans* (το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, 212, εθνότητες, 213, η κρίση του εμπορίου, 216, το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 217, το μέλλον της Θεσσαλονίκης, 219).

1914, Charles Avezou. Γάλλος αρχαιολόγος, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (1887-1915). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στη Χαλκιδική και το Άγιο Όρος. Πηγή: Feisel & Seve: *La Chalcidique*.

1914, David Starr Jordan. Αμερικανός ιχθυολόγος (1851-1931). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στην Ευρώπη και την Βαλκανική. Πηγή: Jordan: *The Days of a Man* (τοποθεσία, άρθρο της εφημερίδας *Journal d'Information* της 22 Απρ. 1914, 600, εμπόριο, επίσκεψη στον τόπο δολοφονίας του βασιλέα Γεώργιου, πρόσφυγες από τη Θράκη, 601, ανταλλαγή των πληθυσμών, αναφορά στον Αμερικανό John Henry House που είχε εγκαταστήσει αγροτική σχολή, 602, Αγροτική σχολή Θεσσαλονίκης, 603).

1915, Gustave Aristide Hiou. Γάλλος ιερωμένος και νοσηλεύτης, μέλος της γαλλικής αποστολής της στρατιάς της Ανατολής (1876-1955). Υπηρέτησε στη Θεσσαλονίκη από τον Οκτώβριο του 1915 έως τον Αύγουστο του 1916. Πηγή: Hiou: *Notes et souvenirs*.

***1915, Gaston Nitzer.** Γάλλος παιδαγωγός (1888-1961). Παρέμεινε στη Θεσσαλονίκη ως εθελοντής στρατιωτικός της στρατιάς της Ανατολής. Πηγή: Nitzer: *Journal de Guerre* [Αρχείο Nadia Massoudy-Pla, Γαλλία].

1915, Ward Price. Άγγλος ανταποκριτής των συμμαχικών δυνάμεων στα Βαλκάνια. Πηγή: Price: *The Story*. Πρβλ. Σερέφας: *Η πλατεία Ελευθερίας*, 53-54, Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 41, 81, 85, 89.

1915, John Reed. Αμερικανός δημοσιογράφος, απόφοιτος του Πανεπιστημίου Harvard (1887-1920). Πραγματοποίησε ένα μεγάλο ταξίδι από τη Θεσσαλονίκη στην Αγία Πετρούπολη μετ' επιστροφής το 1915 στο πλαίσιο δημοσιογραφικής αποστολής. Πηγή: Ρήντ: *Τα Βαλκάνια* (περί Θεσσαλονίκης, 45, 261-263).

***1915, Harry Charles Luke.** Άγγλος αξιωματικός (1884-1969). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη κατά το διάστημα που υπηρετούσε στον Μούδρο ως στρατιωτικός διοικητής. Πηγή: Luke: *Anatolica*, 27, 31-35.

1915 & 1917, Joseph Marguerite Jean Vassal. Γάλλος στρατιωτικός γιατρός, κινηματογραφιστής και ανταποκριτής του περιοδικού *La revue de Paris* (γεν. 1867). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο των επιχειρήσεων της στρατιάς της Ανατολής. Πηγές: [Επίσκεψη 1915]: Vassal: *Lettres de Serbie* (επιστολές Οκτωβρίου και Νοεμβρίου 1915 από Θεσσαλονίκη. Αναφορά στο Ζέιτενλικ και στον τρόπο ζωής των στρατιωτών στην πόλη, 74-83), [Επίσκεψη 1917]: Vassal: *Salonique* (περί της πυρκαγιάς του 1917, πληθυσμός, Εβραίοι, λιμάνι, γαλλικό λύκειο, Εγνατία, εκκλησίες της πόλης, 194-201). Πρβλ. Vassal: *Dardanelles*, Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 209, Anonymous: *Avec le Corps*, Auzoux: *Dardanelles*.

1916, Stanley Casson. Άγγλος αξιωματικός και αρχαιολόγος (1889-1944). Μέλος της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη με την στρατιά της Ανατολής. Πηγή: Casson: *Note on the ancient sites*.

1916, Ishobel Ross. Βρετανίδα δασκάλα (1890-1965). Υπηρέτησε ως εθελόντρια νοσοκόμα με τη στρατιά της Ανατολής στη Σερβία. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη τον Αύγουστο του 1916. Πηγή: Χεκίμογλου: *Η Αγνοία*. Πρβλ. Ross: *The diary*.

1916, Marcelle Marguerite Suzanne Chateau-Tinayre. Γαλλίδα συγγραφέας και περιηγήτρια (1872-1948). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιοδείας στα Βαλκάνια. Πηγή: Lagarde & Moulin: *Fonds Marcelle Tinayre*.

1916-1918, Leonhard Schultze Jena. Γερμανός γεωγράφος και καθηγητής Πανεπιστημίου (1872-1955). Υπηρετώντας στο Μακεδονικό μέτωπο επί κεφαλής της Γεωγραφικής Υπηρεσίας του Γερμανικού στρατού στη Βόρεια Μακεδονία (1916-1918), επισκέφθηκε αρκετές φορές τη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Schultze Jena: *Makedonien*.

1916, Léon Rey. Γάλλος αρχαιολόγος και στρατιωτικός, ιδρυτής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Στρατιάς της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη (20 Μαΐου 1916). Πηγή: Rey: *Observations*. Πρβλ. Valenti: *L'école française d'Athènes*, Hatzopoulos: *Le journal de Léon Rey*.

1916, Harry Griswold Dwight. Αμερικανός δημοσιογράφος και ανταποκριτής του περιοδικού *National Geographic*. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο δημοσιογραφικής αποστολής στη Μακεδονία. Πηγή: Dwight: *Η Θεσσαλονίκη*.

(1916), Georges Bourge. Γάλλος πλοίαρχος της εταιρείας *Messageries Maritimes*. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη αρκετές φορές στο πλαίσιο των προγραμματισμένων δρομολογίων της εταιρείας. Πηγή: Bourge: *Salonique* (κόλπος της Θεσσαλονίκης, 4-8, κλίμα, 8-10, ιστορία έως την άλωση, 11-24, ιστορία μετά την άλωση, 24-30, πληθυσμός, έργα εξωραϊσμού, εμπορική κίνηση, προοπτικές, 31-46. Η έκδοση περιλαμβάνει και ναυτικό αγγλικό χάρτη του 1915).

1916, Rosalie Slaughter Morton. Αμερικανίδα χειρουργός (1876-1968). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη όπου υπηρέτησε εθελοντικά στο Γαλλικό στρατιωτικό νοσοκομείο της πόλης, ως απεσταλμένη του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Πηγή: Morton: *A Woman Surgeon*, 223-233.

1916, E. B. Stebbing. Αγγλίδα εθελόντρια στην αποστολή του Σκωτσέζικου Νοσοκομείου των Κυριών στο Βαλκανικό μέτωπο. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο των συμμαχικών δραστηριοτήτων στα Βαλκάνια. Πηγή: Stebbing: *Serbian Front*. Πρβλ. Σερέφας: *Η πλατεία Ελευθερίας*, 55-58, Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 101, 129, 225.

1917, Pierre Pouget. Δεν διαφαίνεται από κάπου η ιδιότητα του συγγραφέα. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη προερχόμενος από την Αλβανία μέσω Θεσσαλίας. Πηγή: Pouget: *Terre d'inconstance* (γενικότητες, πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης το 1917, 63-68).

1917, Henry C. Day. Άγγλος ιερωμένος. Υπηρετήσε στη Θεσσαλονίκη ως εφημέριος του Βρετανικού ιππικού στο πλαίσιο των επιχειρήσεων της στρατιάς της Ανατολής. Πηγή: Day: *Macedonian Memories*. Πρβλ. Σερέφας: *Η πλατεία Ελευθερίας*, 61-63, Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 61, 69, 229.

(1917), Agnes Ethel Conway. Αγγλίδα συγγραφέας και περιηγήτρια (1885-1950), θυγατέρα του φωτογράφου Sir Martin Conway (1856-1937) και της Αμερικανίδας Katrina Glidden. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο περιόδου στα Βαλκάνια. Πηγή: Conway: *A Ride* (περίπατος στη Θεσσαλονίκη, μνημεία, εθνότητες, γενικές παρατηρήσεις, 50-55, αυτοβιογραφία).

1917, Harry Collinson Owen. Άγγλος δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας *Balkan News* στη Θεσσαλονίκη (1882-1956). Πηγή: Owen: *Salonica and After* (ιστορικές και γενικές παρατηρήσεις για τη Θεσσαλονίκη, 78-89, η πυρκαγιά του 1917, 90-104). Πρβλ. Σερέφας: *Η πλατεία Ελευθερίας*, 50-53, Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 25, 37, 93, 169, 173, 177, 185, 189, 193, 197.

1917, Étienne Burnet. Γάλλος φιλόλογος και γιατρός (1873-1960). Υπηρετήσε στο Νοσοκομείο 75 της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων της στρατιάς της Ανατολής. Πηγή: Burnet: *La Tour Blanche* (Αυτοβιογραφία).

(1918), Harold Lake. Άγγλος συγγραφέας. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη την περίοδο του Α' παγκοσμίου πολέμου. Πηγή: Lake: *In Salonica* (περί Θεσσαλονίκης: Εφοδιασμός με νερό, υγιεινή, χείμαρροι και πηγές, διαρροές υδάτων, κίνδυνοι μόλυνσης των στρατιωτών, χλωρίωση, δυσκολίες στη σωματική καθαριότητα, 85-93). Πρβλ. Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 21.

1918, René Marie Frédéric Dufour de la Thuillerie. Γάλλος αξιωματικός του ναυτικού της στρατιάς της Ανατολής. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια των συμμαχικών επιχειρήσεων. Πηγή: Dufour de la Thuillerie: *De Salonique*. Πρβλ. Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 141, 145, 149, 153, 157, 165.

1918, A. Goff & Hugh Alderson Fawcett. Άγγλοι ανταποκριτές των συμμαχικών δυνάμεων στα Βαλκάνια. Πηγή: Goff & Fawcett: *Macedonia*. Πρβλ. Σερέφας: *Η πλατεία Ελευθερίας*, 61-63, Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 29, 249, 253, 265.

(1918), Vincent Julian Seligman. Άγγλος εθελοντής των

βρετανικών συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Seligman: *Macedonian musings*. Πρβλ. Σερέφας: *Η πλατεία Ελευθερίας*, 60-61, Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 105, 109, 113, 121, 125, 245, 257, Seligman: *The Salonica side-show*.

(1920), Ernest Hébrard. Γάλλος αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος (1875-1933). Υπηρέτησε στη Θεσσαλονίκη ως μέλος της αρχαιολογικής υπηρεσίας της στρατιάς της Ανατολής και μετά την πυρκαγιά του 1917 εκπόνησε το νέο σχέδιο Θεσσαλονίκης το οποίο ουδέποτε υλοποιήθηκε στην τελική του μορφή. Πηγή: Hébrard: *Les travaux* (αρχαιολογικές εργασίες και συντήρηση μνημείων, 5-40, 416-417).

(1920), A. J. Mann. Άγγλος λοχαγός των βρετανικών συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη. Πηγή: Mann: *The Salonika Front*. Πρβλ. Σερέφας: *Η πλατεία Ελευθερίας*, 54-55, Σερέφας: *Ημερολόγιο*, 45, 49.

***1924, Lène Candilly.** Η κυρία Lène Candilly, από τις λίγες γυναίκες που έκαναν μόνες και χωρίς τη συνοδεία ανδρών ταξίδια στις αρχές του εικοστού αιώνα, επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη στο πλαίσιο ταξιδιού από την Κωνσταντζα της Ρουμανίας στον Πειραιά. Πηγή: Lène-Candilly: *Impressions*, 334-336.

1925, Zoe Reininghaus Karajan. Αυστριακή περιηγήτρια με ελληνικές ρίζες, ανεψιά του διάσημου μαέστρου Herbert von Karajan. Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη αναζητώντας ζώντες απογόνους της οικογένειας των Καραγιάννηδων από την Κοζάνη. Πηγή: Ενεπεκίδης: *Μακεδονικές πολιτείες*, 248-272.

(1926), Jacques Ancel. Γάλλος καθηγητής γεωγραφίας και συγγραφέας (1882-1943). Επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη πολλές φορές, στο πλαίσιο περιοδειών στα Βαλκάνια. Η διδακτορική του διατριβή αλλά και πολλά έργα του είχαν ως θέμα τη Μακεδονία. Πηγή: Ancel: *Peuples et nations* (περί Θεσσαλονίκης, 77-78).

Από αυτές τις πηγές οι περισσότερες δεν έχουν να προσθέσουν ουσιαστικές ειδήσεις στα όσα είναι ήδη γνωστά και δημοσιευμένα. Πρόκειται κυρίως για μαρτυρίες διελύσεων από την πόλη προσώπων που ταξίδευαν για επιστημονικούς λόγους. Για τη φάση μεταξύ των βαλκανικών πολέμων και την εμπλοκή

της Ελλάδας στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο εντοπίστηκαν και άλλα περιηγητικά κείμενα, ασφαλώς όμως θα υπάρχουν πολύ περισσότερα αν λάβουμε υπόψη μας την πληθώρα των ξένων πολεμικών ανταποκριτών που πέρασαν από τη Θεσσαλονίκη [για την παρουσία των οποίων πληροφορούμαστε κυρίως από τον τοπικό τύπο, δεδομένου ότι στους τοπικούς χρονογράφους το παράξενο αυτό είδος του «war correspondent» (πολεμικού ανταποκριτή) έκανε μεγάλη εντύπωση].

Ενδιαφέρουσα προσπάθεια συγκέντρωσης απομνημονευμάτων σχετικών με τη Θεσσαλονίκη κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο είχε κάνει παλαιότερα ο Σάκης Σερέφας. Η παρουσία στη Θεσσαλονίκη εκατοντάδων χιλιάδων στρατιωτικών κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο δημιούργησε το εξής ενδιαφέρον φιλολογικό φαινόμενο: Σε αναρίθμητα αυτοβιογραφικά έργα που εξέδωσαν οι στρατιωτικοί και κάνουν λόγο για τη συμμετοχή τους στον πόλεμο και τις αναμνήσεις τους από αυτόν μνημονεύεται ποικιλοτρόπως και η Θεσσαλονίκη. Αν εξαιρέσει κανείς έναν μικρό αριθμό ανώτατων αξιωματικών, τα αυτοβιογραφικά έργα των οποίων έγιναν ευρύτερα γνωστά, οι αναμνήσεις των υπολοίπων Γάλλων, Άγγλων (και λοιπών εθνοτήτων) στρατιωτικών υπήρξαν έργα ήσσονος φιλολογικής και ιστορικής σημασίας, με περιορισμένη ασφαλώς κυκλοφορία και απήχηση. Εξ άλλου, οι αναφορές στη Θεσσαλονίκη συχνά στερούνται σημασίας, αφού πολλοί από τους συγγραφείς διέμεναν σε στρατόπεδα πέριξ της πόλεως, την οποία σπανίως επισκέπτονταν για λόγους αναψυχής, με βραχυχρόνιες άδειες εξόδου από τα στρατόπεδα. Έτσι, ο αριθμός των 20 κειμένων – η βιβλιογραφία περί των οποίων παρατίθεται στη συνέχεια – πρέπει να θεωρηθεί εντελώς ενδεικτικός και έχει δειγματοληπτικό χαρακτήρα. Η κατάστρωση και μόνον ενός καταλόγου έργων αυτής της κατηγορίας με αναφορά στη Θεσσαλονίκη θα έπρεπε να αποτελέσει αντικείμενο ειδικής διατριβής, διότι προϋποθέτει την εξοικείωση προς την τεράστια διεθνή βιβλιογραφία περί τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο.

Τέλος, διαφορετικού τύπου δυσκολίες συναντήσαμε για τον εντοπισμό των αναφορών στη Θεσσαλονίκη κατά τη φάση μεταξύ της λήξης του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και του συμβατικού ορίου του παρόντος τόμου (1919-1930). Η βασική δυσκολία είναι ότι για τη φάση αυτή (όπως και για την προηγούμενη) στερούμαστε σε μεγάλο βαθμό το ευεργέτημα της ψηφιοποίησης και δημοσίευσης στο διαδίκτυο, δεδομένου ότι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έχει συμπληρωθεί η εβδομηκονταετία από τον θάνατο του συγγραφέα και τα εν λόγω έργα δεν είναι ακόμη ελεύθερα πνευματικών δικαιωμάτων.

Έτσι, ο ερευνητής περιορίζεται αναγκαστικά στα συμβατικά –και περιορισμένα– μέσα των τοπικών βιβλιοθηκών.

Έτσι, από τη συνολική περίοδο 1888-1930 ο αναγνώστης θα πάρει πράγματι μια μικρή γεύση. Από ένα σύνολο 69 περιόδων τίτλων, παρουσιάζονται αποσπάσματα από έξι μόνον. Ο Maurice Pottecher προσεγγίζει την πόλη με ανθρωπιστική και λογοτεχνική διάθεση, χωρίς να ξεπερνά τα όρια του ρεαλιστικού επισκέπτη. Ότι γράφει θα μπορούσε να ισχύει για οποιαδήποτε ευρωπαϊκή πόλη. Ο Albert Malet σατιρίζει τη βραδύτητα του οθωμανικού σιδηροδρομικού δικτύου. Ο Erneste Fréville ασχολείται με τη γαλλόγλωσση εκπαίδευση. Ο John Fraser είναι πιο διεισδυτικός, αλλά δεν ξεπερνά τα στερεότυπα της περιγραφής των αντιφάσεων της «ανατολίτικης πόλης». Ο Harry Charles Luke, ο πρώτος παρουσιαζόμενος ταξιδιώτης στην περίοδο μετά την απελευθέρωση, αφήνει μια ουσιαστική μαρτυρία για τους πρόσφυγες παντός θρησκευματος που κατέκλυζαν τα ιερά ιδρύματα της Θεσσαλονίκης. Τα όρια των ημερολογιακών αναφορών δείχνει και η περίπτωση του Gaston Nitzer. Τέλος, η κυρία Candilly επιλέχθηκε διότι εκφράζει πλήρη άγνοια για τη Θεσσαλονίκη και τα τεκταινόμενα σε αυτή και δείχνει τις παγίδες που κρύβει η περιηγητική φιλολογία ως πηγή ιστοριογραφίας.

1902, Maurice Pottecher

Γάλλος δημοσιογράφος, θεατρικός συγγραφέας και ποιητής. Γεννήθηκε στο Bussang της Γαλλίας στις 19 Οκτωβρίου 1867. Το 1895 ίδρυσε το Θέατρο του Λαού (Théâtre du peuple), το οποίο χαρακτηρίστηκε «Ιστορικό διατηρητέο μνημείο» (1975). Έγραψε πολλές κωμωδίες και δραματικά θεατρικά έργα, δημοσιεύοντας παράλληλα ποιητικές συλλογές. Ο Pottecher επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη την ταραγμένη άνοιξη του 1902, προερχόμενος από τον Πειραιά.

Επιλογή κειμένου:

[...] Υστερα από μια βόλτα με το αυτοκίνητο κατά μήκος της ακτής, πήγαμε στις πυκνοκατοικημένες λαϊκές συνοικίες. Την ήσυχη θάλασσα χάιδε και ενοχλούσε η απογευματινή αύρα, χωρίς ωστόσο να διαταράσσει την ηρεμία της.

Κατά μήκος της παραλίας υπάρχουν διάσπαρτα καινούργια

σπίτια ξενοδοχεία που περιβάλλονται από πράσινο και όπου κυματίζει η σημαία κάποιου προξενείου εξοχικά σπίτια των οποίων ο ρυθμός είναι ίδιος με εκείνον των προαστίων εργοστάσια ταβερνούλες απ' όπου προέρχεται ένας θόρυβος ανοίγματος μπουκαλιών, μπόουλινγκ από τσουνια (πρόδρομος του μπόουλινγκ) και έντονου γέλωτος. Μπροστά στην πόρτα ένας γάιδαρος σέρνει ένα κάρο και περιμένει επί πολλή ώρα, ρίχνει τα κοντά αυτιά του πάνω στα καρτερικά μάτια του. Και ακολουθεί ο συνηθισμένος θόρυβος που προέρχεται από τη λήξη μιας αστικής γιορτής αναμινύεται με τον βαρύ θόρυβο που προκαλούν οι κροτίδες και οι μπάντες που παίζουν ερωτικά τραγούδια, άσεμνα ρεφρέν (κουπλέ) και οι μονόλογοι που προφέρονται με δυσκολία σε 4 ή 5 καφέ – κονσέρ, κρυμμένα μέσα στην αυλή μιας μεγάλης μπουραρίας παρόμοιας με τις γερμανικές, ή πίσω από τις κόκκινες κουρτίνες κάποιου φτωχικού Ελ Ντοράντο.

Ένας βιεννέζικος θίασος, Γαλλίδες τραγουδίστριες, Ισπανίδες χορεύτριες, εξεζητημένοι Αμερικάνοι. Οι αφίσες που ήταν αναρτημένες στις βιτρίνες ανήγγειλαν τα ονόματά τους και οι περαστικοί θαύμαζαν στις φωτογραφίες τα κομψά εσώρουχα της χορεύτριας, ακίνητης σε μια τολμηρή πιρουέτα, ή το υπέροχο χαμόγελο και το βαμμένο μουστάκι ενός τενόρου με ουγγρικό όνομα. Δύο κυρίες του θιάσου, ήδη ώριμες αλλά όχι ωστόσο ξεπεσμένες, αφού αποποιήθηκαν τις τιμές της Μονμάρτης, ήλπιζαν να συγκινήσουν ακόμη και τώρα τις καρδιές των Μακεδόνων και τιμούσαν με την παρουσία τους την τραπεζαρία του ξενοδοχείου. Από μακριά μας έδωσαν την ευχαρίστηση να ακούσουμε εν μέσω ποικίλων διαλέκτων που προφέρονταν σφυριχτά, ψιθυριστά ή βραχνά, τη γλυκύτητα της γαλλικής γλώσσας. Δυστυχώς η μία ήταν βραχνιασμένη και η άλλη ψεύδιζε με μια αφέλεια που θα την καθιστούσε χαριτωμένη εάν ήταν μικρότερη κατά είκοσι χρόνια.

Κατά πόσο το τραγούδι των δύο αυτών αποδημητικών πουλιών όφειλε να είναι πρωτότυπο και εντυπωσιακό και ποια ευχαρίστηση πρόσθεταν οι φωνές τους στις πνευματικές δημιουργίες της λυρικής μας τέχνης, σας αφήνω να το σκεφτείτε μόνοι σας! Οφείλω να ομολογήσω ότι δεν είχα καμιά διάθεση να τις κρίνω. Πάντως, αυτές οι λεπτομέρειες δεν φαίνονταν να επηρεάζουν την ευχαρίστηση που πρόσφερε η συζήτηση με τις δύο κυρίες σε τρεις ξανθοκόκκινους Γερμανούς, των οποίων οι καρδιές χτυπούσαν κάτω από τα φαρδιά κολλαρισμένα πονκάμισά τους. Η φυσική ευγένειά τους, χαρακτηριστικό της φυλής τους, και η γειννίαση στο ίδιο τραπέζι, τους καθιστούσε όλο και πιο τολμηρούς και εξέφραζαν σ' αυτές τις πλανόδιες καλλιτέχνιδες μια έκδηλη οικειότητα. Η ευγενική συζήτηση διακόπτονταν από τρανταχτά και αφελή γέλια. Βεβαίως ότι και από τις δύο πλευρές –καθώς τα σύνορα

Γράφει ο Pottecher: «Κατά μήκος της παραλίας υπάρχουν διάσπαρτα καινούργια σπίτια και ξενοδοχεία που περιβάλλονται από πράσινο» (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

βρίσκονταν πολύ μακριά και πίσω από άλλα σύνορα– ο Έρμαν, ο εμπορικός αντιπρόσωπος, και η Μαργαρίτα Γκοτιέ, η τραγουδίστρια, ήταν πρόθυμοι να ξεχάσουν τα αιώνια μίσση τους για να χαρούν, το λιγότερο για ένα βράδυ, την ανταπάτη του έρωτα.

Αλίμονο! Δεν μπορούσα να προβλέψω ότι αυτές τις ειδυλλιακές αναμνήσεις –μόλις μέσα σε έναν χρόνο– θα τις διαδεχόταν λόγω των περιστάσεων μια αιματηρή πραγματικότητα! Τι απέγινε αυτή η γιορτινή πόλη; Ένα θέατρο απαισίων και σκοτεινών παιχνιδιών. Δεν τρίζουν πια οι χαρούμενες φωτοβολίδες πάνω στις στέγες των σπιτιών της Θεσσαλονίκης, αλλά ο θόρυβος των βομβών και των πυροβολισμών που αντικατέστησαν τους ήχους του πλήθους που διασκεδάζει. Η ηχώ μεταφέρει παρά μόνον κραυγές μίσους, τρόμου και απόγνωσης ανθρώπων που σπέρνουν τον θάνατο με την τόλμη του πρωτόγονου ή που στέκουν με τον ηρωισμό του τρομαγμένου. Οι αφηγήσεις είναι ελλιπείς και αμφίβολες. Μας μιλούν για τη βιαιότητα της επίθεσης. Αλλά θα γνωρίσουμε όλη τη φρικαλεότητα της καταστολής; Θα αιτιολογούσε άραγε αυτή την απελπισία; Θα δικαιολογούσε –και ως ποιο σημείο– αυτή την οργή; [...].

Πηγή: Pottecher: *En Macédoine*, 229-230.

Παρατηρήσεις:

Η λογοτεχνική περιγραφή του Pottecher δεν παρέχει ιστορικές πληροφορίες. Ωστόσο έχει σημασία η αίσθηση της πόλης που μεταδίδει ο περιστασιακός επισκέπτης, ο οποίος δεν ενδιαφέρεται για τα μνημεία και τις αγορές της Θεσσαλονίκης, αλλά για την εφήμερη διασκέδαση στις παραθαλάσσιες «πυκνοκατοικημένες λαϊκές συνοικίες». Η αναφορά στη θάλασσα, σε θέατρα και σε κέντρα διασκέδασης παραπέμπει στην παλαιά παραλία της Θεσσαλονίκης, η οποία παρουσίαζε ζωηρή κίνηση πριν από την πυρκαγιά του 1917, με επίκεντρο την πλατεία Ελευθερίας.

Η οδός 26ης Οκτωβρίου, νοητή συνέχεια της παραλιακής λεωφόρου, στο ύψος της οδού Αναγεννήσεως. Λήψη του Gaston Nitzer το 1915 (Αρχείο Nandia Massoudi-Pla, Παρίσι).

Σύγχρονη λήψη της ίδιας περιοχής (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

1902, Albert Malet

Ο Albert Malet, ανταποκριτής του περιοδικού *Le tour du monde*, ξεκίνησε από τα Σκόπια με σκοπό να επισκεφθεί την περιοχή του βιλαετίου του Μοναστηρίου. Προτίμησε τη σιδηροδρομική διαδρομή Σκόπια – Θεσσαλονίκη και Θεσσαλονίκη – Μοναστήρι. Στη Θεσσαλονίκη έφθασε στις 10 Σεπτεμβρίου 1902, με το τρένο της εταιρείας των Ανατολικών Σιδηροδρόμων. Παρέμεινε ένα πρωινό στην πόλη, αφού έπρεπε να ολοκληρώσει διαδικαστικά ζητήματα σχετικά με το διαβατήριό του στο γαλλικό προξενείο. Το ίδιο βράδυ αναχώρησε με το τρένο της γραμμής Μοναστηρίου για την ομώνυμη πόλη.

Επιλογή κειμένου:

[...] Η ευθεία οδός αποτελεί λοιπόν εδώ, όπως σχεδόν σ' όλα τα Βαλκάνια τον πιο μακρύ δρόμο από το ένα σημείο στο άλλο. Η ταχυδρομική οδός που περνά από το Βέλες και Περλεπέ, Κιουμπουλί και Πρίλεπ στα τούρκικα, είναι ήδη η πιο σύντομη και έχει μήκος 146 χιλιόμετρα. Τη διανύει κανείς σε 38 ώρες. Αυτό σημαίνει τρεις μέρες κάτω από τον ήλιο, μέσα σε άμαξα ή πάνω σε μία τούρκικη σέλα και αναπόφευκτα δύο νύχτες μέσα σε χάνια, τα άνετα οθωμανικά πανδοχεία. Το πιο σίγουρο και σύντο-

μο συγκοινωνιακό μέσο είναι ο σιδηρόδρομος. Η σιδηροδρομική γραμμή μέσω Θεσσαλονίκης έχει μήκος 464 χιλιόμετρα.

Αυτή η διαδρομή πραγματοποιείται, βάσει του πίνακα δρομολογίων, σε 18 ώρες και 43 λεπτά, που στην Τουρκία σημαίνει δύομισι μέρες. Ιδού ο απολογισμός: Για να φθάσει κανείς στη Θεσσαλονίκη χρειάζεται μισή μέρα, αναπτύσσοντας τη μεγάλη ταχύτητα των 33 χιλιομέτρων την ώρα.

Στη Θεσσαλονίκη θα χρειασθείτε ένα ολόκληρο πρωινό για να θεωρήσετε το τούρκικο διαβατήριό, τον «τεσκερέ», ένα μεγάλο χαρτί με καβαλιστικούς χαρακτήρες το οποίο χορηγείται από τον πρόξενο. Αρκεί να καταβάλλετε δώδεκα πιάστρα (δύομισι φράγκα). Σε κάθε σταθμό η αστυνομία ζητά να το επιδείξετε, μία φορά κατά την άφιξη και μία φορά κατά την αναχώρηση.

Τελικά, απαιτείται μία μέρα για να φθάσει κανείς από τη Θεσσαλονίκη στο Μοναστήρι, αναπτύσσοντας ταχύτητα 20 χιλιομέτρων την ώρα. Ορίστε λοιπόν οι 18 ώρες και τα 43 λεπτά που δείχνει ο πίνακας των δρομολογίων.

Η βραδύτητα αυτή μην σας εκπλήσσει. Οι αιτίες είναι πολλαπλές. Κατ' αρχάς, η ανεπάρκεια του τροχαιού υλικού που δεν είναι εξοπλισμένο με συνεχή τροχοπέδηση. Το γεγονός ότι το κέρδος είναι εγγυημένο, δεν ενθαρρύνει την εταιρεία να καταβάλει οποιαδήποτε προσπάθεια. Όλα αυτά συντελούν στο

Ο σιδηροδρομικός σταθμός Θεσσαλονίκης φρουρούμενος το 1897 (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

να είναι η χώρα τόσο ασφαλής, ώστε τα τρένα να μη μπορούν να κινηθούν κατά τη διάρκεια της νύχτας. Από τα Σκόπια μέχρι τη Θεσσαλονίκη και από τη Θεσσαλονίκη μέχρι το Μοναστήρι δε συναντά κανείς ούτε ένα χαράκωμα, ούτε μία γέφυρα ούτε ένα τούνελ που να μην φυλάγονται από στρατιώτες. Κατά μήκος του δρόμου υπάρχουν φυλάκια πεζικού και οι φύλακες είναι εγκατεστημένοι είτε σε σκηνές, είτε σε αχούρια, είτε σε δένδρα που φαίνονται σαν παρατηρητήρια. Κάθε παρατηρητήριο έχει τον φύλακα του. Κάθε φύλακας, όταν βλέπει το τρένο να περνά, παίρνει ύφος φρουρού και αλλάζει τη στάση του.

Επιπλέον οι ατμάμαξες, όσο και οι άνθρωποι, οφείλουν να μην υποτιμούν την επίδραση του περιβάλλοντος. Όσο και να μην το θέλει κανείς, όταν ακούει να μιλούν τούρκικα χωρίς να κατανο-

ήσει τα λόγια που ακούγονται γύρω του, υπάρχει μία λέξη που τον εντυπωσιάζει και την οποία συγκρατεί ασυνείδητα, επειδή επαναλαμβάνεται συχνά. Μοιάζει με ένα ρεφρέν. Ένα ρεφρέν που επαναλαμβάνεται πάντοτε δύο φορές.

«Γιαβάς! Γιαβάς!» που σημαίνει «Σιγά! Σιγά!». Στις εκατό φορές που ακούτε αυτή τη λέξη, δέκα φορές θα ακούσετε το αντίθετό της «Τσαμπούκ! Γρήγορα!». Τσαμπούκ είναι η σωστή λέξη για τον ξένο, αλλά γιαβάς είναι η σωστή λέξη για τον αστυνομικό που θεωρεί στον σταθμό το διαβατήριό σας. Γιαβάς είναι η σωστή λέξη για τον χαμάλη που μεταφέρει τη βαλίτσα σας, γιαβάς, είναι η σωστή λέξη για τους υπαλλήλους του βαλή, για τον ταχυδρομικό από τον οποίο αγοράζετε γραμματόσημα, για τον τηλεγραφήτη στον οποίο καταθέτετε τα τηλεγραφήματά σας.

Το καφενείο του σιδηροδρομικού σταθμού της Θεσσαλονίκης. Απεικόνιση του χρόνου αναμονής των επιβατών. Λήψη 1897 (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

Σιγά-σιγά. Ο χρόνος δεν κοστίζει τίποτε, αύριο θα βρίσκεται πάλι εκεί. Αύριο! Γιαρν! Η άλλη σημαντική λέξη της συνομιλίας. Οι Τούρκοι γράφουν ανάποδα σε σύγκριση με μας, από δεξιά προς τα αριστερά. Έτσι και τα αποφθέγματα της σοφίας τους οφείλουν να είναι αντίθετα με τα δικά μας. Εδώ και τρεις ημέρες πείστηκα ότι η παρακάτω φράση εμπεριέχει όλη την ουσία: «Ανάβαλε πάντα για αύριο εκείνο που θα μπορούσες να κάνεις σήμερα» [...].

Πηγή: Malet: *En Macédoine*, 1-2.

Παρατηρήσεις:

Ο Malet σατιρίζει τη βραδύτητα του σιδηροδρομικού δικτύου στα οθωμανικά εδάφη, λησμονώντας ίσως ότι η εταιρεία «που δεν κατέβαλε προσπάθειες» ήταν γαλλική. Ένα ακόμα τυπικό

δείγμα για τις στερεότυπες αντιλήψεις των δυτικών. Ωστόσο, η αφήγησή του είναι χρήσιμη διότι παραδίδει τις πραγματικές διαστάσεις της λειτουργίας των οθωμανικών σιδηροδρόμων. Τα έντονα μέτρα ασφάλειας –που δεν τηρούνται κανονικά– ήταν αναπόφευκτα εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης στην ύπαιθρο που δημιουργούσε η δράση βουλγαρικών συμμοριών και ληστών. Η εφημερίδα *Φάρος της Θεσσαλονίκης* αναφέρει σχετικά: «Προς επιτήρησιν των σιδηροδρομικών γραμμών ανηγέρθησαν μέχρι τούδε 170 φυλακεία όπου εγκατέστησαν πυκνότερον οι σκοποί»²⁴⁹.

249. Εφημ. *Φάρος της Θεσσαλονίκης*, φ. 406 (22 Ιανουαρίου 1904).

1907, Erneste Fréville

Ο Γάλλος δημοσιογράφος και ανταποκριτής Erneste Fréville έφθασε στη Θεσσαλονίκη το 1907 προερχόμενος από την Κωνσταντινούπολη. Συνόδευε κάποιον στενό του φίλο, απόφοιτο της Πολυτεχνικής σχολής των Παρισίων που την εποχή εκείνη υπηρετούσε ως διευθυντής της σιδηροδρομικής εταιρείας *Jonction Salonique - Constantinople*. Μετά από μία σύντομη παραμονή στην πόλη επισκέφθηκαν το Μοναστήρι, όπου φιλοξενήθηκαν από τον Γάλλο πρόξενο της πόλης. Η επιστροφή στην Κωνσταντινούπολη πραγματοποιήθηκε λίγες ημέρες αργότερα. Ο Fréville δημοσίευσε το σύντομο αυτό οδοιπορικό του, αποσπάσματα του οποίου παρουσιάζονται παρακάτω.

Επιλογή κειμένου:

[...] Τελικά, με τη δύση του ήλιου ανεβαίνουμε από την τούρκικη συνοικία στο κάστρο που είναι κτισμένο στη θέση της παλιάς ακρόπολης, το μετέπειτα Επταπύργιο, το οποίο οι Τούρκοι ονόμασαν Γεντί-Κουλέ Καλεσί ή κάστρο των επτά πύργων. Απολαμβάνουμε, λοιπόν, από ψηλά μια υπέροχη θέα όλης της πόλης που δεσπόζει του κλειστού κόλπου και έχουμε απέναντί μας το βουνό Ολυμπος, εκείνο που εξύμνησε ο Όμηρος.

Την επομένη, ο πρόξενός μας μας συνοδεύει στην επίσκεψή μας σε μια γαλλική εμπορική σχολή, η οποία χάρις στη δυναμικότητα του διευθυντή της και με τη βοήθεια της Αλλιάνς Φρανσέζ διδάσκει τη γλώσσα μας σε πολλές εκατοντάδες παιδιών όλων των εθνικοτήτων και των θρησκειών. Επισκεπτόμαστε επίσης ένα άλλο σχολείο, λιγότερο σημαντικό, όπου είχαμε την ευχαρίστηση να δούμε έναν αριθμό παιδιών, αγοριών και κοριτσιών, που παρακολουθούσαν με προσοχή τα μαθήματα των καθηγητών της γαλλικής.

Επειδή, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ο πληθυσμός της είναι ανάμεικτος, η Θεσσαλονίκη προσφέρεται ως εξαιρετο περιβάλλον –εάν βέβαια η γαλλική κυβέρνηση το επιθυμεί– να δοκιμαστεί η σύσταση ενός μεγάλου λαϊκού ιδρύματος, ενός πραγματικού κολέγιου που θα παρέχει μόρφωση σε όλες τις βαθμίδες – πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια, ανώτερη– υπό τη διεύθυνση Γάλλων δασκάλων και καθηγητών και υπό την εποπτεία μιας εφορίας, με επικεφαλής τον πρόξενο και μέλη διακεκριμένους Γάλλους εμπόρους, δημόσιους λειτουργούς και βιομηχάνους ή προστατευόμενους.

Στην Ανατολή σπανίζουν οι πόλεις όπου η λαϊκή διδασκαλία μπορεί να δώσει πρακτικά και σοβαρά αποτελέσματα. Όντως, σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας εκτός από τα δύο σχο-

λεία της Θεσσαλονίκης που αριθμούν το ένα 200 παιδιά και το άλλο 100, ίδρυμα αυτού του είδους, υπάρχει μόνον στην Κωνσταντινούπολη: το λύκειο αρρένων Φορ μαζί με το παράρτημά του στο Καντικενί, στην ασιατική πλευρά, όπου φοιτούν περίπου 300 παιδιά. Χάρη στην προσφύη δράση του διευθυντή του που συνδύασε πολύ επιδέξια τη διδασκαλία με τις τοπικές ανάγκες, αυτό το ίδρυμα χαίρει εξαιρετης φήμης.

Ένας τόπος στη Μακεδονία.

Το προσωπικό των μεγάλων τραπεζών, του εμπορίου και των μεγάλων επιχειρήσεων, στρατολογείται κυρίως από το κολέγιο Φορ. Το ελληνογαλλικό λύκειο, που αριθμεί 300 μαθητές, διευθύνεται από Γάλλο διευθυντή και ακολουθεί σχεδόν το πρόγραμμα του Πανεπιστημίου. Στην Προύσα, το σχολείο *Velletas* με τους 150 μαθητές του είναι ένα εξαιρετο ίδρυμα. Στη Βηρυτό το σχολείο είναι μικρό και έχει 25 μαθητές. Για τα νέα κορίτσια στην Κωνσταντινούπολη το σχολείο *Devaux-Schaffner* παρέχει καλή μόρφωση και καταρτίζει δασκάλες για τα σχολεία του εσωτερικού. Το σχολείο *Alberti* έχει 50 μαθήτριες. Το σχολείο *Velletas* στην Προύσα δέχεται επίσης και κορίτσια. Έτσι εξαντλείται ο σύντομος κατάλογος των λαϊκών ιδρυμάτων που αριθμούν 1.500 παιδιά.

Οι Λαζαριστές, το τάγμα των Αδελφών των Χριστιανικών Σχολών και οι Καπουκίνοι διδάσκουν στα σχολεία τους τη γαλλική γλώσσα σε περισσότερα από 20.000 παιδιά.

Τι υπέροχο μέσο επιρροής! Η οθωμανική κυβέρνηση, που σέβεται όλες τις θρησκείες και έχει επίγνωση όλων των υπηρεσιών που της προσφέρουν αυτές οι αποστολές, ποτέ δεν έχει διατυπώσει οιαδήποτε μομφή εις βάρος τους.

Γνωρίζουμε ότι το συνολικό ποσό της επιχορήγησης που παρέχει η γαλλική κυβέρνηση ανέρχεται στο ποσό των 700.000 φράγκων, εκ των οποίων 50.000 περίπου προορίζονται για τα λαϊκά ιδρύματα. Την ημέρα που θα αποφασιστεί να παύσει αυτός ο καταμερισμός προκειμένου να επιχειρηθεί κάτι ουσιαστικότερο, η προσπάθεια της κυβέρνησης θα πρέπει να στηριχθεί στα υφιστάμενα λαϊκά ιδρύματα, τα οποία έχουν αποδείξει τις ικανότητές τους. Η κυβέρνηση θα πρέπει να προσφέρει σε αυτά μεγάλες επιχορηγήσεις και να τα υποχρεώσει να προσλάβουν καθηγητές από τη μητρόπολη, που θα μάθουν τις συνήθειες της χώρας, τις απαιτήσεις και τις ανάγκες της, σε συνεργασία με τους συναδέλφους τους που έχουν ήδη εγκλιματιστεί.

Επισκεφθήκαμε τον γενικό διοικητή της Θεσσαλονίκης, τον βαλή Σερίφ Μοχάμεντ Ραούφ Πασά, σημαντικό Τούρκο λειτουργό, ο οποίος μας υποδέχθηκε με ανατολίτικη ευγένεια (χαρα-

κτηριστική των πασάδων). Η επίσκεψη αυτή μας οδήγησε στην όμορφη δενδροφυτεμένη συνοικία της πόλης, με τα άνετα σπίτια. Περιβάλλονται από πυκνόφυτους κήπους που εκτείνονται μέχρι τη θάλασσα.

Σ' αυτή τη συνοικία κατοικούν οι πλούσιοι της Θεσσαλονίκης, οι οικονομικοί εκπρόσωποι όλων των κρατών, οι ανώτατοι υπάλληλοι, ειδικά η Αυτού Εξοχότης Χιλμή πασάς, εκπρόσωπος του σουλτάνου, ο επονομαζόμενος «αντιβασιλέας της Μακεδονίας», το σημαντικότερο πρόσωπο της αυτοκρατορίας. Επικοινωνεί απ' ευθείας με τα ανάκτορα και η επιρροή του είναι σημαντική. Οφείλαμε να πάμε να τον χαιρετήσουμε στο κονάκι του.

Η εξοχότης του μόλις είχε επιστρέψει και οι έφιπποι χωροφύλακες μόλις είχαν ξεπεζέψει. Πολυάριθμοι στρατιώτες επιτηρούσαν ολόγυρα την κατοικία. Οι αξιωματικοί υπηρεσίας πηγαινοέρχονταν στον διάδρομο. Ένας υπασπιστής μας οδήγησε στο γραφείο της εξοχότητάς του. Ο πασάς μας υποδέχθηκε ευγενικά και αμέσως άρχισε να μας μιλά για τη Μακεδονία και για την οικονομική κατάστασή της, η οποία σήμερα παρουσιάζει έλλειμμα και ο προϋπολογισμός δεν θα ισοσκελιστεί, αν οι μεγάλες δυνάμεις συνεχίσουν να αντιτίθενται στην αύξηση των τελωνειακών δασμών κατά 3%. Λείπουν 600.000 λίρες – ασήμαντο ποσό.

Ο Χιλμή Πασά μας μιλά για τα διάφορα αποτελέσματα των διαπραγματεύσεων, στα οποία κατέληξε ύστερα από συμφωνία με τους χρηματιστηριακούς εκπροσώπους, των οποίων πλέκει το εγκώμιο.

Μιλήσαμε στον επιθεωρητή για ένα συμβάν που είχε λάβει χώρα στο Μοναστήρι, κατά το οποίο είχε συλληφθεί μια γυναίκα με την κατηγορία ότι είχε προσφέρει άσυλο σε έναν αρχιληστή και επικαλέσθηκε τη γαλλική προστασία. Μας έδειξε έναν ογκώδη φάκελο που περιελάμβανε φωτογραφίες τραβηγμένες επί τόπου, τις οποίες θα ζήτησε ο πιο ευσυνείδητος ανακριτής. Μιλήσαμε αρκετή ώρα και μας γοήτευσε το γεγονός ότι ανακαλύψαμε πως διακατείχε αυτόν τον λειτουργό αίσθημα ευσυνειδησίας και υπευθυνότητάς του για τον ρόλο που καλούνταν να διαδραματίσει εκείνη τη στιγμή στη Μακεδονία.

Τη στιγμή που μας οδήγησε μέχρι το κατώφλι του γραφείου του και όταν του εκφράσαμε την ευχή μας να αποκατασταθεί η τάξη και να ηρεμήσουν οι Έλληνες και οι Βούλγαροι, μας χαιρέτησε και μας είπε: «Η γιαγιά είναι υπερβολικά καλή, έχει παραχαϊδέψει υπερβολικά τα παιδιά της. Δεν είναι φρόνιμα, είναι πολύ άτακτα και κάνουν κατάχρηση της καλοσύνης της».

Το βράδυ ο οικονομικός αντιπρόσωπός μας μας κάλεσε σε δείπνο. Ξανασυναντηθήκαμε με την Αυτού Εξοχότητα τον Χιλμή Πασά, την οθωμανική αντιπροσωπεία, τους αντιπροσώπους της

Οθωμανικός χάρτης με τα τρία βιλαέτια Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου και Σερρών που επέπτευε ως γενικός επιθεωρητής ο Χιλμή πασάς (Συλλογή İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi).

Ρωσίας, της Γερμανίας και της Ιταλίας και τον Γάλλο πρόξενο. Η βραδιά ήταν υπέροχη και μεταξύ των συνδαιτυμόνων επικρατούσε εγκαρδιότητα. Είχαμε την εντύπωση ότι βρισκόμασταν μακριά από τη Μακεδονία, από το μακελειό και τις σφαγές.

Πηγή: Fréville: *Une pointe en Macédoine*, 108-110.

Παρατηρήσεις:

Ο Fréville επισημαίνει τη Σχολή της *Alliance* και μια δεύτερη, που δεν κατονομάζει, αλλά πρέπει να ήταν η αναφερόμενη από τον Π. Κοντογιάννη Σχολή Ζιρό, κοντά στον Άγιο Νικόλαο. Δυστυχώς δεν παρέχει ειδήσεις για τη Σχολή των Λασαλιανών μοναχών στη Θεσσαλονίκη, που ήδη λειτουργούσε στην οδό Φράγκων.

Το κείμενο του Fréville δεν παρέχει ονομαστικές ειδήσεις ούτε για την πολιτεία στη Θεσσαλονίκη του Χιλμή πασά (1855-1922), ο οποίος κατείχε τότε την προσωποπαγή θέση του επιθεωρητή τριών βιλαετιών, με έδρα τη Θεσσαλονίκη (το 1912 χρημάτισε δύο φορές πρωθυπουργός). Στη Μακεδονία είχε ως αποστολή τη δημοσιονομική εξυγίανση, τη βελτίωση της οθωμανικής διοίκησης και δικαιοσύνης, την αποκατάσταση των προσφύγων, τη διάλυση των άτακτων στρατιωτικών σωμάτων

και την αναδιοργάνωση της χωροφυλακής. Κανείς από τους στόχους αυτούς δεν επιτεύχθηκε, αλλά εμφανέστερη ήταν η αποτυχία στα οικονομικά, περί της οποίας έκανε λόγο ο ίδιος ο πασάς στον Fréville. Καθώς οι στρατιωτικοί και οι άλλοι δημόσιοι υπάλληλοι δεν πληρώνονταν, συνεχίζονταν οι λεηλασίες των ατάκτων στην ύπαιθρο. Έτσι, από το 1907 τέθηκε το ζήτημα της δημοσιονομικής αυτονομίας των τριών βιλαετιών, που οριστικοποιήθηκε τον επόμενο χρόνο και οδήγησε στην εκδήλωση του κινήματος των Νεότουρκων. Ωστόσο, στη φράση του Fréville ότι ο Χιλμή δε θα μπορούσε να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό αν οι μεγάλες δυνάμεις συνέχιζαν να αντιτίθενται στην αύξηση των τελωνειακών δασμών, διαφαίνεται η αρνητική συμβολή των μεγάλων δυνάμεων στην αποτυχία. Το 1906-1907 ήταν περίοδος μεγάλης οικονομικής ύφεσης στη Μακεδονία και μόνον η αύξηση του δασμολογίου μπορούσε να εξασφαλίσει άμεσα δημοσιονομικά έσοδα. Φυσικά, η αντίληψη του Χιλμή πασά ότι οι εθνικές συγκρούσεις στη Μακεδονία μεταξύ ελληνικών και βουλγαρικών σωμάτων οφείλονταν στην ανοχή του οθωμανικού κράτους δεν ήταν ρεαλιστική και δεν βοηθούσε στην αντιμετώπιση των προβλημάτων, ανεξαρτήτως της δημοσιονομικής πραγματικότητας.

Εμμέσως ο Fréville μας πληροφορεί ότι η κατοικία του γενικού διοικητή (βαλή) Ραούφ πασά βρισκόταν σε περιοχή με «πυκνόφυτους κήπους που εκτείνονταν μέχρι τη θάλασσα» δηλαδή στην περιοχή των Εξοχών (Βασιλίσσης Όλγας). Ο Μεχμέτ Σερίφ Ραούφ πασάς (1838-1923) διατέλεσε αργότερα διοικητής στο Αϊδίνιο, επίτροπος στην Αίγυπτο και διοικητής στη Συρία.

1907, John Foster Fraser

Σκωτσέζος δημοσιογράφος και συγγραφέας. Γεννήθηκε το 1860 και πέθανε το 1936. Το 1896, ως άλλος Φιλίας Φογκ²⁵⁰, πραγματοποίησε τον γύρο του κόσμου σε 774 ημέρες, χρησιμοποιώντας όλα τα διαθέσιμα μέσα συγκοινωνίας που υπήρχαν. Το 1905 πραγματοποίησε διάφορες δημοσιογραφικές αποστολές στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, βρέθηκε στο Μακεδονικό

250. Φανταστικός ήρωας του Ιουλίου Βερν στο γνωστό μυθιστόρημα.

μέτωπο, στέλνοντας συνεχώς ανταποκρίσεις στις αγγλικές εφημερίδες. Παράλληλα με τη δημοσιογραφική του ιδιότητα, εξετέλεσε με επιτυχία διάφορες αποστολές –πολιτικού και οικονομικού περιοχομένου– που του ανέθεσε η αγγλική κυβέρνηση. Για τις υπηρεσίες του έλαβε τον τίτλο του Sir.

Ο Fraser βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1907, μεσούντος του Μακεδονικού Αγώνα. Τις εντυπώσεις του από την πόλη κατέγραψε στο βιβλίο *Pictures from the Balkans*. Αποσπάσματα του βιβλίου που αφορούν την πόλη δημοσιεύονται παρακάτω.

Επιλογή κειμένου:

[...] Η Θεσσαλονίκη έχει τις αντιθέσεις της. Κοντά στην προκυμαία, όπου βρίσκονται τα μεγάλα ξενοδοχεία και βουλεβάρτα, πίνουν ηδύποτα και κυκλοφορούν ιππήλατα τραμ, υπάρχει μια αίσθηση Ευρώπης. Στο εσωτερικό της πόλης οι δρόμοι στενεύουν και είναι σκεπαστοί. Τα παζάρια είναι σκοτεινά, ανατολίτικα και δύσσομα, όσο πιο ανατολίτικα τόσο πιο δύσσομα. Αυτό είναι το άρωμα της Ανατολής. Σε ένα τμήμα της Θεσσαλονίκης μπορείς να απολαύσεις ένα ωραίο γαλλικό γεύμα. Αν πηδήξεις σε ένα τραμ, μέσα σε πέντε λεπτά βρίσκεσαι σε άλλη χώρα, όπου δεν υπάρχουν καρέκλες και τραπέζια, ούτε τίποτε άλλο, παρά μόνον ψάθες, τουρκικό φαγητό και ο βαρύς αποχαυνωτικός καπνός των μουσουλμάνων με τα τουρμπάνια, που καπνίζουν ναργιλέδες.

Ο πληθυσμός είναι ανάμεικτος. Όταν ξεπεράσεις τις πτωχότερες τάξεις, η περιβολή από μόνη της δεν σε βοηθά να καταλάβεις την εθνικότητα. Όλοι μιλούν ελληνικά και οι περισσότεροι γνωρίζουν τουρκικά. Πρέπει όμως να προσέξεις τα χαρακτηριστικά, το μάτι, το περπάτημα, τους τρόπους εν γένει, για να ξεχωρίσεις κατά πόσον ο άνθρωπος που κοιτάζεις είναι Τούρκος, Έλληνας, Αρμένιος, Βούλγαρος ή Εβραίος. Το πονηρό μάτι προδίδει τον Αρμένιο, το κόρδωμα ή το ταπεινό ύφος δείχνει τον Έλληνα, η ήρεμη εγρήγορση αποκαλύπτει τον Εβραίο. Είναι όλοι Τούρκοι υπήκοοι και όλοι υποχρεωμένοι να φορούν το φέσι.

Υπάρχουν όμως άντρες που ξεχωρίζουν, ψηλοί, μελαχρινοί με υπερήφανο παράστημα. Είναι Αλβανοί, με άσπρη φουστάνελα, μαύρο σκούφο, πανωφόρι στολισμένο με ασημένια κλωστή και με ένα ζεύγος ρεβόλβερ περασμένα στο ζωνάρι. Είναι ο τρόμος των Τούρκων. Ανήκουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά δεν αναγνωρίζουν την οθωμανική εξουσία. Κάνουν ό,τι τους αρέσει. Πληρώνουν τους φόρους που διαλέγουν εκείνοι. Αν Αλβανός σκοτώσει Τούρκο, ο Τούρκος τον προκάλεσε. Οι τουρκικές αρχές θα κάνουν το παν για να κατευνάσουν τους Αλβανούς.

Οι όμορφες γυναίκες είναι Ελληνίδες. Είναι ψηλές, περπατούν με χάρη όταν είναι νέες, ντύνονται άψογα σύμφωνα με την

παριζιάνικη μόδα και είναι γοητευτικές και διασκεδαστικές την ώρα του δειλινού, όταν μαζεύονται όλοι στους μικρούς παραθαλάσσιους κήπους για να ακούσουν αδιάφορη μουσική και να πιούνε άνοστη μπύρα. Οι γεροδεμένες γυναίκες με τα μεγάλα κόκαλα, τα αδρά χαρακτηριστικά και τα κόκκινα πονκάμισα είναι Βουλγάρες.

Αλλά τα πιο εντυπωσιακά κοστούμια είναι εκείνα που φορούν οι μεσήλικες και ηλικιωμένες Εβραίες και όχι οι νεαρές που – ακολουθώντας τις Ελληνίδες αδελφές τους – προτιμούν την τελευταία παριζιάνικη μόδα. Η ενδυμασία που φορούν οι Εβραίες είναι χαρακτηριστική της Θεσσαλονίκης. Πριν από τρεις ή τέσσερις αιώνες μεγάλα πλήθη Εβραίων διώχθηκαν από την Ισπανία. Πολλοί ήρθαν στη Θεσσαλονίκη. Τώρα, ενώ η μόδα των ενδυμάτων έχει αλλάξει σε ολόκληρη την Ευρώπη, οι Εβραίες της Θεσσαλονίκης – όταν περνούν την ηλικία που ο συρμός προσελκύει – φορούν ακριβώς το ίδιο φόρεμα που φοριόταν στην Ισπανία πριν από την εκδίωξη. Από μητέρα σε κόρη, μέσω πολλών γενεών, έχει μεταβιβαστεί το ύφος αυτής της γραφικής ενδυμασίας, σύμβολο και αναμνηστικό για το πώς οι Εβραίοι κνηγήθηκαν από τους χριστιανούς, πριν βρουν καταφύγιο σε μουσουλμανική χώρα [...].

Μια άλλη τάξη γυναικών που διαφέρουν όχι μόνο ως προς την ενδυμασία, αλλά και την κάστα και συνιστούν ιδιοτυπία της Θεσσαλονίκης είναι οι γυναίκες των ντονμέδων [...]. Έχουν πρόσωπο ωχρο και στοχαστικό, λεπτό σαν αλάβαστρο. Τα μάτια τους είναι μεγάλα, σκοτεινά και ονειροπόλα. Είναι ψηλές, όμορφες και νωθρές. Ο τρόπος με τον όποιον συμβιβάζουν την ενδυματολογική αυστηρότητα, στην οποία είναι υποχρεωμένες ως μουσουλμάνες, με τη χαρακτηριστική αγάπη των Εβραίων γυναικών για το περίτεχνο είναι επινοητικός. Πάντοτε φορούν μαύρα και το κάλυμμα της κεφαλής τους είναι ένα λεπτό σάλι. Αλλά η γραμμή και ο στολισμός των ενδυμάτων είναι εξαιρετικός: το κάλυμμα της κεφαλής τακτοποιημένο με καλαισθησία τα μπράτσα γυμνά. Μαύρες βεντάλιες αναδύονται και κρατιούνται ψηλά –όχι τόσο σχολαστικά όταν η κυρία είναι όμορφη και το γνωρίζει, όπως συμβαίνει κατά κανόνα– έτσι ώστε το πρόσωπο να κρύβεται από τα μάτια των ανδρών. Στα φουστάνια των ντονμέδων υπάρχει μόνο μαύρο χρώμα, αλλά η χάρη και η εφευρετικότητά τους τα κάνουν να ξεχωρίζουν.

Επειτα υπάρχουν οι τουρκο-μουσουλμάνες κυρίες, οι οποίες ποτέ δεν εμφανίζονται στον δρόμο, εκτός αν είναι τυλιγμένες σε απλές μαύρες ή γαλάζιες ρόμπες κι έχουν τα πρόσωπά τους καλυμμένα. Ποτέ δεν περπατούν με τους συζύγους τους, ποτέ δεν κάθονται στους κήπους να ακούσουν κάποια ορχήστρα. Μένουν

«Οι τουρκο-μουσουλμάνες κυρίες ποτέ δεν εμφανίζονται στον δρόμο, εκτός αν περιβάλλονται από απλές μαύρες ή γαλάζιες ρόμπες κι έχουν τα πρόσωπά τους καλυμμένα...» γράφει ο Fraser. Οι δύο γυναίκες κατηφορίζουν (όπως δείχνει η κατεύθυνση των παπουτσιών τους) από την Πάνω Πόλη, ίσως από την οδό Ακροπόλεως ή Θεοτοκοπούλου. Φορούνε μπούργκα. Στο βάθος το Τριγώνιο. Αριστερά βάση μιναρέ. Λήψη περιόδου πρώτου παγκοσμίου πολέμου (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

«Μερικά καφενεία είναι γεμάτα το πρωί, άλλα γεμάτα το απόγευμα και όλα γεμάτα τα βράδια...» παρατηρεί ο Fraser. Ο περιηγητής αδυνατεί να αντιληφθεί την κρίση απασχόλησης που έχει προκαλέσει στην πόλη η γενική οικονομική συγκυρία. Χιλιάδες άνθρωποι στερούνται εργασίας και ζούνε με περιστασιακές απασχολήσεις (Fetzer, *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei*, Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

στο χαρέμι και δεν έχουν κανέναν άντρα να μιλήσουν εκτός από τον σύζυγό τους. Μου είπαν ότι οι μουσουλμάνες κυρίες ζηλεύουν λυσσαλέα τις χριστιανές και τις Εβραίες αδελφές τους, οι οποίες μπορούν να γευματίζουν με φίλους του άλλου φύλου, πηγαίνουν βόλτα με την άμαξα και επισκέπτονται τα *café chantant* το βράδυ. Βλέπουν ότι ο άπιστος μεταχειρίζεται τη γυναίκα του με ευαισθησία.

«Α», μου είπε ένας Θεσσαλονικιός, «ο Τούρκος δε θα σπάσει ποτέ το φράγμα που τον χωρίζει από τον χριστιανό στο ζήτημα της ελευθερίας των γυναικών. Η Τουρκάλα θα θυσίαζε θελημα-

τικά την εθνικότητά της, να αποκτήσει την ελευθερία που βλέπει να απολαμβάνουν οι χριστιανές».

Υπάρχουν τρεις Κυριακές την εβδομάδα στη Θεσσαλονίκη. Η Παρασκευή για τους μουσουλμάνους, το Σάββατο για τους Εβραίους και η Κυριακή για τους χριστιανούς. Η μάλλον δεν υπάρχει καθόλου Κυριακή, διότι ουδέποτε υφίσταται μέρα που να σταματούν εντελώς οι δουλειές.

Πολλές δουλειές κλείνονται στα καφενεία. Αν θέλεις να βρεις κάποιον, πηγαίνεις στο καφενείο που συχνάζει, όχι στον τόπο της εργασίας του. Μερικά καφενεία είναι γεμάτα το πρωί, άλλα

γεμάτα το απόγευμα και όλα γεμάτα τα βράδια. Οι Θεσσαλονικείς αγαπούν τη σκιά. Κάποια στιγμή το καφενείο είναι γεμάτο. Ο ήλιος έρπει κατά μήκος του πεζοδρομίου, πάνω από το πλήθος των μικρών τραπέζιων. Σταδιακά οι πελάτες πηγαίνουν στα τραπέζια από την άλλη πλευρά του δρόμου και εγκαταλείπουν την πλευρά που χτυπά ο ήλιος.

Το γεύμα στο σπίτι δεν προτιμάται. Στους Έλληνες αρέσει να δειπνούν κάτω από τα δέντρα και να τους σερβίρουν από το διπλανό εστιατόριο. Είναι διασκεδαστικοί, εύθυμοι και εγκάρδιοι. Θα τους είχα συμπαθήσει πάρα πολύ, αν δεν είχα την ατυχία να δω τόσους πολλούς να τρώνε. Οι τρόποι τους στο τραπέζι είναι βάρβαροι. Κάνουν θορύβους πάνω από τη σούπα τους, ανακατώνουν το φαγητό τους, γυρίζουν τα δάκτυλα και τα πιρούνια τους προς τα πάνω και καταβροχθίζουν λαχανικά με τα μαχαίρια τους.

[...] Αν και οι Τούρκοι αποτελούν μειονότητα στον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, είναι η κυρίαρχη τάξη. Είναι θαύμα ότι η προκυμαία έχει τόσο μεγάλο μήκος και είναι τόσο γερή. Πρέπει να κτίσθηκε από ξένους. Πριν από λίγο καιρό αποφασίσθηκε η διαπλάτυνσή της. Το μόνο που έκαναν ήταν να στείλουν έναν άντρα στις παρυφές της πόλης, να φορτώσει ένα τροχήλατο καρότσι με μπάζα και έπειτα, να το σπρώξει μέχρι την προκυμαία και να το ρίξει στη θάλασσα. Ένας φίλος μου υπολόγισε ότι, με αυτόν τον ρυθμό θα χρειάζονταν τετρακόσια χρόνια για να μεταφερθεί η αναγκαία ποσότητα υλικών. Αν υπάρχει ένας δρόμος προς επισκευή, θα γίνει μόνο ένα μέρος του έργου. Μετά όλοι θα κουραστούν και δεν θα υπάρξει πρόοδος για ένα με δυο χρόνια. Ο Τούρκος, όταν συζητήσεις μαζί του, θα συμφωνήσει ότι είναι κακό πράγμα να παραμένει ο δρόμος ανεπισκευάστος. Αλλά για την επισκευή του δρόμου θα απασχοληθούν μόνο λίγοι άνθρωποι. Αν η κατάσταση επιδεινωθεί, θα χρειαστούν πολλοί. Γι' αυτό, οι ανώτεροι αξιωματούχοι προτιμούν να βρίσκεται ο δρόμος σε κατάσταση επισκευής, διότι θα απαιτηθούν πολλά χρήματα για την κατασκευή νέου δρόμου και οι επικεφαλής των τμημάτων θα πάρουν τη «μίζα» τους» [...].

Πηγή: Fraser: *Pictures from the Balkans*, 183-191.

Παρατηρήσεις: –

Ενδεικτική βιβλιογραφία: –

1915, Gaston Nitzer

Ο Gaston Nitzer γεννήθηκε το 1888 στο Saint-Hippolyte της Γαλλίας από οικογένεια εμπόρων. Σπούδασε παιδαγωγική και το 1907 έλαβε το πτυχίο του. Το 1914 έλαβε μέρος στον μεγάλο πόλεμο και το 1915 στάλθηκε με μυστική αποστολή στα Βαλκάνια όπου με έδρα τη Θεσσαλονίκη παρέμεινε για δύο περίπου χρόνια. Το 1917 προσβλήθηκε από ελονοσία και επέστρεψε στη Γαλλία. Το 1919 παντρεύτηκε. Από τον γάμο του απέκτησε τρία παιδιά, ένα κορίτσι και 2 αγόρια. Το 1927 διορίσθηκε διευθυντής σχολείου. Υπηρέτησε σε διάφορα σχολεία της Γαλλίας και τελείωσε την καριέρα του στη Besançon (1946). Το Υπουργείο παιδείας του απέμεινε για τις υπηρεσίες του στο γαλλικό έθνος χάλκινο (1935) και αργυρό μετάλλιο (1942). Πέθανε το 1961.

Παρακάτω δημοσιεύονται αποσπάσματα από το προσωπικό του ημερολόγιο την περίοδο που ευρίσκονταν στη Θεσσαλονίκη.

Επιλογή κειμένου:

Το ημερολόγιο του πολέμου:

[...] **13 Οκτωβρίου 1915.** Θεσσαλονίκη. Φθάνουμε. Υπέροχη θέα της πόλης που είναι αμφιθεατρικά κτισμένη μπροστά στην παραλία. Πανέμορφα σπίτια κατά μήκος της αποβάθρας, όπου κυκλοφορούν ηλεκτρικά τραμ. Μία ακρόπολη με οδοντωτές επάλξεις δεσπόζει της πόλης. Μιναρέδες ξεπετιούνται μέσα από το πλήθος των σπιτιών. Οι τρούλοι των τεμενών λάμπουν κάτω από τον ήλιο. Στον όρμο είναι αγκυροβολημένα τουλάχιστον πενήντα πλοία, βαπόρια, φορτηγά, θωρηκτά και τορπιλάκατοι. Έμποροι κυκλοφορούν μέσα σε μικρές βάρκες γύρω από τα πλοία. Πωλούν λεμόνια, σύκα, κρασί, καπνό που εξ άλλου είναι πολύ ακριβός. Είναι Έλληνες.

Μας παίρνουν ρυμουλκά (διότι τα πλοία δεν είναι στην αποβάθρα, έχουν μεγάλο βύθισμα) και μας αποβιβάζουν σ' ένα όμορφο λιμάνι παραγεμισμένο με μαούνες και φορτηγίδες τόσο φορτωμένες που είναι έτοιμες να βουλιάξουν.

Παράξενες οι ενδυμασίες των λιμενεργατών: πέτσινο καπέλο όπως αυτό που φορούν οι ψαράδες της Ισλανδίας ένα είδος πουκαμίσιας, ξυπόλητοι με δερμάτινες περικνημίδες που έφθαναν μέχρι τα γόνατα, στην πλάτη ένα είδος σαμαριού με τιράντες και με μαξιλαράκι στα νεφρά.

Ενδυμασία λαϊκής μουσουλμάνας γυναίκας: σαλβάρι πολύχρωμο υφασμάτινο σε σχήμα ανδρικού παντελονιού, από πάνω δύο φουστίτσες, πουκαμίσια, αντί για κόμμωση ένα μεταξοβάμβακο μαντήλι, ξυπόλητες και με δέρμα σκουρόχρωμο.

Παράξενα τα τούρκικα γαιδούρια πολύ χαμηλόσωμα, 1,10 εκ. περίπου, σαμάρι που καλύπτει το σώμα από τον λαιμό μέχρι τα νεφρά. Τα ινδικά είναι και αυτά μικρά, τα άλογα που χρησιμεύουν ως υποζύγια είναι υψηλότερα.

Αγγλικός στρατός, ζουάβοι (αλγερινοί στρατιώτες) στο χακί, πυροβολητές του μηχανικού, στρατιώτες του πεζικού στα γαλάζια, Έλληνες στρατιώτες στο χακί, πηλίκια με βασιλική κορώνα κεντημένη με κίτρινη κλωστή. Εύζωνας με εφαρμοστό παντελό-νι με περικνημίδες κάτω απ' το γόνατο, τσαρούχια χωρίς τακούνι, μυτερά, που καταλήγουν σε μια χοντρή μαύρη φούντα, μακρύ σακάκι χακί, στρογγυλό φέσι με μακριά φούντα που πέφτει στον ώμο. Το 371ο τάγμα παρελαύνει στην πόλη, με επικεφαλής τη μουσική, και το 372ο ακολουθεί. Περνάμε μπροστά από τον ελληνικό στρατώνα. Το αστυνομικό τμήμα βγαίνει και αποδίδει τιμές. Υπάρχουν πολυάριθμοι Έλληνες έφεδροι. Όταν περνάει η σημαία στοιχίζονται καλύτερα αλλά πάντοτε νωχελικά κατά την προσφιλή τους συνήθεια. Ελληνικές επιτάξεις, γαιδουράκια που εξαφανίζονται κάτω από όγκους σανού και άχυρου. Μόνο τα αυτιά τους, τα πόδια και η ουρά τους διακρίνονται. Τρέχουν ασταμάτητα. Κάρα που σέρνονται από γκριζα ή μαύρα βόδια με μεγάλα στριφτά κέρατα, υποζύγια αποτελούμενα από τέσσερα συναρμολογημένα κομμάτια ξύλου που περιβάλλουν το σβέρκο τους. Κοσμοσυρροή στο πέρασμά μας. Ποικίλες και πολυάριθμες φορεσιές. Δίπλα σε γυναίκες ντυμένες ευρωπαϊκά, σχεδόν με την τελευταία λέξη της μόδας, γυναίκες λαϊκές καλυμμένες με πολύχρωμα ράκη. Μαργαριτάρια στα μαλλιά ή στον λαιμό, μαντήλια χρωματιστά στο κεφάλι, ξυπόλυτες ή φορώντας σαντάλια. Αχθοφόροι καθισμένοι στα πεζοδρόμια κάπνιζαν τσιγάρο. Βιοτέχνες, σιδεράδες, ξυλουργοί κ.λπ. δουλεύουν μέσα σε μαγαζιά ετοιμόρροπα, δίπλα σε σπίτια σχεδόν σύγχρονα. Κάποιοι απατεωνίσκοι κοντά στο λιμάνι και κατά μήκος του δρόμου μας πουλάνε γλυκά, φρούτα ή ποτά, μιλάνε όλοι λίγα γαλλικά αλλά είναι όλοι πραγματικοί κλέφτες.

Πάμε και στρατοπεδεύουμε σε μια πεδιάδα βόρεια της πόλης. Έδαφος τελείως ακαλλιέργητο, εκτός από μερικά οργανωμένα χωράφια όπου φύτευαν ντομάτες. Μερικά δένδρα στην όχθη ενός ξερού χειμάρρου, τίποτε άλλο, παρά μόνο χαλίκι. Πολυάριθμες σκηνές στο στρατόπεδο, κωνικές για τους Άγγλους και τέντες των έξι ατόμων για τους Γάλλους. Πάνω στους λίγους διάσπαρτους λοφίσκους της πεδιάδας φαίνονται παλιά χαρακώματα, μάρτυρες των μαχών που διεξήχθησαν εδώ, γύρω από τη Θεσσαλονίκη, κατά τον Α' Βαλκανικό πόλεμο. Πλαγιάσαμε στο χώμα απόψε. Είναι λίγο σκληρό και πετρώδες εδώ.

Είδαμε να περνάει μπροστά από το στρατόπεδό μας ένα ελ-

ληνικό σύνταγμα που πήγαινε στα σύνορα. Περιπατάνε τραγουδώντας. Τα σαλπίσματά τους είναι παρόμοια με τα δικά μας. Το ντύσιμό τους είναι αρκετά καλό, χωρίς περικνημίδες, άρβυλα μάλλον σε κακή κατάσταση. Οπλισμός και εξοπλισμός μάλλον αταίριαστος. Δίπλα απ' το σύγχρονο ελληνικό ντουφέκι με πολύ κοντή ξιφολόγχη υπάρχει ο γαλλικός γκρας. Ο βηματισμός τους, αν και συντονισμένος, δεν μπορεί να συγκριθεί με τον άνετο γαλλικό βηματισμό.

15 Οκτωβρίου 1915: Πολυάριθμα ελληνικά στρατεύματα φθάνουν με τα πλοία στη Θεσσαλονίκη. Το πεζικό κυριαρχεί, κυρίως με τους ευζώνους. Το πυροβολικό είναι ίδιο με το δικό μας. Μερικοί διοικητές είναι Γάλλοι αξιωματικοί.

18 Οκτωβρίου 1915: Τα ελληνικά στρατεύματα πηγαίνουν στα σύνορα περνώντας μπροστά από το στρατόπεδό μας. Τα συντάγματα παρέλασαν σήμερα το πρωί, χωρίς κανένα στρατιωτικό όχημα, όπως γίνεται σε μας. Καντίνες των αξιωματικών, οικιακά σκεύη, φτυάρια και κασμάδες, φορεία, τα πάντα μεταφέρονται με μικρόσωμα άλογα αραβικής ράτσας, ύψους 1,20 μ.

Στον δρόμο που πηγαίνει από το στρατόπεδό μας, τον Ζέιτεν-λικ, προς τη Θεσσαλονίκη δεξιά και αριστερά μπαίνοντας στην πόλη υπάρχουν παλιά εγκαταλειμμένα μουσουλμανικά νεκροταφεία, τα οποία πρέπει να είναι πάρα πολύ παλιά! Η εγκατάλειψη είναι πλήρης, οι ταφόπλακες είναι σπασμένες και φθαρμένες. Γύρω από την πόλη υπάρχουν αμέτρητα νεκροταφεία.

Η Θεσσαλονίκη αποτελείται από πολλούς μεγάλους και παράλληλους προς τη θάλασσα δρόμους, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με μικρούς διαγώνιους ευθείς και συχνά φιδωτούς και κατηφορικούς δρομίσκους. Το πλακόστρωτο είναι ανασκαμμένο και σχηματίζει χαντάκι για να κυλά το νερό της βροχής. Αυτοί οι δρόμοι σε περίπτωση νεροποντής πρέπει να σχηματίζουν λασπώδη ρυάκια. Η ευρωπαϊκή συνοικία βρίσκεται κοντά στην αποβάθρα με πολύ όμορφα σπίτια, ξενοδοχεία, εστιατόρια, τράπεζες κ.λπ.

Η πόλη ζωντανεύει στην τούρκικη συνοικία, η οποία βρίσκεται κάτω από την ακρόπολη της Άνω πόλης. Όλος ο ανδρικός πληθυσμός φοράει φέσι, βράκες, κοντό σακάκι και χρωματιστή ζώνη. Οι εύποροι Τούρκοι ντύνονται ευρωπαϊκά. Τα καλοραμμένα σύνολά τους τα ασχημίζει τελείως αυτό το απαίσιο κόκκινο φέσι που είναι ίδιο με αναποδογυρισμένη γλάστρα. Λίγες γυναίκες φορούν φερετζέ. Σχεδόν κάθε σπίτι έχει εξωτερικό προεξέχοντα εξώστη, τελείως κλειστό. Ξυλόγλυπτα παραθυρόφυλλα που επιτρέπουν στους ενοίκους να βλέπουν έξω χωρίς οι ίδιοι να γίνονται αντιληπτοί. Μερικά μανάβικα με φρούτα και λαχανικά. Οι μπαλωματήδες-τσαγκάρηδες ασκούν το επάγγελμά τους στο

πεζοδρόμιο. Μερικοί περαστικοί βγάζουν τα παπούτσια τους και περιμένουν μέχρι να διορθωθούν. Το παζάρι βρίσκεται προς το κέντρο της πόλης και αποτελείται από αρκετούς δρόμους καλυμμένους με σκεπή. Είναι μέρος σκοτεινό. Τα μαγαζιά αν και μικρά είναι όμορφα και φροντισμένα, εφοδιασμένα με καλό εμπόρευμα, κοσμήματα, υφάσματα, ψιλικά, είδη σιδηρικών και υποδηματοποιεία κ.λπ. Κάθε δρόμος ή τμήμα δρόμου συγκεντρώνει μια επαγγελματική ειδικότητα.

Είδαμε τα ερείπια μιας πολύ παλαιάς θριαμβικής αψίδας της ελληνικής αρχαιότητας. Η αψίδα βρίσκεται καταμεσής ενός δρόμου. Οι κορυφές της καλύπτονται από πολύ όμορφα γλυπτά, σπασμένα ή φθαρμένα δυστυχώς, που παριστάνουν αρχαίους Έλληνες πολεμιστές με κράνος, θώρακα και πανοπλία, οι οποίοι πηγαίνουν στη μάχη με τα πόδια ή έφιπποι ή πάνω σε άρματα. Ωραία διακοσμητικά περιγράμματα από φύλλα άκανθας.

20 Οκτωβρίου 1915: Πήγα στον κινηματογράφο. Ταινίες με σχόλια στα γαλλικά, αγγλικά, ιταλικά ή ελληνικά. Μια απ' αυτές παρουσιάζει την είσοδο των Ελλήνων το 1912 στη Θεσσαλονίκη.

21 Οκτωβρίου 1915: Στις 4 το απόγευμα, εγκαταλείπουμε το στρατόπεδο και περπατάμε μιάμιση ώρα για να επιβιβαστούμε βορειώς της Θεσσαλονίκης. Φεύγουμε στις 9 το βράδυ, ταξιδεύουμε όλη τη νύχτα και δε βλέπουμε τίποτα. Η πορεία είναι αργή και μεγάλη, με στάσεις στους διάφορους σταθμούς. Γύρω στα μεσάνυχτα περνάμε τα ελληνοσερβικά σύνορα [...].

Πηγή: *Journal de guerre*. Ιδιωτικό αρχείο. Το κείμενο δημοσιεύεται με την άδεια της διαδόχου του συγγραφέα, της κυρίας Nadia Massoudy-Pla, καθηγήτριας της γαλλικής, λατινικής και ελληνικής γλώσσας στο Κολέγιο Jean Jaurès (Villepinte) της Γαλλίας, την οποία οι επιμελητές ευχαριστούν από τη θέση αυτή.

Παρατηρήσεις:

Ενδιαφέρουσα μαρτυρία ενός από τους χιλιάδες Γάλλους στρατιώτες που πέρασαν από τη Θεσσαλονίκη στην περίοδο του Α' Παγκοσμίου πολέμου. Ο Gaston Nitzer έφτασε στην πόλη ατμοπλοϊκώς, στρατοπέδευσε κάπου «σε μια πεδιάδα βόρεια της πόλης (...) σε έδαφος τελείως ακαλλιέργητο, εκτός από μερικά οργωμένα χωράφια όπου φύτευαν ντομάτες». Αργότερα, μαθαίνει το όνομα του τόπου, που λεγόταν Ζέϊτενλικ. Δίπλα υπήρχε ένας ξερός χείμαρρος. Υπάρχουν αρκετές τοποθεσίες στην ευρύτερη περιοχή των σημερινών Δήμων Σταυρούπολης και Αμπελοκήπων, που αντιστοιχούν στην περιγραφή αυτή. Πηγαίνοντας προς την πόλη –την οποία περιτριγύρισε

την πόλη και κατέγραψε τις εντυπώσεις του– από την οδό Λαγκαδά περνά από το ύψος της σημερινής Αγίου Δημητρίου (όπως φαίνεται από τη μαρτυρία για τα κοιμητήρια). Τον θέλγει η σύγκριση των Ελλήνων στρατιωτών με τους ομοεθνείς του, αλλά και τα «ανατολίτικα» στοιχεία της πόλης: η πολυχρωμία, η σκεπαστή αγορά (στην οδό Βενιζέλου), ο κινηματογράφος (κάπου στην παραλία), ο περίπατος στην άνω πόλη. Φεύγει περπατώντας μέχρι τον σημερινό Εύοσμο, για να επιβιβαστεί μαζί με το σύνταγμα του σε τρένο. Χιλιάδες μαρτυρίες όπως αυτή, κρυμμένες σε προσωπικά ημερολόγια και ιδιωτικά αρχεία, λανθάνουν. Περιμένουν μελλοντικά προγράμματα για τον εντοπισμό και την ανάδειξή τους.

1915, Harry Charles Luke

Αγγλος αξιωματικός (1884-1969). Σπούδασε στο Eton College και το Trinity College της Οξφόρδης. Υπηρέτησε για μεγάλο χρονικό διάστημα –σε ανώτερες θέσεις– στις αποικίες του βρετανικού στέμματος ανά την υφήλιο (Νησιά Μπαρμπέιντος, Σιέρρα Λεόνε, Κύπρο, Ιερουσαλήμ, Συρία, Νησιά Φίτζι, Μάλτα κ.ά.). Μεταξύ των χωρών που υπηρέτησε, υπάρχει και η Κύπρος, στην οποία διατέλεσε στρατιωτικός διοικητής από το 1911 έως το 1912. Το 1918 νυμφεύθηκε τη Joyce Fremlin με την οποία απέκτησε δύο παιδιά.

Από το 1915 έως το 1916, κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, διορίστηκε στρατιωτικός διοικητής του Μούδρου. Από εκεί επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη (1915), περιγραφή της οποίας παραθέτει.

Επιλογή κειμένου:

[...] Όταν έφτασα στη Θεσσαλονίκη από τον Μούδρο το πρωί της 11ης Οκτωβρίου, οι αποβάθρες και η προκυμαία παρουσίαζαν ένα ασυνήθιστο θέαμα. Τα ξενοδοχεία ήταν γεμάτα με Βρετανούς και Γάλλους αξιωματικούς εν στολή, ενώ οι ορντινάντσες γέμιζαν τους διαδρόμους. Σηματαωροί του στρατού είχαν τοποθετηθεί στις στέγες. Τα μεγάλα κτίρια είχαν μισθωθεί ως γραφεία των ναυτικών και στρατιωτικών επιτελείων. Οι εφημερίδες της Θεσσαλονίκης έβριθαν αγγελιών για άνδρες και γυναίκες εμποροϋπαλλήλους με γνώση της γαλλικής και αγγλικής γλώσσας και οι αναρίθμητοι πλανόδιοι εφημεριδοπώλες και λούστροι της

Γράφει ο Luke: «Με πλατιά πρόστεγα και οροφή πλούσια διακοσμημένη». Κτίριο του Μεβλεβή χανέ. Απλωμένες οι μπουγάδες των προσφύγων. Λήψη 1915 (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

πόλης διαλαλούσαν τώρα [τα εμπορεύματά τους] στις γλώσσες της Αντάντ [...].

Κατά την εποχή για την οποία γράφω, η Θεσσαλονίκη φιλοξενούσε ανθρώπους άλλων εθνικοτήτων, πέραν εκείνων που απάρτιζαν υπό κανονικές συνθήκες τον πολύγλωσσο πληθυσμό της. Ουδέποτε άλλοτε η πόλη υπήρξε τόσο πλήρης όσο εκείνη τη στιγμή. Υπερατλαντικά πλοία, φορτωμένα με βρετανικά και γαλλικά στρατεύματα και μικρά ελληνικά ακτοπλοϊκά, γεμάτα

μέχρι βυθίσεως με Έλληνες επιστράτους έφταναν κάθε στιγμή. Νύχτα και μέρα τα σκάφη αποβίβαζαν στρατιώτες σε κοσμοβριθείς αποβάθρες, σε μία πόλη που είχε αρχίσει να αναρωτιέται πού θα έβρισκαν οι πολίτες της ψωμί, όταν θα άρχιζαν να εφαρμόζονται στρατιωτικές επιτάξεις. Οι ορδές που εισέβαλαν περιλάμβαναν όχι μόνον άντρες, αλλά και αναρίθμητα μεταφορικά ζώα, τα οποία ποίκιλλαν από τα γερά μουλάρια των Συμμάχων, αγορασμένα στην Κύπρο ή τη Νέα Ορλεάνη, μέχρι τα

Σχολικό κτίριο στη θέση της μονής Μεβλεβή χανέ (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

μικροσκοπικά ιππάρια και γαϊδούρια των ελληνικών μεταγωγικών. Τα συμμαχικά στρατόπεδα βρίσκονταν έξω από την πόλη, περίπου πέντε μίλια στα δυτικά, αλλά ακόμη και έτσι οι δρόμοι ήταν κοσμοπλημμυρισμένοι, σε σημείο που δύσκολα μπορούσε κανείς να κινηθεί ελεύθερα. Το πρόβλημα της εξεύρεσης στέγης για τέτοιους ασυνήθιστους αριθμούς ανθρώπων έθετε σε εμφανή δοκιμασία τις Αρχές. Τα τοπικά στρατόπεδα γρήγορα καταλήφθηκαν. Ο στρατωνισμός σε ιδιωτικές κατοικίες μετρίασε, αλλά δεν εξάλειψε την πίεση. Τελικά, οι διαθέσιμες εκκλησίες

παραδόθηκαν στην αλλότρια χρήση της στέγασης στρατιωτών. Η μικρή βασιλική της Υπαπαντής, που βρίσκεται μερικά μέτρα νοτιώς της Αψίδας του Γαλερίου, ήταν πλήρης μέχρι κορεσμού από στρατιώτες. Μπήκα μέσα στη βυζαντινή εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα –το εσωτερικό της οποίας εκσυγχρονίσθηκε και ευτελίσθηκε κατά τρόπο λυπηρό– και βρήκα μία αποθήκη του ελληνικού στρατιωτικού υγειονομικού σώματος.

Λέγοντας ότι όλες οι διαθέσιμες εκκλησίες μετατράπηκαν σε στρατόπεδα, δεν εννοώ ότι εκείνες που δεν επιτάχθηκαν από τις

Φωτογραφία του σείχη (ηγούμενου) του Μεβλεβή χανέ. Περίοδος Α' Παγκοσμίου Πολέμου (Συλλογή Α. Γ. Παπαϊωάννου).

στρατιωτικές αρχές χρησιμοποιούνταν, όπως μπορεί κανείς να υποθέσει, για τους σκοπούς της θείας λατρείας. Η Θεσσαλονίκη κατατάσσεται δεύτερη μετά τη Ραβέννα ως προς τον αριθμό και τη σημασία των βυζαντινών εκκλησιαστικών μνημείων. Ωστόσο, πολύ λίγες από τις πολυάριθμες εκκλησίες της βρίσκονταν τότε στη διάθεση του κλήρου και του ποιμνίου. Μερικές από τις μεγαλύτερες βασιλικές της, μερικές από τις πιο ενδιαφέρουσες τρουλωτές εκκλησίες της –κατασκευασμένες από λεπτούς πλίνθους που είχε αλλοιώσει ο χρόνος– είχαν τώρα αφιερωθεί σε έναν σκοπό που, αν και δεν μπορούσε να θεωρηθεί απρεπής, απείχε ωστόσο από το φυσιολογικό. Ήταν οι κατοικίες εκατοντάδων ελληνικών οικογενειών από την Τουρκία, τις οποίες είχαν εκδιώξει οι Νεότουρκοι από τη Θράκη, την Καλλίπολη ή τη Δυτική Μικρά Ασία. Από τα μέσα του 1914 οι πρόσφυγες εκείνοι είχαν βρει καταφύγιο στις εκκλησίες της Θεσσαλονίκης και ούτε ένα τετραγωνικό μέτρο δεν έμεινε αναξιοποίητο. Κάθε οικογένεια οριοθέτησε το έδαφος στο οποίο διέμεινε στο κεντρικό κλίτος, στην αψίδα, στον νάρθηκα ή στο υπερώο και μέσα σε αυτά τα πολύ περιορισμένα όρια προσπάθησε, όσο ήταν δυνατόν, να έχει μία κανονική ζωή, μέχρι την ώρα που η έκβαση του πολέμου θα της επέτρεπε να επιστρέψει στο σπίτι της. Οι γυναίκες εξακολούθησαν να πλένουν, να ράβουν και να κάνουν όλες τις οικιακές εργασίες, σαν να ζούσαν στα σπίτια τους και όχι στα πόδια της Αγίας Τράπεζας ή πίσω από μια κολυμπήθρα. Το φαγητό μαγειρευόταν σε αναρίθμητες μικρές φωτιές και ο ναός γέμιζε με την ευωδιά όχι του θυμιάματος αλλά με εκείνη που ανέδυαν τα κρεμμύδια και οι τηγανητές τομάτες. Στο κεντρικό κλίτος της κραταιάς βασιλικής της Αγίας Παρασκευής, που ήταν ιδανική λόγω του μεγέθους της να φιλοξενήσει αστέγους, μερικές πολυμήχανες οικογένειες είχαν στήσει μικρούς πάγκους και πουλούσαν στις άλλες φρούτα και λαχανικά. Συνήθως οι άτυχοι αυτοί άνθρωποι οριοθετούσαν τα σύνορα του χώρου που διεκδικούσαν με τενεκεδένια κουτιά από μπισκότα, τοποθετημένα κατά μήκος του δαπέδου της εκκλησίας. Μερικές φορές –όπως στην περίπτωση της εκκλησίας των Ταξιαρχών, ένα ελκυστικό μικρό οικοδόμημα με ενδιαφέρουσα κρύπτη– χώριζαν τους διαδρόμους κρεμώντας μικρασιατικά χαλιά που μπόρεσαν να πάρουν μαζί κατά τη φυγή τους. Ολοι ανέδυαν μια συγκινητική προθυμία να επιστρέψουν στα εγκαταλειμμένα σπίτια τους. «Να περάσετε γρήγορα από τα στενά για να επιστρέψουμε στα σπίτια μας» [ΣτΕ: ελληνικά στο κείμενο]: αυτή ήταν η μελαγχολική επωδός καθώς γυρνούσα ανάμεσά τους, στους παράξενους ξενώνες τους. Αλλά σύντομα επρόκειτο να αναδυθεί και η άλλη πλευρά του πίνακα. Αφού θαύμασα την τέχνη της πλινθοδομής και την επινοητική κατασκευή

της εκκλησίας των Δώδεκα Αποστόλων, η οποία την τελευταία φορά που είδα, το 1907, ήταν τζαμί, αλλά τώρα την κατέκλυζαν ελληνικές οικογένειες από το Αϊδίνι, ανηφόρισα ως την Αγία Αικατερίνη, ένα άλλο μικρό βυζαντινό έργο τέχνης, αξιοσημείωτο για τα ασυνήθιστα ογκώδη αντερείσματα, που δημιουργούν την αίσθηση της στήριξης σε μια βάση συμπαγούς βράχου. Εκεί, επίσης, είχαν βρει καταφύγιο περίπου δέκα οικογένειες από τη Μικρά Ασία και οι γυναίκες, πιο ομιλητικές από τους άντρες, διηγήθηκαν τις συνήθεις θλιβερές ιστορίες καταπίεσης, λεηλασίας και φυγής.

Επειτα βγήκα από την πόλη από μία μικρή πύλη και προχωρούσα κατηφορίζοντας ανάμεσα στο δυτικό τείχος και το τουρκικό κοιμητήριο, όταν πρόσεξα στα δεξιά μου, στη μέση ενός κήπου, ένα κτίριο του τύπου που σύντομα θα έχει εξαφανιστεί από την Ευρώπη. Ήταν ένα ορθογώνιο τουρκικό οικοδόμημα, η ηλικία του οποίου ήταν εμφανώς διακοσίων ή τριακοσίων χρόνων. Πάνω από την αυλή του υψωνόταν ένας μιναρές, δίπλα σε ένα κτίσμα που έμοιαζε με τέμενος. Στο δυτικό άκρο του κτιρίου, με θέα στον κόλπο, υπήρχε ένα μεγάλο περίπτερο με πλατιά πρόστεγα και οροφή, πλούσια διακοσμημένη και λαξευμένη, με μικρούς ξύλινους εξώστες και κόγχες, ένα περίπτερο πολύ όμορφο παρά τη φθορά του, που θύμιζε τα υποστατικά μερικών μεγάλων τουρκικών «Derebeyi», μερικών «αρχόντων της πεδιάδας» του παρελθόντος. Η όλη τοποθεσία, παρά την ατμόσφαιρα της εγκατάλειψης, ήταν κατακλυσμένη από γυναίκες και παιδιά και βλοσυρούς άντρες, με ρούχα που θα μπορούσαν να είναι γραφικά αν δεν ήταν τόσο πολύ σχισμένα. Ένα μικρό περιφραγμένο νεκροταφείο με μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες, επιστεγασμένες με τους υψηλούς σκούφους των Μεβλεβήδων δερβίσηδων, μαρτυρούσε ότι επρόκειτο για τεκέ αυτού του τάγματος. Ωστόσο ήμουν ακόμη μπερδεμένος, λόγω του πλήθους των γυναικών και των παιδιών που συνάντησα στην είσοδο. Δύο-τρεις δερβίσηδες και ένας κύριος με ράσο τύπου Κωνσταντινούπολης, που συστήθηκε ως γιος του σεΐχη, ήταν καθισμένοι στο «σελαμλί» όταν μπήκα μέσα. Και αφού τους είπα ότι είχα επισκεφθεί την έδρα του τάγματός τους στο Ικόνιο και ότι ήμουν φιλοξενούμενος του κληρονομικού αρχηγού του, του Τσελεμπή Κόνιαλη, στην εξοχική κατοικία του στη Μιράμ, τότε μου εξήγησαν το μυστήριο της παρουσίας των ανδρών, γυναικών και παιδιών που κατέκλυζαν την αυλή του μοναστικού ενδιαίτηματός τους. Ήταν μουσουλμάνοι πρόσφυγες από τη Νέα Σερβία, για τους οποίους η ζωή στις πατρίδες τους είχε γίνει τόσο αδύνατη όσο και για τους Έλληνες πρόσφυγες από την Τουρκία. Έτσι πήραν μαζί τους ό,τι μπορούσαν από την κινητή περιουσία τους και, μέχρι να έρθει η ώρα να βρουν νέα πατρίδα

στην Τουρκία, τους παραχωρήθηκε καταφύγιο σε αυτή τη μονή των περιστρεφόμενων δερβίσηδων. Το θολωτό κτίσμα στην αυλή δεν ήταν τέμενος, αλλά «σεμά χανέ» (χώρος χορού). Στα μαλακά και γυαλισμένα δάπεδά του κατασκηνώσαν οι ατυχείς αυτές οικογένειες, όπως έκαναν οι δυστυχημένοι χριστιανοί σύντροφοί τους στα λίθινα δάπεδα των ορθόδοξων εκκλησιών. Ήταν πράγματι μία εντυπωσιακή αντιστοιχία, της οποίας υπήρξα μάρτυρας μέσα στα τείχη και ένα οδυνηρό υπόμνημα στην πολιτική για την Εγγύς Ανατολή [...].

Πηγή: Luke: *Anatolica*, 27, 31-35.

Παρατηρήσεις:

Η αφήγηση του Luke είναι ίσως η μοναδική μαρτυρία για την προσωρινή εγκατάσταση των 37.000 χριστιανών προσφύγων του πρώτου ρεύματος (1914-1915), οι οποίοι κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη. Λόγω της τραγικότητας των προσφυγικών ρευμάτων που ακολούθησαν, το πρώτο αυτό ρεύμα δεν έχει απασχολήσει την ιστοριογραφία. Επίσης, ελάχιστα γνωρίζουμε για τους μουσουλμάνους πρόσφυγες που κατέφυγαν στη Θεσσαλονίκη, όταν τα χωριά τους καταλήφθηκαν από σερβικά ή βουλγαρικά στρατεύματα.

Ενδεικτική βιβλιογραφία: -

1924, Mme Lène – Candilly

Η κυρία Lène-Candilly, από τις λίγες γυναίκες που πραγματοποίησαν μόνες και χωρίς τη συνοδεία ανδρών ταξίδια στις αρχές του 20ού αι., πραγματοποίησε μία άκρως ενδιαφέρουσα ομιλία σε ανοικτή συνεδρία της Γεωγραφικής Εταιρείας των Παρισίων (26 Δεκεμβρίου 1924), με τίτλο: «Ταξιδιωτικές εντυπώσεις, Τουρκία, Ελλάδα, 1922-1923 και 1924». Την ομιλία, την οποία προλόγισε ο πρόεδρος της γεωγραφικής εταιρείας Henri Cordier, παρακολούθησαν μεταξύ των άλλων οι Paul Labbé, Boissonas, Visser, Grandidier και άλλα σημαίνοντα μέλη της παριζιάνικης κοινότητας. Μεταξύ των ακροατών ήταν και ο πρόεδρος της Ελλάδας στο Παρίσι, Νικόλαος Πολίτης μαζί με τη σύζυγό του.

Αποσπάσματα της ομιλίας αυτής δημοσιεύθηκαν στο επίσημο περιοδικό της εταιρείας, εκ των οποίων αναδημοσιεύουμε

Η μεγάλη πυρκαγιά της 5/18 Αυγούστου 1917 κατέστρεψε το κέντρο της Θεσσαλονίκης. Το μέγεθος της καταστροφής καταγράφεται στη φωτογραφική λήψη (περίπου 1920) που έγινε μέσα από το προαύλιο της Αγίας Σοφίας. Στο βάθος αριστερά διακρίνεται ο τρούλος του Μεγάλου Στάιν. Μπροστά από αυτόν ο όγκος του κτιρίου της Αλιάνς, στη σημερινή πλατεία Αριστοτέλους, στη θέση που αργότερα οικοδομήθηκε το Ξενοδοχείο Ηλέκτρα Παλλάς. Όλη η έκταση μέχρι τη μετέπειτα οδό Αριστοτέλους είναι κενή (Αρχείο Ε. Α. Χεκίμογλου).

Σύγχρονη λήψη από την ίδια οπτική γωνία (φωτ. Ν. Στυλιανίδη, 2008).

στην ελληνική τα ελάχιστα που αφορούν τη Θεσσαλονίκη, ενδιάμεσο σταθμό της περιηγήτριας στο ταξίδι που πραγματοποίησε από την Κωνσταντζα της Ρουμανίας στον Πειραιά, τον Φεβρουάριο του 1924.

Επιλογή κειμένου:

[...] 16 Φεβρουαρίου 1924. Εγκαταλείπω τη Ρουμανία. Επιβιβάζομαι σ' ένα από τα ρουμανικά ατμόπλοια που εκτελούν τα δρομολόγια μεταξύ Κωνσταντζας και Πειραιά, διαμέσου Κωνσταντινούπολης. Οι καμπίνες κατελήφθησαν με έφοδο. Αντιπρόσωποι εξορμητικών εταιρειών, γεωργοί, βιομήχανοι, επιστήμονες αρχαιολόγοι, ιστορικοί, γεωγράφοι, επιχειρηματίες, τραπεζίτες, έμποροι, οικονομολόγοι, «ένας στρατός, προερχόμενος από τη Γερμανία, που ανακατέλαβε τις θέσεις που κατείχε στην Τουρκία και που ποτέ δεν είχε χάσει» έλεγαν οι συνταξιδιώτες μου, εγκωμιάζοντας ο ένας τον άλλον. Η συζήτηση έγινε ευχάριστη, εύθυμη, ζωηρή. «Νικηθήκαμε στη Δύση – αυτό είναι πραγματικότητα – είμαστε όμως νικητές στην Ανατολή. Αυτό όμως είναι μία άλλη υπόθεση» [στη συνέχεια περιγράφεται το ταξίδι μέχρι την Κωνσταντινούπολη].

[...] Παρέμεινα ένα μεγάλο διάστημα στη Κωνσταντινούπολη. Οι πληροφορίες που συγκέντρωσα εκεί επιβεβαίωσαν τις οδυνηρές αυτές απόψεις. Στη συνέχεια ξαναπήρα το πλοίο και σταμάτησα στη Θεσσαλονίκη. Μία νέα πόλη προβάλλει από τα ερείπια. Η Θεσσαλονίκη ξαναγεννιέται. «Εδώ πρέπει να έρθουν αυτοί που επιθυμούν να ξαναβρούν τους προστάτες τους, τους πελάτες τους, τους συνεργάτες τους, τους προστατευόμενους που είχαν στην Τουρκία. Ο κόσμος, οι Αρμένιοι της Κωνσταντινούπολης και της Κιλικίας, συγκεντρώνονται στην Ελλάδα», μου έλεγε ένας επιφανής Εβραίος της Θεσσαλονίκης. Τα έσοδα των τελωνείων εμφανίζουν μία αύξηση της τάξης των πέντε εκατομμυρίων δραχμών τον μήνα, περίπου 4.000 λίρες στερλίνες [Ακολουθεί η άφιξη στον Πειραιά και διάφορες απόψεις για τη σύγχρονη βιομηχανία].

Πηγή: Lène-Candilly: *Impressions*, 334 – 336.

Παρατηρήσεις:

Το πιο ενδιαφέρον ίσως τμήμα των εντυπώσεων της Γαλλίδας περιηγήτριας εστιάζεται στην «εισβολή» ενδιαφερομένων,

από όλες τις κοινωνικές τάξεις της Γερμανίας στην Κεμαλική πλέον Τουρκία, οι οποίοι προσπαθούσαν να ξαναβρούν την χαμένη επιχειρηματικότητα, που σταμάτησε με τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Γερμανοί επιχειρηματίες, παράλληλα με την εδραίωση τους στις αγορές της Εγγύς Ανατολής, είχαν εξυπηρετήσει και τις «ανάγκες» της παραπαίουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Από τις κυριότερες επενδύσεις που πραγματοποίησαν κεφαλαιούχοι από την Γερμανία και την Αυστροουγγαρία, ήταν η κατασκευή και εκμετάλλευση ενός εκτεταμένου δικτύου σιδηροδρομικών γραμμών. Εκατοντάδες μεταλλεία και ορυχεία, που λειτούργησαν κυρίως στη Μικρά Ασία και τις ακτές της Μαύρης θάλασσας, χρησιμοποιούσαν σιδηροδρομικά δίκτυα με γραμμή στενού πλάτους, χιλιάδων χιλιομέτρων, κατασκευής Orenstein & Koppel, τα οποία μαζί με το τροχαίο υλικό (ατμάμαξες και βαγονέττα), κατάφεραν να περιορίσουν τις πωλήσεις της εταιρείας του Γάλλου Paul Decauville.

Εκτός όμως από τον βιομηχανικό και τους εμπορικούς κλάδους, οι Γερμανοί επέδειξαν αξιοζήλευτη δραστηριότητα και στον επιστημονικό τομέα, με ιδιαίτερα μεγάλες επιτυχίες στην αρχαιολογία, συναγωνιζόμενοι του Άγγλους και Γάλλους συναδέλφους τους, και στην ανακάλυψη νέων αρχαιολογικών τόπων. Από αυτές κυριότερη υπήρξε η ανασκαφή και η μεταφορά στο Βερολίνο των ερειπίων του ανακτόρου της Περγάμου.

Η Θεσσαλονίκη φαίνεται να αναζητά και εκείνη έναν ρόλο την ίδια εποχή, προσπαθώντας να αναστηθεί πάνω στα ερείπια της πυρκαγιάς του 1917. Η είδηση για τον ανασχηματισμό της αρμενικής παροικίας είναι ακριβής. Κατά την τριετία 1920-23 ο αριθμός των Αρμενίων της Θεσσαλονίκης αυξήθηκε κατακόρυφα λόγω της συρροής προσφύγων από την Ανατολική Θράκη. Το 1923 ο αριθμός τους είχε υπερβεί τους 10.000. Όμως από το φθινόπωρο του 1924 άρχισε να μειώνεται λόγω της μετανάστευσης προς τη Γαλλία και τη Σοβιετική Αρμενία²⁵¹. Είναι περίεργο όμως ότι γίνεται λόγος μόνον για τους Αρμένιους και όχι για τους λοιπούς 130.000 χριστιανούς πρόσφυγες οι περισσότεροι των οποίων στα 1924 κατοικούσαν ακόμη σε πρόχειρα καταλύματα στο κέντρο της καμένης πόλης.

251. Χασιώτης & Κασαπιάν: *Η Αρμενική παροικία*, 260.

Συντομογραφίες

ADC	<i>Les Archives Départementales de la Corrèze, France</i> [http://www.archives.cg19.fr]
ANF	<i>Archives nationales de France</i> [www.archivesnationales.culture.gouv.fr]
BNF	<i>Bibliothèque nationale de France</i> [http://www.gallica.bnf.fr]
BVMC	<i>Biblioteca Virtual Miquel de Cervantes</i> [http://www.cervantesvirtual.com]
DCTG	<i>Thomson Gale</i> [http://www.gale.gr]
ECCO	<i>Eighteenth Century Collections Online</i> [http://gale.com/EighteenthCentury]
EEBO	<i>Early English Books Online</i> [http://www.eebo.chadwyck.com]
EFA	<i>École française d'Athènes</i> [http://cefael.efa.gr]
JSTOR	<i>The Scholarly Journal Archive</i> [http://www.jstor.org]
LUCA (*)	<i>Library of the University of California</i> [http://www.cdlib.org]
LUHA (*)	<i>Library of the University of Harvard</i> [http://www.hul.harvard.edu]
LUMI (*)	<i>Library of the University of Michigan</i> [http://www.lib.umich.edu]
LUOX (*)	<i>Library of the Oxford University</i> [http://www.ox.ac.uk/research/libraries/index.html]
LUST (*)	<i>Library of Stanford University</i> [http://library.stanford.edu]
NBM	<i>Nuova Biblioteca Manoscritta</i> [http://www.nuovabibliotecamanoscritta.it]
NYPL (*)	<i>New York Public Library</i> [http://www.nypl.org]
PRGU	<i>Project Gutenberg</i> [http://www.gutenberg.org]
QUES	<i>Questia</i> [http://www.questia.com]
UFM	<i>Universität Frankfurt am Main</i> [http://www.romanistik.uni-frankfurt.de]
ΑΔΔ	<i>Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών</i> [http://www.ekt.gr]
ΑΠΘ	<i>Βιβλιοθήκη Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i> [http://www.lib.auth.gr]
ΒΑΠ	<i>Βιβλιοθήκη Αγγελου Γ. Παπαϊωάννου, Θεσσαλονίκη.</i>
ΒΠΚ	<i>Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης</i> [http://anemi.lib.uoc.gr]
ΔΒΘ	<i>Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, Παλαιά συλλογή.</i>
ΕΜΣ	<i>Βιβλιοθήκη Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη</i> [http://www.ems.gr]
ΘΣΧ	<i>Βιβλιοθήκη Θεολογικής Σχολής, Χάλκη.</i>

(*) Με αστερίσκο σημειώνονται οι βιβλιοθήκες, οι ψηφιακές συλλογές των οποίων, είναι προσπελάσιμες μέσω του Google:
[<http://www.books.google.com>]

Πηγές

- Anonymous: *The Antiquities of Athens*
Anonymous, «The Antiquities of Athens», *The Monthly Review or Literary Journal*, from January to April, inclusive, τ. LXXXII, London: sold by J. Poeter 1817, 225-236. [NYPL].
- Belon: *Les observations (Anvers, 1555)*
Belon (Pierre), *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie Et autres pays estranges*; Redigées en trois livres. En Anvers: de l'imprimerie de Christophe Plantin, près de la Bourse neuve, 1555. [BNF].
- Belon: *Les observations (Paris, 1555)*
Belon (Pierre), *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estranges*. À monseigneur le Cardinal de Tournon. À Paris: chez Guillaume Cavellat, 1555. [BNF].
- Best: *Excursions in Albania*
Best (J. J.), *Excursions in Albania*; comprising a description of the wild boar, deer, and woodcock shooting in that country; and a journey from thence to Thessalonica & Constantinople, and up the Danube to Pest. London: Wm. H. Allen and Co., 1842. [BAΠ].
- Biddulph of Ledbury: *Charles Philip Yorke*
Biddulph of Ledbury (Elisabeth Philippa), *Charles Philip Yorke, Fourth Earl of Hardwicke, Vice-Admiral R.N. A Memoir* [PRGU: E-Book #7192].
- Bisani: *A Picturesque Tour*
Bisani (Alessandro), *A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa*: containing many new remarks on the present state of society. With plates, after designs by James Stuart. London: printed by J. Davis; for R. Faulder, 1793. [ECCO].
- Blunt: *My reminiscences*
Blunt (Fanny), *My reminiscences*. With an introduction by admiral Sir Rosslyn Wemyss, G.C.B. London: John Murray, 1918. [BAΠ].
- Brown: *John Howard*
Brown (James Baldwin), *Memoirs of the Public and Private Life of John Howard, the Philanthropist*; compiled from his own diary, in the possession of his family; his confidential letters; The communication of his surviving relatives and friends; and other authentic sources of information. Second edition. London: printed for Thomas and George Underwood, 1823. [LUHA].
- Clark: *From Athos*
Clark (Rev. W. G.), «From Athos to Salonica», *Macmillans Magazine*, edited by David Masson, τ. VII (Νοέμβριος 1862-Απρίλιος 1863), London: Macmillan and Co., 1863, 306-316. [LUMI].
- Clarke: *Travels*
Clarke (Edward Daniel), *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*. Part the second: *Greece, Egypte and the Holy Land*. Section the third. Fourth edition. τ. VII London: printed for T. Cadell and W. Davies, 1818. [LUOX].
- Coronelli: *Memorie istoriografiche*
Coronelli (Vincenzo), *Memorie istoriografiche de' regni della Morea, Negroponte e Littorali fin' a Salonichi*, Accresciute in questa terza edizione. Nel laboratorio del P. M. Coronelli Cosmografo della Ser. Republica di Venezia, 1688. [ΑΠΘ].
- Dapper: *Description*
Dapper (Olfert), *Description exacte des isles de l'Archipel, et de quelques autres adjacentes; dont les principales sont Chypre, Rhodes, Candie, Samos, Chio, Negrepont, Lemnos, Paros, Delos, Patmos, avec un grand nombre d'autres*. Comprennant leurs noms, leur situation, leurs villes...Traduite du flamand. À Amsterdam: chez George Gallet, 1703. [ΑΠΘ].
- Duchesne & Bayet: *Thessalonique*
Duchesne (Louis) & Bayet (Charles), «Mission au Mont Athos. Première partie: épigraphie. Thessalonique», στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασιλισσας*, Θεσσαλονίκη, 1985, 625-675.

- Dumas: *Souvenirs*
Dumas (Léon Christian), *Souvenirs du lieutenant général comte Mathieu Dumas de 1770 à 1836, publiés par son fils*. τ. I, Paris: librairie de Charles Gosselin, 1839. [BNF].
- Fermanel: *Observations curieuses*
Fermanel (Gilles), *Observations curieuses sur le voyage du Levant fait par messieurs Fermanel, conseiller au Parlement de Normandie; Fauvel, Maître des Comptes; Baudouin, sieur de Launay; Stochove, sieur de Saint Catherine, gentilhomme Flamand etc.* À Rouen: chez Jean-Baptiste Besongne, 1703. [ΑΠΘ].
- Fermanel: *Voyage d'Italie*
Fermanel (Gilles), *Voyage d'Italie et du Levant*, contenant la description des royaumes, provinces, gouvernemens, villes, bourgs, villages, églises, palais, mosquées, édifices anciens & modernes; vies, moeurs, actions tant des italiens que des Turcs, Juifs, Grecs, Arabes, Arméniens, Mores, Negres, & autres nations qui habitent dans l'Italie, Turquie, Terre Sainte, Egypte, & autres lieux de tout le país du Levant. À Rouen: chez Jacques Herault, 1670. [BNF].
- Fraser: *Pictures from the Balkans*
Fraser (John Foster), *Pictures from the Balkans*. Popular edition. London, New York, Toronto and Melbourne: Cassel and Company Ltd, 1912. [ΔΒΘ].
- Fréville: *Une pointe en Macédoine*
Fréville (Ernest), «Une pointe en Macédoine», *La nouvelle revue*, Paris 1907 (Μάρτιος-Απρίλιος, έτος 28, νέα σειρά, τ. 45), 105-116. [BNF].
- Galt: *Voyages and travels*
Galt (John), *Voyages and travels in the years 1809, 1810 and 1811; containing statistical, commercial, and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo, and Turkey*. London: printed for T. Cadell and W. Davies, 1812. [LUOX].
- Harvey: *The City Remembrancer*
Harvey (Gideon), *The City Remembrancer: being historical narratives of the great plague, at London, 1665; great fire, 1666; and great storm, 1703. To which are added, observations and reflections on the plague in general; considered in a religious, philosophical and physical view. With historical accounts of the most memorable plagues, fires and hurricanes. Collected from curious and authentic papers originally compiled by the late Dr. Harvey*, τ. II. *On the Fire and Storm*. Edited by Daniel Defoe. London: W. Nicholl, 1769. [DCTG].
- Holland: *Travels*
Holland (Henry), *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc during the years 1812 and 1813*. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1815. [ΑΠΘ].
- Howard: *Principal Lazarettos*
Howard (John), *An Account of the Principal Lazarettos in Europe; with various papers relative to the plague: together with further observations on some foreign prisons and hospitals; and additional remarks on the present state of those in Great Britain and Ireland*. Warrington: printed by William Eyres; and sold by T. Cadell, J. Johnson, C. Dilly and J. Taylor in London, 1789. [DCTG].
- Hunt: *Mount Athos*
Hunt (Philip), «Mount Athos: an account of the monastic institutions, and the libraries on the Holy Mountain», στο Robert Walpole, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey edited from manuscript journals*. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1817, 198-230. [ΒΠΚ].
- Jonesco: *De la Thessalie agricole*
Jonesco (J.), *De la Thessalie agricole; telle qu'elle est et telle qu'elle peut être*. Constantinople: imprimerie du journal de Constantinople, 1851. [ΘΣΧ].
- La Porte: *Le voyageur françois*
La Porte (Joseph), *Le voyageur françois, ou la connoissance de l'ancien et du nouveau monde*. τ. II. À Paris: chez Vincent, imprimeur-libraire, 1765. [BNF].
- Leake: *Travels*
Leake (William Martin), *Travels in Northern Greece*. τ. III. London: J. Rodwell, 1835. [ΒΠΚ].
- Lène-Candilly: *Impressions*
Lène-Candilly (Mme), «Impressions de voyage: Turquie, Grèce (1924)», *La Géographie*, Société de géographie. Paris 1925 (Ιανουάριος-Μάιος, τ. XLIII, N° 1-5), 334-336. [BNF].
- Lithgow: *Travels and voyages*
Lithgow (William), *Travels and voyages, through Europe, Asia, and Africa, for nineteen years*. The eleventh edition. Embellished with copperplates. Edinburgh: printed by A. Murray and J. Cochran. For J. Meuros, bookseller, Kilmarnock, 1770. [ECCO].
- Lucas: *Voyage dans la Grèce (Amsterdam 1714)*
Lucas (Paul), *Voyage du Sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roi dans la Grèce, l'Asie mineure, la Macédoine et l'Afrique*, τ. I. Contenant la description de la Natolie, de la Caramanie, & de la Macédoine. À Amsterdam: Aux dépens de la Compagnie, 1714. [ΑΠΘ].

Lucas: <i>Voyage dans la Grèce (Paris 1712)</i>	Lucas (Paul), <i>Voyage du Sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie mineure, la Macédoine et l'Afrique</i> , τ. I. Contenant la description de la Natolie, de la Caramanie, & de la Macédoine. À Paris: chez Nicolas Simart, imprimeur ordinaire de Monseigneur le Dauphin, 1712. [NYPL].
Luke: <i>Anatolica</i>	Luke (Harry Charles), <i>Anatolica</i> . London: Macmillan and Co. Ltd., 1924. [BAPI].
Malet: <i>En Macédoine</i>	Malet (Albert), «En Macédoine-Au vilayet de Monastir», <i>Le tour du monde</i> , Paris 1904 (νέα σειρά, έτος 10), 1-36. [BNF].
Marindin: <i>Letters</i>	Marindin (George Eden) [edit.], <i>The letters of John B. S. Morritt of Rokeby: descriptive of journeys in Europe and Asia Minor in the years 1794-1796 with illustrations</i> : London: John Murray, 1914. [LUMI].
Minchin: <i>The Growth of Freedom</i>	Minchin (James George Cotton), <i>The Growth of Freedom in the Balkan peninsula. Notes of a traveller in Montenegro, Bosnia, Servia, Bulgaria and Greece</i> . With historical and descriptive scetches of the people. London: John Murray, 1886. [APIΘ].
Motraye: <i>Voyages</i>	Motraye (Aubry de la), <i>Voyages du Sr A. de la Motraye, en Europe, Asie et Afrique. Où l'on trouve une grande variété de recherches géographiques, historiques et politiques sur l'Italie, la Grèce, la Turquie, la Tartarie, Crimée, et Nogaye, la Circassie, la Suède, la Laponie</i> . Avec des remarques instructives sur les moeurs, coutoumes, opinions etc., τ. I À la Haye: T. Johnson & J. Van Duren, 1727. [BNF].
Nicolay: <i>Les navigations</i>	Nicolay (Nicolas de), <i>Les navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie, contenats plusieurs singularitez que l'auteur y a veu & obserué</i> . Le tout distingué en quatre livres. Avec plusieurs belles & memorables histoires, advenués en notre temps. En Anvers: par Guillaume Silvius, Imprimeur du Roy, 1576. [BNF].
Nicolay: <i>Les quatres premiers livres</i>	Nicolay (Nicolas de), <i>Les quatres premiers livres des navigations et pérégrinations Orientales</i> . Avec des figures au naturel tant d'hommes que de femmes selon la diversité des nations, & de leur port, maintien & habitz. À Lyon: par Guillaume Rouille, 1568. [BNF].
Pococke: <i>Description</i>	Pococke (Richard), <i>A Description of the East and some other Countries</i> . τ. II, Part II. Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece and some other Parts of Europe. London: printed for the author, by W. Bowyer, 1745. [DCTG].
Pococke: <i>Voyages</i>	Pococke (Richard), <i>Voyages en Orient, dans l'Égypte, l'Arabie, la Palestine, la Syrie, la Grèce, la Thrace, &c. &c.</i> Contenant une description exacte de l'Orient & de plusieurs autres contrées: comme la France, l'Italie, l'Allemagne, la Pologne, la Hongrie, &c. Traduits de l'Anglois sur la seconde édition, par une Société de Gens de Lettres, τ. VI. À Paris: chez J. P. Costard, libraire, 1772. [BNF].
Pottecher: <i>En Macédoine</i>	Pottecher (Maurice), «En Macédoine. De Salonique à Constantinople», <i>Le magasin pittoresque</i> , Paris 1903 (έτος 71, σειρά 3, τ. 4), 194-197, 228-232. [BNF].
Proust: <i>Voyage au Mont Athos</i>	Proust (Antonin), «Voyage au Mont Athos», <i>Le Tour du monde</i> , Paris 1860 (No 2, εξάμ. Β'), 103-138. [BNF].
Raynal: <i>A Philosophical</i>	Raynal (Guillaume-Thomas-François), <i>A Philosophical and Political History of the settlements and trade of the Europeans in the East and West Indies</i> . Newly translated from the French by J. O. Justamond F.R.S. with a new set of maps adapted to the work, and a copious index, τ. VII. London: printed for W. Strahan and T. Cadell, 1783. [LUMI].
Slade: <i>Records of Travels</i>	Slade (Adolphus), <i>Records of Travels in Turkey, Greece &c. and of a cruise in the Black Sea, with the Capitan Pasha, in the years 1829, 1830 and 1831</i> , τ. I. Second edition. London: Saunders and Otley, 1833. [NYPL].
Tafur: <i>Travels and adventures</i>	Tafur (Pero), <i>Travels and adventures 1435-1439</i> . Translated and edited with an introduction by Malcom Letts. The Broadway Travellers. Edited by Sir E. Denison Ross and Eileen Power. London: published by George Routledge & Sons, Ltd., 1926. [BPIK].
Tott: <i>Mémoires</i>	Tott (François de), <i>Mémoires du baron de Tott, sur les Turcs et les Tartares</i> , τ. IV. À Amsterdam, 1784. [NYPL].
Tott: <i>Memoirs</i>	Tott (François de), <i>Memoirs of Baron de Tott on the Turks and the Tartars</i> . Translated from the french by an English gentleman at Paris, under the immediate inspection of the Baron, τ. II. London: printed and sold by J. Jarvis. Sold also J. Debrett, T. Becket and J. Sewell, 1785. [LUMI].

Urquhart: <i>Turkey and its resources</i>	Urquhart (David), <i>Turkey and its resources: its municipal organization and free trade; the state and prospects of english commerce in the East, the new administration of Greece, its revenue and national possessions.</i> London: Saunders and Otley, 1833. [LUMI].
Vaudoncourt: <i>Memoirs</i>	Vaudoncourt (Guillaume de), <i>Memoirs on the Ionian islands, considered in a commercial, political and military point of view; in which their advantages of position are described, as well as their relations with the Greek continent. Including the life and character of Ali Pacha, the present ruler of Greece. Together with a comparative display of the ancient and modern geography of the Epirus, Thessaly, Morea, part of Macedonia, &c.</i> Translated from the original inedited MS, by William Walton, Esq. London: printed for Baldwin, Cradock and Joy, 1816. [BΠΚ].
Vickers: <i>Cockerell</i>	Vickers (Michael), «Cockerell at Thessaloniki», <i>Balkan Studies</i> , τ. 13 (1972), 49-64. [ΕΜΣ].
Vickers: <i>Cyriac of Angona</i>	Vickers (Michael), «Cyriac of Ancona at Thessaloniki», <i>Byzantine and Modern Greek Studies</i> , τ. 2 (1976), 75-82. [ΕΜΣ].
Wolff: <i>Journal</i>	Wolff (Joseph), <i>Journal</i> , in a series of letters to Sir Thomas Baring, Bart. Containing an account of his missionary labours from the years 1827 to 1831; and from the years 1835 to 1838. London: James Burns, 1839. [LUHA].
Wratislaw: <i>A Consul in the East</i>	Wratislaw (Albert Charles), <i>A Consul in the East.</i> Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1924. [ΒΑΠ].
Βακαλόπουλος Κ.: <i>La Croix</i>	Βακαλόπουλος (Κωνσταντίνος), «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης από τον περιηγητή De la Croix στα 1679», <i>Μακεδονικά</i> , 11 (1971), 272-281. [ΕΜΣ].
Γεωργουδάκη: <i>Σχόλια</i>	Γεωργουδάκη (Αικατερίνη), «Σχόλια του αμερικανού συγγραφέα Χέρμαν Μέλβιλ για τη Θεσσαλονίκη στο ταξιδιωτικό του ημερολόγιο 1856-1857», <i>Θεσσαλονικέων Πόλις</i> , 9 (Δεκέμβριος 2002), 80-83. [ΔΒΘ].
Κισκήρα: <i>Η Θεσσαλονίκη στα 1834</i>	Κισκήρα (Κωνσταντίνα), «Η Θεσσαλονίκη στα 1834 μέσα από τα μάτια αμερικανών ιεραποστόλων», <i>Θεσσαλονικέων Πόλις</i> , 3 (Οκτώβριος 2000), 125-140. [ΔΒΘ].
Κισκήρα: <i>Η Θεσσαλονίκη στα 1847</i>	Κισκήρα (Κωνσταντίνα), «Η Θεσσαλονίκη στα 1847 και η πρώτη αμερικανική διείσδυση στα βαλκάνια», <i>Θεσσαλονικέων Πόλις</i> , 6 (Οκτώβριος 2001), 107-122. [ΔΒΘ].
Μέρτζιος: <i>Συμπλήρωμα</i>	Μέρτζιος (Κωνσταντίνος), «Συμπλήρωμα εις τα "Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας"», <i>Εις μνήμην Κ. Αμάντου</i> , Αθήναι 1960. [ΕΜΣ].
Μέρτζιος: <i>Μνημεία</i>	Μέρτζιος (Κωνσταντίνος), <i>Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας</i> , Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1947. [ΕΜΣ].
Μηλιαράκης: <i>Οδοιπορικά</i>	Μηλιαράκης (Αντώνιος), <i>Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά τον Émile Isambert.</i> Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Ελληνικής Ανεξαρτησίας, βιβλιοπωλείον Σ. Κ. Βλαστού, 1878. [BΠΚ].
Σούλης: <i>Η Θεσσαλονίκη</i>	Σούλης (Γεώργιος), «Η Θεσσαλονίκη κατά τας αρχάς της ελληνικής επανάστασεως», <i>Μακεδονικά</i> , 2 (1941-1952), 583-589. [ΕΜΣ].
Σπανός: <i>Robert de Dreux</i>	Σπανός (Κώστας), «Η Θράκη και η Μακεδονία κατά τον Γάλλο Robert de Dreux», <i>Θρακικά Χρονικά</i> , 34 (1978), 100-109. [ΔΒΘ].

Ξένη Βιβλιογραφία

- Aikin: *John Howard*
Aikin (John), *A view of the life, travels and philanthropic labours of the late John Howard*. New York: published by David Huntington, 1814. [LUHA].
- Albini & Ambraseys & Monachesi: *Seismicity of the Ionian Islands*
Albini (Paola) & Ambraseys (Nicholas) & Monachesi (Giancarlo), *Material for the investigation of the seismicity of the Ionian Islands between 1704 and 1766*. EC project "Review of Historical Seismicity in Europe" (RHISE) 1989-1993 [http://emidius.mi.ingv.it/RHISE/ii_2alb/ii_2alb.html].
- Allen: *Melville*
Allen (Gay Wilson), *Melville and his world*. New York: The Viking Press, 1971.
- A.B.F.M.S.: *The Missionary Magazine*
American Baptist Foreign Mission Society, *The Missionary Magazine*, τ. 30. Boston: Missionary Rooms, 1850. [NYPL].
- Ancel: *Peuples et nations*
Ancel (Jacques), *Peuples et nations des Balkans*. Collection Armand Colin (section de géographie), Paris: librairie Armand Colin, 1926. [ΔΒΘ].
- Anderson: *History of the Missions*
Anderson (Rufus), *History of the missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the oriental churches*, τ. 2. [PRGU: E-Book # 19939].
- Angelou: *Carlyle's journal*
Angelou (Alkis), «J. D. Carlyle's journal of Mount Athos, 1801», *Ερανιστής*, τ. 14 (1965), 33[-]75.
- Angiolello: *Viaggio*
Angiolello (Giovanni Maria), *Viaggio di Negroponte*, a cura di Cristina Bazzolo. Vicenza: Neri Pozza, 1982.
- Anonymous: *Avec le Corps*
Anonymous [Joseph Vassal], «Avec le corps expéditionnaire d'Orient: mars-octobre 1915», *La revue de Paris*, Paris 1915 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος, έτος 22, τ. 6), 519-553, 834-873. [BNF].
- Anonymous: *Holland's travels*
Anonymous, «Dr. Holland's travels», *The Monthly Review or Literary Journal*, τ. LXXX. London: sold by J. Poeter, 1816, 225-243. [NYPL].
- Anonymous: *Dr. Schauffler*
Anonymous, «Dr. Schauffler's Jewish Mission in Turkey», *The Missionary Magazine*, τ. XXXVI, Boston: Missionary Rooms, 1856, 438-439.
- Anonymous: *Lettre du Dr. Barth*
Anonymous, «Extrait d'une lettre du docteur H. Barth au redacteur», *Nouvelles annales des voyages*, Paris 1865 (τ. 188, σελίδα 6, τ. 44), 377-379. [BNF].
- Anonymous: *John Morritt*
Anonymous, «John Bacon Morritt», *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, τ. XIV. London: John Murray, 1844, xlvii - xlviii.
- Anonymous: *Paul Lucas*
Anonymous, «Lettre de M. écrite à un de ses amis au sujet des curiositez qui se trouvent dans le cabinet de M. Paul Lucas à Paris», *Mercure de France*, dédié au Roy. Decembre 1732, τ. I. À Paris: chez Guillaume Cavelien, la Veuve Pissot, Jean de Nully, 1722, 2720-2724. [LUMI].
- Anonymous: *Voyage en Roumelie*
Anonymous, «Voyage en Roumelie et à Brousse dans l'année 1839 par A. Grisebach», *Revue de bibliographie analytique*, Paris, τ. 3 (1842), 252-261. [LUHA].
- Anonymous: *Excursions in Albania*
Anonymous, «Excursions in Albania by J. J. Best» (βιβλιοκριτική), *The Christian Remembrancer*, A monthly magazine and review, τ. III (Ιανουάριος-Ιούνιος), London: James Burns, 1842, 369-371. [LUMI].
- Anonymous: *John Howard*
Anonymous, *Anecdotes of the life and character of John Howard, Esq. F.R.S*. London: printed for the author: sold by Hookham, Sewell and Mrs. Harlow, 1790. [DCTG].
- Arasy: *Description*
Arasy (Jean de), «Description des pays du department du consulat de Salonique», στο M. Lascaris, *Salonique à la fin du XVIIIe siècle*. Athènes: Flamma, 1939, 17-32. [ΔΒΘ].
- Arnold: *From the Levant*
Arnold (Arthur), *From the Levant, the Black Sea and the Danube*, τ. I. London: Chapman & Hall, 1868. [BAII].
- Arvin: *Herman Melville*
Arvin (Newton), *Herman Melville*. New York: William Sloane Associates, 1950.
- Ashmole: *Cyriac*
Ashmole (Bernard), «Cyriac of Ancona», *Proceedings of the British Academy*, τ. 45 (1957), 25-41.

- Audouard: *L'Orient*
 Audouard (Olympe), *L'Orient et ses peuplades*, Paris: E. Dentu, 1867.
- Auzoux: *Dardanelles*
 Auzoux (André), «Dardanelles, Serbie, Salonique» (βιβλιοκριτική), *Revue des études historiques*, Société des études historiques, Paris 1917 (έτος 83, νέα σειρά), 275-276 [BNF].
- Bates: *Early Travellers*
 Bates (William Nickerson), «Early Travellers in Greece», *Crozer Quarterly*, τ. 22, αρ. 4 (Οκτώβριος 1945), 308-322.
- Baxmann & Heintze: *Répertoire*
 Baxmann (Dorothee) & Heintze (Michael), «*Répertoire chronologique et thématique du récit de voyage de langue française au XIXe siècle*» (sous la direction de Friedrich Wolfzettel), Institut für Romanische Sprachen und Literaturen, Universität Frankfurt am Main. [UFM].
- Beaujour: *Tableau du commerce*
 Beaujour (Félix), *Tableau du commerce de la Grèce*, formé d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797, τ. I. À Paris: chez Ant-Aug. Renouard, libraire, 1800. [NYPL].
- Beaujour: *Voyage militaire*
 Beaujour (Félix), *Voyage militaire dans l'empire ottoman* ou description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles avec cinq cartes géographiques, τ. I. Paris: chez Firmin Didot libraire, Bossange père libraire, Delaunay libraire, 1829. [LUMI].
- Bell: *A System of Geography*
 Bell (James), *A System of Geography*, popular and scientific: or a physical, political, and statistical account of the world and its various divisions, τ. VI. Glasgow: Archibald Fullarton and Co., 1832. [NYPL].
- Belley: *Observations*
 Belley (Augustin), «Observations sur l'histoire et sur les monuments de la ville de Thessalonique», *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres*, τ. 38. À Paris: de l'imprimerie Royale, 1777, 121-146. [LUOX].
- Berard: *De Londres*
 Berard (Victor), «De Londres à Salonique», *Revue de Paris*, Paris 1908 (Μάρτιος-Απρίλιος, έτος 15, τ. 2), 204-224. [BNF].
- Berard: *La Macédoine*
 Berard (Victor), *La Macédoine*. Deuxième édition. Paris: Calmann Lévy, éditeur, 1897. [EMΣ].
- Berger: *Notes de voyage*
 Berger (Philippe), *Notes de voyage. De Paris à Alexandrie, l'Égypte, la Palestine, la côte de Phénicie, la Syrie, le retour*. Paris: Impr. Chaix, 1895.
- Berkes: *The Development*
 Berkes (Niyazi), *The Development of Secularism in Turkey*, with a new introduction by Feroz Ahmad, New York: Routledge, 1998.
- Bernard: *Autour de la Méditerranée*
 Bernard (Marius), *Autour de la Méditerranée. Les côtes orientales: l'Autriche et la Grèce (de Venise à Salonique)*, Paris: Henri Laurens, 1898. [ΑΠΘ].
- Bisani: *Lettres*
 Bisani (Alexandre), *Lettres sur divers endroits de l'Europe, de l'Asie et de l'Afrique, parcourus en 1788 et 1789*. Londres: de l'imprimerie de Dennett Jaques; and may be had of E. Jeffery; T.J. Egerton; J. Walter; and W. Stewart, 1791. [ΑΠΘ].
- Blanqui: *Cours d'économie*
 Blanqui (Adolphe), *Cours d'économie industrielle: 1836-1839*. Conservatoire des Arts et Metiers. Paris: J. Ange et Copm. éditeurs, 1837. [BNF].
- Blunt: *The People of Turkey*
 Blunt (Fanny Janet), *The people of Turkey: Twenty year's residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians, by a consul's daughter and wife*. Edited by Stanley Lane Poole. London: John Murray, 1878. [BAΠ].
- Bodnar & Foss: *Cyriac*
 Bodnar (Edward) & Foss (Clive) [Επιμέλεια- μετάφραση], *Cyriac of Ancona, Later Travels*, The I Tatti Renaissance Library, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2003.
- Bodnar & Mitchell: *Cyriacus*
 Bodnar (Edward) & Mitchell (Charles), *Cyriacus of Ancona's Journeys in the Propontis and the Northern Aegean, 1444-1445*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1976. [JSTOR].
- Bodnar: *Cyriacus*
 Bodnar (Edward), *Cyriacus of Ancona and Athens* (Collection Latomus, XLIII), Bruxelles, 1960. [ΑΠΘ].
- Bond: *Pliny Fisk*
 Bond (Alvan), *Memoir of the Rev. Pliny Fisk: Late missionary to Palestine*. Boston: Crocker and Brewster, 1828.
- Borromeo: *Voyageurs*
 Borromeo (Elisabetta), *Voyageurs occidentaux dans l'Empire ottoman (1600-1644)*, τ. 2. Inventaire des récits et études sur les itinéraires, les monuments remarquables et les populations rencontrées (Roumélie, Cyclades, Crimée). Institut français d'études anatoliennes. Paris: Maisonneuve & Larose, 2007.

- Boucher de la Richarderie: *Bibliothèque des voyages* Boucher de la Richarderie (Gilles), *Bibliothèque universelle des voyages*, ou notice complète et raisonnée de tous les voyages anciens et modernes dans les différentes parties du monde, publiés tant en langue française qu'en langues étrangères, classés par ordre de pays dans leur série chronologique; avec des extraits plus ou moins rapides des voyages les plus estimés de chaque pays, et des jugemens motivés sur les relations anciennes qui ont le plus de célébrité. À Paris: chez Treuttel et Wurtz, 1808. [LUMI].
- Boué: *Voyage de M. de Hahn* Boué (Ami), «Notice sur le voyage de M. de Hahn, consul Autrichien à Syra, à travers le centre de la Turquie, de Belgrade à Salonique», *Bulletin de la société de géographie*, Société de géographie, Paris 1859 (Ιανουάριος-Ιούνιος, σειρά 4, τ. 17, No 97-102), 186-191. [BNF].
- Boué: *Recueil d'itinéraires* Boué (Ami), *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire*. Tome premier. Vienne: en Commission chez W. Braumüller, libraire de l'Académie Imperiale des Sciences, 1854. [BIK].
- Bourge: *Salonique* Bourge (Georges), *Salonique port de la mer: son passé-son avenir*. Extrait de la revue franco-macédonienne. Salonique, 1916. [ΔΒΘ].
- Bowen: *Mount Athos* Bowen (George Ferguson), *Mount Athos, Thessaly and Epirus: a diary of a journey from Constantinople to Corfu*. London: F. & J. Rivington, 1852. [BAΠ].
- Brehier: *Salonique* Brehier (Louis), «Salonique et la civilisation Byzantine», *Journal des savants*. Paris 1919 (νέα σειρά, έτος 17), 249-259, 295-311. [BNF].
- Brongniart: *Pierre Belon* Brongniart (Ch.), «Pierre Belon: Savant voyageur (1517-1564)», *Le magasin pittoresque*. Paris 1888 (έτος 56, σειρά 2, τ. 6), 285-287. [BNF].
- Burgess: *Greece and the Levant* Burgess (Richard), *Greece and the Levant, or, diary of a summer's excursion in 1834: with epistolary supplements*. In two volumes. London: printed for Longman, Rees, Orme, Brown, Green & Longman, 1835. [LUMI].
- Burnet: *La Tour Blanche* Burnet (Étienne), *La Tour Blanche, Armée d'Orient 1916-1917*, Paris: Flammarion, 1921.
- Cadalvène: *Recueil de médailles* Cadalvène (Edouard de), *Recueil de médailles grecques inédites: Europe*. Paris: de Bure frères, libraires du Roi et de la Bibliothèque du Roi, 1828. [LUOX].
- Camus: *Voyage aux sept églises* Camus (Émile le), *Voyage aux sept églises de l'Apocalypse*, Paris: librairie Sanard et Derangeon, éditeurs, 1896. [BNF].
- Cap: *Pierre Belon* Cap (Paul-Antoine), «Pierre Belon: Naturaliste du XVIe siècle (1517-1561)», *Études biographiques pour servir à l'histoire des Sciences*. Première série: chimistes-naturalistes. Paris: librairie Victor Masson, 1837, 70-83. [BNF].
- Carlyle: *Letters* Carlyle (Josef Dacre), «Letters to the Lord Bishop of Durham», στο Robert Walpole, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey from manuscript journals*, London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1817. [BIK].
- Casson: *Note on the ancient* Casson (Stanley), «Note on the ancient sites in the area occupied by the British Salonica Force during the campaign 1916-1918», *Bulletin de correspondance hellénique*, τ. 40 (1916), 193-297. [EFA].
- Chalmers: *Josef Dacre Carlyle* Chalmers (Alexander), «Josef Dacre Carlyle», *The General Biographical Dictionary*, containing an historical and critical account of the lives and writings of the most eminent persons in every nation. A new edition, τ. VIII. London: J. Nichols & Sons and others, 1813, 260-262. [LUOX].
- Chirol: *Twixt Greek and Turk* Chirol (Valentine), *Twixt Greek and Turk: or jottings during a journey through Thessaly, Macedonia, and Epirus, in the autumn of 1880*. Edinburgh: William Blackwood and Sons, 1881. [LUCA].
- Choisy: *L'Asie Mineure* Choisy (Auguste), *L'Asie Mineure et les Turques en 1875. Souvenirs de voyage*. Paris: librairie de Firmin Didot & Cie, 1876. [ΑΠΘ].
- Cockerell: *Travels* Cockerell (Samuel Pepys), *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817*. The journal of C.R. Cockerell, R.A. London: Longmans, Green & Co., 1903. [BAΠ].
- Colin: *Cyriaque* Colin (Jean), *Cyriaque d'Ancône: le voyageur, le marchand, l'humaniste*. Paris: Maloine, 1981.

- Conway: *A ride* Conway (Agnes Ethel), *A ride through the Balkans*. On classic ground with a camera. With introduction by Sir Martin Conway. London: Robert Scott, 1917. [ΔΒΘ].
- Coronelli, *An historical* Coronelli (Vincenzo), *An historical and geographical account of the Morea, Negropont, and the maritime places, as far as Thessalonica*. London: printed for Matth. Gillyflower and W. Canning, 1687. [EEBO].
- Cousinery: *Voyage dans le Macédoine* Cousinery (Esprit Marie), *Voyage dans le Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*. Paris: Imprimerie Royale, 1831. [ΑΠΘ].
- Coutsinas: *Missions scientifiques* Coutsinas (Nadia), *Missions scientifiques et littéraires en Grèce et en Asie Mineure*; (sous la direction de Armelle Le Goff); Ministère de l'Instruction publique. Service de missions. Centre historique des archives nationales. Paris, 2006. [ANF].
- Cuvier: *Histoire* Cuvier (Georges), *Histoire des sciences naturelles*, depuis leur origine jusqu'à nos jours, chez tous les peuples connus. Complétée, rédigée, annotée et publiée par M. Magdeleine de Saint-Agy. Deuxième partie, comprenant les 16e et 17e siècles, τ. II, À Paris: chez Fortin, Masson et Cie, libraires, 1841. [LUHA].
- Dalmas: *Croisière* Dalmas (Raymond de), *Croisière du yacht Chazalie en Méditerranée orientale*. Grèce, Turquie, Asie Mineure, Sporades, Karamanie. Paris: imprimerie Alcan-Lévy, 1895.
- Day: *Macedonian Memories* Day (C. Henry), *Macedonian Memories*. London: Heath Cranton, Ltd, 1930.
- Delaunay: *Pierre Belon* Delaunay (Paul), «L'aventureuse existence de Pierre Belon, du Mans», *Revue du seizième siècle*, Société des études Rabelaisiennes. Paris: Edouard Champion, νέα σειρά, τ. 9 (1922), 251-268, τ. 10 (1923), 1-34, 125-147, τ. 11 (1924), 30-48, 222-232, τ. 12 (1925), 78-97, 256-282. [BNF].
- Delilbaşı: *The Via Egnatia and Selanik* Delilbaşı (Melek), «The Via Egnatia and Selanik (Thessalonica) in the 16th century», στο Elizabeth Zachariadou (ed.), *The Via Egnatia Under Ottoman Rule (1380-1699)*, Halcyon Days in Crete II, A Symposium Held in Rethymnon, 9-11 January 1994. Rethymnon: Crete University Press, 1996, 67-84.
- Deschamps: *Pierre Belon* Deschamps (Léon), «Pierre Belon, naturaliste et explorateur», *Revue de géographie*, Paris, τ. 21 (1887), 321-323, 433-440. [BNF].
- Deshayes: *Voiage de Levant* Deshayes (de Courmenin, Louis), *Voiage de Levant, fait par le commandement du Roy en l'année 1621*. Paris: A. Taupinard, 1624. [BNF].
- Didron: *Voyage archéologique* Didron (Adolphe Napoléon, Ainé), «Voyage archéologique dans la Grèce chrétienne et au mont Athos», *Annales archéologiques*, Paris, τ. 1 (1844), 29-36, 173-179, τ. 4 (1846), 69-86, 133-147, 223-237, τ. 5 (1846), 148-165, τ. 18 (1858), 72-80, 109-124, 197-205, τ. 20 (1860), 275-283, τ. 21 (1861), 27-38, 80-93, 126-136. [BNF].
- Diehl & Le Tourneau & Saladin: *Les monuments* Diehl (Charles) & Le Tourneau (Marcel) & Saladin (Henri), *Les monuments chrétiens de Salonique*. Texte par Ch. Diehl et H. Saladin; dessins par M. Le Tourneau et H. Saladin, aquarelles et photographes de M. Le Tourneau. Paris: E. Leroux, 1918. [ΑΠΘ].
- Diehl & Le Tourneau: *Saint-Démétrius* Diehl (Charles) & Le Tourneau (Marcel), «Mosaiques de Saint-Démétrius de Salonique», *Monuments et mémoires*, τ. 18 (1910), 225-247. [ΑΠΘ].
- Diehl: *Mosaiques* Diehl (Charles), «Mosaiques de Saint-Démétrius de Salonique», *Journal des savants*, Paris 1909 (νέα σειρά, έτος 7), 86-88. [BNF].
- Diehl: *L'Orient* Diehl (Charles), *Dans l'Orient Byzantine*. Paris: E. De Boccard, 1917. [ΑΠΘ].
- Dixon: *John Howard* Dixon (Hepworth), *John Howard, and the prison-world of Europe: from original and authentic documents, with an introductory essay by Richard W. Dickinson*. Webster, Mass.: published by Frederick Charlton, 1852. [LUCA].
- Dominicains d'Arcueil: *Constantinople* Dominicains d'Arcueil, *Constantinople, le Mont Athos, la Grèce. La dix-neuvième caravane des Dominicains d'Arcueil*. Paris: J. Mersch, 1895. [ΑΠΘ].
- Dreux: *Voyage* Dreux (Robert, de), *Voyage en Turquie et en Grèce*, publié et annoté par Hubert Pernot, Professeur à la Faculté des Lettres de l'Université de Paris. Collection de l'Institut néo-hellénique de l'Université de Paris, fasc. 3. Paris: Société d'édition "Les Belles Lettres", 1925. [ΑΠΘ].

- Du Loir: *Les voyages*
- Du Loir (Sieur), *Les voyages du sieur Du Loir contenus en plusieurs lettres écrites du Levant avec plusieurs particularités qui n'ont point encore été remarquées touchant la Grèce et la domination du Grand Seigneur, la religion et les moeurs de ses sujets*. Ensemble ce qui se passa à la mort du feu sultan Mourat dans le sérail... avec la relation du siège de Babylone fait en 1639 par sultan Mourat. Paris: Gervais Clouzier, 1654. [BNF].
- Duchesne & Bayet: *Mémoire*
- Duchesne (Louis) & Bayet (Charles), *Mémoire sur une mission au Mont Athos suivi d'un mémoire sur un ambon conservé à Salonique*: la représentation des mages en Orient et en Occident durant les premiers siècles. Paris: E. Thorin, 1876.
- Duchesne & Bayet: *Mission*
- Duchesne (Louis) & Bayet (Charles), «Mission au Mont Athos», *Archives des Missions Scientifiques et Littéraires*, τ. 3 (1876), 254-256.
- Dufour de la Thuillierie: *De Salonique*
- Dufour de la Thuillierie, *De Salonique à Constantinople*: souvenirs de la division navale d'Orient, 1916-1919. Paris: J. de Gigord, 1921.
- Duranton: *Deuxième voyage*
- Duranton (Henri) [édit.], *Deuxième voyage du Sieur Paul Lucas dans le Levant, fait par ordre du roi dans la Grèce et l'Asie* (Octobre 1704-Septembre 1708), Société française d'étude du XVIIIe siècle, Presses Universitaires de St-Etienne, 2002.
- Duranton: *Troisième voyage*
- Duranton (Henri) [édit.], *Troisième voyage du Sieur Paul Lucas dans le Levant (Mai 1714-Novembre 1717)*, Société française d'étude du XVIIIe siècle, Presses Universitaires de St. Etienne, 2004.
- E. - F. D. - E.: *Système*
- E. - F. D. - E., *Système des mesures, poids et monnaies de l'empire ottoman et des principaux états avec de nombreux exercices et des tables de conversion*, nouvelle édition, Constantinople 1910.
- Erhan: *American Missionaries*
- Erhan (Çağrı), «Ottoman official attitudes towards American missionaries», Dept. of International Relations, Ankara University, [http://128.36.236.77/workpaper/pdfs/MESV5-11.pdf].
- Eynaud: *Famous people*
- Eynaud (Maurice), «Famous people buried at Ta'Braxia», *Vigilo* (Din L-Art Helwa, National Trust of Malta), Valetta, Malta, No 28 (Οκτώβριος 2005), 16-20.
- Eyriès: *Relations*
- Eyriès (J. B.), «Relations de voyages en Orient de 1830 à 1838», *Nouvelles annales des voyages*, Paris 1843 (τ. 100, σειρά 4/16), 67-101. [BNF].
- Farley: *The resources of Turkey*
- Farley (James Lewis), *The resources of Turkey considered with especial reference to the profitable investment of capital in the Ottoman Empire*. London: Longman, Green, Longman, and Roberts, 1862. [LUOX].
- Farnaud: *Baron de Tott*
- Farnaud (Christophe), *Culture et politique: La mission secrète du Baron de Tott au Levant*, mémoire de maîtrise, Université de Paris-IV, 1988.
- Federico: *An Economic History*
- Federico (Giovanni), *An economic history of the Silk industry*, Cambridge University Press, 1997.
- Feisel & Seve: *La Chalcidique*
- Feisel (Denis) & Seve (Michel), «La Chalcidique vue par Charles Avezou (Avril-Mai 1914)», *Bulletin de correspondance hellénique*, τ. 103, τχ. 1 (1979), 229-280. [EFA].
- Fetzer: *Aus dem Thessalischen*
- Fetzer (Karl Adolf), *Aus dem Thessalischen Feldzug der Türkei, Frühjahr 1897*. Stuttgart und Leipzig: Deutsche Verlags-Anstalt, 1898. [BAII].
- Galt: *Letters from the Levant*
- Galt (John), *Letters from the Levant containing views of the state of society, manners, opinions, commerce in Greece and several of the principal islands of the Archipelago*. Inscribed to the prince Koslovsky. London: printed for T. Cadell and W. Davies, 1813. [NYPL].
- Galt: *Autobiography*
- Galt (John), *The Autobiography of John Galt*, Vol. I. London: Cochrane and Mc Crone, 1833. [NYPL].
- Georgoudaki: *Djekis Abbot*
- Georgoudaki (Ekaterini), «Djekis Abbot of Thessaloniki and the greek merchant in Herman Melville's *Clarel*», *Melville Society Extracts*, τ. 64 (Nov. 1985), 1-6.
- Georgoudaki: *Herman Melville*
- Georgoudaki (Ekaterini), «Herman Melville in Thessaloniki: following the steps of european travellers», in *Melville "Among the Nations"*. Proceedings of an International Conference, Volos, Greece, July 2-6, 1997. Contributors: A. C. Christodoulou and Stanford E. Marovitz-editors. Kent: Kent State University Press, 2001, 85-107.
- Gervais-Courtellemont: *Mon voyage*
- Gervais-Courtellemont (Jules Claudin), *Mon voyage à la Mecque*. Paris: Hachette & Cie, 1896.
- Gilman: *Melville's*
- Gilman (H. William), *Melville's early life and redburn*. New York: New York University Press, 1951.

- Gircourt: *Henri Barth*
Gircourt (Adolphe de), «Voyage dans l'intérieur de la Turquie d'Europe durant l'automne de 1862, par le Dr. Henri Barth», *Nouvelles annales des voyages*, Paris 1864, (τ. 183, σελιdά 6/39), 99-109. [BNF].
- Goble: *Les Balkans*
Goble (Y. M.), «Les Balkans transformés et le port de Salonique», *Questions diplomatiques et coloniales*, Revue de politique extérieure. Paris 1913 (Ιούλιος-Δεκέμβριος, έτος 17, τ. 35), 212-222. [BNF].
- Goff & Fawcett: *Macedonia*
Goff (A.) & Fawcett (H.), *Macedonia: a plea for the primitive*. Londres: John Lane, 1921. [ΔΒΘ].
- Goltz: *Ein Ausflug*
Goltz (von der Freiherr), *Ein Ausflug nach Makedonien*. Besuch der deutschen eisenbahn von Salonik nach Monastir. Berlin: R. v. Deckers, 1894. [ΒΑΠ].
- Gosset: *En Grèce*
Gosset (Alphonse), *En Grèce: A propos du cinquantenaire de l'école français d'Athènes*, *Excursion archéologique 18 avril 1898*, στο *Travaux de l'Academie Nationale de Reims*, τ. CIII. Reims: imprimerie de l'Academie, 1898.
- Grémois: *Choiseul-Gouffier*
Grémois (Jean-Pierre), «Choiseul-Gouffier et le voyage pittoresque», *Byzance retrouvée*, *Érudits et voyageurs français (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris, Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-européennes - EHESS. Publications de la Sorbonne, 2001, [Catalogue de l'exposition de la Sorbonne, août-septembre 2001, sous la direction de Marie-France Auzépy et Jean-Pierre Grémois], 121-123.
- Grémois: *En Orient*
Grémois (Jean-Pierre), «En Orient, l'offensive diplomatique», *Byzance retrouvée*, *Érudits et voyageurs français (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris, Publications de la Sorbonne, 2001, 39-43.
- Grémois: *Gravier d'Ortières*
Grémois (Jean-Pierre), «Gravier d'Ortières, Fig. 23-24», *Byzance retrouvée*, *Érudits et voyageurs français (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris, Publications de la Sorbonne, 2001, 60-61.
- Grémois: *Fauvel*
Grémois (Jean-Pierre), «Les vues des provinces. Fauvel: Fig. 75-77, 85», *Byzance retrouvée*, *Érudits et voyageurs français (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris, Publications de la Sorbonne, 2001, 139-143, 151.
- Guys: *Le guide de la Macédoine*
Guys (Charles Édouard), *Le guide de la Macédoine*, Paris: Challamel Ainé, libraire-éditeur, 1857. [ΒΠΚ].
- Guys: *Voyage littéraire*
Guys (Pierre Augustin), *Voyage littéraire de la Grèce*, ou lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallele de leurs moeurs. Troisième édition corrigée, considerablement augmentée, & ornée de dix belles planches, τ.ΙΙ. À Paris: chez la Veuve Duchesne, 1783. [ΒΠΚ].
- Habesci: *The Present State*
Habesci (Elias) [transl.], *The Present State of the Ottoman Empire*, containing a more accurate and interesting account of the religion, government, military establishment, manners, customs and amusements of the Turks. London: printed for R. Baldwin, 1784. [LUHA].
- Hahn: *Reise*
Hahn (Johann Georg), *Reise von Belgrad nach Salonik*. Nebst vier abhandlungen sur alten geschichte des morawagebietes. Wien: Verlag von Tendler & Comp., 1868. [ΔΒΘ].
- Halsey: *Seeing Europe*
Halsey (W. Francis), *Seeing Europe with famous authors*, τ. VIII. *Italy, Sicily and Greece*. Part two. copyright 1914, by Funk & Wagnalls Company. Printed in the United States of America [PRGU: E-Book #18845].
- Hamard: *L'Adriatique*
Hamard (Abbé), *L'Adriatique et les Balkans; Autriche meridionale, Serbie, Bulgarie, Turquie et Grèce*. Paris: Beauchesne, 1905.
- Harpe: *De Marseille*
Harpe (F. de la), «De Marseille en Asie Centrale», *A travers le monde*, Paris 1899 (νέα σελιdά, έτος 5), 305-308 και σε συνέχειες 321, 329, 337, 345, 353, 361. [BNF].
- Hatzopoulos: *Le journal de Léon Rey*
Hatzopoulos (Miltiade), «Le journal intime de Léon Rey: un temoignage exceptionnel sur le service archéologique de l'armée d'Orient et sur la vie dans le camp retranché de Salonique», *La France et la Grèce dans la Grande Guerre*, actes du colloque tenu en novembre 1989 à Thessalonique, 1992, 191-199.
- Hébrard: *Les travaux*
Hébrard (Ernest), «Les travaux du service archéologique de l'armée d'Orient à l'arc de triomphe "de Galère" et à l'église Saint-Georges de Salonique», *Bulletin de correspondance hellénique* τ. 44 (1920), 5-40, 416-417. [EFA].
- Hennequin: *Henri de Rigny*
Hennequin (Joseph François Gabriel), «Henri de Rigny», *Biographie maritime: ou notices historiques sur la vie et les campagnes des marins célèbres français et étrangers*, τ. II. Paris: Regnault éditeur, 1836. [LUST].
- Heuzey & Daumet: *Mission archéologique*
Heuzey (Léon) & Daumet (Honoré), *Mission archéologique de Macédoine*. Paris: Librairie de Firmin-Didot et Cie., 1876. [ΑΠΘ].

- Hiou: *Notes et souvenirs*
- Hiou (Gustave Aristide), *Notes et souvenirs*: journal du prêtre Gustave Aristide Hiou, infirmier brancardier: en route pour Salonique et les Balkans, 6 octobre 1915 - 4 août 1916 (édité par Michel Normandin), Surgères: Société des sciences de Surgères, 2007.
- Horsford: *Journal*
- Horsford (C. Howard) [επιμ.], *Journal of a Visit to Europe and the Levant, October 11, 1856-May 6, 1857, by Herman Melville*. Princeton University Press, 1955.
- Howard: *Herman Melville*
- Howard (Leon), *Herman Melville: a biography*. Berkeley: University of California Press, 1951.
- Hugonnet: *La Turquie inconnue*
- Hugonnet (Léon), *La Turquie inconnue. Roumanie, Bulgarie, Macédoine, Albanie*. Paris: L. Frinzine et Compagnie, éditeurs, 1886.
- Hunt: *Trade of Salonica*
- Hunt (Freeman), «Trade of the Ottoman Empire-trade of Salonica for 1850», *The Merchants' magazine and commercial review*, New York, τ. 30 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1854), 403-411. [LUCA].
- Isambert: *Itinéraire*
- Isambert (Émile), *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient*. Première partie: *Grèce et Turquie d'Europe*. Deuxième édition. Collection des Guides Joanne. Paris: Imprimerie de Lahure, librairie Hachette, 1873 [BPK].
- Janin: *Les églises*
- Janin (Raymond), *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*. Paris: Institut français d'études byzantines, 1975.
- Jaubert: *Relations de voyages*
- Jaubert (Hippolyte François) [édit.], *Relations de voyages en Orient de 1830 a 1838 par Aucher-Eloy*. Paris: Librairie encyclopédique de Roret, 1843. [BAII].
- Joanne & Isambert: *Itinéraire*
- Joanne (Adolphe) & Isambert (Émile), *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient, contenant Malte, la Grèce, la Turquie d'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Arabie Pétrée, le Sinai et l'Égypte*. Paris: Librairie Hachette et Cie, 1861. [BPK].
- Jonville: *Memoire*
- Jonville (Thomas), «Mémoire sur le commerce de Salonique tant des français que des étrangers avec la distinction de l'un et de l'autre, dans l'entrée et dans la sortie, et contenant des explications sur la manière dont ce commerce s'y exploite», στο M. Lascaris, *Salonique à la fin du XVIIIe siècle*. Athènes: Flamma, 1939, 43-58. [ΔΒΘ].
- Jordan: *The Days of a Man*
- Jordan (David Starr), *The Days of a Man: being memories of a naturalist, teacher, and minor prophet of democracy*. Volume 2 (1900-1921), Yonkers-on-Hudson, New York: World Book Company, 1922. [QUES].
- Kambouri-Vamvoukou: *Fauvel*
- Kambouri-Vamvoukou (Maria), «Les vues des provinces. Fauvel: Fig. 78-84», στο *Byzance retrouvée, Érudits et voyageurs français (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris, Publications de la Sorbonne, 2001, 144-150.
- Karpat: *Ottoman Past*
- Karpat (K.), *Ottoman Past and Today's Turkey*. Boston: Brill Publishers, 2000.
- Kiepert: *Note sur des cartes*
- Kiepert (Henri), «Note sur des cartes d'Albanie, de Macédoine et d'Épire», *Bulletin de la société de géographie*, Société de géographie, Paris 1868 (Ιανουάριος-Ιούνιος, σειρά 5, τ. 15), 92-94. [BNF].
- Kinch: *L'arc de triomphe*
- Kinch (K. F.), *L'arc de triomphe de Salonique*. Paris: librairie Nilsson, 1890.
- Knox: *Game Birds*
- Knox (Arthur Edward), *Game birds and wild fowl: their friends and their foes*. London: John Van Voorst, 1850. [LUOX].
- Kostova: *Travel*
- Kostova (Ludmilla), *Travel and (un)desirable intimacies: Julia Pardoe, Georgina Muir Mackenzie, Adeline Paulina Irby and Fanny Janet Blunt in South Eastern Europe*. Διάλεξη - 27 Νοεμβρίου 2006. IFK - Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, Βιέννη, Αυστρία [http://www.ifk.ac.at].
- La Croix: *Mémoires*
- La Croix (Sieur de), *Mémoires du sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'Ambassade de Constantinople. Contenant diverses relations très curieuses de l'Empire Othoman*. Paris: Vve. A. Cellier, 1684.
- Lagarde & Moulin: *Fonds Marcelle Tinayre*
- Lagarde (Marie-Thérèse) & Moulin (Danielle), *Fonds Marcelle Tinayre 15.J.48*: Journal de mission à Salonique (1916), Notes de voyages, Un été à Salonique (1916). [ADC].
- Lake: *In Salonica*
- Lake (Harold), *In Salonica with our army*. Second edition. London: Andrew Melrose Ltd, 1918. [ΔΒΘ].
- Laulan: *Un artilleur français*
- Laulan (Robert), «Un artilleur français improvisé à Constantinople au XVIIIe siècle, le baron de Tott», *Revue de l'artillerie*, τ. CX (1932), 343-363, 392-411, 460-481.

- Launay: *Chez les Grecs*
- Laurent: *Sensations d'Orient*
- Le Bas: *Voyage archéologique*
- Le Beau: *Éloge*
- Le Goff: *Missions*
- Le Goff: *Missions scientifiques*
- Lear: *Journals*
- LeBlanc: *Dictionnaire*
- Legrand: *Fauvel*
- Leroy de Saint-Arnaud: *Lettres*
- Levy: *The officer corps*
- Leyda: *The Melville*
- Iliadou: *Inventaire*
- Lithgow: *A most delectable*
- Lithgow: *Lithgow's nineteen years*
- Lithgow: *The totall discourse*
- Loti: *Aziyadé*
- Love: *Journal*
- Launay (Louis de), *Chez les Grecs de Turquie*. Autour de la mer Egée: Smyrne, Lesbos, Lemnos, Thasos, le Mont Athos, les côtes d'Ionie, de Thrace et de Macédoine en Thessalie. Paris: Cornély, 1897. [BPIK].
- Laurent (Émile), *Sensations d'Orient. Le Caire, la Judée, la Syrie*. Paris: E. Flammarion, A. Maloine, 1896.
- Le Bas (Philippe), *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure*, fait par ordre du gouvernement français pendant les années 1843 et 1844, et publié sous les auspices du ministère de l'Instruction publique. Paris: Firmin Didot, 1847.
- Le Beau, «Éloge de M. l'Abbé Belley», *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres*, τ. 38. À Paris: imprimerie Royal, 1777.
- Le Goff (Armelle), *Missions à caractère médical. Répertoire nominatif*. D'après inventaire des papiers de la division des sciences et lettres du ministère de l'Instruction publique, par Marie-Elisabeth Antoine et Suzanne Olivier, τ. 2, Archives nationales, Paris 1981. [ANF].
- Le Goff (Armelle), *Missions scientifiques et littéraires. Index nominatif des voyageurs*. Ministère de l'Instruction publique. Service de missions. Centre historique des archives nationales. Paris 2005. [ANF].
- Lear (Edward), *Journals of a landscape painter in Greece and Albania, & c.*, London: Richard Bentley, 1851.
- LeBlanc (Jean), *Dictionnaire biographique des évêques catholiques du Canada*. Les diocèses catholiques canadiens des églises latines et orientales et leurs évêques; repères chronologiques et biographiques, 1658-2002. Ottawa: Wilson & Lafleur, 2002.
- Legrand (E. Ph.), «Biographie de Louis-François-Sebastien Fauvel, Antiquaire et consul (1753-1838)», *Revue archéologique*, τ. 30 (1897), 41-66, 185-201, 385-404 και τ. 31 (1897), 94-103, 185-223.
- Leroy (de Saint-Arnaud L. A.), *Lettres du maréchal de Saint-Arnaud*. À Paris: Michel Lévy frères, libraires-éditeurs, 1855. [NYPL].
- Levy (Avigdor), «The officer corps in Sultan Mahmud II's new ottoman army, 1826-39», *International Journal of Middle East Studies*, τ. 2, No. 1 (Ιανουάριος 1971), 21-39.
- Leyda (Jay), *The Melville log: a documentary life of Herman Melville, 1819-1891*, New York: Harcourt, Brace, 1951. Reprinted, "With a New Supplementary Chapter", New York: Gordian Press, 1969.
- Iliadou (Democratia), *Inventaire des documents des Archives de la Chambre de Commerce de Marseille, lemme Salonique (XVIIe-XVIIIe siècles)*, Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1981.
- Lithgow (William), *A most delectable, and true discourse, of an admired and painefull peregrination from Scotland, to the most famous kingdomes in Europe, Asia and Affricke*. London: printed by Nicholas Okes, and are to be sold by Thomas Archer, at his shop in Popes head Palace, 1616. [EEBO].
- Lithgow (William), *Lithgow's nineteen years travels through the most eminent places in the habitable world, containing an exact description of the customs, laws, religion, policies, and government of emperors, kings, and princes; also of the countries and cities, trades, rivers, and commerce in all places through which he travelled*. London: printed by J. Millet, for M. Wotton at the three Daggers in Fleet-street, G. Conyers in Little-Britain, and T. Passinger at the Three Bibles and Star on London-Bridge, 1692. [AIIΘ].
- Lithgow (William), *The totall discourse, of the rare aduentures, and painefull peregrinations of long nineteene yeares traundayles, from Scotland, to the most famous kingdomes in Europe, Asia, and Affrica*. London: Imprinted by Nicholas Okes, and are to be sold by Nicholas Fussell and Humphery Mosley at their shops in Pauls Church yard, at the Ball, and the white Lyon, 1632. [EEBO].
- Loti (Pierre), *Aziyadé*: extrait des notes et lettres d'un lieutenant de la marine anglaise entré au service de la Turquie le 10 mai 1876, tué sous les murs de Kars le 27 octobre 1877, Paris: Calmann Lévy, éditeur, 1895. [BAΠ].
- Love (Thomas), «Journal of Mr. Love in Greece», *The Baptist Missionary Magazine*, Boston, τ. XVII (1837), 229-232, 302-306, τ. XVIII (1838), 117-119, 146-147, 232-235, 277-283, 306-314, τ. XIX (1839), 132-133, 161-167, 185-190, τ. XX (1840), 32-35, 134-135, 204-205. [NYPL].

- Lovinesco: *Les voyageurs français*
 Lovinesco (Eugène), *Les voyageurs français en Grèce au XIXe siècle (1800-1900)*, avec une préface de M. Gustave Fougères. Paris: librairie ancienne, Honoré Champion, éditeur, 1909. [BPIK].
- Lowe: *Fauvel's Trip*
 Lowe (G. C.), «Fauvel's First Trip through Greece», *Hesperia*, Vienna 1936 (τ. 5, αφ. 2), 206-224.
- Lucas: *Voyage au Levant*
 Lucas (Paul), *Voyage du sieur Paul Lucas au Levant. On y trouvera entr'autre une description de la haute Egypte, suivant le cours du Nil, depuis le Caire jusques aux cataractes, avec une carte exacte de ce fleuve, que personne n'avoit donnée*. À Paris: chez Guillaume Vandive, imprimeur & libraire ordinaire de Monseigneur le Dauphin, 1704. [BNF].
- Lucas: *Troisième voyage*
 Lucas (Paul), *Voyage du Sieur Paul Lucas fait en M.DCCXIV &c. par ordre de Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Egypte, etc.* où l'on trouvera des remarques très curieuses, comparé à ce qu'ont dit les anciens, sur le labyrinthe d'Egypte; un grand nombre d'autres monuments de l'antiquité dont il a fait la découverte, une description du gouvernement, des forces, de la religion, de la politique et de l'état présent des Turcs; À Rouen: chez Robert Machuel le jeune, 1719. [APIΘ].
- Mac Farlane: *Turkey and its Destiny*
 Mac Farlane (Charles), *Turkey and its destiny: The result of journeys made in 1847 and 1848 to examine into the state of that country. Into two volumes*. Philadelphia: Lea and Blanchard, 1850. [NYPL].
- Mackay: *A fifteenth-century*
 Mackay (Pierre), *A fifteenth-century Venetian's adventures in Ottoman lands: The memoir of Gian - Maria Angiolello*. Seattle, Dept. of Near Eastern Languages and Civilization, University of Washington, Distributed by University of Washington Press, 1989.
- Mackenzie & Irby: *Slavonic Province*
 Mackenzie (G. Muir) & Irby (A. P.), *Travels in the slavonic provinces of Turkey in Europe*. With a preface of the Right Hon. W. E. Gladstone, M. P. τ. I. Fourth edition. London: Dalby, Isbister & Co., 1877. [ΔΒΘ].
- Madox: *Excursions*
 Madox (John), *Excursions in the Holy Land, Egypt, Nubia, Syria, &c.: including a visit to the unfrequented district of the Haouran*, τ. I. London: Richard Bentley, 1834. [LUOX].
- Malherbe: *L' Orient*
 Malherbe (Raoul de), *L' Orient. 1718 - 1845. Histoire, politique, religion, mœurs etc.* Paris: Gide et Cie, 1846. [APIΘ].
- Malta Protestant College: *Journal of a Deputation*
 Malta Protestant College, *Journal of a deputation sent to the East by the committee of the Malta Protestant College, in 1849*. Containing an account of the present state of the oriental nations, including their religion, learning, education, customs and occupations, by a lay member of the Committee, τ. II. London: James Nisbet and Co., 1854. [LUHA].
- Malte-Brun: *Universal Geography*
 Malte-Brun (Conrad), *Universal Geography: Or a description of all parts of the world, on a new plan, according to the great natural division of the globe*, τ. IV. Philadelphia: John Laval and S. F. Bradford, 1829. [NYPL].
- Mann: *The Salonika Front*
 Mann (Arthur James), *The Salonika Front*. With prefatory note by Lt.-Gen. Sir George Francis Milne. Illustrated by William T. Wood. London: A. & C. Black, Ltd, 1920. [BAΠ].
- Martel: *Souvenirs de 1910*
 Martel (Édouard Alfred), «L'emprise Austro-Allemande sur la Turquie et l'Asie Mineure. Souvenirs de 1910. De Salonique à Konieh», *La géographie*, Bulletin de la société de géographie. Paris, τ. 31 (1916), 63-71. [BNF].
- Masson & Biagi: *Baron de Tott*
 Masson (Frédéric) & Biagi (Guido) [επιμ.], «Notes tirées des Mémoires du Baron de Tott», *Napoléon, Manuscrits inédits, 1786-1791 d'après les originaux autographes*. Paris: P. Ollendorff, 1907, 241-248.
- Merle: *Voyage au Levant*
 Merle (Alexandra) [edit.], *Voyage au Levant: Les observations de Pierre Belon du Mans*. Collection Magellane. Paris: éditions Chandeigne, 2001.
- Michelant: *Adolphe Joanne*
 Michelant (L.), «Nécrologie Adolphe Joanne», *Journal des économistes*, Revue de la science économique et de la statistique, Paris 1881 (Απρίλιος-Ιούνιος, τ. 40, σειρά 4, έτος 4), 241-244. [BNF].
- Miller & Auenas: *Voyage*
 Miller (Emmanuel) & Aubenas (Joseph Adolphe), «Voyage de Villoison au Mont Athos», *Revue de bibliographie analytique*, Paris, τ. 5 (1844), 839-859, 935-945.
- Miller & Hase: *Voyage pittoresque*
 Miller (Emmanuel) & Hase (Charles Benoît) [επιμ.], *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les cotes de l'Asie-Mineure*, par M. le Comte de Choiseul-Gouffier, ambassadeur de France à Constantinople. Second édition, augmentée de notices historiques d'après les voyageurs modernes les plus célèbres, τ. II. Paris: à la librairie de J.-P. Aillaud, 1842. [NYPL].

- Miller: *Le Mont Athos*
- Miller (Emmanuel), *Le Mont Athos, Vatopedi et l'île de Thasos & rapports de M. E. Miller à l'Empereur sur une mission scientifique en Orient*. Paris: chez Leroux E., 1889.
- Miller: *Salonika*
- Miller (William), «Salonika», *English Historical Review*, τ. 32 (1917), 161-174.
- Miller W: *Travels and Politics*
- Miller (William), *Travels and Politics in the Near East*. London: T. Fischer Unwin, 1898.
- Millet: *De Salonique à Belgrade*
- Millet (René), «De Salonique à Belgrade», *Revue des deux mondes*, Paris 1888 (σειρά 3, τ. 85), 107-130, 337-371. [BNF].
- Millet: *La Serbie*
- Millet (René), *Le commerce français en Orient. La Serbie économique et commerciale. Avec le concours du Mis H. de Torcy. Ouvrage accompagné de deux cartes et d'un table analytique*. Paris-Nancy: Berger-Levrault et Cie., 1889. [BNF].
- Millet: *Souvenirs des Balkans*
- Millet (René), *Souvenirs des Balkans: de Salonique à Belgrade et du Danube à l'Adriatique*. Paris: Librairie Hachette, 1891. [BNF].
- Minnigerode: *Some Personal*
- Minnigerode (Meade), *Some personal letters of Herman Melville and a bibliography*. New York: Brick Row Book Shop, 1922.
- Mitchell & Bodnar: *Vita*
- Mitchell (Charles) & Bodnar (Edward), «Vita Viri Clarissimi et Famosissimi Kyriaci Anconitani by Francesco Scalamonti», *Transactions of the American Philosophical Society*, Νέα σειρά, τ. 86, No. 4 (1996), v-vii, 1-246.
- Money: *Twelve months*
- Money (Edward), *Twelve months with the Bashi-Bazouks*, London: Chapman and Hall, 1857. [LUOX].
- Moorhead: *William Budd*
- Moorhead (Robert), «William Budd and typhoid fever», *Journal of the Royal Society of Medicine*, τ. 95 (November 1995), 561-564.
- Morel-Fatio: *Andancas*
- Morel-Fatio (Alfred), «Sur deux relations de voyageurs espagnoles: Andancas e viajes de Pero Tafur» (βιβλιοκριτική), *Revue critique d'histoire et de littérature*, Paris 1875 (έτος 9, εξάμ. Α'), 135-141, 380-383. [BNF].
- Morison: *Relation historique*
- Morison (Antoine), *Relation historique d'un voyage nouvellement fait au mont Sinai et à Jérusalem. On trouvera dans cette relation un détail exact de ce que l'auteur a vu de plus remarquable en Italie, en Egypte et en Arabie, dans les principales villes de la Terre-Sainte, sur les côtes de Syrie et de Phénicie, dans les îles de la Méditerranée et de l'Archipel, dans l'Asie Mineure et dans la Thrace, sur les côtes du Négrepont, du territoire d'Athènes, de la Morée et de la Barbarie*. À Toul: par A. Laurent, 1704. [APIΘ].
- Morton: *A Woman Surgeon*
- Morton (Rosalie Slaughter), *A Woman Surgeon: the life and work of Rosalie Slaughter Morton*. New York: Frederick A. Stokes Company, 1937.
- Moussa: *Stochove*
- Moussa (Sarga), «Constantinople dans le voyage du Levant (1650) de Stochove», *Textyles*, No 12, Voyages, Ailleurs, 1995, 33-46.
- Murray & others: *The Encyclopaedia of Geography*
- Murray (Hugh) & Wallace (William) & Jameson (Robert) & Hooker (William Jackson) & Swainson (William) & Bradford (Thomas Gamaliel), *The Encyclopaedia of Geography: comprising a complete description of the earth, physical, statistical, civil, and political: exhibiting its relation to the heavenly bodies, its physical structure, the natural history of each country, and the industry, commerce, political institutions, and civil and social state of all nations*, τ. II. Philadelphia: Carey, Lea and Blanchard, 1837. [NYPL].
- Murray: *A hand-book*
- Murray (John), *A hand-book for travellers in the Ionian islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople. Being a guide to the principal routes in those countries, including a description of Malta, with maxims and hints for travellers in the East. A new edition, revised and augmented*. London: John Murray, A. & W. Galignani & Compagnie, Stassin & Xavier, 1845. [LUMI].
- Newton: *Travels & Discoveries*
- Newton (Charly Thomas), *Travels & Discoveries in the Levant*, τ. I. London: Day & Son Ltd, 1865. [BIK].
- Nicolay: *Discours et Histoire*
- Nicolay (Nicolas de), *Discours et histoire véritable des navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie*. En Anvers: chez Arnould Coninx, 1586.
- Nolhac: *La Dalmatie*
- Nolhac (Stanislas de), *La Dalmatie, les îles Ioniennes, Athènes et le mont Athos*. Paris: E. Plon et Cie, imprimeurs-éditeurs, 1882. [BIK].

- Omout: *Robert de Dreux*
Omout (Henri-Auguste), «Athènes au XVIIe siècle: relation du P. Robert de Dreux, Lettres de Jacob Spon et du P. Babin (1669-1680)», *Revue des études grecques*, publiée par l'association pour l'encouragement des études grecques. Paris, τ. XIV (1901), 270-294.
- Otter: *Life and remains*
Otter (William), *The Life and Remains of Edward Daniel Clarke: professor of mineralogy in the University of Cambridge*. New York: printed for J. & J. Harper, 1827. [LUHA].
- Owen: *Salonica and After*
Owen (H. Collinson), *Salonica and After*. The sideshow that ended the war. With a foreword by General Sir George Milne, G. C. M. G., K.C.B. Commander-in-Chief of the British Salonica Force. London, New York, Toronto: Hodder and Stoughton, 1919. [ΔΒΘ].
- Pagès: *Nouveau voyage*
Pagès (Pierre Marie François de), *Nouveau voyage autour du monde, en Asie, en Amérique et en Afrique, en 1788, 1789 et 1790, précédé d'un voyage en Italie et Sicile, en 1787*, avec un recueil de tout ce que les voyageurs ont publié de plus curieux sur toutes les parties du globe, etc. Paris: H. J. Jansen, 1797.
- Pamuk: *Money*
Pamuk (S.), «Money on the Ottoman Empire», στο H. Inalcik & D. Quataert (eds), *An economic and social history of the Ottoman Empire*, τ. 2, 1600-1914, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Perdrizet: *Le cimetière chrétien*
Perdrizet (Paul), «Le cimetière chrétien de Thessalonique», *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, τ. 19 (1899), 541-548.
- Perdrizet: *Voyage dans la Macédoine*
Perdrizet (Paul), «Voyage dans la Macédoine première», *Bulletin de correspondance hellénique*, τ. 18 (1894), 416-445, τ. 19 (1895), 109-112, τ. 21 (1897), 514-543, τ. 22 (1898), 335-353. [EFA].
- Perrot: *Itinéraire*
Perrot (Aristide Michel), *Itinéraire de la Turquie d'Europe et des provinces danubiennes. Description géographique et militaire de toutes les routes, villes, forteresses et ports de mer de cet Empire*. Paris: Ch. Tanera, éditeur, 1855. [LUOX].
- Peyssonnel: *Lettres*
Peyssonnel (Claude Charles de), *Lettres...contenant quelques observations relatives aux mémoires qui ont paru sous le nom de Baron de Tott*. Amsterdam, 1785.
- Picard: *Inscriptions*
Picard (Charles), «Inscriptions de Macédoine et de Thrace», *Bulletin de correspondance hellénique* τ. 37 (1913), 84-154. [EFA].
- Pickard: *George Moore*
Pickard (Ch.), «George Moore HM Consul of Salonica» [www.danbyrnes.com.au/blackheath/errors.htm].
- Pinkerton: *General Collection*
Pinkerton (John), *A General Collection of the best and most interesting voyages and travels in all parts of the world*, τ. X. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1811. [LUMI].
- Pouget: *Terre d'inconstance*
Pouget (Pierre), *Terre d'inconstance et d'acceptation...Albanie, Macédoine, Thessalie, 1916, 1917*. Marseille: F. Detaille, éditeur, 1920.
- Prest: *Antonin Proust*
Prest (Véronique), *Antonin Proust, ministre des arts, une politique, une esthétique*, Mémoire de maîtrise, Université de Paris X, Nanterre, 1983-1984.
- Price: *The story*
Price (Ward), *The story of the Salonica army*. Official correspondent with the allied-forces in the Balkans. With an introduction by Viscount Northcliffe. New York: Edward J. Clode, 1918. [ΔΒΘ].
- Project Runeberg: *Vaudoncourt*
Project Runeberg: Digital facsimile edition of *Nordisk familjebok* (Sweden encyclopedia), λήμμα: *Guillame de Vaudoncourt* [<http://www.runeberg.org>].
- Radet: *Charles Bayet*
Radet (Georges), «Nécrologie: Charles Bayet», *Revue des études anciennes, Annales de la Faculté des lettres de Bordeaux et des Universités du Midi*, 1918 (σειρά 4, έτος 40, τ. 20), 278-279.
- Ramirez de Arellano: *Pero Tafur*
Ramirez de Arellano (Rafael), «Estudios Biograficos: I. Pero Tafur», *Boletin de la Real Academia de la Historia*, τ. 41 (Οκτώβριος 1902), 273-293. [BVMC].
- Raynal: *Histoire*
Raynal (Guillaume Th. Fr.), *Histoire philosophique et politique des établissements & du commerce des Européens dans les deux Indes*. À la Haye: chez Gosse fils, 1774.
- Reclus: *Nouvelle Géographie*
Reclus (Élisée), *Nouvelle Géographie Universelle*. La terre et les hommes, τ. I (L'Europe meridionale), Paris: librairie Hachette, 1876. [BNF].
- Regelsperger: *Adolf Struck*
Regelsperger (Gustave), «Adolf Struck», *La Géographie*, Société de géographie. Paris 1907 (εξάμ. Α', τ. 15), 78. [BNF].

- Reinach: *Les voyages*
- Reinach (A. J.), «Les voyages de William Lithgow dans l'empire ottoman (1609-1616)», *Revue du monde musulman*. Paris, 1909 (Ιανουάριος-Απρίλιος, έτος 3, τ. 7, No 1-4), 379-401. [BNF].
- Reinhard: *Angiolello*
- Reinhard (Jean), *Essai sur J. M. Angiolello, noble Vicentin (1451-1525) premier historien des Ottomans (1300-1517) et des Persans (1453-1524): sa vie, son oeuvre*. Angers: J. Sirandeanu, 1913.
- Rey: *Observations*
- Rey (Léon), «Observations sur les premiers habitats de la Macédoine. Recueillis par le Service Archeologique de l'Armée d'Orient 1916-1919», *Bulletin de correspondance hellénique*, τ. 41-43 (1917), 91-112. [EFA].
- Rondet-Saint: *Aux confins de l'Europe*
- Rondet-Saint (Maurice), *Aux confins de l'Europe et de l'Asie*. Paris: Libr. Plon-Nourrit et Cie, 1913.
- Ross: *The diary*
- Ross (Ishobel), *Little grey partridge: the diary of Ishobel Ross, Serbia 1916-1917*. With an introduction by Jess Dixon. Aberdeen University Press, 1988.
- Rowe: *John Howard*
- Rowe (G. John), «John Howard, prison reformer and philanthropist», *Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*, τ. 19, No. 2 (Αύγουστος 1928), 288.
- Saint Germain: *L'Orient*
- Saint Germain (H. de), *L'Orient à vol d'oiseau. Carnet d'un pèlerin*. Hellénisme, aramaisme et sémitisme, ou la vérité sur le voyage de Guillaume II, Paris: imprimerie des Orphelins-Apprentis d'Auteuil, 1902.
- Saint-Priest & Schefer: *Mémoires sur l'ambassade*
- Saint-Priest (François Emm. Guignard) & Schefer (Charles Hen. Aug.), *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant*. Paris: Ernest Leroux, 1877.
- Scalamonti: *Vita*
- Scalamonti (Francesco), *Vita di Ciriaco Anconitano scripta da Francesco Scalamonti*, tratta da un codice trivigiano e data in luce dall Giuseppe Colucci premesso un commento ed aggiuntevi le opportune annotazioni. Fermo, 1792. [NBM].
- Schayes: *Ghistele*
- Schayes (A. G. B.), «Notice sur un ouvrage flamand rare et curieux, intitulé: Voyage van Mher Joos van Ghistele», *Messenger des sciences historiques, des arts de la Belgique*, τ. IV. Gand: Imprimerie de Léonard Hebbelynck, 1836, 1-30. [LUMI].
- Schiffer: *Oriental Panorama*
- Schiffer (Reinhold), *Oriental Panorama: British travellers in 19th century Turkey*, Amsterdam & Atlanta, GA: Editions Rodopi, 1999.
- Schultze Jena: *Makedonien*
- Schultze Jena (Leonhard), *Makedonien, Landschafts- und Kulturbilder*, Jena: Verlag von Gustav Fisher, 1927.
- Seligman: *Macedonian musings*
- Seligman (V. J.), *Macedonian musings*, London: G. Allen & Unwin, Ltd, 1918.
- Seligman: *The Salonica side-show*
- Seligman (V. J.), *The Salonica side-show*. London: G. Allen & Unwin, 1919.
- Senior: *A journal*
- Senior (Nassau William), *A journal kept in Turkey and Greece*. In the autumn of 1857 and the beginning of 1858. London: Longman, Brown, Green, Longmans and Roberts, 1859. [LUOX].
- Sibthrop: *Continuation*
- Sibthrop (John), «Continuation of Dr. Sibthrop journal», στο Robert Walpole, *Travels in various countries of the east; being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey*. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1820, 63-74. [BPIK].
- Sibthrop: *Second Voyage*
- Sibthrop (John), «Second voyage in the Grecian seas», στο Robert Walpole, *Travels in various countries of the east; being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey*. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1820, 46-53. [BPIK].
- Sibthrop: *Voyage*
- Sibthrop (John), «Voyage in the Grecian seas», στο Robert Walpole, *Travels in various countries of the east; being a continuation of memoirs relating to European and Asiatic Turkey*. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1820, 7-45. [BPIK].
- Sivignon: *Géographie de la Grèce*
- Sivignon (Michel), «Cinquante ans de géographie de la Grèce, d'Elisée Reclus à Jules Sion (1883-1934)», *Bulletin de correspondance hellénique*, τ. 123, τχ. 1 (1999), 227-243. [EFA].
- Slade: *Turkey*
- Slade (Adolphus), *Turkey, Greece and Malta*, τ. I. London: Saunders and Otley, 1837 [LUOX].
- Smith: *On Mount Athos*
- Smith (Webber), «On Mount Athos and its Monasteries. With notes on the route from Constantinople to Saloniki», *The Journal of the Royal Geographical Society*, London, τ. 7 (1837), 61-74 [LUST].
- Smyth: *A year with the Turks*
- Smyth (Warrington Wilkinson), *A year with the Turks; or, sketches of travel in the European and Asiatic dominions of the sultan*. London: John W. Parker and Son, 1854. [LUOX].

- Smythe: *The Mediterranean* Smythe (William Henry), *The Mediterranean: A Memoir Physical, Historical, and Nautical*. London: John W. Parker and Son, 1854. [NYPL].
- Sonnini: *Voyage en Grèce* Sonnini (Charles-Nicolas-Sigisbert), *Voyage en Grèce et en Turquie, fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la Cour Ottomane. De plusieurs sociétés littéraires et savantes de l'Europe, et des sociétés d'agriculture de Paris et des observateurs de l'homme*. Avec une collection de planches gravées en taille douce par J. B. P. Tardieu, et autres artistes. À Paris: chez F. Buisson, imprimeur-libraire, 1801. [ΔΒΘ].
- Souciet: *Père Braconnier* Souciet (Jean Baptiste), «Relation de l'établissement et des progrès de la mission de Thessalonique, extrait des Mémoires du Père Braconnier», στο Louis Aimé-Martin [επιμ.], *Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique, avec quelques relations nouvelles des missions et des notes géographiques et historiques*, τ. I. Paris: chez Auguste Desrez, 1838, 80-94. [NYPL].
- Souciet: *Description de Salonique* Souciet (Jean-Baptiste), «Description de la ville de Salonique», στο Louis Aimé-Martin [επιμ.], *Lettres édifiantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique, avec quelques relations nouvelles des missions et des notes géographiques et historiques*, τ. I. Paris: chez Auguste Desrez, 1838, 70-80. [NYPL].
- Souciet: *Salonique* Souciet (Jean-Baptiste), «Description de la ville de Salonique», στο Thomas Charles Fleuriu d'Armenonville [επιμ.], *Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, τ. IX. Paris: chez Hippolyte-Louis Guerin, 1755, 256-320. [LUOX].
- Spont: *Salonique* Spont (Henry), «Salonique», *La nouvelle revue*, Paris 1903 (νέα σειρά, τ. 23), 105-118. [BNF].
- Spont: *Une Macédoine* Spont (Henry), «Une Macédoine de peuples», *Je sais tout*, Encyclopédie mondiale illustrée, Paris (15 Φεβρουαρίου 1908), 563-570. [BNF].
- Sprague: *Annals* Sprague (William Buell), *Annals of the American pulpit: or, commemorative notices of distinguished american clergymen of various denominations*, τ. II. New York: Robert Carter & Brothers, 1857.
- Stebbing: *Serbian Front* Stebbing (E. P.), *At the Serbian Front in Macedonia*. London: John Lane, 1917.
- Stochove: *Voyage* Stochove (Vincent), *Voyage du Sieur de Stochove fait es années 1630, 1631, 1632, 1633*. Bruxelles: chez Hubert-Anthoine Velpius, imprimeur de la Cour, 1643. [ΑΠΘ].
- Struck: *Makedonische Fahrten* Struck (Adolf), *Makedonische Fahrten. II. Die Makedonischen Niederlande*. Serajevo: Daniel A. Kajon, 1908. [ΑΠΘ].
- Stuart & Revett: *The Antiquities of Athens* Stuart (James) & Revett (Nicholas), *The Antiquities of Athens and other monuments of Greece*. London: Charles Tilt, 1837. [ΑΠΘ].
- Tafel: *De Thessalonica* Tafel (Theophilus Lucas Fridericus), *De Thessalonica: Eiusque Agro Dissertatio Geographica*. Berolini: Apud Georgium Andream Reimerum, 1839. [LUOX].
- Tafur: *Andancas* Tafur (Pero), *Andancas e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-1439)*, Madrid: Libreria de Murillo, 1874. [ΑΠΘ].
- Tarillon: *Thessalonique* Tarillon (père), «Lettre du père Tarillon à Monseigneur le Comte de Pontchartrain, secrétaire d'état, sur l'état présent des missions des pères Jesuites dans la Grèce», στο Charles Le Cobien [επιμ.], *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*. Nouvelle édition. *Memoires du Levant*, τ. I. À Paris: chez J. G. Merigot le jeune, libraire, 1780, 1-78. [LUMI].
- Texier: *Description* Texier (Charles), *Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du gouvernement français de 1833 a 1837 et publiée par le Ministère de l'instruction publique*. Ouvrage dédié à Louis Philippe. Paris: Firmin Didot éditeurs, 1849. [ΑΠΘ].
- The Janus Project: *Carrighan* The Janus Project, *Papers of Arthur Carrighan: 2/1/6*. St. John's College Library [<http://janus.lib.cam.ac.uk>].
- The Janus Project: *Goldberg* The Janus Project. *British and Foreign Bible Society's Library*, Foreign correspondents: BSA/X/G (1804–1897), *J. B. Goldberg, Letter from Salonica, 1851* [<http://janus.lib.cam.ac.uk>].
- The Janus Project: *Parsons* The Janus Project. *British and Foreign Bible Society's Library*, Foreign correspondents: BSA/X/P (1804–1897), *J. W. Parsons, Letter from Salonica, 1851* [<http://janus.lib.cam.ac.uk>].

- The Missionary Herald: 1836*
- Tozer: *Researches*
- Turot: *L'Insurrection Crétoise*
- U.S. Government Printing Office: *Public Documents*
- University of Birminhgam: *Sir John Elijah Blunt*
- Urban: *Morritt*
- Urquhart: *The Spirit of the East*
- Valenti: *L'école française d'Athènes*
- Vannutelli: *La penisola monastica*
- Vasili: *La Macédoine*
- Vassal: *Lettres de Serbie*
- Vassal: *Salonique*
- Vassal: *Dardanelles*
- Vingopoulou: *Le monde Grec*
- Viquesnel: *Voyage*
- Visconti: *The Antiquities of Athens*
- Vogüé: *La Thessalie*
- Walker: *Through Macedonia*
- Walpole: *Memoirs*
- Walpole: *Travels*
- Wordsworth: *Greece*
- Wratislaw: *Βιογραφικό*
- The Missionary Herald*, containing the proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. Boston: press of T. R. Marvin, 1836.
- Tozer (Henry Fanshawe), *Researches in the highlands of Turkey*; including visits to Mount Ida, Athos, Olympus, and Pelion, to the Mirdite Albanians, and other remote tribes. With notes on the ballads, tales, and classical superstitions of the modern Greeks. London: John Murray, 1869. [BAΠ].
- Turot (Henri), «L'Insurrection Crétoise et la guerre Greco-Turque. Notes et impressions d'un reporter», *Le tour du monde*, Paris 1898 (νέα σειρά, έτος 4), 1-60. [BNF].
- United States Government Printing Office, *Public Documents printed by order of the Senate of the United States*. Third Session of the twenty-fifth Congress. Washington, December 3, 1838, τ. III (Documents from No 147 to No 253). Washington: printed by Blair and Rives, 1839. [LUOX].
- University of Birminhgam, «Sir John Elijah Blunt (1832-1916)», *Research Libraries Bulletin*, No 2, Φθινόπωρο 1994, University of Birminhgam, 5-6.
- Unrban (Sylvanus), «J. B. S. Morritt, Esq.», *The Gentleman's Magazine*, London: William Pickering, John Bowyer Nichols and Son, 1843 (Ιούλιος-Δεκέμβριος, τ. 20, νέα σειρά), 547-548.
- Urquhart (David), *The Spirit of the East*, illustrated in a journal of travels through Roumeli during an eventful period, τ. II. Philadelphia: E. L. Carey & A. Hart, 1839. [LUOX].
- Valenti (Catherine), «L'école française d'Athènes au coeur des relations franco-helléniques, 1846-1946», *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, τ. 50-4 (Octobre-Décembre 2003), 92-107.
- Vannutelli (Vincenzo), *La penisola monastica sul mare Egeo. Soggiorno di un mese al Monte Santo di Macedonia*. Roma: coi tipi di Mario Armanni, 1888. [BΠK].
- Vasili (Paul), «La Macédoine», *La nouvelle revue*, Paris 1889 (Μάιος-Ιούνιος, έτος 11, τ. 58), 43-46. [BNF].
- Vassal (Joseph), «Lettres de Serbie», *La revue de Paris*, Paris 1916 (Μάιος-Ιούνιος, έτος 23, τ. 3), 74-96, 410-424. [BNF].
- Vassal (Joseph), «Salonique», *La revue de Paris*, Paris 1918 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος, έτος 25, τ. 1), 194-201. [BNF].
- Vassal (Joseph), *Dardanelles, Serbie, Salonique*. Impressions et souvenirs de guerre (avril 1915-février 1916), préface du général d'Amade. Paris: Plon-Nourrit, 1916. [BAΠ].
- Vingopoulou (Ioli), *Le monde Grec vu par les voyageurs du XVIIe siècle*. Institut de Recherche Néohelléniques. Collection Histoire des Idées 4, Athènes: Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, 2004.
- Viquesnel (Auguste), *Voyage dans la Turquie d'Europe, Description physique et géologique de la Thrace*, Paris: Arthus Bertrand, 1868. [AΠΘ].
- Visconti (E. Q.), «The Antiquities of Athens» (βιβλιοκρισία), *Journal des Savants*, Paris (Δεκέμβριος 1816), 195-207 και (Ιανουάριος 1817), 27-37. [BNF].
- Vogüé (Eugène-Melchior de), «La Thessalie. Notes d'un voyage», *Revue des deux mondes*, Paris 1879 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος, περίοδος 3, τ. 31), 5-40. [BNF].
- Walker (Mary Adelaide), *Through Macedonia to the Albanian lakes*. London: Chapman and Hall, 1864. [ΔΒΘ].
- Walpole (Robert), *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey from manuscript journals*. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1817. [BΠK].
- Walpole (Robert), *Travels in various countries of the East*: being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey etc. London: printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1820. [BΠK].
- Wordsworth (Christopher), *Greece: pictorial, descriptive, and historical*. First edition. London: William S. Orr and Co., 1839. [LUOX].
- Wratislaw (Albert Charles), Βιογραφικό σημείωμα [<http://www.levantine.plus.com/testi24.htm>].

Wussow: *Uebersicht*

Wussow (Philipp von), *Uebersicht des Kriegs-schauplatzes der Europäischen Türkei von der Donau und den Grenzen von Servien und Macedonien bis Constantinopel; ein beitrug zur militair-geographie*. Koblenz: K. Badeker, 1828.

Yerolympos: *Changing uses of city walls*

Yerolympos (Alexandra), «Changing uses of city walls in late Ottoman Balkans. Urban expansion projects and the case of Thessaloniki», *Μνημείο και Περιβάλλον*, 2 (1994), 111-124.

Yerolympos: *Urban Transformations*

Yerolympos (Alexandra), *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*. Thessaloniki: University Studio Press, 1996.

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Angiolello: *Ενας Ενετός*
- Angiolello (Giovan Maria), *Viaggio di Negroponte. Ενας Ενετός του 15ου αιώνα στην αυλή του μεγάλου Τούρκου*. Εισαγωγή-μετάφραση: Δημήτρης Α. Δεληολάνης, επιμέλεια: Λουκάς Αξελός. Έκδοση τρίτη, Αθήνα: Στοχαστής, 1998.
- Berard: *Τουρκία και Ελληνισμός*
- Berard (Victor), *Τουρκία και Ελληνισμός*. Οδοιπορικό στη Μακεδονία. Έλληνες, Τούρκοι, Βλάχοι, Αλβανοί, Βούλγαροι, Σέρβοι. Β' Έκδοση. Εισαγωγή-σχόλια: Θ. Πυλαρινός, μετάφραση: Μ. Λυκούδης. Αθήνα: Τροχαλία, 1987.
- Cockerell: *Στα Τρίκαλα*
- Cockerell (Charles Robert), «Στα Τρίκαλα και στην Καλαμπάκα του 1814», Ανακοίνωση: Ruduger Schneider Berrenberg. Μτφ. απο τα αγγλικά: Σταμάτης Κ. Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 30 (1996), 253-256.
- Diehl: *Η Θεσσαλονίκη*
- Diehl (Charles), *Η Θεσσαλονίκη*. Β' έκδοση. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς, 1988.
- Dwight: *Η Θεσσαλονίκη*
- Dwight (Harry Griswold), «Η Θεσσαλονίκη των Βαλκανικών πολέμων. Σεπτέμβριος 1916», *The National Geographic Magazine*, Οκτώβριος 1915. Αναδημοσίευση. Εφημ. *Το Βήμα* φ. 14/5/2003, 37-50.
- Holland: *Ταξίδι*
- Holland (Henry), *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία 1812-1813*. Μετάφραση: Γιώργος Καραβίτης. Πρόλογος-επιμέλεια: Τάσου Βουρνά. Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1989.
- Leake: *Θεσσαλία*
- Leake (Martin William), «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1809», Μτφ. απο τα αγγλικά: Γεωργία Αθ. Καραϊσκού. Σχόλια: Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 29 (1996), 33-74.
- Lowry: *Το οθωμανικό*
- Lowry (W. Heath), «Το οθωμανικό βιλαέτι Kesislik [των καλόγερων] κατά τον 15^ο αιώνα: Γεωγραφική θέση, πληθυσμός και φορολογία», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 17 (Ιούνιος 2005), 60-79.
- Urquhart: *Ταξίδι στη Θεσσαλία*
- Urquhart (David), «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1830», Μτφ: Νίκη Ντεσλή. Σχόλια: Κώστας Σπανός. *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 21 (1992), 182-190, τ. 22 (1992), 125-133, τ. 23 (1993), 24-31, τ. 24 (1993), 185-192, τ. 26 (1994), 250-260, τ. 27 (1995), 135-144.
- Walker: *Δια της Μακεδονίας*
- Walker (Mary Adelaide), *Δια της Μακεδονίας ως τις αλβανικές λίμνες, Οχρίδα και Μαλικής*, Μετάφραση: Κ. Πύρζας, Σχόλια: Σ. Λιάκος, Θεσσαλονίκη, 1973.
- Άμποτ: *Ενας Άγγλος*
- Άμποτ (Τζώρτζ Φρέντερικ), *Ενας Άγγλος στην Μακεδονία του 1900*. Εισαγωγή-μετάφραση: Ιωσήφ Κασσεσιάν & Χριστίνα Κασσεσιάν. Αθήνα: Στοχαστής, 2004.
- Α.Μ.Θ.: *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν*
- Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσαν*. Μελέτες για την αρχαία Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1985.
- Ι.Μ.Θ.: *Κώδιξ 554*
- Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, *Κώδιξ 554*.
- Βακαλόπουλος Α.: *Ενας γάλλος Έλγιν*
- Βακαλόπουλος (Απόστολος), «Ενας γάλλος Έλγιν στη Θεσσαλονίκη (νέες μαρτυρίες για την ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον περασμένο αιώνα)», *Μακεδονικά*, 25 (1983-1986), 24-32.
- Βακαλόπουλος Α.: *Η Θεσσαλονίκη στα 1828*
- Βακαλόπουλος (Απόστολος), «Η Θεσσαλονίκη και η περιοχή Πέλλας-Γιαννιτσών στα 1828», *Μακεδονικά*, 26 (1987-1988), 169-190.
- Βακαλόπουλος Α.: *Karl Eduard Zacharia*
- Βακαλόπουλος (Απόστολος), «Η Θεσσαλονίκη στα 1838. Αναμνήσεις του γερμανού νομοδιδασκάλου και ιστορικού του δικαίου Karl Eduard Zacharia από ένα ταξίδι του στην Ανατολή στα χρόνια 1837 και 1838», *Θεσσαλονίκη*, 3 (1992), 131-151.
- Βακαλόπουλος Α.: *Robert de Dreux*
- Βακαλόπουλος (Απόστολος), «Η μαρτυρία του περιηγητού Robert de Dreux περί του κώδωνοστασίου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Επιστημονική Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών*, 26 (1953), 604-614.
- Βακαλόπουλος Α.: *Τα δραματικά γεγονότα*
- Βακαλόπουλος (Απόστολος), «Τα δραματικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά τον Μάιο του 1876 και οι επιδράσεις τους στο Ανατολικό Ζήτημα» *Μακεδονικά*, 2 (1941-1952), 193-262. Αναδημοσίευση στο Βακαλόπουλος: *Παγκαρπία* 101-169.

Βακαλόπουλος Α.: <i>Παγκαρπία</i>	Βακαλόπουλος (Απόστολος), <i>Παγκαρπία Μακεδονικής Γής</i> . Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1980.
Βακαλόπουλος Κ.: <i>Το εμπόριο</i>	Βακαλόπουλος (Κωνσταντίνος), «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης 1796-1840», <i>Μακεδονικά</i> , 16 (1976), 73-173.
Βακαλόπουλος Κ.: <i>Χριστιανικές συνοικίες</i>	Βακαλόπουλος (Κωνσταντίνος), «Χριστιανικές συνοικίες, συντεχνίες και επαγγέλματα της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 19 ^{ου} αιώνα», <i>Μακεδονικά</i> , 18 (1978), 103-142.
Βακαλόπουλος Κ.: <i>Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία</i>	Βακαλόπουλος (Κωνσταντίνος), <i>Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία αναφερόμενα στην Μακεδονία πριν και μετά το 1821</i> , Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1975.
Βακαλόπουλος Κ.: <i>Μακεδονία και Τουρκία</i>	Βακαλόπουλος (Κωνσταντίνος), <i>Μακεδονία και Τουρκία 1830-1878</i> , Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Βάνιας, 1987.
Βακαλόπουλος Κ.: <i>Οικονομική λειτουργία</i>	Βακαλόπουλος (Κωνσταντίνος), <i>Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου</i> , Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1980.
Βαρναλίδης: <i>Αναμνηστικόν</i>	Βαρναλίδης (Σωτήριος Λ.), «Αναμνηστικόν σημείωμα (ενθύμησις) περί του σεισμού της Θεσσαλονίκης του έτους 1759», <i>Μακεδονικά</i> , 18 (1978), 300-303.
Βασδραβέλλης: <i>I.A.M.</i>	Βασδραβέλλης (Ιωάννης), <i>Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Α' Αρχεῖον Θεσσαλονίκης, 1695-1912</i> . Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1952.
Γκαλά-Γεωργιά & Χεκίμογλου: <i>Τοπογραφικά</i>	Γκαλά-Γεωργιά (Ελλη) & Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «Τοπογραφικά της μητροπολιτικής συνοικίας της Θεσσαλονίκης κατά την τουρκοκρατία», <i>Θεσσαλονικέων Πόλις</i> , 17 (Απρίλιος 2005), 92-99.
Γκλαβέρης: <i>Ο κάμπος</i>	Γκλαβέρης (Θεόδωρος), <i>Ο κάμπος της Θεσσαλονίκης</i> . Μία αναδίφηση στη διαχρονική πορεία του. Θεσσαλονίκη: Κοινότητα Καλοχωρίου, 1998.
Γουγούσης: <i>Ναός της Θεομήτορος</i>	Γουγούσης (Χρήστος), «Εκ της αναστηλώσεως του ναού της Θεομήτορος (Εσκή-Τζουμά)», <i>Μακεδονικόν Ημερολόγιον Ο Γόρδιος Δεσμός</i> , 1915. Εκδότης καταστήματα Μ. Τριανταφύλλου και Σίας, Θεσσαλονίκη οδός Βενιζέλου αρ. 97, 225-235.
Γούναρης: <i>Εντός του Λευκού Πύργου</i>	Γούναρης (Βασίλης), «Εντός του Λευκού Πύργου: Το ζήτημα της μετονομασίας του Πύργου του Αίματος», <i>Θεσσαλονικέων Πόλις – Γραφές και Πηγές 6000 χρόνων</i> , 1 (1997) 100-105.
Γρηγορίου: <i>Γάλλοι ταξιδιώτες</i>	Γρηγορίου (Αλέξανδρος), «Περιγραφές της Θεσσαλονίκης μέσα από τα κείμενα γάλλων ταξιδιωτών», <i>Θεσσαλονικέων Πόλις</i> , 21 (Ιανουάριος 2007), 96-131.
Δημητριάδης: <i>Τοπογραφία</i>	Δημητριάδης (Βασίλης), <i>Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (1430-1912)</i> , Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1983.
Δήμιτσας: <i>Η Μακεδονία</i>	Δήμιτσας (Μαργαρίτης), <i>Η Μακεδονία. Εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις</i> . Τόμος Α', Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1988.
Ενεπεκίδης: <i>Η Θεσσαλονίκη</i>	Ενεπεκίδης (Πολυχρόνης), <i>Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια 1875-1912</i> (Πηγές και μελέτες για την ιστορία της Τουρκοκρατίας στις ελληνικές χώρες), τόμος Α'. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός οίκος Αφών Κυριακίδη, 1981.
Ενεπεκίδης: <i>Θεσσαλονίκη και Μακεδονία</i>	Ενεπεκίδης (Πολυχρόνης), <i>Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1798-1912</i> (Πηγές και μελέτες για την ιστορία της Τουρκοκρατίας στις ελληνικές χώρες), τόμος Β'. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας, 1982.
Ενεπεκίδης: <i>Μακεδονικές πολιτείες</i>	Ενεπεκίδης (Πολυχρόνης), <i>Μακεδονικές πολιτείες και οικογένειες 1750-1930</i> . (Πηγές και μελέτες για την ιστορία της Τουρκοκρατίας στις ελληνικές χώρες), τόμος Γ'. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Ι. Δ. Κολλάρου και Σίας, 1984.
Ζιώγου-Καραστεργίου: <i>Κατάστιχον</i>	Ζιώγου-Καραστεργίου (Σιδηρούλα), «Κατάστιχον της Ελληνικής Σχολής Θεσσαλονίκης 1825-1844: Οι αγώνες της Εκκλησίας και της Ελληνικής Κοινότητας για την πρόοδο των σχολείων και την ανάπτυξη της εκπαίδευσης», <i>Θεσσαλονίκη</i> , 6 (2002), 378-493.

Θεμοπούλου: <i>Οι επιδημίες</i>	Θεμοπούλου (Αιμιλία), «Οι επιδημίες στη Θεσσαλονίκη κατά τον ΙΘ' αιώνα. Η πανώλη και η χολέρα», Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, <i>ΙΖ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (31 Μαΐου-2 Ιουνίου 1996)</i> , Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1997, 279-296.
Θεοχαρίδης: <i>Βιβλιοκρισία</i>	Θεοχαρίδης (Γεώργιος), «Βιβλιοκρισία Βασίλη Δημητριάδη, Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912» <i>Μακεδονικά</i> , 23 (1983), 375-408.
Θεοχαρίδης: <i>Η Ροτόντα</i>	Θεοχαρίδης (Γεώργιος), «Η "Ροτόντα" του Αγίου Γεωργίου εις τας αναμνήσεις του Robert de Dreux», προσφορά εις Σ. Κυριακίδη, <i>Ελληνικά</i> , παράρτημα 4, Θεσσαλονίκη 1953, 636-649.
Ιωαννίδου-Μπιτσιιάδου: <i>Αγνωστες ιστορικές ειδήσεις</i>	Ιωαννίδου-Μπιτσιιάδου (Γεωργία), «Άγνωστες ιστορικές ειδήσεις για τη Μακεδονία από τις αμερικανικές προξενικές εκθέσεις της Θεσσαλονίκης (1832-1840)», <i>Μακεδονικά</i> , 20 (1980), 347-352.
Καραδήμου-Γερόλυμπου: <i>Ο Τύπος</i>	Καραδήμου-Γερόλυμπου (Αλεξάνδρα), «Ο Τύπος και η διαμόρφωση μιας 'συνείδησης της πόλης' στα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα», <i>Η νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης και ο Τύπος</i> , Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης & Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1993, 109-129.
Καραθανάσης: <i>Μακεδονικά Προσωπογραφικά</i>	Καραθανάσης (Αθανάσιος), «Θεσσαλονικείς και άλλοι μακεδόνες συνδρομητές βιβλίων στις παραμονές του 1821 ή Μακεδονικά Προσωπογραφικά», <i>Θεσσαλονίκη και Μακεδονικά</i> , Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 1996, 75-122.
Καραθανάσης: <i>Θεσσαλονίκη, τ. Α'</i>	Καραθανάσης (Αθανάσιος), <i>Θεσσαλονίκη και Μακεδονικά, τ. Α'</i> , Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 1996.
Καραθανάσης: <i>Θεσσαλονίκη, τ. Β'</i>	Καραθανάσης (Αθανάσιος), <i>Θεσσαλονίκη και Μακεδονικά. Πόλεις και πρόσωπα της Μακεδονίας (14^{ου}-20^{ου} αιώνας)</i> , τ. Β', Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 2006.
Καραθανάσης: <i>Εν μέσω θυνέλλης</i>	Καραθανάσης (Αθανάσιος), <i>Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1800-1825. Μία εικοσιπενταετία εν μέσω θυνέλλης</i> . Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1996.
Κισκήρα: <i>Προτεστάντες</i>	Κισκήρα (Κωνσταντίνα), «Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ' ημάς Ανατολή, 1819-1914. Η δράση της American Board», <i>Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών</i> , 12 (1997-1998), 97-129.
Κισκήρα: <i>Το περιοδικό</i>	Κισκήρα (Κωνσταντίνα), «Το περιοδικό Missionary Herald, μια αθησαύριστη πηγή, για την ιστορία του Μικρασιατικού Ελληνισμού», <i>Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών</i> , 11 (1995-1996), 119-123.
Κίσσας: <i>Η μονή</i>	Κίσσας (Σωτήρης), «Η μονή της Μικρής Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη», <i>Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη</i> , 1 (1985), 325-340.
Κοντογιάννης: <i>Robert de Dreux</i>	Κοντογιάννης (Παντελής Μ.), «Βιβλιοκρισία για τον Robert de Dreux», <i>Ελληνικά</i> , 1 (1928), 194-201.
Κοντογιάννης: <i>Οι προστατευόμενοι</i>	Κοντογιάννης (Παντελής Μ.), «Οι προστατευόμενοι», <i>Αθηνά</i> , 30 (1919), 19-31.
Κυριακίδης: <i>Robert de Dreux</i>	Κυριακίδης (Στίλπων), «Ο καπουκίνος μοναχός Robert de Dreux στη Θράκη», <i>Θρακικά</i> , Θρακικό Κέντρο, Αθήνα, έτος Α', τόμος Α' (1928), 106-115.
Λαούρδας: <i>Εγκώμια</i>	Λαούρδας (Βασίλειος), «Βυζαντινά και μεταβυζαντινά εγκώμια εις τον Άγιον Δημήτριον», <i>Μακεδονικά</i> , 4 (1955-1960), 47-160.
Λέτσας: <i>Ιστορία της Θεσσαλονίκης</i>	Λέτσας (Αλέξανδρος), <i>Ιστορία της Θεσσαλονίκης</i> , τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1960.
Λιβιεράτος: <i>Χαρτών μεταμορφώσεις</i>	Λιβιεράτος (Ευάγγελος) [επιμ.], <i>Ορους Αθω γης και θαλάσσης περίμετρον</i> . Χαρτών μεταμορφώσεις. Εθνική Χαρτοθήκη, Θεσσαλονίκη, 2002.
Μαντοπούλου: <i>Ο παραθαλάσσιος</i>	Μαντοπούλου (Θάλεια), «Ο παραθαλάσσιος ναός του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη», <i>Μακεδονικά</i> , 20 (1980), 175-192.
Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου & Χεκίμογλου: <i>Κτηματολογικά</i>	Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου (Θάλεια) & Χεκίμογλου (Ευάγγελος), <i>Κτηματολογικές πηγές. Θεσσαλονίκη τέλη 19^{ου}, αρχές 20^{ου} αιώνα</i> , (τ. Β'2 στη σειρά <i>Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη</i>), Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2004.
Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου: <i>Νέα Παναγία</i>	Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου (Θάλεια), «Σχετικά με την ιστορία της Νέας Παναγίας», <i>Θεσσαλονικέων Πόλις</i> , 1 (Ιανουάριος 2000), 47-60.
Μάξιμος: <i>Η αυγή</i>	Μάξιμος (Σεραφείμ), <i>Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού</i> , Αθήνα: Στοχαστής, 1973.

Μαυρίδης & Primavera Μαυρίδου: <i>Περιηγητές στη Θεσσαλονίκη</i>	Μαυρίδης (Σάββας) & Primavera-Μαυρίδου (Carla), <i>Ξένοι Περιηγητές στη Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος από το 1550 έως το 1892</i> . Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2005.
Μέντζος: <i>Ημιτελές ανάγλυφο</i>	Μέντζος (Κωνσταντίνος), «Ημιτελές ανάγλυφο από τη Θεσσαλονίκη», Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, <i>Μακεδονικά</i> , παράρτημα 5, 260-269.
Μέρτζιος: <i>Εμπορική αλληλογραφία</i>	Μέρτζιος (Κωνσταντίνος), «Εμπορική αλληλογραφία εκ Θεσσαλονίκης (1742-1759)», <i>Μακεδονικά</i> , 7 (1967), 94-147.
Μιρμίρογλου: <i>Οι Δερβίσοι</i>	Μιρμίρογλου (Βλαδίμηρος), <i>Οι Δερβίσοι</i> , Αθήνα: Εκάτη, χ.χ.
Μουτσόπουλος: <i>Ο Μεβλεβιχανές</i>	Μουτσόπουλος (Νικόλαος), «Ο Μεβλεβιχανές έξω από τα ΒΔ τείχη της Θεσσαλονίκης», <i>Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i> , Θεσσαλονίκη 1990, 15-44.
Μπακιρτζής: <i>Η θαλάσσια οχύρωση</i>	Μπακιρτζής (Χαράλαμπος), «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης», <i>Βυζαντινά</i> , 7 (1975) 289-341 (κειμένο) και 461-496 (σχέδια και πίνακες).
Μπούρας: <i>Το επιτύμβιο</i>	Μπούρας (Χαράλαμπος), «Το επιτύμβιο του Λουκά Σπαντούνη στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», <i>Επιστημονική Επετηρίδα Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</i> , ΣΤ' 1 (1973-1974), Τμήμα Αρχιτεκτόνων, 1-64.
Μπωζούρ: <i>Πίνακας του εμπορίου</i>	Μπωζούρ (Φελίξ), <i>Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην τουρκοκρατία (1787-1797)</i> , Παρίσι 1800. Μετάφραση: Ελένη Γαρίδη, εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια: Τάσος Βουρνάς. Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1974.
Ξανθοπούλου-Κυριακού: <i>Souciét</i>	Ξανθοπούλου-Κυριακού (Αρτεμη), «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον père Jean Baptiste Souciét», <i>Μακεδονικά</i> , 8 (1968), 185-210.
Παπαγεωργίου: <i>Αρχαίοι άμβωνες</i>	Παπαγεωργίου (Πέτρος), «Αρχαίοι άμβωνες εκκλησιών εν Θεσσαλονίκη», <i>Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου</i> 1913, 112-113.
Παπάζογλου: <i>Η Θεσσαλονίκη το 1821</i>	Παπάζογλου (Αβράαμ), «Η Θεσσαλονίκη κατά το Μάιο του 1821», <i>Μακεδονικά</i> , 1 (1940), 417-428.
Παπάζογλου: <i>Las Incantadas</i>	Παπάζογλου (Άρης), <i>Las Incantadas. Η ακριβής θέση του μνημείου στο συγκρότημα της Αρχαίας Αγοράς της Θεσσαλονίκης</i> . Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σ. Ποιμενίδη, 1997.
Παπαζώτος: <i>Ghistele</i> .	Παπαζώτος (Θανάσης), «Μερικές πληροφορίες για τη Θεσσαλονίκη από τον J. van Ghistele (1483;）」, <i>Ιστοριογεωγραφικά</i> , 5 (1995), 51-56.
Παπαστάθης: <i>Το χρονικό της Ορμύλιας</i>	Παπαστάθης (Χαράλαμπος), <i>Το χρονικό της Ορμύλιας</i> , Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2004.
Πιτσάκης: <i>Διπλωματία</i>	Πιτσάκης (Κωνσταντίνος), «Διπλωματία και Περιηγητισμός, Ιεραποστολή και Φιλολογία στον 17 ^ο αιώνα, μέσα από μία «ελάσσονα» περίπτωση: Νέα στοιχεία για τον π. Robert de Dreux», <i>Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος (12^{ος} – 17^{ος} αιών)</i> , Αθήνα 1998.
Πιτσάκης: <i>Ένα λειτουργικό</i>	Πιτσάκης (Κωνσταντίνος), «Ένα λειτουργικό παράδοξο στις ταξιδιωτικές αναμνήσεις του π. R. de Dreux», <i>Θ' Παν. Ιστ. Συνέδριο</i> , Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988, 83-111.
Πιτσάκης: <i>Zacharia von Lingenthal</i>	Πιτσάκης (Κωνσταντίνος), «Η Ελλάδα του Κ. Α. Zacharia von Lingenthal», <i>ΙΕ' Παν. Ιστορικό Συνέδριο (27-29/5/1992)</i> , Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1992, 157-176.
Πολέζε: <i>Λάρισα</i>	Πολέζε (Χριστίνα), <i>Λάρισα και Θεσσαλικός κάμπος. Αφηγήσεις ιστορικών και πολιτισμικών γεγονότων 63 ευρωπαϊών περιηγητών από τον 16^ο έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα</i> . Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, 2007.
Ρήντ: <i>Τα Βαλκάνια</i>	Ρήντ (Τζών), <i>Τα Βαλκάνια στις φλόγες. Από τη Θεσσαλονίκη στην Αγία Πετρούπολη</i> . Εισαγωγή-σχόλια: Λουκάς Αξελός, μετάφραση: Στάθης Ανδρέου. Αθήνα: Στοχαστής, 1997.
Ρούσσοσ-Μηλιδώνης: <i>Αποστολή Ιησουϊτών (Α)</i>	Ρούσσοσ-Μηλιδώνης (Μάρκος), «Αποστολή Ιησουϊτών στη Μακεδονία το 17 ^ο και 18 ^ο αιώνα, Μέρος Α'», <i>Μακεδονικά</i> , 27 (1989-1990), 32-62.
Ρούσσοσ-Μηλιδώνης: <i>Αποστολή Ιησουϊτών (Β)</i>	Ρούσσοσ-Μηλιδώνης (Μάρκος), «Αποστολή Ιησουϊτών στη Μακεδονία το 17 ^ο και 18 ^ο αιώνα. Μέρος Β'», <i>Μακεδονικά</i> , 28 (1991-1992), 197-227.
Σαββίδης: <i>Σχεδιάσμα</i>	Σαββίδης (Γεώργιος), «Σχεδιάσμα χρονογραφίας Ουίλλιαμ Μάρτιν Ληκ». <i>Εποχές</i> , τχ. 43 (Νοέμβριος 1966), 490-500.

Σβορώνος: <i>Το εμπόριο</i>	Σβορώνος (Νίκος), <i>Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18^ο αιώνα</i> . Αθήνα: Θεμέλιο, 1996.
Σερέφας: <i>Η πλατεία Ελευθερίας</i>	Σερέφας (Σάκης), «Η πλατεία Ελευθερίας στα 1916-1917. Μαρτυρίες εποχής πίσω απ' την τζαμαρία ενός ζαχαροπλαστέιου», <i>Εντευκτήριο</i> , 11 (Ιούνιος 1990), 49-63.
Σερέφας: <i>Ημερολόγιο</i>	Σερέφας (Σάκης), <i>Ημερολόγιο 2007. Ξένοι στη Θεσσαλονίκη του Μεγάλου Πολέμου</i> (επιλογή και μετάφραση μαρτυριών με 52 ανέκδοτες φωτογραφίες από τη συλλογή του Χάρη Γιακουμή), Αθήνα: Μεταίχμιο, 2006.
Σιμόπουλος: <i>Ξένοι ταξιδιώτες</i>	Σιμόπουλος (Κυριάκος), <i>Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα: Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή από τα περιηγητικά χρονικά, τ. Α' (333 μ. Χ. -1700), τ. Β' (1700-1800), τ. Γ' 1 (1800-1810), τ. Γ' 2 (1810-1821)</i> . Ένατη έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Στάχυ, 2001.
Σκοπετέα: <i>Ταξιδιωτικές εντυπώσεις</i>	Σκοπετέα (Στ.), «Ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Άγγλου John Bacon Morrit 1795: Στους πύργους της αδούλωτης Μάνης», <i>Ιστορία και Ζωή</i> , 12 (1957), 704-705.
Στάθης: <i>Η Θεσσαλία</i>	Στάθης (Γεώργιος), <i>Η Θεσσαλία, 1805-1810, από το ημερολόγιον του άγγλου περιηγητού William Leake</i> . Μετάφρασις αιδ. Γεωργίου Δ. Στάθη. Εν Βόλω: τύποις υιών Σωτ. Σχοινά, 1869.
Σταυρόπουλος: <i>Νοσολογικά</i>	Σταυρόπουλος (Αριστοτέλης), «Η γαλλική κοινότητα της Θεσσαλονίκης και τα νοσολογικά προβλήματα της πόλης κατά τον 18 ^ο αιώνα», <i>Πρακτικά 1Β' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδίου</i> (Μάϊος 1991), Θεσσαλονίκη 1992, 241-272.
Στογιόγλου: <i>Η εν Θεσσαλονίκη</i>	Στογιόγλου (Γεώργιος), <i>Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική μονή των Βλατάδων</i> . Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1971.
Ταμπάκη: <i>Λατρευτικά μνημεία</i>	Ταμπάκη (Σαπφώ), <i>Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών 12^ο-19^ο αι. μ.Χ. Λατρευτικά μνημεία</i> . Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, 1998.
Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου: <i>Ταξιδιωτικά</i>	Τουρπτσόγλου-Στεφανίδου (Βασιλική), <i>Ταξιδιωτικά και γεωγραφικά κείμενα για τη νήσο Λήμνο (15^ο-20^ο αιώνες)</i> . Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, <i>Επιστημονική επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής</i> , παράρτημα αρ. 33 του Θ' τόμου, Θεσσαλονίκη 1986.
Τσούρκα-Παπαστάθη: <i>Ανέκδοτα</i>	Τσούρκα-Παπαστάθη (Δέσποινα), «Ανέκδοτα δικαιοπρακτικά έγγραφα περί βακουφικών αστικών ακινήτων της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (1829-1906)», <i>Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον</i> , τ. Α', Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1989, 445-463.
Τσούρκας: <i>Το οδοιπορικό</i>	Τσούρκας (Κλεόβουλος), «Το οδοιπορικό ενός Ιησούιτου ιεραποστόλου εις την Ελλάδα κατά το 1712-1714», <i>Μακεδονικά</i> , 8 (1968), 365-398.
Υπουργείον Οικονομικών: <i>Εκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων</i>	Υπουργείον Οικονομικών, <i>Εκθεσις περί των εν Μακεδονία προσφύγων</i> . Εν Αθήναις: εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1916.
Χασιώτης & Κασαπιάν: <i>Η αρμενική παροικία</i>	Χασιώτης (Ιωάννης) & Κασαπιάν (Γκιούλα), «Η αρμενική παροικία της Θεσσαλονίκης: ίδρυση, οργάνωση, ιδεολογία και κοινωνική ενσωμάτωση» <i>Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912</i> , Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 1986, 257-284.
Χατζή-Ιωάννου: <i>Αστυγραφία</i>	Χατζή-Ιωάννου (Μιχαήλ), <i>Αστυγραφία Θεσσαλονίκης</i> ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης. Εν Θεσσαλονίκη 1880. Β' έκδοση, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις Νέας Πορείας, 1976.
Χεκίμογλου & Danacıoğlu: <i>Το μετέωρο βήμα</i>	Χεκίμογλου (Ευάγγελος) & Danacıoğlu (Esra), <i>Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια: Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση</i> . Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998.
Χεκίμογλου & Ρούπα: <i>Δ.Ε.Θ.</i>	Χεκίμογλου (Ευάγγελος) & Ρούπα (Ευφροσύνη), <i>75 χρόνια ιστορίας Δ.Ε.Θ.</i> , Θεσσαλονίκη: Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης Α.Ε., HELEXPO Α.Ε., 2000.
Χεκίμογλου: <i>Ελληνικά νοσοκομεία</i>	Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «Ελληνικά νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης επί τουρκοκρατίας», <i>Μακεδονικά</i> , 28 (1991-1992), 56-81.
Χεκίμογλου: <i>Η άγνοια</i>	Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «Η άγνοια της ιστορίας, η άγνοια του θανάτου», <i>Θεσσαλονικέων Πόλις</i> , 4 (Φεβρουάριος 2001), 2-5.
Χεκίμογλου: <i>Τρικούπης</i>	Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «Η Θεσσαλονίκη την εποχή του Τρικούπη», στο <i>Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του</i> (επιμέλεια Κ. Αρώνη Τσίχλη, Λύντια Τρίχα), Αθήνα: εκδόσεις Παπαζήση, 2000, 547-568.

Χεκίμογλου: *Οθωμανική περίοδος*

Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «*Η ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη: Οθωμανική Περίοδος*», στο Χ. Παπαστάθης & Ε. Χεκίμογλου [επιμ.], *Η ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τ. Β', *Η Οθωμανική περίοδος*, Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2004.

Χεκίμογλου: *Καυταντζιόγλου*

Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «*Ιωάννης Γούτα Καυταντζιόγλου. Το πρόσωπο μέσα στην εποχή του*», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, τχ. 758 (Μάϊος-Αύγουστος 1995), 407-464.

Χεκίμογλου: *Η περίπτωση των γουναράδων*

Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «*Οι συντεχνίες στη Θεσσαλονίκη: Η περίπτωση των γουναράδων, Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους, Ιστορία, τέχνη, κοινωνία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*», Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, 2000.

Χεκίμογλου: *Συμβολή στην τοπογραφία*

Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «*Συμβολή στην τοπογραφία των χριστιανικών σχολείων της Θεσσαλονίκης κατά τον 19^ο αιώνα*», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 17 (Απρίλιος 2005), 100-121.

Χεκίμογλου: *Τόποι λατρείας*

Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «*Τόποι λατρείας των Ρωμαιοκαθολικών στη Θεσσαλονίκη από τον 17^ο αιώνα και έπειτα*», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 4 (Φεβρουάριος 2001) 137-142.

Χεκίμογλου: *Χριστιανικές συντεχνίες*

Χεκίμογλου (Ευάγγελος), «*Χριστιανικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα*», *Πρακτικά Ε' επιστημονικού Συμποσίου, Χριστιανική Θεσσαλονίκη: Οθωμανική περίοδος 1430-1912, Θεσσαλονίκη 1993*, 113-136.

Χεκίμογλου: *Οι Αμπελόκηποι*

Χεκίμογλου (Ευάγγελος), *Οι Αμπελόκηποι έχουν ιστορία*, Θεσσαλονίκη: Δήμος Αμπελοκήπων, 1998.

Χεκίμογλου: *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης*

Χεκίμογλου (Ευάγγελος), *Τα μυστήρια της Θεσσαλονίκης: Κείμενα για τους χαμένους τόπους της πόλης*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2001.

Χεκίμογλου: *Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης*

Χεκίμογλου (Ευάγγελος), *Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, 50 χρόνια ιστορίας, νέες προοπτικές. A Greek-English edition dedicated to the 50th anniversary of the Ministry of Macedonia & Thrace*, Θεσσαλονίκη, 2005.

Βοηθήματα

- Adams (John), *The Flowers of Modern Travels; Being Elegant, Entertaining and Instructive Extracts, Selected from the works of the most celebrated Travellers*, τ. II, Boston: published for the Subscribers, Hohn H. Belcher Agent, 1816.
- Adams (William), *The Modern Voyager & Traveller Through Europe, Asia, Africa, & America*, τ. II. Asia. London: Henry Fisher, Son and P. Jackson, 1831.
- Anoyatis-Pelé (Dimitrios), *Voyageurs en Grèce (1800-1820), aspects économiques, démographiques et cartographiques*, Διδακτορική διατριβή, Université Paris IV, Sorbonne, Paris 1981.
- Ansse de Villoison (Jean-Baptiste Gaspard d'), *De l'Hellade à la Grèce. Voyage en Grèce et au Levant (1784-1786)* édité par Étienne Famerie, Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag, 2006.
- Apostolou (Irini), *Les Voyageurs français en Orient méditerranéen: leur iconographie au XVIIIe siècle*. Thèse de doctorat, Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 31 janvier 2003, Direction: François Moureau.
- Avigord (E.), «Diplomates et particuliers français au Levant du XVIIe siècle», I. Zinguer [édit.], *Miroirs de l'altérité et voyages au Proche-Orient*. Genève, 1991.
- Baird (Henry), *Modern Greece: A Narrative of a Residence and Travels*. New York: Harper and Brothers, 1856.
- Basch (Sophie) & Farnoux (Alexandre) [édit.], *Le Voyage en Grèce 1934-1939*. Du périodique de tourisme à la revue artistique. Athènes: École française d'Athènes, 2006.
- Bouillet (Marie-Nicolas) [édit.], *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, ouvrage revu et continué par Alexis Chassang, Nouvelle (26e) édition, Paris: librairie Hachette et Cie, 1878.
- Droulia (Loukia) & Mentzou (Vasso) [Επιμ.], *Vers l'Orient par la Grèce avec Nerval et d'autres voyageurs*, Paris: Klincksieck, 1992.
- Droulia (Loukia), «Le Voyage de Grèce», Acts of the 10th International Congress of Bibliophiles, Athens 30 Sept. - 6 Oct. 1977, Athens, 1979, 13-23.
- Droulia (Loukia), «Les relations de voyage, source historique pour les pays du Levant (XVe-XIXe s.)» Actes du Ve Symposium (27-31 mars 1988), *Relations et Influences réciproques entre Grecs et Bulgares, XVIIIe-XXe siècle*, Thessaloniki: IMXA, 1991, 181-186.
- Droulia (Loukia), «The View of the Modern Greeks through the mid-sixteenth century travellers' accounts», *Balkan Studies*, τ. 21/2 (1980), 275-285.
- Duchèsne (Hervé), *Le Voyage en Grèce*. Anthologie du Moyen Age à l'époque contemporaine. Paris: éditions Robert Laffont, 2003.
- Ebersolt (Jean), *Constantinople Byzantine et les voyageurs du Levant*. Paris: Ernest Leroux, 1919.
- Herbelot de Molainville (Barthélemy d') [édit.], *Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient, leurs histoires et traditions véritables ou fabuleuses, leurs religions, sectes et politique, leurs sciences et leurs arts*, etc. A Paris: par la Compagnie des libraires, 1697. [BNF].
- Hoefler (Jean Chrétien Ferdinand) [édit.], *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques, et l'indication des sources à consulter* [46 τόμοι]. Paris: Firmin Didot frères, éditeurs, 1852-1863.
- Howe (Henry), *The travels and adventures of celebrated travellers in the principal countries of the globe*. Cincinnati: published by Henry Howe, 1854.
- Iorca (Nicolae), *Les voyageurs français dans l'Orient européen* (Conférences faites en Sorbonne, extraits de la Revue de cours et conférences). Paris: Gamber-Boivin, 1928.
- Koster (Daniel), *To Hellen's noble land... Dutch accounts of travellers, geographers and historians on Greece (1488 - 1854)*, in collaboration with S. E. Hijmans & A. M. Stathi-Schoorel. Catalogue of an exhibition of Dutch manuscripts, rare books, maps, and philhellenica, Gennadius Library, Athens, May 2 - May 31, 1995. Groningen. Styx, 1995.
- Lascaris (M.), «La Revolution Grecque vue de Salonique. Rapports des Consuls de France et d'Autriche, 1821-1826», *Balkanica* VI, Bucarest 1943.
- Mazower (Mark), «Travellers and the Oriental City, 1840-1920», *Transactions of the Royal Historical Society*, τ. 12 (2002), 59-111.
- Michaud (Louis-Gabriel) [édit.], *Biographie universelle ancienne et moderne: histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*. Nouvelle édition, ouvrage rédigé par une société de gens de lettres et de savants [45 τόμοι]. Από τ. 1 [Paris: A. Thoissnier Desplaces, 1843] έως τ. 45 [Paris: chez Madame C. Desplaces, 1865].
- Michou (Vassiliki), *L'image de la Grèce moderne dans les récits des voyageurs français à l'aube des Lumières*. Université Paris-Sorbonne. Thèse de doctorat, 11 mars 2005. Directeur: François Moureau.
- Neve (Félix), *Voyageurs, savants et artistes sur le sol de la Grèce*. Bruxelles, 1860 (extrait de la revue La Belgique).
- Omont (Henri-Auguste), *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris: imprimerie national, 1902.

- Pignot (Hélène), *La Turquie chrétienne: récits des voyageurs français et anglais dans l'Empire ottoman au XVIIe siècle*. Vevey (Suisse): Xenia éditions, 2007.
- Ray (John), *A collection of Curious Travels and Voyages containing, Dr. Leonhart Rauwolf's journey into the eastern countries, viz. Syria, Palestine, or the Holy Land, Armenia, Mesopotamia, Assyria, Chaldea*. Translated from the original high dutch, by Nicholas Staphorst. And also travels into Greece, Asia Minor, Egypt, Arabia felix, Petraea, Ethiopia, the Red Sea. Collected from the observations of Mons. Belon, Prosper Alpinus, Dr. Huntingdon and others. Second edition, τ. II. London: J. Walthoe, D. Midwinter, A. Bettesworth and Others, 1738.
- Saint John (James Augustus), *The lives of celebrated travellers*. In three volumes. New York: printed and published by J. & J. Harper, 1832-1835.
- Van der Vin (J. P. A.), *Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*. Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut Ti Istanbul, 1980.
- Vasilakopoulou (Ioanna), *Le voyage en compagnie: une écriture particulière? Les voyageurs-compagnons en Grèce au XIXe siècle*. Thèse de Doctorat, Université Paris-Sorbonne, 5 janvier 2006. Directeur: François Moureau.
- Vryonis Spyros, «Travellers as a Source for Societies of the Middle East: 900 – 1600», στο Angeliki E. Laiou-Thomadakis, *Charanis Studies*. Essays in Honor of Peter Charanis, New Brunswick, 1980, 284-311.
- Weber (Shirley), *Voyages and travels in the Near East made during the XIX century: being a part of a larger catalogue of works on geography, cartography, voyages and travels, in the Gemadius Library in Athens*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 1952-1953.
- Yerasimos (Stéphane), *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe–XVIe siècles)*. Bibliographie, itinéraires et inventaires des lieux habités. Ankara: Imprimerie de la Société Turque d'Histoire, 1991.
- Zaïmova (Raïa), *Correspondance consulaire des ambassadeurs de France à Constantinople, 1668-1708*. Inventaire analytique des articles A, E, B1 376 à 385, Paris: Centre historique des Archives nationales, 1999.
- Αυγουστίνου (Ολγα), *Ιδανικά Ταξίδια. Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*. Επιμέλεια: Παναγιώτης Σουλτάνης, σχεδιασμός-επίβλεψη: Αντιγόνη Φιλιππούλου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2003.
- Βακαλόπουλος (Κωνσταντίνος), «Πως είδαν οι Ευρωπαίοι πρόξενοι της Θεσσαλονίκης, την κατάσταση στη Μακεδονία τον περασμένο αιώνα», *Μακεδονικά*, 20 (1980), 48-102.
- Βακαλόπουλος (Κωνσταντίνος), «Τα Γαλλικά προξενικά πρακτορεία της Θεσσαλονίκης στα 1795», *Μακεδονικά*, 19 (1979), 417-420.
- Βακαλόπουλος (Κωνσταντίνος), «Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης 1796-1840 (Σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Ευρωπαίων προξένων)», *Μακεδονικά*, 16 (1976), 106-107.
- Βιγγοπούλου (Ιόλη) [Εισαγωγή-Σχόλια], *Κατάλογος Έκθεσης (16 Μαΐου-16 Ιουνίου 2005): Ανάδυση και η Ανάδειξη Κέντρων του Ελληνισμού στα Ταξίδια των Περιηγητών (15ος-20ος αιώνας)*. Συλλογή Δ. Κοντομηνά. Πρόλογος: Γ. Μπαμπινιώτης, σχεδιασμός-επιμέλεια: Κ. Σπ. Σταΐκος. Αθήνα: Εκδόσεις Κότινος, 2005.
- Βιγγοπούλου (Ιόλη), «Ο ελληνικός κόσμος της Ανατολής μέσα από τα κείμενα των περιηγητών του 16ου αιώνα», *Πρακτικά Συμποσίου Το Μετάξι στη Δύση και την Ανατολή (22-23 Μαΐου 1991)*, Αθήνα 1993.
- Γιουρδής (Παναγιώτης), *Οι περιηγηταί της Ανατολής και η Τουρκία μετά την εν Παρισίοις συνθήκην*. Υπό Σαίντ-Μάρκ Γιραρδίνου ακαδημαϊκού κτλ., εκ του Γαλλικού. Εν Αθήναις: Εκ του τυπογραφείου Δ. Ειρηνίδου, 1858.
- Δρανδάκης (Παύλος) [επιμέλεια], *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Έκδοσις δευτέρα μετά συμπληρωμάτων. Εκδοτικός οργανισμός ο «Φοίνιξ», Αθήναι, χ.χ. Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοφίλων, *Ταξιδιώτες στην Ελλάδα από τον 15ο αιώνα ως το 1821, Κατάλογος εκθέσεως (26 Νοε-14 Δεκ. 1975)*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοφίλων, 1975.
- Ευαγγελίδης (Τρύφων), *Ελλάς, Ήτοι ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή της Ελλάδος και οδηγός των ταξιδιωτών και περιηγητών*. Υπό Ευαγγελίδου και Μαυρογένη (Κατά τον Μπέντεκερ). Αθήναι: Κ. Ελευθερουδάκης, 1901.
- Καράλης (Αλέξανδρος), «Περιηγηταί», *Εβδομάς*, τχ. 3 (1886) 375-376, 387-389, 403-404, 417-418, 430-431, 441-442, 452-453, 465-468.
- Μέγας (Γ.) & Ανδριωτάκης (Μ.), *Θεσσαλονίκη 1896. Η χρονιά των Ολυμπιακών αγώνων*. Δήμος Θεσσαλονίκης, Αντιδημαρχία Πολιτισμού, Φίλοι του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτρος, 2004.
- Μέντζου (Βάσω) & Μουλλάς (Παναγιώτης), *Σελίδες για την Ελλάδα του 20ου αιώνα, κείμενα Γάλλων ταξιδιωτών*. Αθήνα: Ολκός, 1995.
- Μιχαλόπουλος (Φάνης), *Ελληνες ταξιδιώτες 1453-1821*, Περιηγητική Λέσχη Αθηνών, Αθήνα: Τυπογραφείο της Εστίας, 1940.
- Παπαδάκη (Αικατερίνη), *Οι περιηγηταί και ο Ελληνισμός της Μ. Ασίας τον 14ο και 15ο αι. μ. Χ*. Αφιέρωμα εις Κ. Ι. Αμαντον, Αθήναι, 1940.

Πασχάλης (Π. Δ.) «Περιηγηταί εν Ελλάδι από του Β' μέχρι του Κ' αιώνας», *Επετηρίς Εταιρίας Κυκλαδικών Μελετών*, 4 (1964), 235-325.

Πολυκανδριώτη (Ουρανία) [επιμέλεια, σε συνεργασία με την Ιόλη Βιγγοπούλου], «Περιηγητικά κείμενα για τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αι. Κατάλογος Συντομευμένων Τίτλων», στο: Loukia Droulia (ed.), *On travel literature and related subjects. References and approaches* [Περιηγητικά Θέματα. Υποδομή και Προσεγγίσεις, Τετράδια Εργασίας 17], ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, 17-156 (εισαγωγικό κείμενο με αγγλική μετάφραση, 21-43).

Σιμόπουλος (Κυριάκος), *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21. Απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, τ. Α' (1821-1822), τ. Β' (1822-1823), τ. Γ' (1823-1824), τ. Δ' (1824-1826), τ. Ε' (1826-1829). Αθήνα: Εκδόσεις Στάχυ, 1994-1999.

Σταβέλα (Στυλιανή), *Η Ξενοδοχία στο Βυζάντιο* Διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Τομέας Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 1998.

Ταμπάκη-Ιωνά (Φρειδερίκη), «Κείμενα ταξιδιωτών, ανταποκριτών του Γαλλικού τύπου κατά την Ολυμπιάδα του 1896», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, περίοδος Β', τ. ΛΑ' (1996-1997), 377-436.

Φιλοπούλου-Δεσύλλα (Κωνσταντίνα), *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς 1520 – 1566* (Διδακτορική διατριβή), Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική σχολή, 1983.

